

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
КІРОВОГРАДСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ
УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ ВОЛОДИМИРА ВИННИЧЕНКА

НАУКОВІ ЗАПИСКИ

Серія:
Філологічні науки
(мовознавство)

Випуск 73

Частина 1

Кіровоград – 2007

ББК 83.34 УКР 6

Н 34

Наукові записки. – Випуск 73. – Серія: Філологічні науки (мовознавство): У 2 ч. – Кіровоград: РВВ КДПУ ім. В. Винниченка, 2007. – Ч. 1. – 380 с.

ISBN 966-8089-24-3

До наукових записок увійшли статті, присвячені дослідженню актуальних питань різних галузей сучасного мовознавства – граматики, дериватології, ономастики, когнітивної літвістики, лінгвістики тексту, перекладу та ін.

Збірник розрахований на наукових працівників, викладачів, студентів філологічних факультетів, а також учителів-словесників.

Друкується за ухвалою вченої ради Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка
(протокол № 10 від 7.05.2007 року).

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

1. Василь Ожоган	– доктор філологічних наук, професор (відповідальний редактор).
2. Григорій Клочек	– доктор філологічних наук, професор.
3. Болеслав Кучинський	– кандидат філологічних наук, професор.
4. Василь Лучик	– доктор філологічних наук, професор.
5. Володимир Манакін	– доктор філологічних наук, професор.
6. Василь Марко	– доктор філологічних наук, професор.
7. Володимир Панченко	– доктор філологічних наук, професор.
8. Валентина Паращук	– кандидат філологічних наук, професор.
9. Олег Поляруш	– доктор філологічних наук, професор.
10. Олена Семенець	– доктор філологічних наук, доцент.
11. Олег Семенюк	– доктор філологічних наук, професор.
12. Інна Демешко	– кандидат філологічних наук, доцент (відповідальний секретар).

ISBN 966-8089-24-3

© Кіровоградський державний педагогічний університет імені Володимира Винниченка, 2007

РОЗДІЛ І. ТЕОРЕТИЧНІ ПИТАННЯ ГРАМАТИКИ

ДО ПРОБЛЕМИ ВСТАНОВЛЕННЯ СЕМАНТИЧНОЇ ФОРМУЛИ ТОТИВНИХ ДІЄСЛІВ

Тетяна АНДРЕЄВА (Кіровоград)

У статті встановлено архісему лексико-семантичного поля тотивності. Зроблено спробу з'ясування семантичних компонентів, які породжують тотивність чи сприяють їй.

In the article arhisema for lexico-semantic sphere of totiveness is established. An attempt to ascertain the semantic components which give rise to totiveness or facilitate it is made.

Аналізуючи семантико-синтаксичну структуру речення, дослідники насамперед звертаються до характеристики складу тієї лексико-семантичної групи (ЛСГ), одиниці якої виступають у ролі предикатів досліджуваних конструкцій. Адже, уживаючись у реченневих конструкціях, дієслово набуває рис, властивих лексико-семантичній групі, до якої воно входить.

Лексичне значення окремого слова являє собою сукупність сем, тобто парадигму, компонентами якої є семи різних рангів. Практика системного аналізу лексики зазвичай враховує різний характер цих внутрішньослівних семантичних компонентів, на підставі яких сучасна лінгвістична наука розглядає різні критерії об'єднання слів у лексичні множинності – парадигми. Один із найпопулярніших – критерій, згідно з яким лексичні множинності об'єднуються на основі наявності в семемах передовсім категорійно-лексичної семи (архісеми, тематичної семи і т.д.). Семантика базового дієслова-ідентифікатора включена в семантику всіх членів ЛСГ слів, вона з ними семантично пов'язана й складає основу семантичного мотивування.

Система парадигм не є жорсткою, межі парадигм відкриті, рухомі, що є основою їхнього взаємозв'язку. Розмірковуючи про принципи й методи виокремлення обсягу семантичних угруповань слів, Є.В.Кузнецова зазначає, що лексична система «складається з явищ, схильних до взаємопереходів і взаємопроникання. Цим насамперед пояснюється можливість різного визначення обсягу семантичних груп [3, 10].

Завдання пропонованої статті – встановити архісему для лексико-семантичного поля тотивності та з'ясувати семантичні компоненти, які породжують тотивність чи сприяють їй.

Клас дієслів, що називають і кваліфікують тотивну дію, значний за обсягом, надзвичайно розгалужений і складний у семантичному плані. У

мовознавстві, зокрема українському, не існує вичерпної класифікації тотивів.

Для виокремлення ЛСГ тотивних дієслів у складі лексики сучасної української літературної мови нами запропоновано низку класифікаційних ознак, за допомогою яких вони вирізняються з-поміж інших семантичних груп [1, 3–8]. Оскільки семантичний клас виявляє свої ознаки тільки в контексті, аналіз дієслівної лексики виконувався на матеріалі конкретних синтаксичних конструкцій.

Тотивного значення, тобто здатності позначати ситуацію, що сприймається як стрибкоподібна неподільна подія, може набувати не весь арсенал предикатних знаків, представлених у мові, а лише окремі з них, які містять у собі сему «миттєво відбуватися, траплятися», що є архісемою для лексико-семантичного поля тотивності.

Ураховуючи зазначену раніше неможливість для тотивів виражати процесуальність або позначати найменшу продовжуваність дії, зважаючи на те, що більшість тотивних предикатів може позначати дію, що породжується агенсом, категорійною семою, чи класемою, для предикатних знаків із тотивною семантикою визначаємо дію (подію), а не процес або стан.

Водночас окрема група тотивних дієслів, за класифікацією Джуро Грубора, належить до стативних, тому що «...тут може йтися тільки про завершеність часу» [2, 75]. У процесі перебування в стані, у якому хто-небудь (що-небудь) перебуває, ніщо не виникає і не змінюється, але час «пливе» повз цей стан і вказує на його тривалість. До тотивних дієслів стану мовознавець зараховує дієслова на зразок *перезимувати, провести* (день), *переночувати* і под. Напр.: *Перезимував він зиму щасливо, а на весну вже став великим та мудрим горобцем* (Леся Українка) й под.

У деяких випадках при утворенні тотивних дієслів, внаслідок протиставлення за видовим значенням, відбувається протиставлення семантичних категорій: *червоніти/ почервоніти, бліднути/ збліднути, соромитися/ засоромитися* (стан – подія). Напр.: *Помітила* [Таня], *що Оксана від її натяку засоромилась...* (А. Головка); *Побачивши страшного ворога тут же перед собою, вони [бойари] зблідли й затремтіли* (І. Франко).

Питання встановлення «семантичної формули тотивних дієслів» у науковій літературі залишається недостатньо опрацьованим. Для з'ясування проблеми узагальнимо основні особливості тотивів.

Тотивна дія може передаватися дієсловами тотивного СДД, у вираженні такої дії може брати участь уся семантика дієслова. У семантиці тотивних дієслів є фрагменти, що повторюються, які дозволяють диференціювати їх на природні класи:

1. Події – дієслова, у семантиці яких компонент «діяльність» (направлена на досягнення певної мети) відсутній, тому що ці дієслова не агентивні: *пропадати/ пропасти, щезати/ щезнути* й под. Напр.: *Так всі буряки пропали – до рештки...* (В. Барка). Підклас подій становлять події із

суб'єктом-діячем. Це дієслова на зразок *загубити*, *посковзнутися*, *упасти*, *знайти*, *перекинути* та ін., напр.: *Васько щось найшов у воді* (В. Винниченко); *Марійка, наздоганяючи сани, посковзнулася і шубовснула просто в калюжу* (М. Коцюбинський); *Погляд її упав на окрасць хліба* (Панас Мирний). Новий стан, який позначають такі дієслова, не є досягненням тієї мети, на яку була направлена діяльність суб'єкта.

2. Дії – дієслова, у семантиці яких компонент «діяльність» є дискредитованим і не може слугувати підґрунтям для семантичної деривації, яка б перетворила значення ДВ, ретроспективне, в актуальне значення НДВ, синхронне: *досягнути*, *прийти*, *виручити*, *зайти*, *відвідати*, *переночувати*, *заглянути* тощо. Напр.: *Одного разу в неділю після заутрені до Котляревських навідався сам дяк Никодим* (Б. Левін); *Прийшла осінь* (Р. Іваничук); *Максим з козаками досягнув берега і зайняв спуск до переправи* (Н. Рибак). У таких дієсловах компонент «діяльність» є невласним, їхня семантика не специфікує «спосіб діяльності» та її характер.

Дії і події відрізняються характером каузальних відношень між компонентами тлумачення, це контрольована каузація в дій та неконтрольована – у подій, каузатор дії – цілеспрямована діяльність суб'єкта, каузатор події – безпосередньо подія [4].

В українській мові значна кількість дієслів, що у своїх основних значеннях є діями, у похідних значеннях стає подіями: *залити водою картоплю/ залити підлогу*, *розірвати конверт/ розірвати одяг і под.* Напр.: *Щось чорне та пелехате закрило світло і розірвало музику* (М. Коцюбинський); *А торжество, справді, як повинь, залляло все місто...?* (О. Ткач).

Головне перетворення при переході від дії до події – поява в тлумаченні компонента, який характеризує нового, неосновоположного каузатора (дещо трапилось з Х-ом). У цьому випадку в тлумаченні події зберігається те, що стосується результату діяння, і вилучається все, що стосується колишнього каузатора. При цьому суб'єкт змінює свою семантичну роль і таксономічний клас – з агенса він стає пацієнтом події, а роль і таксономічний клас об'єкта залишаються незмінними. Таким чином утворюється клас події з об'єктом. Напр.: 1. *Рибак пробив лунку ломом.* 2. *Осколок пробив шибку.*

Тоді, коли суб'єкт змінює свою семантичну роль, він стає пацієнтом, але не змінює таксономічний клас – залишається особою, а об'єкт зберігає і таксономічний клас, і семантичну роль – утворюється клас події з діючим суб'єктом, напр.: 1. *Дівчина, задумавшись, повільно порвала конверт.* 2. *Дівчина випадково порвала рукав.*

Тотивність найчастіше розповсюджена серед дієслів, що означають ідеальні ситуації, які не стосуються матеріальних предметів. З-поміж семантичних компонентів, або «семантичних тем», які породжують тотивність чи сприяють їй, можна виокремити такі:

1. Ментальність. Ознак тотивності набуває значна група ментальних дієслів: *відкрити* (закон), *виявити* (щось), *винайти*, *повірити*, *врахувати*, *здогадатися*, *здумати* (число), *вивести* (зробити висновок) та ін. Напр.: *Виявилось, що то Молибога винайшов спосіб, як позбутися небезпечного провокатора* (Ю. Збанацький); *Ще почекали, немає отця Сидора, і тоді всі повірили і зрозуміли, що служба закінчена...* (О. Довженко).

2. Перцептивний компонент. Дієслова сприйняття становлять чималу групу тотивів: *зустріти*, *помітити*, *застати*, *застигнути*, *нарватися*, *натрапити*, *виявити* (когось), *з'явитися*, *виникнути*, *упізнати* (когось), *виринути* (звідкись), *зіштовхнутися* й под., напр.: *Потім Андрій помітив, що тих наглядачів у кожному коридорі два* (І. Багрянний); *З'явилася розчервоніла Марія* (У. Самчук); *По дорозі завітав до тамошнього паши і зустрів у нього Жозефіну Потоцьку...* (П. Наніїв).

3. Компонент «контакт»: новий стан – придбання/ втрата контакту: *знайти*, *загубити*, *отримати* (догану), *напасти*, *залишити*, *прихилити* (до себе), *розлучитися*, *підхопити* (застуду) та ін., напр.: *Всилу розлучився з сім'єю* (В. Барка); *Він втратив дар мови* (О. Гончар); – *Чи я загубила намисто, купаючись, чи його в мене злодії вкрали* (І. Нечуй-Левицький).

4. Мовленнєва дія – дієслова здійснення дії шляхом мовлення: *навести* (приклад), *дозволити*, *заборонити*, *погодитися*, *повідомити*, *благословити*, *підтвердити*, *заявити*, *заперечити*, *назвати*, *оголосити*, *висловити* й под. Напр.: *В своїй передмові Костомаров сказав про це не прямо, але досить виразно* (Л. Большаков); *А оце недавно дяк уперше назвав ім'я ще одного воїтеля – славного Олександра Невського* (Б. Левін).

5. Прийняття рішення й спонтанної дії: *віддати* (перевагу), *утриматися*, *ув'язатися*, *заступитися*, *довіритися*, *повстати*, *одуматися*, *удатися*, *вирішити* тощо. Напр.: *Ти вже все вирішила за нього!* (Є. Гуцало); *Довго кричали [батько], а далі хотіли матір батогом ще бити, та Хівря заступилася* (Г. Григоренко).

Семему «миттєвого здійснення» містять у своєму значеннєвому плані тотивні дієслова дії, які охоплюють також лексичні групи: 1) давання (*дати*, *вручити*, *подарувати* та ін.); 2) обдарування (*наділити*, *обдарувати* й под.); 3) переміщення об'єктів (*кинути*, *доставити*, *відпустити* (щось) і т. ін.); 4) руху (*прийти*, *приїхати* та ін.); 5) володіння (*отримати*, *взяти*, *конфіскувати*, *присвоїти* й под.); 6) зміни об'єктів (*вимкнути*, *зіпсувати* тощо) та ін. Напр.: *Замість відповіді Лясопольський оддав йому нерозпалений кальян* (П. Наніїв); *Принесли цеберку з водою* (П. Наніїв); *Раненько приїхав своїми кіньми Гнат* (У. Самчук); *Доктор мовчки взяв у неї з рук пакуночок* (В. Винниченко); *Для нього вже світ змінився...* (В. Барка).

Багатозначність тотивного дієслова може бути представлена як видозміни його семантики в сполученнях з різними групами слів. Так, дієслово *взяти* може мати сему: 1) володіння (*взяти собі*); 2) переміщення (*взяти книгу з полиці*); 3) контролю людини над емоціями (*взяти себе в*

руки); 4) перемоги емоцій (*взяла хандра*); 5) знищення («Тайд» *взяв пляму*); 6) руху (*поїзд взяв підйом*) та ін. [5]. Напр.: *Взяла її до себе* (У. Самчук); *Щоб когось з малих взяли на ярмарок – це треба було заслужити* (О. Гончар); *Цю місію взяв на себе Дмитро Юхимович Кожанчиков – досить відомий книготорговець і видавець* (Л. Большаков). У всіх названих варіантах дієслово **взяти** виражає семантику тотивності.

Як було зазначено раніше, з-поміж тотивних дієслів можна виокремити велику групу семем, тотивність у яких проявляється тільки у вторинних значеннях. Повертаючись до проблеми «пересікання» дієслівних семантичних груп, необхідно зазначити, що, на думку Е.В. Кузнецової, «... у частини вторинних значень відбувається «затухання» категорійної семи основного значення, і такі значення, звичайно, тяжіють до якихось інших груп» [3, 10]. Наприклад, дієслова суб'єктного переміщення (*прийти, вийти* та ін.) входять до семантичного поля «прилучення об'єкта» у своїх вторинних значеннях, які є конверсивами дієслова *отримати*, напр.: *На другий же таки день прийшла загадка: зносити Омелькову й Стецькові хату, що прилягали городами до панського двору* (Панас Мирний).

Розвиваються вторинні значення такого типу також і в дієслів «давання», «володіння», які означають дії, що реально передували діяльності «прилучення» (*повернути* – отримати назад), напр.: *Зупинившись біля художника, він довго дивився на його роботу, похвалив її і з одвертим жалем повернув Тарасу Григоровичу* (З. Тулуб).

Отже, у морфологічному класі дієслів визначається мікрополе тотивності. Спільність семантичної специфіки тотивних дієслів виступає одним із критеріїв їхнього виокремлення.

Таким чином, носієм тотивного значення є предикат конкретного висловлення в усій сукупності своїх лексичних й актуалізаційних характеристик, у ролі якого виступають тотивні дієслова.

БІБЛІОГРАФІЯ

1. Андреева Т.В. Тотивні дієслова у сфері вживання загальнорезультативного способу дієслівної дії // Наук. зап. Кіровоград. держ. пед. ун-ту ім. В. Винниченка. – Серія: Філол. науки (мовознавство). – Кіровоград: РВВ КДПУ ім. В. Винниченка, 2006. – Вип. 67. – С. 3–8.
2. Грубор Д. (Из книги Видовые значения) // Вопросы глагольного вида. – М.: Изд-во иностр. лит., 1962. – С. 68-76.
3. Кузнецова Э.В. О пересекающемся характере лексико-семантических групп // Семантика и структура предложения. Лексическая и синтаксическая семантика. – Уфа, 1978. – С. 7-12.
4. http://fccl.ksu.ru/winter.99/cog_model/culture.pdf.
5. <http://www.lexicograph.ru/eng/pub/files/DARIU.pdf>.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Тетяна Андрєєва – здобувач кафедри української мови КДПУ ім. В. Винниченка.
Наукові інтереси: функціональна граматики української мови.

ДІЄСЛІВНІ РОДИ ЯК МОРФОЛОГО-СЛОВОТВІРНІ КАТЕГОРІЇ

Надія БАРАБАШ (Кіровоград)

У статті визначено особливості класифікації способів дієслівної дії (СДД), специфіку розв'язання цієї проблеми в українській та зарубіжній лінгвістиці, з'ясоване місце цієї граматичної категорії в системі дієслівних значень, наведена характеристика лексико-семантичних груп цих СДД.

This article focuses on the peculiarities of the classification of the methods of the verbal action (MVA), outlines specificity of solving this problem in Ukrainian and foreign linguistics, / The author discovers the place of this grammatical category in the system of the verbal meanings, presents the features of the lexico-semantic groups of this MVA.

У сучасному мовознавстві нема одностайної думки щодо трактування поняття способів дієслівної дії (СДД), тому це питання є досить суперечливим. Складність визначення статусу цього явища у системі категорій дієслова пояснюється тим, що в акціональності перетинаються лексичні, словотвірні й граматичні аспекти, між якими не завжди можна провести чітку межу.

Наявність родів дії (нім. Aktionsarten) у видовій системі слов'янських мов визначив З. Агрелль у монографії “Видові відмінності і творення родів дії у польських дієсловах” (Лунд, 1908). Учення про роди дії було розвинуто в працях польських (Е. Кошмідер), чеських (І. Немець), російських (О.Х. Востоков, Г.П. Павський, М.П. Некрасов, О.О. Потебня, Г.К. Ульянов, П.П. Фортунатов, О.О. Шахматов, В.В. Виноградов, О.В.Бондарко). Зв'язок і взаємодію виду та способу дії розглядає Ю.С.Маслов на матеріалі болгарської та російської мови. Починається монографічне опрацювання окремих способів дії [4, 216].

Багато нового вміщує великий розділ про СДД у книзі О.В. Ісаченка “Граматична будова російської мови в зіставленні зі словацькою”. У тому, що зазвичай називають способами дії, вчений розрізняє “здійснюваність і характер дієслівної дії”. Ознаками здійснюваності, на думку автора, є: 1) відсутність співвідносних дієслів іншого виду та 2) вираження певної спільної особливості семантики зовнішніми (формальними) засобами (префіксами чи суфіксами). Характер дії – це те загальне значення дієслів, яке не виражається префіксами чи суфіксами.

Сама по собі думка про необхідність членування всередині СДД, безумовно, правильна, проте з конкретною реалізацією цієї ідеї в праці О.В. Ісаченка важко погодитися. Будучи пов'язаним з видовою неспіввіднесеністю, поняття здійснюваності стає близьким до традиційних підвидів – рубрик у рамках кожного виду. Однак, той самий тип протікання дії нерідко представлений як неспіввіднесений, так і співвіднесений за видом дієслова, напр.: “разлентиться, но разболеться – разбаливаться;

приунуть, но приостановить – приостанавливать, приотворить – приотворять; переговариваться, но перемигиваться – перемигнуться” [2, 74].

Фактично ті й ті дієслова дослідник розглядає в розділі про здійснюваності, таким чином, на практиці виявилось об’єднанням те, що було розділене теоретично й термінологічно. Конкретний аналіз типів протікання дієслівної дії в дослідженнях цього вченого відрізняється глибиною та фундаментальністю, проте дефініція поняття СДД залишається проблематичною.

Це питання розв’язувалося мовознавцями в такий спосіб. О.В.Бондарко дає визначення: **способи дії** – це семантичні (частково словотворчі) групування дієслів, що виокремлюються на основі спільності протікання дії [6, 58].

О.К. Безпояско зазначає, що СДД – це підпорядковані категорії аспектуальності пари дієслів, одне з яких характеризується якимось додатковим семантичним значенням: повторюваності, розподільності, однократності. Обидва компоненти або частіше один із них є одновидовим – доконаного або недоконаного виду. СДД розвивалися паралельно з категорією виду. Деякі з них (односпрямованість/різноспрямованість: бігти – бігати, вести – водити, везти – возити, їхати – їздити) належать до дуже давніх, а тому властиві всім слов’янським мовам, деякі ж, навпаки, розвинулися в кожній із них самостійно і належать до їхніх самотутніх рис [4, 273].

Найбільш розповсюдженою в сучасній лінгвістиці визнано концепцію, згідно якої СДД кваліфікують як семантичні розряди, що диференціюються на основі подібності в типах протікання й розподілення в часі дієслівної дії, а звідси – будь-яке дієслово похідне чи непохідне відноситься до того чи того дієслівного роду. Аналізуючи природу СДД, Л.О. Булаховський розглядає їх як підкласи дієслівної лексики, іншими словами, лексико-граматичні розряди, які є “морфемно характеризованими значеннями окремих дієслів і їх розрядів, що вказують на характер перебігу в часі завершених/незавершених дій” [8, 78], а Ю. С. Маслов визначає їх як специфічні ознаки дієслів, підкреслюючи, що СДД важливі саме своєю взаємодією з категорією виду, однак “на противагу видам способи дії не виражають часткових парадигматичних протиставлень широкого обсягу, залишаються в межах лексичних відмінностей між дієсловами” [12, 87]. Незважаючи на те, що багато СДД характеризуються тими чи тими словотворчими морфемами, мовознавець дотримується думки про відмінність між СДД не словотворчими морфемами, а значенням, особливостями взаємодії з іншими СДД.

Цікавим є підхід до витлумачення СДД, запропонований І. Г. Милославським, який розмежує “формально виражені й формально невиражені” дії. Перші формуються суфіксами й префіксами, до других належать статальний спосіб дії, який означає постійний стан, або

багатоактний СДД, що позначає дію, яка розпадається на кілька однорідних актів. Дієслова останнього типу – недоконаного виду не мають кореляційних пар. Завжди до доконаного виду, на думку вченого, належать дієслова обмежувального й зменшувального СДД: 1) інхоативний; 2) багатократний; 3) ускладнено-інтенсивний; 4) тривало-дистрибутивний; 5) переривчасто-пом'якшувальний; 6) тривало-пом'якшувальний; 7) супровідний; 8) взаємний [13, 178].

Існує ще одна гіпотеза щодо опису СДД, за яким вони розмежовуються кількісно-часовою модифікацією вихідного дієслова й виокремлюються за семантичною ознакою (спільність значення, що передається дієсловом) та формальною ознакою (віднесеність до одного словотвірного типу, наявність загального форманта, хоча й допускається обслуговування одного СДД декількома словотвірними моделями).

На думку Н. С. Авілової, семантичні типи простих дієслів і їх модифікації виокремлюються за допомогою певних формальних засобів, які, змінюючи значення цих простих дієслів, створюють групи семантико-структурних СДД. При цьому до СДД належать “структурно-семантичні групи дієслів, у яких значення дії, назване простим дієсловом, певним чином обмежується, змінюється, модифікується формантом” [1, 203].

Важливим у дослідження цієї проблеми є напрацювання М. О. Шелякіна. Для аспектолога, стверджує лінгвіст, СДД важливі як семантичні ознаки дієслів, які володіють пояснювальною силою при вивченні видових особливостей окремих груп цих лексем [14, 107].

В україністиці до проблем виокремлення й характеристики СДД зверталися В. М. Русанівський, І. Р. Вихованець, А. П. Грищенко, А. П. Загнітко, В. В. Дятчук, Т. Є. Масицька, К. Г. Городенська, М. Я. Плющ, О. І. Леута, Г. Г. Рогачова й ін.

Зокрема, А. П. Загнітко розглядає СДД у власне-синтаксичному аспекті, вважаючи, що вони реалізують свою семантику тільки в умовах певного контексту й модифікують його в межах того чи того оточення. Тому вчений диференціює всі акціональні значення на інваріантні та контекстуальні. Інваріантними, на його думку, є такі, що містяться в самій семантичній структурі дієслова; акціональне – в такому випадку характеризується власним семантичним угрупованням дієслівних лексем, члени якого об'єднані наявністю в них того чи того відтінку значення перебігу дієслівної дії (починальний, тривало-обмежувальний, граничний тощо) [11, 52].

Оскільки кваліфікація СДД пов'язана з семантикою, кількість цих одиниць, що визначається граматистами, не однакова, що свідчить про суперечливість критеріїв їх дивергенції. Дослідники виокремлюють близько 75 СДД. Пор.: у російському мовознавстві – Ю. С. Маслов подає 25 СДД, склад яких після нього уточнили О. В. Бондарко, чия класифікація вважається найбільш повною, послідовною й завершеною, та М. О. Шелякін

(49 СДД). Свою концепцію запропонувала Н. С. Авілова (19 СДД); у колективній праці “Теория функциональной грамматики” враховано різні варіанти способів дії граничних та неграничних дієслів, відповідно, описано 49 СДД. У “Граматиці української мови” подано близько 20 СДД, що поділяються за своєю семантикою на результативні, фазові, кількісні та ступеня інтенсивності дії. У “Сучасній українській літературній мові” (за заг. ред. А. П. Грищенка) названо три класи СДД (з підгрупами – 16 СДД), які розмежовуються за семантичними відтінками й безпосередньо пов’язаними з ними словотвірними ознаками та ін.

Отже, й дотепер спостерігається різнобій у розрізненні семантичних критеріїв для класифікації СДД, хоча вона є особливо важливою для функціональної граматики, що дозволяє здійснювати реальні дослідження характеру віддзеркалення позамовних значень дієвості, процесу, стану в системі мови.

Вивчення лінгвістичної літератури свідчить про те, що мовознавці не дійшли згоди відносно СДД у жодній мові. Кваліфікація величезної кількості СДД ставить проблему їх зведення в більші за обсягом класи. Окремі СДД взагалі не можна вважати універсальною категорією, що мала б паралелі в усіх мовах.

К.Г. Городенська та І.Р. Вихованець зазначають, що дієслівні роди тісно пов’язані з категорією виду. Їх об’єднує те, що вони ґрунтуються на семантичній опозиції цілісність/нецілісність дій, станів, процесів, пор.: *будувати – збудувати, побудувати* (видова пара), *будувати – забудувати* (СДД); *білити – побілити* (видова пара), *білити – вибілити* (СДД) [10, 272].

В українському мовознавстві відома спроба виділити СДД в окрему дієслівну категорію в межах аспектуальності. На відміну від видових пар, що становлять єдину лексичну одиницю, дієслова, протиставлені за СДД, є різними лексемами, одна з яких має додаткову сему, що характеризує дію за певною ознакою. На основі додаткового лексичного відтінку дієслова об’єднуються в семантичні групи, що являють собою СДД. Крім того, ці дієслова є виразниками певного видового значення. Залежно від того, як воно співвідноситься з вихідним дієсловом, виокремлено модифікаційно-видові пари (*шарудіти – зашарудіти*), їхньою особливістю є те, що вони додають до семантики дієслова темпоральне, локативне і под. значення; та мутаційно-видові (*співати – приспівувати, кричати – розкричатися*), специфіка цих СДД полягає в тому, що з їхньою допомогою підкреслюється результативність та інтенсивність (як підвищена, так і знижена) дії. Якщо компоненти модифікаційно-видових пар мають однакову валентність (*шарудіти* чим, у чому – *зашарудіти* чим, у чому), то кожен з компонентів мутаційно-видової пари має свою інтенційну структуру (*співати* що, кому – *приспівувати* кому) [9, 182].

Видові пари і СДД диференціюються характером лексико-семантичного співвіднесення між дієсловами доконаного й недоконаного

виду, які можуть мати тотожну лексичну семантику, на підставі чого об'єднуються у видову пару (*сивіти* – *посивіти*, *дорожчати* – *подорожчати*, *пекти* – *спекти*, *кодувати* – *закодувати*) або ж не збігаються за своїми значеннями, бо в семантиці дієслова доконаного виду, утвореного за допомогою того або того словотворчого засобу (префікса, суфікса, постфікса -ся чи їхніх різних комбінацій), відбулися певні зрушення: *співати* – *поспівати* (певний час, недовго), *співати* – *попоспівати* (тривалий час, довго), *пороти* – *підпороти* (трохи), *пороти* – *перепороти* (багато речей), *бігати* – *забігати* (почати бігати), *кричати* – *крикнути* (одноактна дія), *працювати* – *напрацюватися* (достатність дії). Такі похідні дієслова доконаного виду не корелюють за видовою ознакою з безпрефіксними дієсловами недоконаного виду. Їх кваліфікують як одновидові дієслова доконаного виду. Саме на їхній основі переважно формуються СДД [7, 15].

Кожен словотворчий афікс утворює свій ряд морфологічно однотипних дієслів, що виражають спільне словотвірне значення: *затюхкати*, *загриміти*, *загуркотіти*, *засвистіти*, *зашуміти*, *зашипіти*, *защебетати*; *прожити*, *пропрацювати*, *проспівати*, *провчителювати*, *проговорити*, *пролежати*, *простояти*, *пробігати*, *проїздити*; *брязкотіти*, *лускотіти*, *плямкотіти*, *стукотіти*, *туркотіти*, *хрускотіти*; *наїстися*, *напитися*, *нагулятися*, *наспіватися*, *натанцюватися*. Ряди дієслів, які характеризуються морфологічною однотипністю та семантичною спільністю, називаються СДД. У цих рядах об'єднано лише ті дієслова, семантична спільність яких формально виражена і є змістовим зрушенням похідних дієслів щодо безпрефіксних. Оскільки морфологічна однотипність і семантична спільність СДД характеризується словотворчими засобами вираження, то їх слід кваліфікувати як морфолого-словотвірні категорії.

Залежно від типу словотворчого афікса СДД поділяють на префіксальні (*переписати*, *перемалювати*, *перешити*, *перебудувати*, *переміряти*), суфіксальні (*гримнути*, *крикнути*, *свиснути*, *пискнути*, *сипнути*, *смикнути*), префіксально-суфіксальні (*підспівувати*, *підсвистувати*, *підтьохкувати*, *підвивати*, *підігравати*), префіксально-постфіксальні (*добігатися*, *доходитися*, *доїздитися*, *доплигатися*; *розкричатися*, *розшумітися*, *розпицатися*, *розсвистітися*) та постфіксальні (*митися*, *голитися*, *одягатися*, *взуватися*; *любитися*, *цілуватися*, *обніматися*, *сваритися*).

За семантичним забарвленням О.К. Безпояско виокремлює чотири СДД: **результативні, фазові, кількісні, ступеня інтенсивності** [3, 98].

О.В. Бондарко вказує на наявність двох великих груп СДД: **характеризованих способів дії, непослідовно характеризованих способів дії**. Натомість, характеризовані СДД поділяються на: загально результативні (починальний, підсилювальний, обмежувальний, тривало-обмежувальний, пом'якшувальний), спеціально-результативні (фінітивний, завершальний або комплетивний, інтенсивний, накопичувальний або кумулятивний,

розподільний (або дистрибутивний), інхоативний, багатократний, переривчасто-пом'якшувальний, продовжувано-пом'якшувальний, супровідний, взаємний). Непослідовно характеризовані (загально результативний, багатоактний) [5, 27].

І.Р. Вихованець та К.Г. Городенська відповідно до згаданих диференційних ознак СДД, що об'єднують одновидові дієслова доконаного виду, розмежовують на три групи: **часові або фазові, кількісні, результативні.**

До **часових або фазових СДД** належать **починальний, обмежувальний або делімітативний, тривало-обмежувальний або пердуративний та фінітивний** [10, 268].

Група **кількісних СДД** неоднорідна. Вона поділяється на три підгрупи: перша характеризує кратність вияву самої дії. До неї належать СДД, що передають **однократні і багатократні дії.**

Друга підгрупа кількісних СДД передає ступінь вияву предикативної ознаки. Вони вказують на достатній, недостатній та надмірний ступені інтенсивності. Залежно від цього вирізняють роди: **достатньої інтенсивності, недостатньої інтенсивності або неповного вияву дії, надмірної інтенсивності.**

Третя підгрупа кількісних СДД визначає участь у виконанні дії багатьох суб'єктів або її спрямованість на велику кількість об'єктів. Їх називають **розподільними або дистрибутивними.** На виконання дії багатьма або всіма суб'єктами вказують подвійні префікси, з-поміж яких **пов-, пови-, повід-, поз-, поза-, пона-, пооб-, попере-,** поєднуючись з дієсловами різноспрямованого руху.

Одновидові дієслова доконаного виду формують декілька структурних різновидів **результативного СДД.** Найвиразнішу результативну семантику мають ті з них, що постали від дієслів конкретної фізичної дії зі значенням створення чого-небудь за допомогою префікса **на-**, причому в нього результативне наповнення невіддільне від кількісного, нагромаджувального.

У деяких дієслівних префіксах результативне значення невіддільне від видового, на підставі чого їх віднесено до власне-видотворчих засобів. До таких належать префікси **з-, с-** та **ви-**.

Окремий структурний різновид результативного СДД становить кілька дієслів руху з префіксом **ви-**, що означають результат, досягнений унаслідок неодноразового, настирливого виконання дії.

Семантика негативного результату, до якого спричинилося тривале виконання дії або перебування в певному стані, виражають дієслова з префіксом **до-** і постфіксом **-ся.** Деякі дієслова такої структури можуть вказувати й на досягнення позитивного результату.

Отже, у новітніх розвідках учені дають різну теоретичну інтерпретацію СДД. Одні дослідники на перший план висувають семантику, інші надають перевагу лексико-граматичній специфіці або співвідносять значення СДД з

окремими словотвірними елементами, зараховуючи їх до деривативної семантики. В україністиці до проблем виокремлення й характеристики СДД зверталися В. М. Русанівський, І. Р. Вихованець, А. П. Грищенко, А. П. Загнітко, В. В. Дятчук, Т. Є. Масицька, К. Г. Городенська, М. Я. Плющ, О. І. Леута, Г. Г. Рогачова й ін., але найдоцільнішою класифікацією СДД, на нашу думку, є систематизація, запропонована І. Р. Вихованцем та К. Г. Городенською, що ґрунтується на семантичній опозиції цілісність/нецілісність дій, станів, процесів.

БІБЛІОГРАФІЯ

1. Авилова Н. С. Вид глагола и семантика глагольного слова. – М.: Наука, 1976. – 328 с.
2. Арполенко Г. П., Забеліна В. П. Структурно-семантична будова речення в сучасній українській мові. – К.: Наук. думка, 1982. – 131 с.
3. Безпояско О. К., Городенська К. Г. Морфеміка української мови. – К.: Наук. думка, 1987. – 211 с.
4. Безпояско О. К., Городенська К. Г., Русанівський В. М. Граматика української мови. Морфологія. – К.: Либідь, 1993. – 335 с.
5. Бондарко А. В. К проблематике функционально-семантических категорий (Глагольный вид и „аспектуальность” в русском языке) // Вопр. языкознания. – 1967. – № 2. – С. 18–31.
6. Бондарко А. В., Буланин Л. Л. Русский глагол. – М., Л.: Просвещение, 1967. – 192 с.
7. Бондарко А. В. Вид и время русского глагола // Рус. яз. в нац. шк. – 1971. – № 2. – С. 6–18.
8. Булаховський Л. А. Проблеми мовного розвитку // Зап. Харків. ін-ту нар. осв. – 1927. – Т. II. – С. 46–52.
9. Вихованець І. Р. Частини мови в семантико-граматичному аспекті. – К.: Наук. думка, 1988. – 256 с.
10. Вихованець І. Р., Городенська К. Г. Теоретична морфологія української мови. – К.: Університетське вид-во „Пульсари”, 2004. – 398 с.
11. Загнітко А. П. Система і структура граматичних категорій дієслова. – К.: НМКВО, 1990. – 74 с.
12. Маслов Ю. С. Заметки о видовой дефективности // Славянская филология. – Л.: Изд-во Ленингр. ун-та, 1964. – С. 84–94.
13. Милославский И. Г. Морфологические категории современного русского языка. – М.: Просвещение, 1981. – 254 с.
14. Шелякин М. А. Категория вида и способы действия русского глагола: Теоретические основы. – Таллин: Валгус, 1983. – 216 с.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Надія Барабаш – викладач кафедри гуманітарних дисциплін Обласного комунального вищого закладу ІІ «Стратегія» (м. Жовті Води).

Наукові інтереси: актуальні проблеми граматики.

ФУНКЦІЇ ВТОРИННИХ ЧАСТОК У РЕЧЕННЯХ ІЗ ЗАПЕРЕЧНИМ ЗНАЧЕННЯМ

Людмила БОНДАРЕНКО (Кіровоград)

У статті розглядаються питання функціонування часток у реченнях-висловленнях зі значенням заперечення. На новому фактичному матеріалі проаналізовано мовленнєві факти емоційного вираження заперечення; визначено склад вторинних часток, які беруть участь у формуванні заперечного значення у реченні.

The paper views the problem of particles functioning in informative sentences with the negative meaning. Speech facts of the emotional expression are analyzed involving new factual material, the content of secondary particles taking part in the formation of negative meaning in the sentence is defined.

У розповідних реченнях за допомогою вторинних часток реалізується дві основні комунікативні модальні цілі: вираження констатації (повідомлення, підтвердження) і заперечення [1, 313]. У мовознавчій літературі побутує також погляд на неправомірність поділу розповідних речень на стверджувальні та заперечні. Немає достатніх підстав зараховувати до зовнішньо-синтаксичної сфери протиставлення ствердного і заперечного значень у загальній семантиці висловлень. Обидва ці значення належать до основного змісту речень, які при цьому можуть виражати різні види модальності – розповідну, питальну, спонукальну та ін. Найбільш поширена в мові розповідна модальність не має ніяких спеціальних формальних показників [7, 18]. З приводу трактування ствердження і заперечення як таких значень, що належать до лексичного плану, ми поділяємо погляди інших мовознавців про те, що вираження лексичної функції (ствердження чи заперечення) є водночас і вираженням модальності [3, 80].

До проблеми функціонування часток зі значенням заперечення дослідники зверталися неодноразово. Окремі аспекти цього питання представлені у доробку українських граматистів Вихованця І., Безпояско О., Городенської К., Кушлик О., Німчука В., Симонової К. та ін.

Мета цієї розвідки – проаналізувати частки як засіб вираження заперечення. До складу фразових заперечних часток дослідники зараховують переважно одиниці **не**, **ні**, **ані** [2, 129; 1, 19]. Між тим у функції вираження заперечного значення вживається цілий масив інших частинок української мови. Питання їх складу та особливостей функціонування ще потребують детального вивчення, що і зумовлює актуальність досліджуваної проблеми.

Заперечне значення розповідних речень створюється за допомогою часток **не**, **ні** [1, 313]. Обидві названі одиниці не є вторинними утвореннями. Навпаки, частка **ні** стала базою для утворення співзвучного сполучника [4, 164]. **Не** взагалі, як вважають дослідники, належить до найдавніших

індоевропейських часток, вона збереглася в українській мові без жодних специфічних змін [5, 474]. Частка **ні**, подібно до стверджувальних, має фіксоване місце в структурі речення або вживається як заперечна відповідь на питання, в ній конденсується ціле речення [1, 313]. Однією з категорійних особливостей частки **ні** є її специфічна здатність уживатися у ролі слова-речення. Власне заперечні слова-речення функціонують як прямі заперечні відповіді на поставлене питання, виражаючись здебільшого словом **ні**, яке набуває змістового та інтонаційного підсилення, стає емоційно вагомішим, якщо подвоюється чи повторюється (**ні-ні**, **ні-ні-ні**), супроводжується іншою часткою (**та**, **бо** **зовсім**, **ще**, **ба**, **ой**, **майже**) або вигуком (**о!** **е!** **ах!** **ох!**) [7, 295]. Предметом наших спостережень є складені заперечні частки, складовою яких є **ні**, напр.: **О ні!** *У хаті якось благородніш!*... (М. Кропивницький); **Ба ні ж!** (М. Кропивницький); **Та ні!** (М. Кропивницький); **О ні, жоно!** (С. Скляренко); **О ні, ні!** – *відповіла вона* (С. Скляренко); **От і ні** (О. Гончар). У наведених реченнях маємо складені партикули **о ні**, **та ні**, **от і ні**, у яких, крім **ні**, є ще й інші вторинні частки – **о** (вигукового походження), **та** (сполучникова), **от** (прислівникова), **і** (відсполучникова). Частка **ні**, поряд із вираженням заперечення, може входити до складу речення із загальним стверджувальним значенням, напр.: *Чи я ж тобі у чім зрадила? А то ж ні?* (М. Кропивницький); – *А то ні?* – *хмуриється Мина* (О. Гончар); *А то хіба ні?* (О. Гончар). Інтонація таких речень, як бачимо, питальна, а загальна семантика – стверджувальна.

У частки **не** місце також фіксоване, вона вживається здебільшого в препозиції до дієслова [1, 313]. Тут досить часто спостерігаємо поєднання **не** з вторинними частками, напр.: *Та не діждеш же ти цього!* (М. Кропивницький); – *А не гину! А ви коби знали, що я ще сьогодні навіть і не курив* (Ю. Федькович); *Та вже ж не про онеє!* (М. Кропивницький). Як бачимо, активно функціонують у поєднанні з **не** вторинні відсполучникові похідні **та**, **а**, які, в свою чергу, можуть ускладнюватися відприслівниковою похідною **вже**. У першому реченні сполучення **та не ж** складеною часткою можна назвати досить умовно, адже частка **не** стосується насамперед дієслова, виражаючи його заперечне значення, інші ж названі одиниці лише підсилюють емоційність такого заперечення. Тому тут більш доцільно вважати ці частки не єдиною складеною одиницею, а трактувати їх як сполучення службових слів із чітко диференційованою роллю кожного компонента – один із них служить для вираження заперечення, інші це заперечення увиразнюють. Перше речення із другого наведеного прикладу за формою є заперечною структурою, але інтонаційне забарвлення (окличне) та контекст свідчать про те, що за змістом це речення є стверджувальним. У цьому випадку спостерігаємо здатність традиційно заперечних часток виражати стверджувальне значення (так само, як і стверджувальні частки виражають іноді заперечення). У другому реченні наступного прикладу маємо поєднання часток **і не**, перша з яких виконує

функцію підсилення заперечення, а друга виражає власне заперечення семантики предиката. У третьому випадку присудок відсутній, перед нами своєрідна нерозкладна конструкція, утворена шляхом поєднання службових слів із повнозначними.

Подібні конструкції вживаються в сучасній українській мові зі значенням ствердження. Окремий тип становлять слова-речення, якими мовець не тільки щось стверджує чи погоджується з чим-небудь, а й водночас підсумовує почуте, побачене, виражаючи цим своє загальне ставлення до нього. Такі підсумкові стверджувальні слова-речення є здавна усталеними в мові нерозкладними словосполученнями, що виникли внаслідок різного поєднання службових слів або повнозначних із службовими [7, 294], напр.: *Та ну да! І абратно ж, кажуть, більшовики будуть землю давати* (П. Панч); *Таки справді сором! – кажу* (Остап Вишня); *Та воно так!* (Остап Вишня); – *Це ти, Іване? А то ж який біс!* (М. Кропивницький); *То – то ж бо й є!* (М. Кропивницький); *Та як же!* (М. Кропивницький); *Ну то й хай* (О. Гончар). Конструкції такого типу служать засобами емоційно-вольового увиразнення мовлення, вони здебільшого характеризуються специфічною інтонацією окличності, завдяки частоті вживання та багаторазовій відтворюваності такі факти мовлення реально стають фактами мови. Ця проблема вже привертала увагу дослідників. Емоційно-стверджувальні конструкції такого типу складаються переважно із вторинних часток. Так, наприклад, останнє із наведених речень має у своєму складі чотири частки, і всі вони є вторинними утвореннями. Зі значенням ствердження виступають частки **ну**, **й**, **то**, **хай**. Спроби трансформації наведеного речення свідчать, що із чотирьох названих одиниць не всі мають однакову самостійність у вираженні ствердження, пор.: *Ну то й хай – Ну й хай – То й хай – Ну хай – То хай – Хай*. Як бачимо, найвищим ступенем самостійності у вираженні згоди має партикула **хай** (**нехай**), інші ж три служать більшою мірою для підсилення ствердження. Проте неможливість довести здатність частки **ну** виражати ствердження без поєднання з іншими лексемами зумовлена все ж структурно-семантичними особливостями наведеного речення з формально відсутнім предикатом. Інші дослідники також ставлять частки **хай**, **ну** десь приблизно на один рівень вираження бажальності. Наголошується, що зі значенням згоди чи допустовості виступають модальні частки інших груп – спонукальні **ну** (**ну-ну**), **нехай** (**хай**) [6, 52], напр.: – *Ну, хай буде так, – сказав Запорожець* (О. Довженко); *Хай!... Хай!... Хай!..* (О. Довженко); *Ну, що ж, – погодилась Одарка...* (О. Довженко); – *Ну, тоді біжи* (О. Гончар); – *Ну-ну! Ас не ас, а справу таки мав з неабиякими швидкостями, – примирливо заперечує Заболотний* (О. Гончар). Слід розрізняти випадки вживання частки **хай** (**нехай**) як засобу вираження ствердження від випадків її вживання у способових формах дієслова, напр.: – *Хай живе!* (О. Довженко). Частка **ну** також вживається в українській мові для вираження згоди, напр.: *Ну, Миколо,*

благослови на Вінницю! (О. Довженко). Тут **ну** надає висловленню відтінок висновковості, підсумковості, а не ствердження.

У живому мовленні інтонація може надавати стверджувальному реченню заперечного значення, словам схвальної оцінки значення осуду і таке ін. Оскільки характерні риси розмовного мовлення широко відображаються в мові художньої літератури, вони цим втягуються у сферу писемної форми мови. Інтонація ж здатна сама по собі безкінечно варіюватися в живому діалозі та ускладнюватися різними суб'єктивними нашаруваннями, які при писемній передачі висловлення чітко закріплюються контекстом [8, 63 – 64].

У сполученні з іншими компонентами та за наявності відповідної інтонації стверджувальна частка **так** вживається також для вираження емоційного заперечення, напр.: *Так би я тебе й послухала! І не проси, і не говори мені: нічого не хочу слухати!* (М. Кропивницький); *Так би я тобі й сказала!* (М. Кропивницький); *Так би я оце вам і сказала!* (М. Кропивницький); „*Цур тобі, – кажуть, – батечку! Зділай милость, господа служба, озьми собі і груші з мішком, тільки цур тобі! відчепись і пусти!*” *Так де!* (Г. Квітка-Основ'яненко). Як бачимо, у заперечному значенні **так** вживається у поєднанні з іншими частками, утворюючи при цьому складені партикули **так би (оце) й, так де**. Здатність поєднувати в собі два протилежні значення свідчить про наявність функціонально-семантичної антонімії у структурі частки **так**.

У функції заперечної частки в сучасній українській мові активно виступає відприслівникова лексема **де**, похідна від обставинного адвербіатива. Вона функціонує в художньому та розмовному стилях, напр.: *Та де там прийшов!* (Розм.); *Де ж я того годен?* (Ю. Федькович); *Та де ж у страху добре, коли от як та от як!* (Ю. Федькович); *Де там!* (Остап Вишня); *Де ж пак тобі не зрозуміти?* (М. Кропивницький); *Та де там утриматися?!* (Остап Вишня); *Де ж пак!* (М. Кропивницький); *Де вже мені те пожалування?* (С. Склярєнко); *А не мож би лікаря привезти?...* *Ей де, небоже!..* (М. Черемшина); *Де там вдома сидітиме, ждатиме, хоч і цілу ніч...* (О. Гончар). Як бачимо, у випадку вираження семантики заперечення частка **де** може функціонувати як самотійно, так і у складі своєрідних фразеологізованих сполук, до складу яких входять інші частки чи слова інших лексико-граматичних класів. До частки **де** у функції заперечної приєднуються й інші вторинні відприслівникові та відсполучникові частки: **та, там, де**. Трансформаціями наведених реченневих структур можна довести нездатність усіх інших часток, окрім **де**, виражати значення заперечення лише в поєднанні з дієслівною формою без інших партикул. Загальна семантика наведених вище речень є запереченою: мовець виражає незгоду з діями, бажаннями та думками співрозмовника. Варто пристати до думки, що подібне експресивне заперечення можливості „підтримується” частками [8, 63– 64]. А оскільки **де**

є похідною одиницею, то в мові безумовно функціонують трансформанти, що репрезентують гібридні одиниці на межі „обставинний прислівник – частка”, напр.: *А де ж ті писарі, котрі цього не люблять?* (М. Кропивницький); *Та де ж я наздожену тата, – кажу, – вони вже допіру верст десять од'їхали* (Остап Вишня). На наш погляд, наведені одиниці стоять ближче до часток зі значенням заперечення, проте прислівникова семантика в них ще відчутна. Обставинне значення місця, властиве прислівнику *де*, певним чином зберігається в смисловій структурі частки. Семантика заперечення тут містить ще й акцент на відсутності знань у суб'єкта про місцезрештування предмета, особи, яка цікавить мовця. Частка *де* досить часто вживається в українській мові у функції заперечної, так, у художніх творах спостерігаємо цілі заперечні „картини”, у „змалюванні” яких чільна роль належить часткам. Напр.: – *Може, провчать трошки, – сказав староста. – Як то можна трошки? Його так гарно кат кнотом попоб'є, та й на Сибір зошлють...* – *Та він так, трошки, храма на одну ногу, – сказав перший староста. – Де-то храма? І не на одну, а він обома не здужа ходити, – підправив підбрехач...* – *Так, так, косенький, на одне око, – каже староста. – Де-то вже на одно? І не косенький овсі, він і обома нічого не бачить, – доповнив підбрехач* (Г. Квітка-Основ'яненко). Як бачимо, за допомогою часток та інтонації питальності у художньому тексті виражається досить емоційне заперечення, засобом вираження якого є стверджувальні, заперечні та інші частки.

У живому розмовному мовленні трапляються й інші факти емоційного вираження заперечення, які вже стали надбаннями мови (внаслідок регулярності вживання) або мають реальний шанс поповнити арсенал спеціалізованих засобів вираження заперечення, напр.: *Але ж хіба я перед ним винувата?* (О. Гончар); *Або ми маємо відки?* (М. Черемшина); *От ще що вигдав!* (М. Кропивницький); *Як то можна?* (М. Кропивницький); *Хіба ж то я танцював?* (М. Кропивницький); *Та чи нам же танці на умі?* (М. Кропивницький); *Як то можна!* (М. Кропивницький); *І вже, яка я мати!* (М. Кропивницький); *Або я тебе дурич?* (Ю. Федькович); *Або ж я годен серденько впинити?* (Ю. Федькович).

Наведені приклади ще раз свідчать про здатність речень питальної модальності виражати семантику заперечення.

Отже, семантика незгоди, заперечення виражається за участю одиниць **так би (оце) й, так де, о ні, ба ні ж, та ні, от і ні, а то (ж) ні, а то (хіба) ні, та не же (ж), а не, та вже ж не, і не, де ж, та де ж, де там, та де там, де ж пак, де вже, ей де, як то, але ж хіба, або, от ще, хіба ж то, та чи, і вже.**

БІБЛІОГРАФІЯ

1. Безпояско О.К., Городенська К.Г., Русанівський В.М. Граматика української мови. Морфологія: Підручник. – К.: Либідь, 1993. – 336 с.
2. Вихованець І.Р., Городенська К.Г., Грищенко А.П. Граматика української мови – К.: Рад. шк., 1982. – 209 с.

3. Киселев И.А. Частицы в современных восточнославянских языках. – Минск: Изд. БГУ им. В.И. Ленина, 1976. – 160 с.
4. Кушлик О.П. Омонимия неизменяемых классов слов: Дис. ... канд. филол. наук. – Дрогобич, 2000. – 223 с.
5. Німчук В.В. т. ін. Історія української мови: Морфологія. – К.: Наук. думка, 1978. – 539 с.
6. Симонова К.С. Функції стверджувальних часток в українській мові // Укр. мова і літ. в шк. – 1980. – № 3. – С. 52 – 57.
7. Сучасна українська літературна мова: Синтаксис / За заг. ред. І.К.Білодіда. – К.: Наук. думка, 1972. – 515 с.
8. Шмелев Д.Н. Экспрессивно-ироническое выражение отрицания и отрицательной оценки в современном русском языке // Вопр. языкознания. – 1958. – № 6. – С. 63 – 75.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Людмила Бондаренко – ст. викладач кафедри гуманітарної підготовки Кіровоградського національного технічного університету.

Наукові інтереси: питання функціонування частин мови.

БАГАТОКОМПОНЕНТНІ МОДЕЛІ НЕПОВНОЗНАЧНИХ ЛЕКСИЧНИХ КОМПЛЕКСІВ (НЛК), СПІВВІДНОСНИХ ІЗ ЧАСТКАМИ, З ПАНЦЮГОВИМ РОЗГОРТАННЯМ СТРУКТУРИ

Лариса БУТКО (Кременчук)

У роботі здійснюється дослідження форми вираження неповнозначних лексичних комплексів, співвідносних із частками, що у своєму складі мають більш як один компонент, виявляються та описуються моделі, за якими відбувається їхнє творення, встановлюються системні зв'язки досліджуваних елементів.

The article deals with the research of structural forms of semi-meaningful lexical complexes with more than one component while correlating to the particles. The structural forming models as well as system links of the investigated elements are established and described.

Незважаючи на те, що службові частини мови загалом і частки зокрема характеризуються великою частотністю вживання в текстах різних стилів і жанрів [4, 66; 3, 17; 9, 34], вони є найменш дослідженими. Особливо це стосується, як слушно наголошується у теоретичних працях з лінгвістики, таких службових частин мови, що складаються з двох або більше графічних слів [4, 66].

Метою пропонованої статті є виявлення закономірностей формування НЛК, співвідносних із частками, що у своєму складі мають більш як один компонент, здійснення різнобічного аналізу властивостей форми вираження зазначених елементів. Досягнення зазначеної мети сприятиме наближенню розв'язання загальної проблеми щодо статусу одиниць проміжної форми існування, зокрема неповнозначних партикулярних лексичних комплексів української мови.

Надання першочерговості описові форм вираження НЛК пояснюється тим, що у становленні форми вираження і завершується процес творення мовного знака [6, 6].

Матеріалом зазначеного дослідження є частки, точніше, НЛК, співвідносні з частками, що складаються із більш як одного графічного слова і характеризуються стійкістю, спільністю функціонування, незмінною формою і у мовленнєвому потоці мають один словесний наголос [10, 4].

Загалом при творенні НЛК одні елементи об'єднуються з іншими. Ці процеси можна простежити за допомогою методу моделювання. Під моделлю розуміється лінгвістично виведена структура граматичних конструкцій, яка відображає механізм породження мовою НЛК [4, 4].

Моделі як ефективний інструмент пізнання об'єкта дослідження [1, 79] дають змогу вивчати не тільки форму вираження НЛК, а й їх зміст [6, 6].

Проведене у такий спосіб дослідження сприяє розумінню породжувальних дій мовного механізму.

При спостереженні за синтагматичними властивостями НЛК виявилось, що на рівні форми вираження встановлюються чітко окреслені закономірності, які враховуються при будівництві моделей [4, 4].

Структури НЛК, співвідносних із частками, що формують моделі, до складу яких входять більш як два компоненти, можуть утворювати моделі з ланцюговим розгортанням структури [4; 5; 6; 8].

У досліджуваному матеріалі виявлено моделі з послідовним, або ланцюговим, розгортанням компонентів, тобто такі, в яких кожен наступний компонент приєднується до попереднього за допомогою другого чи третього кроків формування структури (синтагматичних зв'язків).

З огляду на те, що переважною більшістю компоненти НЛК не піддаються однозначній частиномовній кваліфікації [11], у пропонованій праці вони параметризуватимуться через співвіднесення з ознаками тих частин мови, у ролі яких вони здатні функціонувати.

Продуктивним щодо функціонування у якості початкового компонента в моделях із ланцюговим нанизуванням компонентів є займенник-сполучник-частка **та**. Він належить до групи найпоширеніших компонентів НЛК, співвідносних із частками [4, 3] і фіксується в цій позиції у п'ятьох моделях трикомпонентної структури із ланцюговим нанизуванням компонентів, причому чотири з них компонентом I кроку формування структури мають сполучник **й**. Це моделі **та** → **й** → **годі**, **та** → **й** → **тільки**, **та** → **й** → **то**, **та** → **й** → **усе**, **та** → **хіба** → **лише**: *А що нам ваша старшина? Почує, так послуха, коли має чим слухати, та й годі* (Т. Шевченко); *Сирота Ярема, сирота убогий... Трапляється, часом тихенько заплаче, Та й то не од того, що серце болить* (Т. Шевченко); *Через пару літ потяглася молода вербичка понад криницею, а це вже, диви, й ось як вигнала, ген вище хліва гіллям шумить. Правда, користі від неї ... начебто ніякої. Та хіба лише про користь йдеться?* (І. Нижник).

У досліджуваному матеріалі виявлено три НЛК, співвідносні з частками, початковим компонентом яких є сполучник-частка **чи**. Цей компонент загалом є продуктивним компонентом НЛК, співвідносних із частками [4, 3], і може поєднуватись за допомогою I кроку розгортання структури з часткою **невже**, яка за допомогою II кроку розгортання структури об'єднується зі сполучником-часткою **ж**: **чи** → **невже** → **ж**: *Чи невже ж і кращі мари Тяжко зіллються слізьми, Не розбивши туги-хмари, Як і ретязів тюрми?* (П. Грабовський). Причому сполучник-частка **ж** може функціонувати і в якості компонента I кроку розгортання структури, об'єднуючись також із сполучником-часткою **то** за допомогою ланцюгового нанизування компонентів: **чи** → **ж** → **то**: - *Чи ж то голова усе організовував?* (З газети). Сполучник-частка **чи** є початковим компонентом структури у моделі **чи** → <ти> → **ба** [бач], компонентом I кроку розгортання структури якої є займенник, а компонентом II кроку – вигук-частка-сполучник: *Чи ти ба! Чисто неначе відьми та упирі злетілись на коцюбах на Лису гору* (І. Нечуй-Левицький).

Частка-сполучник **ж(же)** також функціонує як компонент I кроку розгортання структури у таких трикомпонентних моделях із ланцюговим нанизуванням компонентів, як: **чим** → <же> → **не**, **де** → **ж** → **пак**, **хіба** → **ж** → **ні**: - *Та подивіться, люди добрі, чим же він не козак?* (Марко Вовчок); [Куста:] – *Не диво, що всі п'яниці з римської голоти охоче йдуть у християни – де ж пак не шанувати їм такого бога?* (Леся Українка); *Вона казала, що так поводяться всі аристократки. Хіба ж ні?* (Леся Українка).

Три трикомпонентні моделі початковим компонентом структури мають сполучник-частку **а**: **а** → **що-що** → **а**, **а** → **що** → **якби**, **а** → **чи** → **не**. Компонентами I кроку розгортання структури є відповідно займенник-сполучник-частка і сполучник-частка, а компонентами II кроку розгортання структури – сполучник-частка, сполучник і частка: *А що якби і ти, взявши Куліша та й Семена з собою, та й ви приїхали на той благодатний хутір* (Т. Шевченко); „*А чи не потанцювати мені?*” – *подумав Василь, відчуваючи в тілі незвичайну легкість і радість руху* (О. Довженко).

Прислівник-частка-сполучник **так** також характеризується продуктивністю щодо функціонування у якості початкового компонента моделей структур, що аналізуються, відображаючи здатність об'єднуватись із часткою **ні** або із прислівником-сполучником-часткою **як**, що, в свою чергу, об'єднуються із часткою-сполучником **ж**: **так** → **ні** → <ж>, **так** → **як** → **же**: *Що б він тепер дав, коли б можна було її [правду] викинути з пам'яті, забути... Так ні!.. Таке не забувається* (Панас Мирний); – *Так як же я буду у них [офіцерів] учитися перемагати, коли я їх сам перемагаю! – майже заплакав від обурення Боженко* (О. Довженко).

Зафіксовано партикулярний НЛК, початковим компонентом якого є сполучник-частка **то**, компонентом I кроку синтагматичного зв'язку цієї структури є сполучник **й**, що об'єднується із займенником-сполучником-

часткою **що: то** → **й** → **що**: *Хіба ж так можна? Це ж увечері тільки прибудеш. – **То й що**, смачніше їстиметься!* (М. Стельмах).

Сполучник-частка **то** здатен функціонувати у якості компонента I кроку розгортання структури у трикомпонентних моделях НЛК, співвідносних із частками, з ланцюговим нанизуванням компонентів. Причому в обох випадках початковим компонентом є частка **не**, яку у дослідженнях А.А. Лучик кваліфіковано як один із найпоширеніших компонентів партикулярних НЛК [4, 3], а компонентом II кроку розгортання структури є займенник-сполучник-частка або сполучник: **не** → **то** → **що**, **не** → **то** → **щоб(щоби)**: *Нехай би за мене сватався **не то що** Стецько, та хоч би сам Стецько, та хоч би і сам хватальний... **то** от же **то** Богу, плюнула б йому межі очі, а пішла б за тебе* (Г. Квітка-Основ'яненко); *Правду кажучи, весна **не то щоб** поспішала* (З газети).

У досліджуваному матеріалі виявлено також дві трикомпонентні моделі, початковим компонентом структури яких є сполучник **і(й)**, компонентами I кроку розгортання структури – прийменник, що є цілком нетиповим для моделей, які аналізуються, і займенник, а компонентами II кроку синтагматичного зв'язку – відповідно займенник і прислівник: **і** → **без** → **того**, **і(й)** → **того** → **більше**: *Цей покривавлений вид розп'ятого Христа був виставлений на ефектований пока, щоб вражати **і без того** вразливі та прийнятливі молоді душі студентів колегії* (І. Нечуй-Левицький); – *І вже, дочко! – одказує Мотря, - не зажалієш батька в наймах, так і мене... Коли замолоду ніхто не жалів, **то на старість** – **і того більше*** (Панас Мирний).

Прийменник, але як початковий компонент моделей зазначеної структури, здатен об'єднуватись із займенником, який, за допомогою II кроку синтагматичного зв'язку, поєднується з іменником: **в** → **усякому** → **разі**: *У **вськiм разі** сьогодні виїжджаю до Відня* (Леся Українка).

Займенник у ролі компонента I кроку розгортання структури також здатен об'єднуватись із часткою, що є початковим компонентом, і з прислівником-сполучником-часткою, що функціонує у якості компонента II кроку розгортання структури: **от** → **тобі** → **й**: – *От **тобі і** воля!* – сказав Джеря. – *От **тобі й** вернувся до господи* (І. Нечуй-Левицький).

Частка **б(би)** як компонент I кроку розгортання структури спостерігається у моделях **ще(іще)** → **б** → **<пак>**: – *Мені однаково, - промовила Жабі. – **Ще б пак** не однаково, - іронічно, але ласкаво промовив Михайло* (О. Досвітній); *як* → **би** → **то**: *Тільки й на думці, що Павло; **як би то** хутче побачитись* (Марко Вовчок), відображаючи здатність поєднуватись із сполучниками, прислівником, прислівником-сполучником-часткою, часткою та сполучником-часткою.

Прикметник здатен об'єднуватись лише із прийменником-прислівником-часткою і часткою, утворюючи партикулярний НЛК **за** → **малим** → **не**: *Як загули люди, **то за малим не** все село вибігло з хат* (Панас Мирний). Частка **не** також є компонентом II кроку синтагматичного зв'язку

у трикомпонентній моделі **чим** → <же> → **не**: – *Чим же він не козак, - кажу я старим* (Марко Вовчок).

Серед чотирикомпонентних моделей із ланцюговим нанизуванням компонентів виявлено дві моделі з однаковими компонентами I та III кроку розгортання структури. Причому компоненти II кроку розгортання структури цих НЛК належать до одного граматичного класу слів - прислівників-часток: **хай** → **там** → **що** → **а** і **хоч** → **там** → **як** → **а**: *Хай там що, а час вимагав нового [шевченківського] бібліографічного покажчика* (З журналу); – *Вже хоч там як, а на той рік і я піду на поле* (Леся Українка).

Структура НЛК **хіба** → **ж** → **не** → **так** свідчить про можливість функціонування у якості початкового компонента і компонента I кроку розгортання структури чотирикомпонентних партикулярних НЛК слів однієї граматичної групи – частки-сполучника, що здатні об'єднуватись із часткою та прислівником-часткою-сполучником: *Вам вистава сподобалась, хіба ж не так?* (З газети). Компоненти II і III кроку розгортання структури - частка **не** і прислівник-частка-сполучник **так** функціонують у ролі таких самих компонентів і у структурі НЛК **як** → <би> → **не** → **так**, у функції початкового компонента якої виступає також прислівник-сполучник-частка **як**, а компонентом I кроку розгортання структури є частка **би**: - *Та ще щоб я об ньому думала? Як би не так!* (Г. Квітка-Основ'яненко).

Прислівник-частка-сполучник **так** також є компонентом III кроку розгортання структури у комплексах **чого** → <ж> → **це** → **так** і **чому** → <ж> → **це** → **так**, що утворюють опозиційну пару, диференційною ознакою початкових компонентів якої є граматична категорія відмінка займенника: *Помітивши, що Дорош не допив молока із глиняного кухля, вона образливо піджала губи: - Чого ж це ви так мало?* (Г. Тютюнник). Опозиційними парами моделей будемо вважати такі, що мають однаковий початковий компонент, тотожний склад компонентів розщеплення чи розгортання, що відрізняються тільки однією граматичною ознакою, яку, слідом за А.А. Лучик, назвемо диференційною, при наявності збігу інших граматичних ознак, які вважатимемо інтегративними. Опозиційною парою можна вважати і таку, що має тотожні компоненти розщеплення чи розгортання, але відмінні початкові компоненти [2, 14].

Займенник також входить до складу структури НЛК **та** → **й** → **по** → **всьому**, функціонуючи у якості компонента III кроку розгортання структури, початковим компонентом якої є займенник-сполучник-частка, компонентами I і II кроків розгортання структури відповідно сполучник і займенник. Компонентом II кроку розгортання структури займенник є у структурі партикулярного неповнозначного комплексу **не** → **без** → **того** → <щоб>, виявляючи здатність об'єднуватись із часткою, займенником та сполучником: *Деякі прожили тут і всі десять років, але не забагатіли, хіба що із землянок перейшли в хати рублені, а майно того, що не плечах та біля*

печі, *та й по всьому* (П. Панч); *Не без того, щоб коли й погуляти, попрацювати – на те молодість* (А. Головка).

У матеріалі, що досліджувався, виявлено НЛК, співвідносний із часткою, компонентами II і III кроку розгортання структури якого є сполучники-частки, причому початковим компонентом є прислівник-сполучник, а компонентом I кроку синтагматичного зв'язку – частка: **коли** → **б** → <<же> → **то**>: *Якби-то ми про все думали і до всього вмili придивлятися! Коли б то!* (І. Гончаренко).

Дві чотирикомпонентні моделі різняться лише компонентами II кроку синтагматичного зв'язку, у якості яких здатні функціонувати прийменник-прислівник-частка **ніж** та прислівник-сполучник-частка **як**: **не** → **раніше(раніш)** → **ніж** → **за і не** → **раніше(раніш)** → **як** → **за**: *Можна цікавитися виконанням роботи не раніше як за місяць* (З газети).

Частка **не** функціонує у якості початкового компонента структури у партикулярному чотирикомпонентному НЛК **не** → **хто(що)** → **інший(інше)** → **як**, виявляючи здатність об'єднуватись із компонентами, що репрезентують граматичні класи займенника та прислівника-сполучника-частки: *Чутка про те, що побито іскрівців і що командир „Іскри” не хто інший, як колишній голова троянівської артілі Оксен, облетіла район одним подихом* (Г. Тютюнник); *Те, що її зацікавило, було не що інше, як троє осідланих коней під танком вілли* (М. Коцюбинський).

Структура комплексу **що** → **б** → **там** → **не** → **було** є єдиною п'ятикомпонентною моделлю із ланцюговим нанизуванням компонентів, початковим компонентом якої є займенник-сполучник-частка **що**, компонентом I кроку розгортання структури – частка **б**, II кроку – прислівник-частка **там**, III кроку – частка **не**, IV – дієслово **було**: *Що б там не було, а виступати треба* (З газети).

Отже, у досліджуваному матеріалі зафіксовано 40 моделей із послідовним, або ланцюговим, поєднанням компонентів, причому переважно вони представлені двокроковими структурами (28), виявлено також трикрокові (11) і чотирикрокові (1).

Компонентами моделей із ланцюговим нанизуванням компонентів виявляються сполучники-частки (32), частки (25), прислівники-сполучники-частки (13), сполучники (13), займенники-сполучники-частки (12), займенники (9), прийменники (4), прийменники-прислівники-частки (4), прислівники (4), прислівники-частки (4), займенники-прислівники (3), частки-займенники (2), вигуки-частки-сполучники (1), дієслова (1), займенники-сполучники (1), іменники (1), прикметники (1), прислівники-сполучники (1), присудкове слово (1).

Структурний аналіз усієї системи неповнозначних лексичних комплексів, співвідносних із частками, дозволить сформулювати уявлення про шляхи поповнення і тенденції розвитку партикулярного класу одиниць

у системі української мови. Тому що саме через опис форми встановлюється специфічний шлях, яким мова виражає думки [2, 73].

БІБЛІОГРАФІЯ

1. Апресян Ю.Д. Идеи и методы современной лингвистики (Краткий очерк). – М.: Просвещение, 1966. – 302 с.
2. Гумбольдт фон Вільгельм. Избранные труды по языкознанию. – М.: Прогресс, 1984. – 397 с.
3. Леденёв Ю.И., Хворостухина Э.П. Пропедевтическое изучение служебных слов // Русский язык в школе. – 1971. - № 3. – С. 17–20.
4. Лучик А.А. Властивості форми вираження еквівалентів часток в українській мові // Наукові записки. Серія: Філологічні науки (мовознавство). – Кіровоград, 2003. – Вип. 48. – С. 3–8.
5. Лучик А.А. Граматична структура прислівникових еквівалентів української мови // Наукові записки. Серія: Філологічні науки (мовознавство). – Кіровоград, 2000. – Вип. 30. – С. 65–77.
6. Лучик А.А. Еквіваленти слова в українській і російській мовах: Автореф. дис. ... док. філол. наук. – К., 2001. – 34 с.
7. Лучик А.А. Роль сполучень, еквівалентних слову, у структурній організації речень // Актуальні проблеми синтаксису. Матеріали Всеукраїнської наукової конференції, присвяченої 85-річчю проф. І.І. Слинька. – Чернівці, 1997. - С. 66-71.
8. Лучик А.А. Теорія і практика моделювання базових прислівниковий еквівалентів слів російської мови // Наукові записки. Серія: Філологічні науки (мовознавство). – Кіровоград, 1999. – Вип. 16. – С. 34–46.
9. Петерсон М.Н. О частях речи в русском языке // Вопросы грамматического строя. – М., 1955. – С. 27-43.
10. Рогожникова Р.П. Словарь эквивалентов слова: наречные, служебные, модальные единства. – М.: Рус. яз., 1991. – 254 с.
11. Словник української мови: В 11 т. – Т. 1-11. – К.: Наук. думка, 1970-1980.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Лариса Бутко – ст. викладач кафедри видавничої справи та редагування Кременчуцького університету економіки, інформаційних технологій і управління.

Наукові інтереси: граматики, лексикологія, стилістика.

ФОРМАЛЬНЕ НАПОВНЕННЯ ВАЛЕНТНОЇ РАМКИ ІТЕРАТИВНИХ ПРЕДИКАТИВ

Микола ВЕРЕЗУБЕНКО (Кіровоград)

У статті розкрито поняття валентності, розглянуто класифікацію дієслів німецької мови, визначено валентний потенціал дієслівних предикатів та досліджено наповнення валентної рамки предикатів зі значенням повторюваності.

The notion of valency is depicted in the article. The author analyses the classification of German verbs and investigates their valency potential. The filling of valency frame of predicates with the meanings of repetition is studied.

Семантико-синтаксична валентність предиката означає здатність його поєднуватися з іншими, як правило, не означуваними словами, мати певне

число відкритих позицій, які можуть або повинні заповнюватися одиницями відповідної семантичної природи [4, 157].

Сутність предикатного слова відбивають дієслова як головні носії валентності в реченні. Інші носії валентності (наприклад, прикметник, прислівник та іменник) набувають валентних властивостей у зв'язку з дієсловом. Відповідно до свого лексичного значення предикатне слово чітко окреслює межі семантично елементарного речення, указує на семантичні функції залежних від предиката іменникових синтаксем. Семантико-синтаксична структура елементарного речення зумовлюється валентним класом предиката.

У побудові речення головну роль відіграють дві частини мови – дієслово та іменник. Ці частини мови слід вважати центральними, тому що вони формують переважну кількість речень. Однак роль дієслова в побудові висловлювання визначальна, тому воно стає найцентральнішим членом речення: воно вказує як на модально-часові характеристики речення, так і на синтаксемний склад елементарних речень як основних структурних схем речення. Ядро дієслівних предикатів становлять предикати зі значенням дій, яким властива найбільша функціонально-семантична розгалуженість залежних від їх іменникових синтаксем [2, 41].

При розв'язанні проблем семантичної структури елементарного речення необхідне чітке встановлення кількості місць, які заповнюються іменниками-аргументами. Маємо на увазі насамперед визначення мінімальної й максимальної кількості аргументів, які супроводжують компонент-предикат. Залежно від кількості аргументів, зумовлених семантичною валентністю предикатів, у мовознавчій науці розрізняють одномісні, двомісні й багатомісні предикати.

Деякі дослідники вважають, що нульова семантична валентність предикатів уможлиблює виокремлення нуль-місних предикатних структур, у яких предикати не утворюють комбінацій з непередикатними знаками в ролі їхніх аргументів [1, 51–56]. До того ж підкреслюється семантична релевантність виділення нуль-місних предикатів, що, зазвичай, пов'язуються з атмосферними етапами природи [1, 51]. Дещо обережніше про наявність нуль-місних предикатів говорить У.Чейф, указуючи на те, що в деяких реченнях на зразок *Пекуче; Пізно; Вівторок* наявність аргумента-іменника не є необхідною. Такі утворення не містять у собі нічого, крім предикації, і в них немає ніякого предиката, стосовно якого зроблено предикацію. Варто підкреслити, що твердження про наявність нуль-місних предикатів ґрунтуються на врахуванні формально-граматичних даних. Виразна формально-синтаксична однокладність речення на зразок *Тихо; Холодно; Мороз* спонукала дослідників ставити знак тотожності між формально-граматичною й семантичною структурами речення. Німецькій та англійській мовам притаманна нетипова синтаксична двоскладність, тобто двоскладність з нерівнозначними компонентами – повнозначним

предикатом і “спустошеним” поверхневим елементом **it, es** (пор. *it is late* ‘нізно’, *es ist spät* ‘нізно’; *es ist kalt* ‘холодно’,) у позиції підмета давав змогу інтерпретувати їх як нуль-місні предикати.

Визначальним для валентності дієслова є його семантичне та граматичне значення.

Учені-германісти запропонували власну семантичну кваліфікацію дієслів. Значний внесок у розвиток німецької граматики та напрацювань розподілу дієслів за їхньою семантикою зробили Е. Лейзі, Г. Ренікета М. Регула й ін.

Якщо говорити про значення дієслова в німецькій мові, то згадані науковці пропонували класифікувати їх на такі групи [6, 311]:

1. Дієслова діяльності (дієслова дії), за допомогою яких виражається те, що хтось щось робить, виконує; позначають дію, що виражає діяльність або активність суб’єкта: *Petra lachte glücklich* ‘Петра щасливо засміялася’; *Die Kinder spielten* ‘Діти гралися’; *Er ging nach Hause* ‘Він пішов додому’; *Ich schrie leise auf* ‘Він тихо вигукнув’ [6, 311].

З-поміж дієслів діяльності функціонують лексеми, які в реченні називають мету, спрямовану на виконання дії, що зазнає впливу та зміни. Їх можна було б виділити в окрему підгрупу, напр.: *Sie zählt das Geld* ‘Вона лічить гроші’; *Er unterstützt seinen Bruder* ‘Він підтримує свого брата’; *Er dankte seinem Vater* ‘Він подякував своєму батькові’; *Sie spotteten über ihn* ‘Вони кепкували з нього’ [6, 312]. Дієслова діяльності утворюють основну частину дієслів німецької мови.

2. Процесуальні дієслова. За допомогою дієслів другої групи виражається зміна, яка відбувається з суб’єктом і яку він відчуває безпосередньо на собі: *Peter fieberte* ‘Петера лихоманило’; *Die Vase fiel vom Tisch* ‘Ваза впала зі столу’; *Die Bäume wachsen langsam* ‘Дерева ростуть повільно’; *Die Kinder schliefen schnell ein*. ‘Діти швидко заснули’ [6, 312].

3. Дієслова стану. За допомогою дієслів стану позначається стан, існування, буття, наполегливість, стан спокою, таке, що пов’язано з суб’єктом як щось незмінне й тривале, напр.: *Die Vase steht auf dem Tisch* ‘Ваза стоїть на столі’; *Das Buch liegt im Regal* ‘Книга лежить на полиці’; *Sie wohnen in München* ‘Вони живуть в Мюнхені’; *Er bleibt ein Träumer sein Leben lang* ‘Все життя він лишається мрійником’ [6, 312].

Значне місце в семантичній класифікації дієслів посідають дієслова із семантикою протікання дії в часі. З-поміж цих дієслів варто виокремити деякі групи на позначення:

1. Лексеми, за допомогою яких виражається темпоральне обмеження. Їх називають перфективні або гермінативні: *besteigen*, *entnehmen*, *erfrieren*, *verblühen*, *vollenden* і под.

Перфективні дієслова, залежно від того, чи виражається початок чи кінець події, називають інхоативними, або інгресивними, чи

результативними, або егресивними. До зазначеної групи належать: *erblühen, aufbrechen, erblassen, entbrennen, losrennen, aufstehen, abmarschieren, erklingen*; результативними (егресивними) – *verblühen, verblassen, aufessen, verklingen, verbrennen, durchschneiden, vollenden, ausklingen* [6, 312].

Якщо дієслова позначають щось, що відбувається без вказівки на часову протяжність, такі дієслова зараховують до моментативів: *erblicken, finden, treffen, ergreifen, erschlagen, fassen*.

2. Дієслова, які виражають дію без обмеження і яка є незавершеною. Вербативи з такою семантикою називають імперфективними, або дуративними: *blühen, schlafen, wachen, frieren, wohnen, sein, bleiben, andauern*.

Науковці виокремлюють також групу дієслів, які виражають постійну повторюваність того самого процесу – ітеративи: *flattern, sticheln, krabbeln, grübeln, streicheln*.

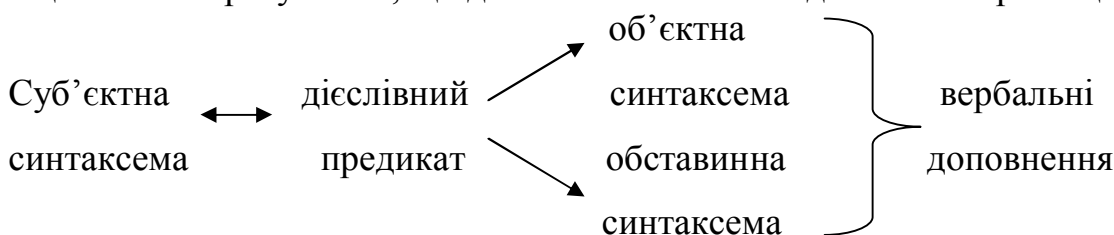
Дієслова можуть також виражати більший або менший ступінь, сильнішу або слабшу інтенсивність процесу. Їх зараховують до інтенсивних: *schnitzen, schluchzen, lieben, lächeln*.

Семантичне значення дуже тісно пов'язане з синтаксичним. Синтаксична класифікація дієслів ґрунтується на понятті валентності. Валентність – це термін, яким позначають здатність відкривати навколо себе порожні місця, тобто пов'язуватися з іншими компонентами речення, а саме, з суб'єктом, з одному боку, та з об'єктними або адвербіальними синтаксемами, з іншого. На рівні морфології це іменники, займенники різних відмінків з прийменниками чи без прийменників, прикметники, прислівники та інфінітиви.

За семантико-синтаксичним критерієм виділяють такі класи дієслів: особові і безособові, об'єктні і суб'єктні, перехідні і неперехідні, каузативні і фактитивні [7, 16].

Спочатку варто розглянути особливості поєднання дієслівних предикатів з суб'єктною синтаксемою, яка виражена іменником (чи його еквівалентом). Деякі дослідники сприймають суб'єктну синтаксеми як просте вербальне доповнення, щоправда, стосовно цього існують різні думки: 1) це особливий агент з самостійною, незалежною від дієслова функцією в реченні, наявність якого є обов'язковою для єдності; 2) агенти виступають вербальними доповненнями і дієслово вимагає їх, щоб набути сенсу й сили висловлювання.

Об'єктні й обставинні синтаксеми можуть бути як облігаторними, так і факультативними, предикатив, у свою чергу, завжди в реченні обов'язковий. З цього стає зрозумілим, що двобічні валентності дієслів не є рівноцінними.

Залежно від характеру підмета, який може виступати, як особовим, так і безособовим, виділяють відповідно безособові й особові дієслова.

Науковці схиляються також до виділення обмежено-особових дієслівних предикатів, які не утворюють сполук з першою та другою особою однини і обмежені вживанням лише з третьою особою однини. Здебільшого це лексичні одиниці на позначення явищ природи, рослинного і тваринного світу: *bewölken (sich)* 'хмаритися', *rieseln* 'дзюрчати', *fließen* 'текти'; *gackern* 'гоготати, кудахкати', *grasen* 'паситися', тощо: *Der Himmel hat sich bewölkt* 'Небо нахмарилося'; *Der Fluß fließt durch das Tal* 'Річка тече долиною'; *Die Gänse und Hühner gackern, das Vieh gras* 'Гуси й кури гелгочуть, худоба пасеться'.

Проте, якщо дієслово вживається в переносному значенні, воно може координувати з суб'єктною синтаксею в першій та другій особі однини: *ich belle* 'я гавкаю'; *du bellst* 'ти гавкаєш'.

Валентнісний потенціал безособових дієслів значно менший, ніж особових. Безособові поєднуються лише з суб'єктною синтаксею, вираженою у формі безособового займенника *es*. До цієї групи належать: дієслова на позначення погодних умов (*es schneit* 'іде сніг', *regnet* 'іде дощ', *taut* 'розтає', *dunkelt* 'темніє'); психічного стану людини: *es friert mich* 'мене морозить', *es dürstet* 'я хочу пити', *hungert mich* 'я хочу їсти', *es schwindelt mir* 'мені паморочиться' [7, 18].

Науковці наголошують на тому, що деякі дієслова можуть вживатися як особові, так і безособові, однак їхнє семантичне навантаження залишається незмінним, напр.: *Leuchtgas riecht unangenehm* 'Світловий газ має неприємний запах' – *Es riecht nach Leuchtgas* 'Пахне світловим газом'. *Wir wohnen in einem Neubau* 'Ми живемо у новому будинку' – *Hier wohnt es sich gemütlich* 'Тут живеться нам затишно'.

Залежно від функції дієслівного предиката його семантика може змінюватися, напр.: *Er gibt mir die Hand* 'Він дає мені руку' – *Es gibt dort einen Sportplatz* 'Там є спортивний майданчик'; *Er geht schnell* 'Він іде швидко' – *Es geht gut* 'Справи йдуть добре'; *Er steht dort* 'Він стоїть там' – *Wie steht es mit Ihrer Jahresarbeit?* 'Як у вас справи з дипломною роботою?'

За поєднання дієслова з суб'єктною синтаксею треба враховувати його значення, тому що від цього залежить семантичне наповнення речення. Особливої уваги вимагають предикати, які утворюють синтаксичну єдність із суб'єктною синтаксею на позначення живої істоти чи предмета, напр.: *Der Schlot raucht* 'Димар димить'; *Der Mann raucht* 'Чоловік палить'.

Згадувані приклади вказують на різницю процесів, від змісту яких залежить наповнення реченнєвої рамки. У першому прикладі додаток не можливий, а в другому реченні присудок можна поширити: *Der Mann raucht eine Zigarette* 'Чоловік палить цигарку'.

Варто наголосити, що дієслівні предикати можуть вимагати доповнення, що виражені об'єктною чи обставинною синтаксею або предикативом, які можуть бути як облігаторними, так і факультативними, що залежить від валентності дієслова. Усі дієслівні предикати, які повинні чи можуть мати доповнення, позначаються як об'єктні. Дієслівні предикати, які не поєднуються з об'єктними синтаксемами, утворюють групу суб'єктних дієслів, до складу яких зараховують дієслова стану (*schlafen* 'спати', *wohnen* 'жити'), процесу (*laufen* 'бігати', *springen* 'пругати'), на позначення стану погоди (*es regnet* 'їде дощ', *schneit* 'їде'). Споміж усіх виділяються додатки у знахідному відмінку. Дієслова, які вимагають доповнення у знахідному відмінку, називаються перехідними на відміну від усіх інших неперехідних дієслів. Часто транзитивні дієслова позначають чіткіше й виразніше дію об'єкта, ніж неперехідні. У знахідному відмінку стоїть, як правило, об'єктна синтаксема, яка безпосередньо стосується дії: *einen Brief schreiben oder lesen* 'писати або читати лист'; *ein Bild malen oder betrachten* 'малювати або розглядати картину'. Обов'язкове доповнення в знахідному відмінку мають так звані **каузативні** дієслова (*stellen* 'ставити', *legen* 'класти', *setzen* 'садити', *tränken* 'напувати'). У них є відповідники серед сильних дієслів, від яких походять, і несуть семантичне навантаження спонукання до дії чи стану: *legen* = *liegen machen* 'класти'; *stellen* = *stehen machen* 'ставити'; *setzen* = *sitzen machen* 'садити'; *tränken* = *trinken machen* 'напувати'.

Семантично спорідненими з каузативними є **фактитивні** дієслова, які характеризуються ад'єктивним походженням і вимагають обов'язкового доповнення: *ein Messer schärfen* = *scharf machen* 'гострити ніж'; *das Hemd glätten* = *glatt machen* 'прасувати сорочку'; *das Kleid kürzen* = *kurz machen* 'вкорочувати сукню' [7, 20].

Інколи семантика дієслова змінюється залежно від того, чи воно використовується з додатком чи без нього: *Die Mutter kocht die Suppe* – 'мати варить суп'; *Das Wasser kocht* – 'вода кипить'.

Для опису структурного плану синтаксичного утворення німецької мови доречно говорити про певні категорії, які представляють речення не лише з позиції формально-функціональних, а й також змістових категорій.

Дієслівний предикат, як основний елемент, навколо якого утворюється речення, шляхом заповнення вільних семантичних місць, характеризує утворення за допомогою квантитативного та квалітативного аспектів. Перший передбачає кількість потенційних місць, які повинні чи можуть бути заповнені. Квалітативний аспект допомагає дати характеристику цих позицій відповідно до їх лексичного навантаження відносно дієслівного предиката. На рівні синтаксичної загальної структури речення серед елементів, які заповнюють валентну рамку того чи того утворення, учені-германісти схильні виокремлювати доповнення, які пов'язані з предикатом і утворюють з ним предикативну єдність. Окрім доповнень, які у реченні

виступають конститутивним елементом, додатково можуть з'являтися інші члени для наповнення відповідним змістом. У даному випадку говорять про вільні члени речення. Вони несуть такі додаткові відомості, які виступають переважно обставинною синтаксевою місця, часу, способу, причини та ін., напр.: *Der Gärtner bindet die Blumen/im Gewächshaus/am Abend/nachlässig...* 'Садівник зв'язує квіти/в оранжереї/під вечір/недбало...

Визначаючи доповнення за їх лексичним навантаженням, мовознавці схильні виокремлювати такі типи доповнень:

1. Суб'єктні: *Die Rosen blühen* 'Троянди цвітуть'.
2. Предикативний номінатив: *Der Wirt ist mein Freund* 'Господар – мій товариш'.
3. Предикативний аккузатив: *Das dünkt mich ein echter Fortschritt* 'Це здається мені справжнім успіхом'.
4. Об'єктна синтаксема у аккузативі: *der Gärtner bindet die Blumen* 'Садівник зв'язує квіти'.
5. Об'єктна синтаксема у дативі: *Der Sohn dankte dem Vater* 'Син подякував батькові'.
6. Об'єктна синтаксема у генітиві: *Die Angehörigen gedachten der Toten* 'Присутні вшанували пам'ять померлих'.
7. Об'єктна синтаксема з прийменником: *Der Arzt achtet auf die Messwerte* 'Лікар уважно слідкує за змінюваними величинами'.
8. Обставинна синтаксема місця: *Das Buch liegt auf dem Tisch* 'Книга лежить на столі'.
9. Обставинна синтаксема часу: *Die Beratung dauerte zwei Stunden* 'Нарада тривала дві години'.
10. Обставинна синтаксема способу: *Die Rose ist schön* 'Троянда гарна'.
11. Обставинна синтаксема причини: *Das Verbrechen geschah aus Eifersucht* 'Злочин стався з ревнощів' [6, 679].

Названі типи доповнень можуть уживатися у реченні у довільному поєднанні, наповнюючи валентну рамку того чи того предиката. Кількість доповнень залежить від змісту висловлення та здатності дієслівного предиката приймати їх.

Особливості валентності німецьких дієслів розглянемо на прикладі ітеративних предикатів.

Так, у Словнику лінгвістичних термінів подається: "Ітеративний – (від лат. *iteratio* – повторення, від *itero* – повторюю) визначають як неодноразове повторення [СЛТ, 100]. Під ітеративністю розуміють регулярну й постійну повторюваність дії. Особливість ітеративності як різновиду повторюваності для деяких мовознавців полягає в тому, що вона передбачає відтворення, повторення тієї самої дії та швидке слідування дій одна за одною й виражається різними способами, основними з яких є: 1) повторення неітеративних основ; 2) коренева морфема; 3) словотворчі засоби [3, 26].

Німецькій мові властиві суфікси *-rn-*, *-ln-*: *flattern* 'колихатися, розвіюватися', *sticheln* 'штити дрібними стежками', *krabbeln* 'порсатися', *grübeln* 'розмірковувати', *streicheln* 'гладити, нестити' та інші. Для цілої низки дієслів ці суфікси є словотворчими: *lieben zu liebeln* 'любити', *spotten zu spötteln* 'злумитися', *tropfen zu tröpfeln* 'капати', *brummen zu brümmeln* 'бурмотити', *husten zu husteln* 'покашлювати', *zischen zu zischeln* 'шепотитися' [6, 156].

Дієслова, які утворилися таким чином, мають таку саму валентність, як і дієслова, від яких вони походять. Відрізняються вони від перших змістовими особливостями із значенням *ein wenig* (незначний), *etwas* (дещо), *wiederholt* (повторно) [6, 457].

Набагато частіше ітератив трапляється в інших формах. Основними ітеративізаторами є префікси та додаткові слова, які вказують на повторюваність дії.

У німецькій мові розвивається здатність виокремлення нової дії повторюваності, а саме за допомогою різних префіксів: *auf-* (*etw. aufwarmen, aufbacken* 'нідзрівати'), *wieder-* (*wiederkommen* 'повертатися'), *nach-* (*etw. Nachfordern* 'додатково вимагати'), *re-* (*etw. reproduzieren* відтворювати) [6, 457].

У німецькій мові вираження ітеративності може передаватися за допомогою ітеративізаторів: *ständig trinken* 'постійно пити', *andauernd husten* 'довго кашляти', *stündlich eine Tablette nehmen* 'щогодини приймати таблетку' [5, 27, 56, 128].

Дії на позначення тривалості і повторюваності виражаються в основному за допомогою синтаксичних конструкцій за участю часових прислівників, як-от: *lange* 'довго', *unentwegt* 'безперервно' (*arbeiten*) 'працювати' або форм, які вказують на перебіг подій: *am Arbeiten sein* 'Бути за роботою'.

Аби встановити валентний потенціал ітеративних предикатів, звернемося до тлумачного словника німецької мови за редакцією Дудена. У словнику автор подає слова із семантикою ітеративності, а також приклади із художньої літератури німецькомовних авторів: *ballern* – (шумно, голосно бити, стукотити, барабанити) *Als wir ihn nicht herein ließen, ballerte er an die Tür* 'Коли ми його не впустили, він загромотів у двері'; *baumeln* – (хилитися назад і вперед) *An dem Ast baumelte ein Schild* 'На гілці хилиталася вивіска'; *Er ließ seine Füße baumeln* 'Він гойдав своїми ногами'; *beliefern* – (повторно щось постачати) *Wir sollten unsere Kunden mit Waren beliefern* 'Ми мали знову забезпечити наших клієнтів товаром'; *betteln* – (благаючи просити знову) *Die Kinder bettelten, man sollte sie doch mitnehmen.* 'Діти благали, тож треба було їх взяти з собою'; *fuchteln* – (робити у повітрі швидкі рухи назад і вперед) *Aufgeregt fuchtelte der Polizist mit den Armen* 'Схвильовано поліціант махав руками'; *bekritteln* – (критикувати через дрібниці) *Er findet ständig zu bekritteln* 'Він постійно критикує';

einkellern – (закладати запаси в погріб для використання взимку) *Im Herbst kellerten wir Kartoffeln ein* ‘Восени ми готуємо запаси картоплі’; *fiebern* – (з нетерпінням очікувати щось, лихорадити) *Die Kinder fieberten jedes Mal vor Erwartung am Tage vor ihrem Geburtstag* ‘Дітей лихорадило кожного разу від очікування напередодні дня народження’; *gackern* – (видавати різкі і короткі звуки у швидкій послідовності) *Die Henne gackert, wenn sie ein Ei gelegt hat* ‘Курка кудахче, коли зносить яйце’; *grübeln* – (довго над чимось розмірковувати) *Ich habe oft über dieses Problem gegrübelt* ‘Я часто розмірковував над цією проблемою’; *nachbohren* – (наполегливо намагатися ще щось отримати) *Die Antwort des Schülers war ihm zu vage, deshalb bohrte er weiter nach* ‘Відповідь учня була йому незрозумілою, тому він намагався вивитати ще щось’; *reorganisieren* – (оновлювати організацію). *In den letzten Jahren war es notwendig den Betrieb zu reorganisieren* ‘В останні роки необхідно відновлювати підприємство’; *wiederkäuen* – (знову говорити) *Wie oft soll ich denn Lehrstoff noch wiederkäuen* ‘Скільки ще мені треба повторювати цей навчальний матеріал’ [5, 1103].

З наведених прикладів, помітно, що ітеративні предикати німецької мови можуть мати різну валентність. Вона коливається від одно- до тривалентних конструкцій, які утворюються доповненнями, що в сукупності створює предикативну єдність. Ці дієслова можуть доповнюватися, іншими даними, залежно від бажання змісту висловлювання. Не можна стверджувати напевне, що на валентність предикатів впливає спосіб творення ітеративності. Дієслова зі значенням повторюваності можуть також вживатися з інфінітивними конструкціями, а також у реченнях, які використовуються для пояснення множинності дії.

БІБЛІОГРАФІЯ

1. Богданов В.В. Семантико-синтаксическая организация предложения. – Л.: Изд-во Ленингр. ун-та, 1977. – 204 с.
2. Вихованець І.Р. Нариси з функціонального синтаксису української мови. – К.: Наук. думка, 1992. – 222 с.
3. Ганич Д.І., Олійник І.С. Словник лінгвістичних термінів. – К.: Гол. вид-во вид. об’єдн. “Вища шк.”, 1984. – 360 с.
4. Степанова М.Д., Хельбиг Г. Части речи и проблема валентности в современном немецком языке. – М.: Высш. шк., 1978. – 258 с.
5. Duden. Das Bedeutungswörterbuch: In 12 B. – Mannheim, Leipzig, Wien, Zürich: Dudenverlag, 2002. – B. 10. – 1103 S.
6. Duden. Grammatik der deutschen Gegenwartssprache: In 12 B. – Mannheim, Leipzig, Wien, Zürich: Dudenverlag, 1998. – B. 4. – 1103 S.
7. Schendels E.I. Deutsche Grammatik. – Moskau, 1979. – 366 S.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Микола Вerezубенко – викладач кафедри практики германських мов КДПУ ім. В. Винниченка.

Наукові інтереси: функціональна граматики.

ВТОРИННІ СУБСТАНЦІЙНІ СИНТАКСЕМИ У СТРУКТУРІ РЕЧЕНЬ ІЗ ТРИВАЛЕНТНИМИ ДІЄСЛІВНИМИ ПРЕДИКАТАМИ

Олена ГАЛАГАН (Кіровоград)

Статтю присвячено проблемі вивчення особливостей функціонування вторинних субстанціальних синтаксем на матеріалі речень з тривалентними дієслівними предикатами у сучасній українській мові.

The article deals with the functional peculiarities of the secondary substantival components in the constructions with trivalent verbal predicates in the Ukrainian language.

З-поміж сучасних напрямків функціональних граматичних теорій вирізняють учення про семантичну структуру речення, що ґрунтується на предикатних і непередикатних знаках. Характерною рисою такого підходу до аналізу структури елементарного простого речення є те, що він пов'язаний із семантико-синтаксичною категорією валентності предиката. Саме валентність предикатного знака відбиває його значеннєво зумовлену сполучуваність з іншими непередикатними компонентами та визначає тип семантико-синтаксичної структури речення.

Теоретичні засади дослідження категорії валентності були викладені у працях таких мовознавців, як Соломон Кацнельсон, Марія Степанова, Йосип Андерш, Іван Вихованець, Анатолій Загнітко, Ніна Іваницька та ін. В українському мовознавстві найбільше поширення отримала теорія Івана Вихованця, який визначає валентність предиката (ознакового слова) як здатність його сполучатися з іншими (зазвичай, неознаковими) словами, мати певну кількість відкритих позицій, які можуть або повинні заповнюватися одиницями відповідної семантичної природи [4, 41].

Спираючись на сучасні уявлення про структуру семантично елементарного речення, слід зазначити, що до складу його входять, здебільшого, шестивалентні – одновалентні предикати. У своїй концепції Іван Вихованець окреслює межі предикатної сполучуваності та подає детальні характеристики синтаксичних структур на основі кількісних показників – сукупності іменникових одиниць, зумовлених валентністю предиката. Чітко розмежовуючи особливості реченневих структур з різними типами предикатних знаків, учений звертає увагу на те, що багаточисельними у сучасній українській мові є речення з тривалентними предикатами [4, 42].

Структура речення, зумовленого тривалентним дієслівним предикатом, передбачає наявність субстанціальних компонентів, які залежать від семантико-синтаксичної валентності предикатної одиниці, та вторинних синтаксем, що не залежать від неї і представляють у згорнутому вигляді інше семантично елементарне речення. Основним завданням нашої роботи є

аналіз особливостей функціонування вторинних субстанційних компонентів у структурах із тривалентними предикатами.

У реченнях, сформованих тривалентними дієслівними предикатами, виокремлюємо другорядні члени, що ґрунтуються на атрибутивних семантико-синтаксичних відношеннях. Такі компоненти є результатом згортання окремих одиниць семантико-синтаксичної структури речення та перерозподілу синтаксичних залежностей у процесі об'єднання речень у просте ускладнене. Атрибутивні компоненти виникають за умови залежності другорядного члена від іменника, адже “будь-який іменник у реченні, незалежно від синтаксичної функції, може бути поширений атрибутом” [12, 794]. На думку І. Р. Вихованця, компонент будь-якої семантики, перебуваючи в залежності від іменника, вказує на ознаку позначуваного цим іменником предмета. Атрибутивні відношення та атрибутивні компоненти, зауважує вчений, не становлять суто семантичних сутностей та поширюються на залежні присубстантивні компоненти будь-якої семантики [5, 133]. Н. І. Кухар пояснює наявність компонентів з атрибутивним значенням комунікативними потребами вираження різнопланових якісних характеристик, ознак та властивостей предметів [10, 66]. С.Д.Кацнельсон з цього приводу зазначав, що атрибут як не обов'язковий член речення лексично актуалізує субстанційне значення, однак за умови конкретизації його мовленнєвою ситуацією або контекстом, він не функціонує [9, 158].

Аналізуючи особливості атрибутивних відношень у конструкціях з тривалентними предикатами дії, приходимо до висновку, що основним морфологічним засобом вираження атрибутивного компонента в реченнях зазначеного типу є прикметник, який внаслідок дериваційних процесів переміщується з центральної предикативної позиції в периферійну присубстантивну, напр.: *Висока хвиля обдала їх колючою водою* (В. Кучер) ← *Хвиля обдала їх водою* + *Хвиля висока* + *Вода колюча*; *Паморозь розкішним мереживом покрила нерухомі дерева* (М. Стельмах) ← *Паморозь мереживом покрила дерева* + *Мереживо розкішне* + *Дерева нерухомі*.

Атрибутивні члени речення характеризуються вільним, формально та семантично не зумовленим зв'язком, що виникає в результаті перегрупування синтаксичних залежностей, згортання компонентів семантично елементарного речення. Такий прилягаючий другорядний член знаходиться здебільшого у формі родового відмінка та з'являється внаслідок редукції посесивного предиката. Атрибутивна функція родового присубстантивного не залежить від лексико-семантичних властивостей опорного іменника та ґрунтується лише на транспозиційних перетвореннях. До того ж, ад'єктивна позиція родового послаблює семантику предметності атрибутивними відтінками, які найбільшою мірою стосуються родового посесивного [7, 10], яких при подальшій трансформації переходить у відносний прикметник, напр.: *Душі незайманої, молодої Всі скарби їй одній*

повіддавав (Д. Павличко) ← *Всі скарби їй одній повіддавав + Скарби належали незайманій, молодій душі; Заснував [Аркадій Петрович] хату димом сигари (М. Коцюбинський) ← Заснував Аркадій Петрович хату димом + Дим надходив від сигари.*

Подібно до описаних структур утворюються конструкції з прислівниковим компонентом, що поєднується з опорним дієсловом формою прилягання: *Суворо й урочисто подавала мати батькові свячений хліб (Ю. Яновський) ← Подавала мати батькові свячений хліб + Це було суворо й урочисто.*

У структурі речень, породжених тривалентними дієслівними предикатами, функціонують також адвербіальні вторинні компоненти, що виражають темпоральне, причинове, цільове, допустове та інші обставинні значення. Такі конструкції виявляються простими на формально-граматичному рівні та ускладненими з власне-семантичного погляду. Виникнення таких структур спричинено трансформаційними перетвореннями в складнопідрядному реченні, що призводять до зміни предиката підрядної частини на відпредикатний іменник та перехід його з присудкової позиції в обставинну. Унаслідок цього утворюється просте ускладнене речення з детермінантним другорядним членом, вираженим прийменниково-відмінковою формою [6, 17].

Адвербіальні компоненти із значенням темпоральності, на думку дослідників, не підпорядковуються предикатові, а супроводжують його. Темпоральні компоненти є тлом якогось явища, факту, події та виконують у реченні роль конкретизатора тривалості дії або процесуального стану в їхніх часових вимірах. Стосовно цієї проблеми О.К. Безпояско доводить, що семантичні відтінки варіанта темпоральної синтаксеми зумовлені саме лексичним наповненням іменника й залежних від нього прикметника, займенника або числівника. Кожен із них є носієм додаткової семи. Сему темпоральності містять іменники, що називають одиниці часу й пов'язані з уявленнями про них відповідні проміжки часу (*секунда, хвилина, день, тиждень, місяць, рік, зима* тощо). Залежний приіменниковий компонент функціонує як кількісний фіксатор часу і формує сему квантитативності, конкретизуючи проміжок часу дії виділенням його з ряду ідентичних йому, що досягається вживанням при іменникові вказівних і неозначених займенників, а також прикметників. Порядкові прикметники у позиції приіменникового компонента уточнюють темпоральне значення, акцентуючи на черговості, наступності часових проміжків, що фіксують момент дії [1, 28–30].

У працях І. Р. Вихованця знаходимо систематизовану схему прийменниково-відмінкових форм, що виступають морфологічними засобами вираження темпоральності у структурі речення [3, 243]. У конструкціях з тривалентними предикатами трапляються темпоральні детермінанти, що позначають:

1) означену або неозначену одночасність: *Під час ремонту* робітники покрили підлогу дошками ← *Коли тривав ремонт, робітники покрили підлогу дошками*; *Впродовж дискусії* колеги повідомили нам багато цікавого ← *Коли відбувалась дискусія, колеги повідомили нам багато цікавого*;

2) часову наступність або попередність: *Через два місяці* фермер почне засівати поле пшеницею ← *Коли мине два місяці, фермер почне засівати поле пшеницею*; *Комісія повідомить вам результати перед святом* ← *Комісія повідомить вам результати до того, як відбудеться свято*;

3) недиференційовану різночасність або поєднання часової попередності та наступності: *Між виступами* глядачі обдаровували співаків оплесками ← *Коли були перерви у виступах, глядачі обдаровували співаків оплесками*;

4) початкову або кінцеву часову межу: *3 вересня* дитина доведе батькам своє вміння вчитися ← *Коли настане вересень, дитина доведе батькам своє вміння вчитися*; *Університет виплатить стипендію студентам до початку сесії* ← *Університет виплатить стипендію студентам до того, як почнеться сесія*.

Р. А. Куцова вважає, що найважливішим протиставленням темпоральної системи є одночасність/різночасність перебігу дії і часового моменту, означена тривалість/неозначена тривалість, одиничність і повторюваність дії в часі. Найзагальнішою опозицією виступає опозиція одночасності/різночасності подій [11, 9].

Основними граматичними засобами вираження адвербіальних компонентів з темпоральним значенням є прийменниково-відмінкові сполуки *в, на, під, за* + *З. в.*; *під час, наприкінці, протягом, впродовж, після, напередодні від, з, до* + *Р. в.*; *за, між, через, перед* + *О. в* та ін.

Вторинні синтаксеми із значенням причини виникають унаслідок трансформаційних перетворень підрядної частини, що поєднана з головною причинними відношеннями. У таких випадках спостерігаємо перехід предикатного компонента підрядного речення у відпредикатний іменник, що поєднується з прийменником, напр.: *Завдяки допомозі сусідів* хазяї швидко наповнили мішки зерном ← *Через те, що допомагали сусіди, хазяї швидко наповнили мішки зерном*. Проте інколи дериваційний процес відбувається у кілька етапів: спочатку предикат змінюється на відпредикатний іменник із залежним компонентом (функції сполучника при цьому переходять на іменник), а потім відпредикатний іменник зазнає редукції і репрезентантом підрядної частини стає залежний від нього компонент з прийменником [6, 19–20], напр.: *Вчителі видали учням додаткові підручники, бо існувала необхідність* → *Вчителі видали учням додаткові підручники у зв'язку з існуванням необхідності* → *Вчителі видали учням додаткові підручники у зв'язку з необхідністю*.

На формально-граматичному рівні компоненти із значенням причини представлені прийменниково-відмінковими конструкціями *через, за, зважаючи на + З. в.; завдяки + Д. в.; у зв'язку + О. в.; внаслідок, з приводу, з нагоди + Р. в.* тощо [3, 244].

Адвербіальні синтаксеми із семантикою умови утворюються в результаті дериваційних перетворень складнопідрядного речення, що призводить до трансформації підрядної частини у відпредикатний іменник, який може мати при собі залежні компоненти та вживається здебільшого з прийменником.

Аналізуючи особливості умовних прийменниково-відмінкових компонентів, Т. М. Зінченко виокремив такі їхні основні ознаки:

1) відсутність системно-семантичного передбачуваного зв'язку між детермінантом і будь-яким компонентом речення;

2) сполучуваність умовних відмінково-прийменникових форм з різними за структурними схемами предикативними основами;

3) позиція переважно на початку речення;

4) синтаксичне значення умовної мотивації предикативної ознаки, яке формується між відмінково-прийменниковою формою і предикативною основою, складом речення в цілому;

5) наявність специфічної інтонації (у препозиції детермінант вимовляється з особливим напруженням, після цього робиться пауза, в постпозиції – інтонація приєднання) [8, 8].

І. Р. Вихованець стверджує, що основними морфологічними засобами вираження компонентів із значенням умови є конструкції *на випадок, за умови, у разі + Р.в.* [4, 154]. Напр.: *Якщо робітники виконають завдання достроково, керівництво нагородить їх премією → За умови дострокового виконання завдання керівництво нагородить робітників премією; Якщо виникне необхідність, вчитель пояснить учням правило ще раз → У разі виникнення необхідності, вчитель пояснить учням правило ще раз → У разі необхідності, вчитель пояснить учням правило ще раз.* У другому прикладі спостерігаємо поетапну трансформацію, в результаті якої відпредикатний іменник зазнає редукації, а репрезентантом підрядного речення умови стає залежний від нього компонент з прийменником.

Вторинні синтаксеми із значенням мети є наслідком трансформації підрядної частини складнопідрядного речення, поєднаної з головною цільовими семантико-синтаксичними відношеннями. Деякі мовознавці звертають увагу на те, що цільове значення виникає внаслідок конденсації причиново-наслідкових та модально-пропозитивних відношень, а також комунікативного виділення ситуації: вона бажана, її реалізація можлива при цілеспрямованих діях [2, 7].

Морфологічними виразниками цільових компонентів у структурі речення є прийменниково-відмінкові конструкції з *метою, для, задля, ради, заради, в інтересах + Р. в.; під, по, на, , по + З. в.; за + О. в.* та ін. [3, 244].

Напр.: *Банк надав родині кредит для придбання меблів* ← *Банк надав родині кредит, щоб придбати меблі*; *Засівав [Веремія] раніше свої поля не стільки хлібом, скільки пахучою коноплею на продаж* (М. Стельмах) ← *Засівав [Веремія] раніше свої поля не стільки хлібом, скільки пахучою коноплею, щоб продавати*. У деяких випадках трапляється також інфінітивний спосіб вираження вторинних синтаксем із значенням мети. К. Г. Городенська з цього приводу зазначає, що інфінітив репрезентує менш глибокий ступінь трансформації підрядної частини, адже редукції підлягає лише сполучник **щоб**, який виражає цільові семантико-синтаксичні відношення між предикативними частинами складнопідрядного речення, тоді як предикат лишається незмінним [6, 26–29]. Напр.: *Дівчинка розповіла подрузі смішинку, щоб розвеселити її* → *Дівчинка розповіла подрузі смішинку **розвеселити її***.

Адвербіальні компоненти з семантикою допустовості співвідносяться з допустовою частиною складнопідрядного речення, наявність якої ґрунтується на умовно-наслідкових та протиставних відношеннях. Така підрядна частина вказує на несприятливу умову або перешкоду для того, про що йдеться в головній частині [6, 29]. Морфологічними засобами вираження таких вторинних синтаксем є прийменниково-відмінкові конструкції на зразок *попри, незважаючи на + З. в.; наперекір, всупереч + Д. в.; незалежно від + Р. в.; при + М. в.* [3, 244], напр.: *Хоч було пізно, мати дозволила синові гратися* → ***Незважаючи на пізній час**, мати дозволила синові гратися*; *Наталка розповіла братові новину, хоч подруга заборонила її робити це* → *Наталка розповіла братові новину **всупереч забороні подруги***.

Таким чином, у структурі простих елементарних речень з тривалентними дієслівними предикатами функціонують вторинні субстанційні компоненти, не передбачені валентністю предикатної синтаксеми, з-поміж яких найпоширенішими виявляються атрибутивні та адвербіальні другорядні члени. Атрибутивні семантико-синтаксичні відношення утворюються в результаті перегруповання синтаксичних залежностей та сигналізують про семантичне ускладнення структури базового речення. Адвербіальні вторинні синтаксеми представляють у згорнутому вигляді інше семантично елементарне речення та виражають значення часу, причини, умови, мети та допустовості. Виникнення таких компонентів спричинено трансформаційними перетвореннями відповідної підрядної частини складнопідрядного речення та згортанням предиката у відпредикатний іменник з прийменником.

БІБЛІОГРАФІЯ

1. Безпояско О. К. Відтворення темпоральності відмінковою системою української мови // Мовознавство. – 1989. – № 1. – С. 27-33.
2. Будько М. В. Семантико-синтаксическая структура простого осложненного предложения: Автореф. дис. ...канд. филол. наук: 10.02.02 / АН України. Ін-т укр. язика. – К., 1992. – 16 с.

3. Вихованець І. Р. Прийменникова система української мови. – К.: Наук. думка, 1980. – 286 с.
4. Вихованець І. Р. Нариси з функціонального синтаксису української мови / АН України. Ін-т української мови; Відп. ред. К.Г. Городенська. – К.: Наук. думка, 1992. – 224 с.
5. Вихованець І. Р. Граматика української мови. Синтаксис: Підручник. – К.: Либідь, 1993. – 368 с.
6. Городенська К. Г. Дери́вація синтаксичних одиниць. – К.: Наук. думка, 1991. – 192 с.
7. Джура А. С. Синтаксична транспозиція відмінкових форм (на матеріалі іменникових форм родового відмінка): Автореф. дис. ...канд. філол. наук: 10.02.01 / НАН України. Ін-т укр. мови. – К., 2000. – 19 с.
8. Зинченко Т. Н. Выражение условных отношений в простом и сложноподчиненном предложениях (на материале современного русского языка): Автореф. дис. ...канд. филол. наук: 10.02.01 / Моск. гос. пед. ин-т им. В.И.Ленина. – М., 1975. – 19 с.
9. Кацнельсон С. Д. Типология языка и речевое мышление. – Л.: Наука, 1972. – 216 с.
10. Кухар Н. І. Граматична та семантична типологія факультативних компонентів з атрибутивним значенням // Наукові записки: Зб. наук. праць. Серія: Філологія / Відп. ред. Н.Л.Іваницька. – Вінниця: Вид-во Вінницького держ. пед. ун-ту ім. М.Коцюбинського, 2002. – Вип. 4. – С. 65-69.
11. Куцова Р. А. Відтворення темпоральності прийменниковими конструкціями сучасної української мови: Автореф. дис. ...канд. філол. наук: 10.02.01 / Харків. держ. ун-т. – Х., 1997. – 22 с.
12. Русская грамматика / В. Барнетова, Х. Беличова-Кржижкова, О. Лешка и др. – В 2 т. – Прага: Acad., 1979. – Т. 2: Синтаксис. – 1093 с.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Олена Галаган – кандидат філологічних наук, доцент кафедри англійської філології та зарубіжної літератури Приватного вищого навчального закладу «Соціально-педагогічний інститут Педагогічна академія».

Наукові інтереси: актуальні проблеми граматики української та англійської мов.

СЕМАНТИКО-СИНТАКСИЧНА СТРУКТУРА РЕЧЕНЬ ІЗ ОДНОВАЛЕНТНИМИ ІТЕРАТИВНИМИ ПРЕДИКАТАМИ

Ірина ЖИГОРА (Кіровоград)

У статті визначено типи семантико-синтаксичної структури речень, породженої одновалентними ітеративними предикатами, якісний і кількісний склад лівобічних непредикатних синтаксем, закономірності їхньої реалізації.

The types of semantico-syntactic structure of sentences determined by one-valency iterative predicates have been analysed, qualitative and quantitative structures of left-sided non-predicative syntaxemes and the regularities of their realization have been established.

Дослідження семантико-синтаксичної структури речень з ітеративними предикатами (далі П) є актуальним, оскільки семантико-синтаксична структура речень із предикатами зі значенням кількісного повтору дії не були об'єктом спеціального вивчення. В окремих сучасних лінгвістичних

працях аспектуальні значення, зокрема, повторюваності розглядають у зв'язку з семантичними типами предикатів, семантичною структурою речення.

За особливостями вияву валентної рамки ітеративні предикати кваліфікуються як одновалентні та полівалентні, тобто становлять особливий вид предикатів дії, стану та процесу і мають одно- – семімісний характер. Семантична різноплановість ітеративних предикатів зумовлює різноманітність їхнього валентного оточення, різний кількісний склад та якісний характер залежних від них непередикатних компонентів.

Одновалентні ІІ здатні формувати мінімальні й однотипні, однак достатні у граматичному й комунікативному планах реченнєві одиниці. У семантико-синтаксичній структурі таких речень розмежовуються предикатна синтаксема із значенням ітеративності та субстанціальна синтаксема, що вказує на суб'єкт чи носія невизначеної повторюваності.

Семантична природа ІІ спричинила відповідні спеціалізовані засоби їх репрезентації – дієслова із значенням повторюваних дій, процесів, станів, що є морфологічним засобом вираження ітеративних предикатів дії, предикатів процесу, предикатів стану. До одновалентних дієслів, що можуть набувати семантики ітеративної неоднократності, належать такі лексеми, які своїм значенням програмують наявність одного аргумента, що в реченні виконує роль суб'єкта ітеративної дії.

Тематичні різновиди реальної не одноразово повторюваної дії представлені одномісними дієсловами різних лексико-семантичних груп (далі ЛСГ). Типовими виразниками одновалентних ІІ дії є дієслова повторюваної семантики із значенням мовлення, звучання, звуконаслідування, дистрибутивно-взаємної дії, інтенсивно-ритмічної дії тощо. Одновалентні ІІ процесу представлені багаторазовими дієсловами з різноманітним лексичним наповненням, що означають процесуальні зміни в живій природі; кількісні та якісні зміни стосовно істот і людини, дієсловами, “що передають видозміни вихідного стану предметів, речовин тощо [3, 96–97]”. До одновалентних предикатів стану належить низка дієслів, що охоплюють конкретні значення фізичних, емоційно-психічних, інтелектуальних станів.

Характерно, що одновалентні дієслова різних ЛСГ, виражаючи різноманітні значення, уживаючись у функції ітеративних предикатів, за певних умов досить виразно передають семантику неодноразової повторюваності. Навіть одновалентні дієслова, що вказують на постійну властивість або змінний стан діючої особи, рід занять, уміння, захоплення, уподобання, набувають семантики ітеративної повторюваності дії, сполучаючись із лексичними показниками повторюваності: *Бондарював Яків зятято, ночами* (А. Тесленко); *А вечорами у своїй затишній келії Феофан творить* (С. Плачинда).

У системі мови закріпилося відповідне місце субстанціального компонента, репрезентанта лівобічної валентності дієслова, необхідного як для одновалентних, так і для багатовалентних дієслів. Суб'єктна синтаксема, як абстрактна субстанціальна семантико-мінімальна одиниця, реалізується в семантичних і морфологічних варіантах. Відповідно до шести типів предикатної синтаксеми – предикатів дії, процесу, стану, якості, локативних та предикатів кількості – розрізняють і шість семантичних варіантів суб'єктної синтаксеми (суб'єкт дії, суб'єкт процесу, суб'єкт стану, суб'єкт якісної ознаки, суб'єкт локативного стану, суб'єкт кількісної ознаки) [3, 112; 2, 258–259]. Суб'єктні синтаксеми із функцією суб'єкта ітеративної дії, суб'єкта ітеративного процесу, суб'єкта ітеративного стану посідають одне з помітних місць.

Виокремлення семантичних різновидів суб'єктної синтаксеми залежить передусім від характеру ітеративного предиката, який виступає найголовнішою синтаксемою, що своєю валентністю формує семантико-синтаксичну структуру речення з ітеративними предикатами.

Наявність суб'єктної синтаксеми у лівобічній позиції властива всім ітеративним дієсловом української мови, за винятком дієслів із, так званою, нульовою валентністю типу *І знову починається* (М. Коцюбинський). Характерною особливістю породжувальної здатності одновалентних ІІІ вважають їх типове поєднання з одним непередикатним аргументом – носієм невизначеної повторюваності. Семантична диференціація суб'єктної синтаксеми зумовлюється характером одновалентного ітеративного предиката. Відповідно до природи ітеративної предикатної синтаксеми можна виокремити такі семантичні варіанти суб'єктної синтаксеми, як суб'єкт ітеративної дії, суб'єкт ітеративного процесу, суб'єкт ітеративного стану, суб'єкт локативного стану чи процесу з семантикою невизначеної багаторазової повторюваності. Експлікуючи значення предиката, суб'єкт створює для нього відповідне семантичне тло, що значною мірою забезпечується таксономією [1, 33]. Тому в одновалентних конструкціях з ІІІ лівобічну позицію суб'єктної синтаксеми можуть заповнювати назви істот; назви неістот (різноманітних предметів, абстрактних понять); назви різних обставин і ситуацій, почуттів, що здійснюють вплив на життя людини; назви стихійних сил природи.

Основним семантичним варіантом суб'єктної синтаксеми є **синтаксема у функції суб'єкта ітеративної дії**, що поєднується з повторюваними предикатами дії різної валентності. Природа предиката дії вимагає суб'єкта дії, оскільки будь-яка діяльність неодмінно породжується саме таким суб'єктом.

Одновалентні ІІІ дії здебільшого програмують наявність суб'єкта конкретної фізичної дії та суб'єкта мовленнєвої діяльності, що характеризуються семантико-синтаксичною динамічністю й активністю, використанням у ролі носіїв повторюваної ознаки – переважно назв істот.

Такі суб'єктні синтаксеми дії програмуються дієсловами повторюваної семантики: 1) із значенням мовлення (*галасувати, галакати, заїкатися, каламбурити, лементувати, марнословити, сюсюкати, шепелявити*): *Гриць щоночі до перших півнів галакав, свистів...* (М. Литвин); *Якась нещира ця Явдоха, усе божкає* (В. Левицький); 2) дистрибутивно-взаємної дії, що виражають ітеративність дії, розподілену між декількома особами (*переглянутися, перегукуватися, перемигуватися, переморгуватися, пересміхатися, перестукуватися* тощо): *Сухо пересипалися смішки..., а поінде перешіптувалися дівчата* (О. Гижя); 3) інтенсивно-ітеративно-ритмічної дії: *Палахкотить солома в грубці...* (Б. Чалий); *Інколи вона кашляє* (О. Гончар); *Шепотіли по закутках* (С. Плачинда); 5) вигуковими утвореннями та звуконаслідуваннями, близькими до дієслів мовлення, причому у своїх прямих значеннях (*агакати, акати, ахкати, бамкати, бевкати, векати, гейкати, горлати, дакати, екати, нукати, ойкати, такати, тюкати, ухати, цикати* та ін.): *Гордий нукає і знічев'я копається в купі книг. І нукає* (І. Багрянний); *Доря знову бубонів за дверима* (М. Коцюбинський); 6) дієсловами, що можуть стосуватися звуків природи чи тварин (*бекати, вити, воркотіти, гавкотіти, гарчати, гоготіти, дзижчати, квакати, квокати, кукурікати, мекати, мукати, някати, ревіти, сичати, щебетати* тощо): *Тільки зрідка то тут, то там фаркали сиротливі кібці...* (М. Хвильовий); *Тільки зрідка кувікне Сачко з коліски та чути, як цвірінчать горобці за вікном* (М. Хвильовий); *Але він завжди як не гигоче, то гарикає на когось* (В. Бондар). Більшість таких дієслів має похідне мовленнєве значення “говорити”, яке кваліфікується у словниках як переносне: *Наталія Корніївна була з тих, що при чужих людях нявкають, а в себе вдома гавкають* (І. Нечуй-Левицький). У реченневих конструкціях дієслова зазначеної семантики можуть поєднуються з іменниками назвами істот, носіями ознаки активності (рідше неістот) або займенниками в позиції лівобічної синтаксеми: *В пообіднішні години верхня палуба заповнюється публікою, статечно проходжуються дорослі, перегукується дівтора* (О. Гончар); *Вони, буває, лаються* (О. Кучерук); *Спочатку чули, як гаткою тупотіли ноги, копита, ратиці, нокали, гейкали голоси* (Ф. Роговий); *По-особливому (вранці) тьохкають солов'ї* (С. Плачинда).

Іменники, що стоять при ітеративних одномісних предикатах дії в суб'єктній позиції, можуть бути й назвами конкретних неживих предметів, явищ природи: *Зуби стукотять; Його ніздрі переривчасто тремтіли* (В. Яворівський); *Накрапав дощик. Ліниво, байдужо...* (М. Коцюбинський).

Нерідко при предикатах дії в позиції суб'єктної синтаксеми дії виступає абстрактний іменник, що “позначає властивості та ознаки, дії і процеси, почуття й психічні стани, фізичні стани тощо і формує ускладнене значення, що об'єднує вихідне предикатне значення й значення, набуте предикатним іменником у субстанціальній позиції [2, 249]”. Напр.: *Часом, у сні тільки, оживали згадки на мить, викликаючи потім пекучу тривогу*

(М. Коцюбинський). У поданій конструкції суб'єктну позицію наповнює абстрактний іменник *згадки*, що виражає ускладнене значення причинового суб'єкта, а тому речення є семантично ускладненими. Про це свідчить трансформаційний зв'язок його зі складнопідрядним реченням: *Часом, у сні тільки, оживали згадки на мить, викликаючи потім пекучу тривогу* (М. Коцюбинський) ← *Часом, у сні тільки, щось оживало на мить, бо згадувалося, викликаючи потім пекучу тривогу*.

Другим семантичним варіантом суб'єктної синтаксеми є субстанціальна **синтаксема у функції суб'єкта повторюваного процесу**, яка валентно пов'язана з предикатами процесу. Процесуальна семантика характеризується здатністю відбивати динамічні ситуації, що не передбачають активного діяча, тому предикати процесу перебувають на межі предикатів дії й предикатів стану. З предикатами дії їх зближує ознака динамічності, нестатичності, а з предикатами стану – здатність поєднуватися з пасивним суб'єктом, який не породжує й активно та безпосередньо не стимулює процес або стан. На противагу предикатам стану та якості, орієнтованих на статичність, процесуальна семантика віддзеркалює ситуацію, яка пов'язана зі змінами станів або інших ознак предмета, тобто процес передбачає особу чи предмет, що змінює свій стан або якість. Предикати процесу охоплюють такі конкретні значення, як фізичні процеси у природі, фізіологічні процеси, емоційно-психічні процеси, процеси звучання, локативні процеси. Лівобічні субстанціональні синтаксеми одномісних ІІІ процесу кваліфікуються, як суб'єкт фізичного процесу у природі; суб'єкт фізіологічного процесу; суб'єкт емоційно-психічного процесу; суб'єкт процесу звучання. У позиції суб'єктної процесуальної синтаксеми функціонують іменники – назви неістот, рідше – назви істот, які не зумовлюють виникнення процесу, оскільки суб'єкт процесу при ІІІ характеризується послабленою активністю й пасивністю.

Суб'єктна синтаксема у функції **суб'єкта фізичного процесу в природі** вказує на предмет, що не є ініціатором даного процесу, й орієнтована здебільшого на назви неживих предметів: *Зрідка, коли налітає темна хмара, дощить* (М. Хвильовий); *Веснами, особливо після сніжної зими, несамовито клекотіла, шумувала (річка), з себе виходячи* (Ф. Роговий).

Одновалентні ІІІ процесу зумовлюють суб'єктну синтаксему фізичного процесу у природі, що вживається при дієсловах, які характеризують динамічні явища в рослинному світі (*відцвітати, в'янути, досягати, квітнути, осипатися, сохнути, спіти, цвісти* і под.): *Дичка цвіла щороку і рясно, не боялася ні приморозку, ні спеки* (Ф. Роговий). Лівобічну валентність дієслівних ІІІ, що передають різноманітні видозміни вихідного стану предметів, речовин (*висихати, гаснути, замерзати, іржавіти, м'якшати, сохнути, танути, твердіти, тліти* тощо) реалізують іменники на позначення конкретних неживих предметів, напр.: *Інгул*

щозими замерзає (Т. Шевченко); *Постала між ними щілина, яка щодень розширювалася, глибшала* (О. Губчак).

При дієсловах процесу, утворених від предикатів стану або якості із значенням “*ставати, робитися якоюсь ознакою*”, “*ставати, робитися ознакою у більшому ступені вияву*” і семантикою процесуальних змін у живій і неживій природі (*біліти, жовтіти, сіріти, темніти, тепліти, чорніти; жовтішати, зеленішати, світлішати, темнішати, чорнішати, міцнішати* і под.) позицію суб’єкта посідають іменники – назви різних предметів, іноді абстрактних понять, напр.: *Старі фотографії зазвичай жовтіють; Щороку восени останніми жовтішають листя верби; Щовечора міцнішав цей зв’язок...* (В. Підмогильний).

Суб’єктна синтаксема при одновалентних дієсловах, що мають стосунок до зміни зображення, виражається іменниками – назвами різних предметів, явищами природи, іноді абстрактними поняттями: *Коли періщить дощ і безмовно блимає зелений вогник світлофора?* (А. Михайленко); *Шпиці-пропелери миготіли* (О. Кучерук).

Динамічні процеси можуть відбуватися під впливом людської праці, тому в позиції суб’єктної синтаксеми функціонують іменники – назви неістот, які не зумовлюють виникнення цього процесу: *Стоги тим часом ростуть* (М. Коцюбинський).

Рідше в позиції суб’єктної синтаксеми процесу функціонують іменники назви істот. Спільною рисою суб’єкта фізіологічного процесу та емоційно-психічного процесу є їхня наповненість іменниками-назвами істот, які також пасивні і не зумовлюють виникнення процесу. Причиною таких процесів є зовнішній вплив на предмет: *Не раз, прокинувшись уночі, серед ворожої тиші, він тремтів, сповнений жахом* (М. Коцюбинський).

Суб’єкт фізіологічного процесу поєднується з дієсловами *втомлюватися, знемагати, линяти, лисіти, одужувати, оживати, сивіти, слабшати, товстіти, хворіти* і под., які, виконуючи роль одновалентних предикатів процесу, вказують на кількісні та якісні зміни стосовно істот і людини зокрема, напр.: *Орест малим часто хворів* (В. Дрозд); *І все-таки ночами люди почувались краще* (О. Гончар); У мові відбувається перенесення назви на основі тісного внутрішнього чи зовнішнього зв’язку між предметами, явищами: *Вона час від часу догоряла, мов свічечка, засихала, мов билиночка* (Г. Квітка-Основ’яненко); *Тане й тане мій Василько* (Марко Вовчок); *Слухаючи доповіді Лубенця, Силін думав: чому іноді й хороші люди стають пасивними, черствіють, починають топтатися навколо свого „я”* (В. Кошик); *Розбиває, та не вип’є Живущої крові, Воно (серце) знову оживає І сміється знову* (Т. Шевченко).

Суб’єкт емоційно-психічного процесу посідає позицію при дієсловах *веселитися, лютувати, сміятися, супитися, плакати, тужити* тощо: *На свята вона уміє по-особливому веселитися; Тільки часто плаче* було

(А. Тесленко); *Пристаюючи до печі, вона просто дуріла, бо не знала, що варити* (М. Коцюбинський); *Так зітхнеш було іноді* (А. Тесленко). Зрозуміло, суб'єктна синтаксема з такими предикатами реалізується іменниками, займенниками – назвами істот: *Вона після кожного його поцілунку голосно сміялася...* (В. Захарченко); *Він все буянив, колотився, скандалячи з своїми сусідами...* (І. Багрянний); *А іноді, переговорюючись з матір'ю, навіть плакала (Настка)* (О. Кобилянська).

Нерідко одновалентні дієслова поєднують значення фізіологічного та емоційно-психічного процесу: *Він пасіював о такій хвилині...* (О. Губчак). *Він завжди хворів і нервувався..., коли підходив до викладу історичного періоду татаро-монгольської навали* (В. Яворівський); *І відтоді бідна удова тужить та слабує* (М. Коцюбинський). Поширення суб'єктної синтаксеми у функції суб'єкта фізіологічного, емоційно-психічного процесу на назви неістот спричинено явищами персоніфікації: *З роками вона не відступала в забуття..., тужила його душа...* (П. Загребельний). Основним морфологічним варіантом суб'єктної синтаксеми в реченнях з ітеративними одновалентними предикатами виступає називний відмінок, оскільки “він є суб'єктною домінантою в системі відмінків [4, 74]”: *Він нітився, червонів, хоч було приємно слухати ці жарти* (П. Гуріненко). Широкий функціональний діапазон називного відмінка [5, 114] зумовлює поєднання його з предикатами дії, процесу, стану та з локативними предикатами. Інколи значення суб'єкта може виражатися давальним відмінком: *Найвеселіше ж дітям почувалося тоді, коли під шкільні вікна приходив із лугу кавалерійський кінь Орлик* (Є. Гуцало).

Суб'єкт процесу звучання поєднується зі звуконаслідувальними одновалентними дієсловами *бахкати, гудіти, гриміти, дзвеніти, дзюрчати, свистати, хлюпати, шелестіти, шуміти* і под., напр.: *Грім все гуркотить...* (М. Коцюбинський); *Вона щоразу клекотіла і шуміла під ногами* (М. Коцюбинський); *Сичі в гаю перекликались, Та ясен раз у раз скрипів* (Т. Шевченко); дієсловами з суфіксами *-ота-, -оті-*, мотивованими вигуківими основами або звуконаслідувальними словами, які виражають значення міри вияву дії, частоти її повторюваності (*булькотати, булькотіти, гуркотати, гуркотіти, стукотати, стукотіти*): *Вже на підлозі насупроти рук стояли калюшки від поту, а ніт все капотів і капотів* (І. Багрянний). Функцію суб'єкта з такими предикатами процесу виконують переважно іменники – назви предметів, іноді абстрактні назви.

Синтаксема у функції суб'єкта стану перебуває у лівобічній валентній позиції при предикатах стану, орієнтованих на “пасивний” суб'єкт [3, 253–254]. Пасивність виникає під впливом зовнішньої стосовно носія стану сили. Стан існує незалежно від носія й не потребує його зусиль для наявності. Будь-який стан пов'язаний із часовим плином, охоплюючи відповідний відрізок на часовій осі. Станам властива тимчасовість, непостійність. Вони

не є абсолютною характерною ознакою предметів, а передбачають, що кожен предмет може перебувати і в інших станах.

Залежно від семантики одновалентних ітеративних предикатів суб'єктне значення можна конкретизувати, виокремивши різновиди суб'єктної синтаксеми у функції суб'єкта стану: суб'єкт фізичного стану; суб'єкт емоційно-психічного стану, суб'єкт психофізичного стану. Специфіку одновалентних ітеративних предикатів стану становить їх сполучуваність із **суб'єктною синтаксемою повторюваного стану**, що виражається суб'єктом фізичного стану; суб'єктом емоційно-психічного стану, суб'єктом психофізичного стану й характеризуються пасивністю.

Суб'єкт **фізичного стану** вживається при одновалентних дієсловах, які передають фізичний стан людей, фізичні больові відчуття людини (*лихоманити, морозити, нудити, трусити, температурити, нити, гудіти, шуміти, боліти, тріщати, пекти, щеміти, давити, ломити*). Суб'єктна синтаксема, сполучаючись із такими предикатами, заповнюється назвами істот або назвами середовища (у прямому чи переносному значеннях): *Щовечора після роботи ломить спину; Нудить під серцем – так завжди* (М. Хвильовий). Значення суб'єкта переважно виражається непрямыми відмінками, що супроводжуються назвами частини суб'єкта. Здебільшого з групою дієслів, які характеризують фізичний стан людини, сполучається знахідний відмінок, якому “властивий вузький функціональний діапазон, оскільки він стосується тільки синтаксемної функції суб'єкта стану [5, 117]”.

Суб'єкт **емоційно-психічного стану, психофізичного стану** валентно пов'язується з предикатами, що виражають емоційний стан людини, психічні переживання і, відповідно, наповнюється іменниками-назвами осіб, рідше – абстрактними назвами, пор.: *Вона виглядала дуже гарно й дуже святочно в тій хвилі...* (О. Кобилянська); *Коли ламається ніготь, настрій у Тетяни обов'язково псується* (С. Кабачинська); *Завжди хвилююсь, коли бачу агаву...* (М. Коцюбинський). Такий суб'єкт часто репрезентується давальним відмінком, що є маркованим відмінковим елементом, який свідчить про пасивність суб'єкта, тому поєднується з обмеженою групою предикатів стану, переважно трансформів від предикатів дії і под. [5, 116]. Давальний суб'єкта стану є необхідним компонентом семантико-синтаксичної структури речення й використовується в односкладних із формально-синтаксичного погляду реченнях [6, 96]: *Йому після таких розмов завжди стає легко; По ночах йому не спиться* (М. Коцюбинський).

У пропонованій роботі досліджено елементарні речення з одномісними ітеративними предикатами й речення, складні з семантичного погляду. Двоскладні речення з одновалентними ітеративними предикатами мають двокомпонентну семантико-синтаксичну структуру, в якій предикатна синтаксема дії пов'язана з лівобічною суб'єктною синтаксемою конкретної фізичної дії, мовленнєвої діяльності, що виконує функцію діяча; предикатна

синтаксема процесу зумовлює наявність суб'єкта фізичного процесу у природі, суб'єкта фізіологічного процесу, емоційно-психічного процесу, функцію якого виконують іменники на позначення істот та іменники, які вказують на конкретні неживі предмети й характеризуються послабленою активністю й пасивністю; ітеративний предикат стану у лівобічній позиції передбачає субстанціальний компонент із функцією емоційно-психічного чи фізичного стану, яким властива пасивність.

Наявність лише лівобічної валентності посилюється розмаїття лексичного наповнення субстанціальної синтаксеми у функції суб'єкта.

БІБЛІОГРАФІЯ

1. Арутюнова Н. Д. Семантическая структура и функции субъекта // Изв. АН СССР. СЛЯ. – 1979. – Т. 38. – № 4. – С. 323–334.
2. Вихованець І. Р. Граматика української мови. Синтаксис. – К.: Либідь, 1993. – 368 с.
3. Вихованець І. Р. Нариси з функціонального синтаксису української мови. – К.: Наук. думка, 1992. – 222 с.
4. Вихованець І. Р. Система відмінків української мови. – К.: Наука, 1987. – 231 с.
5. Вихованець І. Р., Городенська К. Г., Русанівський В. М. Семантико-синтаксична структура речення. – К.: Наук. думка. АН УРСР Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні, 1983. – 219 с.
6. Масицька Т. Є. Граматична структура дієслівної валентності. – Луцьк, 1998. – 208 с.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Ірина Жигора – доцент кафедри методик початкового навчання КДПУ ім. В. Винниченка.

Наукові інтереси: проблеми семантичного синтаксису.

ТЕОРЕТИЧНІ ПРОБЛЕМИ ДОСЛІДЖЕННЯ СЛОВОЗМІНИ ПРИЗВИЩ У СУЧАСНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ ЛІТЕРАТУРНІЙ МОВІ

Олена КАШТАЛЯН (Кіровоград)

У статті окреслено теоретичні проблеми дослідження словозміни прізвищ у сучасній українській літературній мові. Звернено особливу увагу на дискусійні питання їх правопису та відмінювання.

The paper describes the theoretical issues of word change of surnames in present-day Ukrainian. Special focus is on disputable issues of their orthography and conjugation.

У працях відомих вітчизняних учених вивчалися проблеми антропоніміки української мови, зокрема походження, словотворення, ареальна поширеність антропоформул тощо (Г. Бучко, В. Горпинич, М. Демчук, Н. Дзятківська, І. Желєзняк, Р. Керста, Л. Масенко, С. Медвідь-Пахомова, Р. Осташ, С. Панцьо, Г. Півторак, П. Чучка та інші). Проте в українському мовознавстві досі немає комплексного дослідження системи

словозміни прізвищ. В антропонімічних словниках, як правило, власні імена людей подані в початковій формі (Л. Скрипник, Н. Дзятківська „Власні імена людей” (1986; 1996; 2005), І. Трійняк „Словник українських імен” (2005), В.Горпинич „Прізвища степової України” (2000), В.Горпинич „Прізвища Дніпровського Припоріжжя” (2003)). Тільки в „Довіднику українських прізвищ” (1968) Ю. Редька до кожного антропоніма подано фіналі Р.в., Д.в., О.в. однини та Н.в., Р.в. множини чоловічих прізвищ, а також інформацію про відмінювання чи невідмінювання омонімічних жіночих прізвищ. Але в цьому довіднику не зафіксовані прізвища першої відміни з основою на тверду шиплячу фонему, прізвища другої відміни з основою на /г/, перегляду потребує й думка про те, що у формі множини наголошуються переважно закінчення.

Невеликі за обсягом додатки власних імен, по батькові та прізвищ супроводжують деякі правописні словники й довідники (наприклад, С.Головащук „Правописний словник” (1999)).

У теоретичних викладках до вищевказаних словників є інформація про особливості відмінювання окремих імен та прізвищ, а також зразки словозміни деяких прізвищ іменникового та прикметникового типу, але в жодній друкованій лексикографічній праці не зафіксовані форми кличного відмінка.

У „Словниках України”, версія 1.04 – інтегрованої лексикографічній системі, виданій на CD (2001–2004), автори: В. Широков, О. Рабулець, І. Шевченко, О. Костишин, К. Якименко – у модулі „Словозміна” подано парадигми імен, по батькові та прізвищ, хоч трапляються й помилкові словоформи.

Сучасна українська лінгвістика не має також праць, присвячених виокремленню елементарних парадигматичних класів прізвищ у сучасній українській мові.

Мета статті – окреслити теоретичні проблеми дослідження словозміни прізвищ у сучасній українській літературній мові. Реалізація мети передбачає розв’язання таких завдань: 1) з’ясувати місце антропонімів у морфологічній парадигматиці іменників; 2) визначити дискусійні питання словозміни прізвищ; 3) встановити випадки, коли відмінювання прізвищ має безпосередній зв’язок з орфографією; 4) виявити особливості акцентуації розгляданого класу онімів у формі множини.

Організація суспільного життя вимагає точної кодифікації кожної особової назви з метою стандартної фіксації орфоепічних, акцентуаційних, орфографічних, словозмінних та інших особливостей онімів. А. Коваль зазначає: „Прізвище сьогодні – це оформлена офіційними документами родова назва людини, яка приєднується до її імені. Українські прізвища відзначаються надзвичайною строкатістю форми, а також змістом тих слів, від яких вони утворені. Проте, незалежно від того, коли вони виникли, від якого слова і яким способом утворені, сьогодні всі прізвища рівні перед

законом. Адже всі вони стилістично нейтральні, всі сприймаються як сучасні, хоч би якими давніми були, всі вони рівні юридично, бо вважаються офіційними найменуваннями і записуються в документи, незалежно від походження і значення” [7, 8].

Прізвище має всі ознаки слова і з огляду на це є предметом мовознавства. Отже, воно належить до якоїсь парадигми (від гр. *παράδειγμα* – приклад, взірець) граматичних форм, що робить його предметом морфології. Досліджуючи багатозначність терміна „парадигма” в сучасній науці, С.Ковтюх (Авдєєва) підкреслює, що він „має дуже давнє походження і спочатку використовувався в античній граматиці як зразок словозміни” [2, 54], у лінгвістиці ж він „має чотири значення, хоча традиційно виділяється три: 1) у широкому розумінні – ряд протиставлених мовних одиниць, кожна з яких визначає відношення до інших, групування мовних одиниць однієї мовної системи чи підсистеми в класи на основі їхніх опозицій і водночас об’єднаних за наявністю в них спільної ознаки чи на основі спільних асоціацій; найчастіше така сукупність мовних одиниць пов’язана парадигматичними відношеннями; 2) модель чи схема організації такого класу чи сукупності; 3) у вузькому значенні – система слівформ однієї лексики; 4) таблиця схеми словозміни, що відображається за допомогою флексій та інших допоміжних засобів” [3, 69–70]. Ф. де Соссюр, який уперше виділив парадигматичний аспект, називаючи його асоціативним, наголошував, що на парадигматиці і синтагматиці будується вся система мови. У виданні „Лингвистический энциклопедический словарь” четверте значення терміна „парадигматика” сформульовано так: „...система парадигм або їх сукупність в окремій мові, що застосовується до одиниць певного рівня; розділ граматики (морфології чи синтаксису) присвячений опису сукупності відповідних парадигм (морфологічних, синтаксичних), принципам їх організації, а саме: структурному оформленню парадигм, розмежуванню між парадигматичних і внутрішньопарадигматичних відношень, а також їх впливу на процеси історичної перебудови окремих парадигм або в здійсненні словотвірних процесів за зразком уже існуючих словотвірних парадигм і т. п.” [9, 366–367].

„Традиційні взірці відмінювання чи дієвідмінювання, що подаються у підручниках, довідниках, посібниках із граматики сучасної літературної мови, – зазначає С.Ковтюх, – не відбивають усіх нюансів словозміни кожного члена морфологічної системи” [1, 146], у тому числі й прізвища українців не становлять якоїсь особливої системи з власними нормами орфографії та словозміни. На це звернено увагу і в „Українському правописі”: „Українські прізвища передаються на письмі відповідно до вимови за загальними нормами українського правопису” [16, 105]. У монографії А.Залізняка „Русское именное словоизменение” (1967) подано опис словозміни іменних лексико-граматичних класів російської мови. Автор ґрунтовно дослідив морфологічну парадигматику російських

іменників, прикметників, числівників та займенників. Предметом його студій була як апеллятивна, так і онімна лексика. Результати теоретичних досліджень сприяли появі лексикографічного видання – „Грамматического словаря русского языка” (3-є вид. – 1987) А.Зализняка, у якому виокремлено елементарні парадигматичні класи різних частин мови.

Українське мовознавство не має подібного словника морфологічних парадигм. Тільки в лексикографічній праці на CD є словозміна кожного слова, проте не виокремлено елементарних парадигматичних класів ні для апеллятивів, ні для онімів. Дуже мало у вітчизняному мовознавстві праць і з теорії морфологічної парадигматики (О. Болюх, О. Тараненко, С. Ковтюх тощо).

Апеллятивна словозміна представлена в лінгвістичних словниках з точною фіксацією форм (або флексій): найчастіше Р. в. однини, іноді О. в. однини; Н. в., Р. в. множини тощо. Оніми в орфографічних словниках зафіксовані спорадично.

У довідниках, підручниках, теоретичних додатках до словників зазвичай подані короткі пояснення: усі чоловічі прізвища, які закінчуються на приголосний, відмінюються; усі жіночі прізвища, які закінчуються на приголосний, у тому числі на **-й** та на **-о**, є невідмінюваними. „Проте, – підкреслює А. Коваль, – правило це аж надто загальне, щоб порятувати укладача документа в окремих – цілком конкретних – ситуаціях. Так, серед українських прізвищ трапляються і запозичення, які не підпорядковуються загальному правилу. Це, наприклад, прізвища і псевдоніми, які закінчуються на голосний звук: *Трублаїні, Куїнджі, Ге, Вільде, Ле* та інші. Такі прізвища не відмінюються” [7, 8]. Видається доцільним дослідити не тільки прізвища українського походження, а й іншомовні, чітко виокремивши серед них нульові та відмінювані парадигматичні класи.

Відсутність літературно нормованої лексикографічної фіксації словозміни антропонімів не може не відбитися й відбивається на варіантності відмінювання. Не існує єдино прийнятної концепції стосовно прізвищ на **-р** (*Котляр, Кушнір, Скляр* тощо), які генетично є назвами осіб за професією чи родом занять. У дисертаційному дослідженні „Варіантність відмінкових закінчень іменників у сучасній українській літературній мові” В.Юносовазначає, що в К. в. однини прізвища *Скляр, Котляр* мають закінчення **-е**: *Котляре, Скляре*, оскільки ці іменники як апеллятиви належать до мішаної групи. У К. в. однини прізвище *Кушнір* може вживатись із закінченням **-у**: *Кушніру*; у Д. та О. в. однини фіксуються форми: *Кушніреві, Кушнірем*. Три останні словоформи, на думку дослідниці, є помилковими, оскільки прізвище *Кушнір*, як і апеллятив, належить до твердої групи. Відповідно нормативними є такі форми Д., О. та К. в. однини: *Кушнірові й Кушніру, Кушніром, Кушніре* [19]. За логікою і прізвища, й омонімічні апеллятиви повинні мати тотожні словозмінні парадигми, проте, наприклад, апеллятив *гончар* відмінюється за зразком іменників м’якої групи (Див. ІЛССУ):

відмінок	однина	множина
називний	гонч ^а р	гончар ^і
родовий	гончар ^я	гончар ^{ів}
давальний	гончар ^{еві} , гончар ^ю	гончар ^{ям}
знахідний	гончар ^я	гончар ^{ів}
орудний	гончар ^{ем}	гончар ^{ями}
місцевий	на/у гончар ^{еві} , гончар ^ю , гончар ^і	на/у гончар ^{ях}
кличний	гонч ^а рю	гончар ^і

Омонімічне прізвище *Гончар* має словозмінну парадигму твердої групи (Див. ІЛССУ):

відмінок	чол. р.	множина
називний	Гонч ^а р	Гончар ^і
родовий	Гончар ^а	Гончар ^{ів}
давальний	Гончар ^{еві} , Гончар ^ю	Гончар ^{ам}
знахідний	Гончар ^а	Гончар ^{ів}
орудний	Гончар ^{ем}	Гончар ^{ами}
місцевий	при Гончар ^{еві} , Гончар ^ю , Гончар ^і	при Гончар ^{ах}
кличний	Гонч ^{аре*} , Гонч ^а р	Гончар ^і

В.Герасимчук та А.Нечипоренко звертають увагу на те, що „певне, згодом відмінювання цього прізвища матиме регламентованіше унормування, а поки що видання НАН України: Скрипник Л.Г., Дзятківська Н.П. Власні імена людей. – К., 1986. – орієнтує на відмінювання його за зразком твердої групи” [4, 108].

Не до кінця впорядкованим є репертуар відмінкових словоформ Д. в. однини. Як зазначає Ю.Редько, „українські прізвища ... у називному відмінку мають суфікс **-ів-**, який у непрямих відмінках чергується з **-ов-** або **-ев-**: *Захарків – Захаркова, Іванців – Іванцева*” [15, 80], у Д. в. однини мають флексію **-у**. Далі Ю.Редько зауважує: „Українські родові назви (прізвища) дуже різноманітні за будовою і відмінюванням. Форма давального відмінка не завжди дає підставу для чіткого уявлення про початкову форму (називний відмінок) прізвища. Два різні прізвища можуть мати однакову форму давального відмінка. Є, наприклад, прізвища *Лень* і *Леньо*, від обох давальний відмінок *Леневі* або *Леню*; є *Мойса* і *Мойся*, а давальний один – *Мойсі*, є *Семен* і *Семено*, а в давальному однакові – *Семенові* або *Семену*” [15, 80]. Форма Д. в. іменників чоловічого роду другої

відміни може мати паралельні закінчення **-ові, -еві, -єві** або **-у (-ю)**. „Український правопис” (1993) на с. 71 подає норми їх уживання. Ці правила часто порушуються. Зустрічаються такі варіанти відмінювання: *Федору Петровичу Ткачу, Мирону Михайловичу Зайцю*, треба ж *Федорові Петровичу Ткачеві* або *Федору Петровичеві Ткачу; Миронові Михайловичу Зайцеві* або *Мирону Михайловичеві Зайцю*. „Єдина флексія **-у (-ю)** в давальному відмінку іменників чоловічого роду властива тільки північному українському наріччю. В обох південних наріччях значно переважає вживання закінчень **-ові, -еві (-єві)**, яким і надають перевагу норми літературної мови” [15, 81].

Питання про творення словоформ К. в. однини від прізвищ теж належить до дискусійних. Чинний правопис регламентує тільки правила написання звертань, що складаються із загальної назви та прізвища. У цих випадках закінчення К. в. має тільки загальна назва, а прізвище завжди фіксується у формі називного відмінка: *друже Максименко, товаришу Гончар* [8, 181]. Морфологічна норма звертань зазнавала змін. Наприклад, В.Чепель, у 1971 році розглядаючи головні правила утворення кличного відмінка в сучасній українській літературній мові, зазначає, що „прізвища завжди [підкреслення наше – О.К.] стоять у називному відмінку: *товаришу Михальчук, вчителько Жаркова*” [18, 26]. У довіднику „Культура української мови” (1990) зафіксовано: „Коли ж у реченні вжито підряд кілька звертань, одне з яких конкретизує та підсилює інше, то всі вони, навіть і прізвище, мають форму кличного відмінка, наприклад: *друже мій, дорогий Максименку!*” [8, 181]. У дисертаційному дослідженні В.Юносової „Варіантність відмінкових закінчень іменників у сучасній українській мові” (1998) відзначено: „Варіантність охопила різні структурні типи прізвищ, які вживаються з обома флексіями К. в. – **-у (-ю)** або **-е**. Виняток становлять лише прізвища на **-чук, -ук (-юк)**, які послідовно у К. в. мають закінчення **-е**, у позиції перед яким відбувається чергування приголосних [к] > [ч], наприклад: *Ажнюк – Ажнюче, Бойчук – Бойчуче, Вознюк – Вознюче, Рябчук – Рябчуче* тощо” [19]. На думку В.Юносової, „форми К. в. на **-е** від прізвищ на **-чук** не дуже зручні для вимови внаслідок повторення приголосних звуків [ч] у сусідніх складах. Милозвучнішою видається форма кличного відмінка прізвищ із закінченням **-у**, порівняймо: *Бойчуку, Рябчуку, Савчуку* тощо. Саме ці форми поки що переважають у сучасному писемному та усному українському мовленні. Прізвища із суфіксом **-ець** мають у вокативі здебільшого закінчення **-ю**, хоч для деяких із них можлива і форма **-че**, порівняймо: *Богомолець – Богомольцю, Донець – Донцю, Дурдинець – Дурдинцю, Канівець – Канівцю, Любарець – Любарцю, Мартинець – Мартинцю*, але також *Адамець – Адамче, Андрунець – Андрунче, Атаманець – Атаманче, Горобець – Горобче, Кравець – Кравче, Швець – Шевче*” [19]. Видається доцільним у формі К. в. прізвищ чоловічого роду

другої відміни подавати словоформи виключно з вокативними флексіями, без варіантних форм, тотожних Н. в. однини.

Відмінювання прізвищ має безпосередній зв'язок з орфографією. П.Чучка пише, що „для точного відтворення живої вимови прізвищ застосовуємо весь арсенал графічних засобів сучасної української кириличної абетки включно з літерою Г, якою послідовно передаємо зімкнену дзвінку задньоязикову фонему” [13, 6]. „Фонема /g/, – зазначає В.Німчук, – виступає в багатьох прізвищах українців, що виникли внаслідок антропонімізації відповідних питомих чи засвоєних апелятивів або утворених за допомогою різних формантів, в антропонімах іншомовного походження, напр.: *Галаган, Ганджа, Герус, Гулий, Гжицький*” [10, 15]. Л. Танюк і П. Кислий зауважують, що „найнагальнішою потребою у зв'язку з поверненням літери Г у правопис є відновлення зв'язку з європейською традицією передавання власних імен” [12, 4]. Окрім правописних рекомендацій, існує багато різних посібників і невеликих словників, у яких розміщено поради стосовно розширення кількості лексем з літерою г у літературній мові. Часто ці поради не завжди обґрунтовані. Інколи вживають її кожен на свій розсуд і відповідно до власного смаку. Можливо, дається взнаки перерва у вживанні звука і літери г у літературній мові. Р.Осташ пише: „При пошуках відповідних до поданих у словнику імен із початковою літерою г сучасних прізвищ мусимо зважати на те, що через тривалу відсутність літери г в українському правописі такі прізвища в офіційних записках були „приховані” за літерою г” [11, 175]. У сучасній мовній практиці існує тенденція до уникання графеми г, особливо в кінці прізвищ. Чинний правопис української мови мінає проблему відмінювання прізвищ з основою на /г/ типу *Ба́лог, Ге́рінг, Гріг, Голоме́та, Лади́та, Мітрімга, Пана́рїта*. Дослідник М.Паночко в „Довіднику слів із літерою Г” звертає увагу на особливості відмінювання прізвищ жіночого роду з основою на приголосну /г/, яка при відмінюванні чергується із /дз'/: *Галама́та, -дзі, Дейне́та, -дзі* [12, 6].

Частина прізвищ збігається написанням і словозміною з відповідними апелятивами. Але в українській мові зафіксовано прізвища, у яких морфонологічні чергування голосних фонем при словозміні не збігаються з морфонологічними явищами при відмінюванні апелятивів. Не відбувається чергування фонем /i/ в закритому складі з /o/ чи /e/ у відкритому складі в прізвищах: *Кисіль – Кисіля, Куліш – Куліша, Медвідь – Медвідя, Чин – Чина*. У прізвищі максимально збережено первісну форму в непрямих відмінках і відповідно не збережені закономірні чергування фонем /e/ з нульовою одночасно в корені та суфіксі таких онімів (пор.: *швець – шевця, жнець – женця*). Л.Калакуцька формулює причини, які впливають на словозміну прізвищ, омонімічних апелятивам, у сучасній російській мові: 1) суспільна мовна думка; 2) усталена граматична система словозміни відповідних апелятивів; 3) словозміна антропонімів ще не сформованої граматичної

системи [5, 125]. Очевидно, такі ж чинники характерні й для парадигматики онімів української мови.

Неусталеною залишається норма словозміни прізвищ із суфіксами **-ець** та **-ень**. При відмінюванні цих прізвищ, як зазначають В.Герасимчук та А.Нечипоренко, варто враховувати низку критеріїв. По-перше, традицію. При відмінюванні власне-українських апелютивів звичайно відбувається чергування /e/ з нульовою фонемою, яке збережене й при словозміні омонімічних прізвищ: *Моренець – Моренця, Горобець – Горобця, Смілянець – Смілянця, Кравець – Кравця, Півень – Півня, Вихопень – Вихопня* тощо. В інших випадках у загальних назвах відбувається закономірне чергування, а в тотожних прізвищах фонема /e/ збережена в суфіксі і в початковій формі, і в непрямих відмінках: *Шершень – Шершеня, Коротень – Коротеня, Малень – Маленья* тощо. По-друге, інтонаційний фактор. Є прізвища, у яких саме з причин немилосливості фонема /e/ збережена в непрямих відмінках: *Стець – Стеця, Грець – Греця, Близнець – Близнеця* тощо. Не спрощується також група приголосних у прізвищі *Чернець – Чернеця* (хоч *чернець – ченця*). По-третє, соціальний фактор. Низка прізвищ із зазначеними суфіксами має не дуже „приємний” семантичний зміст. Тому носії подібних прізвищ самостійно намагаються відмежуватися від первісного значення прізвища, „облагородивши” його шляхом зміщення наголосу або морфологічно, найчастіше відмовою від нормативного випадання /e/: *Телепень – Телепеня, Пень – Пеня, Довбень – Довбеня* тощо. Це стало причиною появи в українській мові „нових” прізвищ: *Кóзел, Бáран, Лáппо, Сáлло, Фірка́лло* [4, 106]. Іноді особи свідомо не відмінюють прізвища й наполягають на такому вживанні, щоб відмежувати антропонім від омонімічного апелютива: *премія присуджена Кот Володимиру Івановичу; колективу під керівництвом Дрозд Петра Васильовича*. Наведені приклади є порушенням граматичних норм.

П.Чучка зазначає, що „Проект найновішої редакції Українського правопису”, який відводить написанню слов’янських прізвищ спеціальний параграф (с. 171–176), жодним словом не згадує, як записувати українські прізвища з діалектними рисами – зберігати ці риси чи підганяти відповідні прізвища під якусь загальнонаціональну орфограму. А серед них, зокрема на Закарпатті, є багато таких, які неможливо вдало відтворити, не порушуючи при цьому чинного українського правопису. Ось кілька питань, на які чинний правопис не дає відповіді. Як бути з прагненням деяких службовців усунути чергування суфіксального голосного /o/ з /i/ із прізвищ на **-овець** на зразок *Гороховець, Диковець, Крайніковець, Ляховець, Раковець*, тобто вирівняти їх основу при відмінюванні, аби й далі в закритому складі писати не *Горохівця, Диківця, Крайніківцеві, Ляхівцеві, Раківцем*, а *Горохівця, Діковця*. Усі прізвища, як знаки офіційної ідентифікації громадян України, підлягають єдиним загальноукраїнським правилам словозміни. Проте в розмовній мові, в якій вони, власне, й виникли як слова, багато цих знаків

продовжує функціонувати за граматичними законами відповідного діалекту, звідки особливості їх відмінювання часто проникають і до офіційно-ділового стилю” [13, XLVI–XLVII].

На особливу увагу дослідників заслуговує проблема наголошування прізвищ. Уперше до проблеми дії законів акцентології у сфері українських прізвищ звернулися Ю.Редько та І.Варченко, які на підставі лінгвогеографічного вивчення наголосу спробували унормувати вимову власних назв за акцентуаційними моделями. У прізвищах зафіксовано три типи наголосу: *парокситонічний* (наголос на суфіксальній частині), *пропарокситонічний* (наголос на основах прізвищ, зумовлений нерухомим наголосом у твірних основах) і *окситонічний* (наголос на закінченні), відповідно до цього поділу І.Варченко розподілив усі групи прізвищ за трьома акцентуаційними моделями.

А. Коваль пише: „Як правило, зберігається у прізвищі й наголос загального іменника: тому *Співáк* (а не *Спíвак*), *Краве́ць* (не *Кра́вець*), *Кова́ль* (не *Ко́валь*), *Люшн́я* (не *Лю́шня*) та ін.” [6, 98]. У довіднику Ю.Редька подано зразки відмінювання прізвищ іменникового типу *Дулі́ба*, *Дзю́ба*, *Лади́га*, які в Н. в. множини набувають закінчення *-и*. При цьому відбувається зміна наголосу: з основи він переміщується на закінчення *Дулі́би*, *Дзю́би*, *Лади́ги*. У просторічному, діалектному мовленні таке явище можливе, у літературній мові не завжди. Тому потребує перегляду гіпотеза про те, що у формі множини прізвища мають окситонічний наголос: *Лемці́*, *Муля́ви*, *Федоря́ки*, *Петра́шки*, *Андрусей́ки*, *Катре́чки*, *Федори́ни*, *Петри́шки* (УЛССУ), Ю.Редько в передмові до „Довідника українських прізвищ” радить наголошувати ці прізвища так: *Лемці́*, *Муля́ви*, *Федоря́ки*, *Петра́шки*, *Андрусейкі́*, *Катречкі́*, *Федорини́*, *Петришки́* [14, 66–69].

Отже, здійснене дослідження переконливо засвідчує, що прізвища українців не становлять якоїсь особливої системи з власними нормами орфографії та словозміни. Відсутність літературно нормованої лексикографічної фіксації словозміни антропонімів відбивається на варіантності відмінювання. Так, не існує єдиної концепції стосовно прізвищ на *-р* (*Котля́р*, *Кушні́р*, *Скля́р тощо*). Не до кінця впорядкованим є репертуар відмінкових словоформ Д. в., К.в. однини тощо. Чинний правопис регламентує тільки правила написання звертань, що складаються із загальної назви та прізвища. Літеру *г* інколи вживають на свій розсуд і відповідно до власного смаку, а то й зовсім уникають, особливо в кінці прізвищ. Чинний правопис української мови оминає проблему відмінювання прізвищ з основою на */г/* типу *Ба́лог*, *Папари́га*. Відмінювання прізвищ може збігатися чи не збігатися з відмінюванням апелятивів. Дискусійною видається думка про наголошення тільки флексії в множинних формах прізвищ сучасної української літературної мови.

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ

УЛССУ – Інтегрована лексикографічна система „Словники України”, версія 1.04 / В.А.Широков, О.Г.Рабулець, І.В.Шевченко та ін. Інститут мовно-інформаційних досліджень НАНУ. – К.: Довіра, 2001–2004.

БІБЛІОГРАФІЯ

1. Авдєєва С.Л. Актуальні проблеми морфологічної парадигматики сучасної української мови // Наукові записки. – Серія: Філологічні науки. – Кіровоград, 2000. – Випуск 30. – С. 143–153.
2. Авдєєва С.Л. Багатозначність терміна „парадигма” у сучасній науці // Наукові записки. – Серія: Філологічні науки. – Кіровоград, 2001. – Випуск 35. – С. 42–56.
3. Авдєєва С.Л. Морфологічна парадигматика української мови // Українська мова. – 2003. – № 3–4. – С. 65–76.
4. Герасимчук В.А., Нечипоренко А.Ф. Антропонімія: історія і сучасність: Навчальний посібник для гуманітарних спеціальних вищих навчальних закладів. – Кам’янець-Подільський, 2002. – 150 с.
5. Калакуцкая Л.П. Склонение фамилий и личных имен в русском литературном языке. – М.: Наука, 1984. – 197 с.
6. Коваль А.П. Культура української мови. – К.: Наукова думка, 1964. – 193 с.
7. Коваль А.П. Обережно: прізвище! // Урядовий кур’єр. – 1993. – № 97–98. – С. 8.
8. Культура української мови: Довідник // С.Я.Єрмоленко, Н.Я. Дзюбишина-Мельник, К.В. Ленець та ін. / Відп.ред. В.М. Русанівський. – К.: Либідь, 1990. – 304 с.
9. Лингвистический энциклопедический словарь / Гл. ред. В.Н.Ярцева. – М.: Сов. энциклопедия, 1990. – 685 с.
10. Німчук В.В. Дещо про графіку та правопис як елементи етнічної культури: історія Г // Мовознавство. – 1991. – № 1. – С. 9–18.
11. Остах Р.І. Українські особові імена середини XVII ст. як об’єкт лексикографії // Актуальні питання антропоніміки: Зб. матеріалів наукових читань пам’яті Ю.К.Редька. – К., 2005. – С. 174–185.
12. Паночко М. Довідник слів із літерою Г. – Дрогобич, 1993. – 54 с.
13. Прізвища закарпатських українців: Історико-етимологічний словник / П.П.Чучка. – Львів: Світ, 2005. – 704 + XLVIII с.
14. Редько Ю.К. Довідник українських прізвищ / За ред. І.Варченка. – К.: Радянська школа, 1968. – 255 с.
15. Редько Ю.К. Про українські прізвища в атестатах і дипломах // Українська мова та література в школі. – 1971. – № 8. – С. 80–81.
16. Український правопис. – 4-е вид., випр. й доп. – К.: Наукова думка, 1994. – 240 с.
17. Український правопис: Проект найновішої редакції. – К.: Наукова думка, 1999. – 340 с.
18. Чепель В.С. Кличний відмінок в українській літературній мові // Українська мова та література в школі. – 1971. – № 11. – С. 25–28.
19. Юносова В.О. Варіантність відмінкових закінчень іменників у сучасній українській мові. Дис. ... канд. філолог. наук: 10.02.01 / НАН України; Інститут української мови. – К., 1998. – 193 л.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Олена Кашталян – аспірантка кафедри української мови КДПУ ім. В.Винниченка.
Наукові інтереси: морфологічна парадигматика сучасної української мови, українська антропоніміка.

ФОРМИ ПІДРЯДНОГО ЗВ'ЯЗКУ ІНФІНІТИВА З СИНТАКСИЧНОЮ ДОМІНАНТОЮ

Наталя КОБЧЕНКО (Кіровоград)

Статтю присвячено перегляду традиційної кваліфікації зв'язку інфінітива з синтаксичною домінантою. Окреслено випадки реалізації підрядного синтаксичного зв'язку у формах керування та вільного поєднання в конструкціях із залежним інфінітивом.

The paper is devoted to the review of the traditional qualification of the connection between the infinitive and a syntactic dominant. The cases of realization of subordinate syntactic connection in the forms of government and free unit (parataxis) in constructions with an adjunct infinitive are described.

Дослідження природи, статусу й властивостей інфінітива в сучасній лінгвістиці не втратили своєї актуальності, зокрема, досі не знайшло розв'язання питання про його частиномовний статус. Генезис інфінітива (це застигла відмінкова форма віддієслівного іменника з основою на *-ї* [17, 9]) зумовив формування двох кардинально протилежних тенденцій щодо його інтерпретації. Першу, яка полягає у кваліфікації слів цього типу як субститутів іменника й приписуванні їм синтаксичних функцій імені, започаткував О.М. Пешковський, охарактеризувавши інфінітив як „іменник, що не дійшов на один крок до дієслова” [16, 131]. Більш усталеним є погляд на інфінітив як на дієслівну форму, що виражає дію безвідносно до особи її виконавця, модальності та часу її протікання, а відсутність вказаних категорій мова долає синтаксично [18, 344; 22, 423; 20, 24; 10, 50; 19, 674; 4].

Останнім часом набуває поширення новий підхід до витлумачення природи інфінітива, який аргументовано обґрунтував І.Р. Вихованець. Лінгвіст доводить необхідність розглядати інфінітив як „специфічну міжчастиномовну форму, позбавлену чітких морфологічних характеристик і використовувану двома центральними частинами мови іменником і дієсловом” [5, 81]. Витоки такого потрактування слід вбачати в працях В.В. Бабайцевої, А.В. Жаркової, які пояснюють гібридний, або синкретичний, характер цього класу слів [1; 8].

Незважаючи на таку розмаїтість у визначенні частиномовної належності інфінітива, питання про форму підрядного зв'язку між ним і синтаксичною домінантою не викликає суперечок: граматична традиція опису мовних явищ форму підрядного зв'язку інфінітива з будь-яким опорним компонентом, зважаючи на морфологічну незмінність першого, інтерпретує як вільне поєднання (за традиційною термінологією, прилягання). Однак, вважаючи принциповим за критерії визначення форми підрядного зв'язку брати не морфологічне вираження ад'юнкта, а його синтаксичну позицію стосовно синтаксичної домінанти та характер семантико-синтаксичних відношень, що виникають між ними, вбачаємо доцільність переглянути таку беззастережну кваліфікацію форми підрядного

зв'язку інфінітива з опорним компонентом. Так, наприклад, у реченні *І циганча, ні голе, ані вбране, просило їсти* (Ліна Костенко) валентність предиката *просило* відкриває позицію для субстанційної об'єктної синтаксеми, яку зазвичай заповнює сильнокерований знахідний відмінок (*просити їжу*). У наведеному ж прикладі цю позицію посідає інфінітив *їсти*, отже, він є функціональним еквівалентом знахідного відмінка, а підрядний зв'язок між синтаксичною домінантою *просило* й ад'юнктом *їсти* встановлюється у формі керування, яке, щоправда, постає в неморфологізованому вигляді.

З огляду на це завданням пропонованої статті постає окреслення випадків підпорядкування інфінітива синтаксичній домінанті за допомогою керування та вільного поєднання.

Автори деяких мовознавчих студій епізодично зазначають про властивість інфінітива спеціалізуватися на функції об'єктної синтаксеми [6, 78; 12, 85-94; 13], проте неокресленими залишаються тематичні групи предикатів, гнізда валентної рамки яких здатні заповнюватися інфінітивами. Між тим розв'язання цього питання є вельми важливим, адже лише це поставить на реальну основу визначення сфери поширення керованих і вільнопоєднаних інфінітивів.

Спостереження й аналіз мовних фактів дають підстави виокремити два типи керованих інфінітивів: 1) у складі аналітичного дієслівного присудка або головного члена односкладного речення, співвідносного з присудком; 2) у позиції субстанційної синтаксеми.

Дієслова певних груп не спроможні самотійно виражати дію або стан суб'єкта через свою інформативну недостатність, тому для виконання цієї функції вимагають приєднання до себе інфінітива. Саме тому між компонентами такого присудка встановлюються комплетивні семантико-синтаксичні відношення, а синтаксичний зв'язок реалізовується у формі керування. Слід зауважити, що серед науковців немає одностайності у визначенні кола допоміжних елементів аналітичного дієслівного присудка – окрім модальних і фазисних дієслів [11, 76; 14, 65; 3, 88] до них зараховують пробаційні, дефінітивні, а також десемантизовані дієслова інших семантичних груп [12, 98-149], предикативні прикметники та стійкі словосполучення [23, 157-159; 9, 151-152]. Найбільш обґрунтованим видається виокремити наступні класи лексем, що виконують роль допоміжного елемента складеного дієслівного присудка й, відповідно, керують підпорядкованим інфінітивом: 1) модальні дієслова, напр.: *Якби життя за мене говорило, **Бажав би я усе життя мовчати**...* (Микола Вінграновський); *Яким вогнем **спокутувати мушу** хронічну українську доброту?* (Ліна Костенко); 2) фазисні, напр.: *Венера **зачала благати І** за Енеєчка **прохати**...* (Іван Котляревський); *...в купе вже було багато сонця, а посеред нього стояла „богиня” й **докінчувала упорядковувати** своє ніжно-каштанове волосся* (Володимир Винниченко); 3) пробаційні, напр.:

Говорячи, Донець весь час пильно, занадто пильно, дивився Андрієві в обличчя, здається, **намагався не пропустити** жодного поруху м'язка, **намагався проглянути** його наскрізь (Іван Багряний); **Татари силкувалися відчинити** ворота, лиш їм те не йшло (Андрій Чайковський); 4) дефінітивні, напр.: **Серце знов застукало в грудях, Харитя наважилась тікати** (Михайло Коцюбинський); **За деякий час ревізор уже обіймав Лесю, а ще за деякий час він ризикнув її поцілувати** (Микола Хвильовий); 5) з семантикою асистивності, напр.: **Та сталася подія, що завадила йому зробити се...** (Іван Білик); **Поможіть ввібрати в холодні очі край полинний і захватить на смерть** (Василь Стус); 6) зі значенням володіння/ неволодіння уміннями й навичками, напр.: **Княгиня Іванко вміє не тільки грати, але любить і танцювати** (Іван Нечуй-Левицький); **Вселенська шльондра, вміє дієувати**. Під ліхтарем тупцюючи старим, ще й святістю **потрафить здивувати** (Ліна Костенко); а також 7) предикативні ад'єктиви, напр.: **Подруге, ті великі зелені очі й русяві коси так засліпили мене, що я сам ладен був трічі перевернути себе всього навиворіт, аби хоч трохи відповідати Мері й її оточенню** (Богдан Антонечко-Давидович); – **Я спроможний любити** лише **недосяжне** (Володимир Дрозд) та 8) фразеологізовані сполуки з модальним значенням, напр.: **Вона мала охоту** зараз **таки в'язати** пліт (Михайло Коцюбинський); **З начальством Хома тримався гідно і був мастак побалакати** (Олесь Гончар).

З-поміж усіх різновидів субстанційних синтаксем інфінітивів виявляє здатність посідати позицію тільки об'єктної, виступаючи зазвичай у ній функціональним еквівалентом певних відмінкових форм. Здебільшого побудови з інфінітивом у ролі об'єктної синтаксеми мають синтаксичні синоніми з відмінком на місці цього інфінітива, пор.: **Я хочу добре навчитися цілуватися, щоб молодий мій не вигнав від себе на другий день по шлюбі** (Тодось Осьмачка) – **Я хочу добре навчитися цілуванню, щоб молодий мій не вигнав від себе на другий день по шлюбі; [Клітемнестра] Рабині, готуйтеся квіти сипати під ноги!** (Леся Українка) – **Рабині, готуйтеся до сипання квітів під ноги!**; **Боже, який мені розум Господь дав, що я свого діда відмовила оленів бити!** (Марія Матіос) – **Боже, який мені розум Господь дав, що я свого діда відмовила від биття оленів!**. Не вступають у подібні синонімічні відношення лише конструкції, предикати яких виражені дієсловами з семантикою вербального наказу, напр.: **...Звелів покинути** нам Трою, **Підмовив плавати з собою...** (Іван Котляревський); **Я оголошую себе вашим командиром і наказую слухати тільки мене** (Юрій Яновський); **Суфлер наказує нарешті зупинитись, і я вганяюся з розгону в зал** (Василь Стус).

Аналіз фактичного матеріалу дає змогу окреслити деякі семантичні класи дієслів, у валентній рамці яких позицію об'єктної синтаксеми може посідати інфінітив, а на формально-граматичному рівні це реалізовується як підпорядкування інфінітива дієслову у формі керування. Отже, інфінітивом

керують дієслова із значенням: 1) волевиявлення, напр.: *Щось, що було сильніше від неї, держало її в долині, вдома, не допускало виходити проти нього* (Ольга Кобилянська); *Так я заборонив собі дивитися на речі по-іншому* (Любка Дереш); 2) інтенціональні, напр.: *Я задумав цієї ночі **втікати** з села з Кавуном та ще з чотирма чоловіками* (Іван Нечуй-Левицький); *...завтра вранці вони **планували вирушати** автом до Нью-Йорка...* (Оксана Забужко); 3) настановчі, напр.: *Гетьман і полковники підписали ту Гадяцьку умову і **постановили послати** посланців в Варшаву на сейм і просили, щоб король знов прийняв Україну під свою державу* (Іван Нечуй-Левицький); *І тільки тоді, коли він **погодиться змінити** своє прізвище на Мазеніна, ти не їдеш, зостаєшся і ходиш до нас, розумієш тепер?* (Микола Куліш); 4) психічного ставлення, напр.: *За пів-верстви нижче за течією в правий берег врізалася зелена плавня, в тих очеретяних нетрях і **сподівався сховатися** Сірко* (Юрій Мушкетик); *...в його [Рода] руках майбутнє кожної з'яви, і **стерезись розгнівити** його!* (Юрко Покальчук); 5) психічної діяльності, напр.: *Не знаю, зло це чи добро – та загадкова невідомість вже й **закінчитися спішить*** (Василь Стус); *Коли вечірне сонце згасне, бо вже **натомиться палати**...* (Ігор Римарук); 6) володіння уміннями й навичками або їх набуття/ втрати, напр.: *[Лісовик] Я звик волю **шанувати*** (Леся Українка); *Учиться спати ягня. **Учиться** вовк **завивати*** (Василь Герасим'юк); 7) прищеплення умінь і навичок або впливу на об'єкт з метою втрати ним умінь і навичок, напр.: *А Греція в своїй преславній школі навчила Рим лиш **бабських теревенів**, що тільки нам релігію зганьбили, та ще **привчила розумом крутити** без жодної мети, як пес хвостом* (Леся Українка); *Я навчу його **любити** Озеро, і Ліс, і все в ньому* (Юрко Покальчук); 8) вербального впливу, напр.: *Стара бабуся їм докладно все розказала й **намовила їх полізти** через тин та нарвать груш* (Іван Нечуй-Левицький); *– Словом, ти мені **рекомендуєш не чіпати** цього питання і мовчати? Я мовчу* (Микола Хвильовий); 9) розумової діяльності, напр.: *Якийсь розумний чоловік **вигадав** колись **ставити** на вершинах гір кам'яні неприступні замки* (Павло Загребельний); *Графоманові краще. Графоман **вирішив написати** – і написав* (Ліна Костенко); 10) давання, напр.: *Декому **їсти принесла** дружина, дехто розгорнув червону хустину з хлібом, каштанами й жменею винограду* (Юрій Яновський).

За інших умов, коли інфінітив не зумовлюється семантико-синтаксичною валентністю синтаксичної домінанти, а транспонується до ад'єктивної чи адвербіальної сфери, підрядний синтаксичний зв'язок у конструкціях реалізовується у формі вільного поєднання.

У сучасній українській мові інфінітиви посідають позицію адвербіальної синтаксеми здебільшого в реченневих утвореннях з предикатами, вираженими дієсловами руху чи переміщення, спеціалізуючись на вираженні виключно цільової семантики, напр.: *...Вибив шибку одну із рогатки І додому **спати помчав**...* (Василь Симоненко);

Петро поїхав до далекого волинського села написати про боротьбу повстанців УПА (Юрко Покальчук); Шаленіють в кишені дукати – ти виходиш у світ із воріт воріженька свого шукати... (Ігор Римарук).

Л.С. Муравйова, розглядаючи інфінітивні словосполучення, виокремлює такі, в яких інфінітив має просторове значення, напр.: *Якщо не в берег, то десь туди погнали тітка корови пастити* (Тодось Осьмачка)...*Увечері він не прийшов ночувати* (Марія Матіос). На думку дослідниці, інфінітив у подібних побудовах „виражає не лише значення дії, але й також імпліцитно й значення місця (у найзагальнішому вигляді), де буде відбуватися дія” [15, 2], пор.: *погнала корови туди, де їх пасуть; не прийшов туди, де ночують*. Важко погодитися з трактуванням функції інфінітива в таких випадках як просторової, адже, по-перше, за словами самого лінгвіста, інфінітив має „найзагальнішу” семантику місця, а по-друге, вона не домінує над цільовим значенням інфінітива, яке досить чітко в ньому виявляється. Зважаючи на все це, вважаємо виправданим кваліфікувати значення інфінітива в наведених прикладах як цільове з просторовим відтінком.

Подекуди інфінітив виконує функцію адвербіальної синтаксеми мети й у реченнях з предикатами інших лексичних класів, зокрема досить поширеними є утворення, де предикати виражені дієсловами 1) процесуально-локативними, напр.: *І, вирвавши скобель разом із замком, пустив свою жінку в сіни, а сам сів на призьбі ждати* (Тодось Осьмачка); *Порозпрягали хлопці коні та й полягали спочивать* (Ліна Костенко) та 2) зі значенням маніпулювання певним об’єктом, напр.: *Всю вашу зброю ешелон мусить здати мені, а вас я пропушу тоді їхати далі* (Юрій Яновський); *Хлопчик був добряче зашуганий мамою, яка істерично ревнула його до всіх і всього, [...] і віддала його до церкви допомагати священникові* (Юрко Покальчук).

Варто зазначити, що здатність інфінітива спеціалізуватися на функції обставини мети є не його первинною властивістю, а наслідком змішування інфінітивних та супінних конструкцій. Адже, за свідченнями мовознавців, інфінітив у ході історичного становлення української мови витіснив супін – особливу дієслівну форму, близьку до інфінітива суфіксом *-ть* – який використовувався при дієсловах руху, виражаючи мету цього руху [21, 28; 20, 30; 2, 53].

Однією з характерних рис інфінітива в сучасній українській мові є здатність сполучатися з субстантивами абстрактної або узагальненої семантики [25, 19; 24, 3; 4, 137; 7, 119], що уможлиблюється його транспозицією до ад’єктивної сфери. Розглядаючи сполуки іменника з інфінітивом, до уваги не беремо такі, де субстантив входить до складу стійких дієслівно-іменних конструкцій на зразок *мати охоту, виявити бажання, припуститися необережності* тощо, оскільки інтерпретуємо їх як аналітичні дієслова. Загалом же субстантиви, яким підпорядковуються інфінітиви вільним поєднанням, утворюють дві групи: а) віддієслівні й

відприкметникові деривати та б) непохідні іменники й похідні, які втратили мотиваційні зв'язки з твірним словом.

Спостереження мовного матеріалу дозволяють виокремити такі семантичні групи субстантивів-девербативів і -деад'єктивів, що виступають синтаксичними домінантами стосовно інфінітивів в атрибутивній функції: 1) волевиявлення, напр.: *З'являючись сим разом тут, в оцім селі під горою Чабаницею, просили про дозвіл задержатися з тиждень* (Ольга Кобилянська); *Навіть ставилися вимоги послабити трагічні ситуації, поповнити твір мелодраматичними та комічними епізодами* (Іван Пільгук); 2) бажання, напр.: *Під ложечкою ссе докучливе бажання закурити, справді закурити. Пекельне бажання закурити!* (Іван Багряний); *...ось це і заводить їх по-справжньому, змушує паіти од ярости роздутими ніздрями й бити в землю копитом од нетерплячки – дух суперництва, хіть перемагати, виклик на герць, нечутний звук бойової сурми...* (Оксана Забужко); 3) уміння або спроможності, напр.: *На другий день вона прийшла знову, але Степан Петрович усе так само лежав горілиць з заплющеними очима й майже не відповідав на її спроби поговорити* (Володимир Винниченко); – *Коли ви поїдете до Італії, не буде потреби від вас утікати. Бо що таке втеча? Намагання створити якусь відстань між людьми* (Павло Загребельний); *...він – любитель у річці підземній купатись...* (Ігор Римарук); 4) потенційної дії, напр.: *Але ти у мене робиш, то і твій батько не тільки не має загрози вилетіти з рідного села, але ще й держатиме й надалі шкільні коні для мого комнезамівського хазяйства* (Тодось Осьмачка); *Вони заздять і водночас радіють, що не їм випала на долю перша можливість умерти* (Юрій Яновський); 5) ментальної або мовленневої діяльності, напр.: *І без слів я все розумію, Що сказати маєш мені, Та в мовчанні живе й надія Не почути жорстоке „ні!”* (Василь Симоненко); *Підпилі вже добряче, енкаведисти виганяли геть усіх з хат з погрозами й лайками і обіцянкою розстріляти на місці кожного, хто лишисться в хаті* (Юрко Покальчук).

Привертає увагу той факт, що з-поміж похідних субстантивів, трапляються й деривати таких дієслів і прикметників, які не спроможні сполучатися з інфінітивом, пор.: *Взискуй терпіння витримати все* (Ліна Костенко) – *терпіти витримати; *Так само і Гордій відчув у собі рішучість ще раз обняти дівчину...* (Тодось Осьмачка) – *рішучий обняти; *Як хотіла вона зостатися, відчути таємниці тої сили, яка скеровує життя, і яким відчаєм повнилася від думки про неможливість повернутися* (Павло Загребельний) – *неможливий повернутися; – *Ніхто не може відібрати у нас задоволення малювати себе на іконах!* (Марина Гримич) – *задоволений малювати. Д.Б. Чионг подібне явище в російській мові намагається пояснити змінами в семантичній структурі слова [24, 6-7].

Субстантиви другого типу (непохідні й похідні, які втратили мотиваційні зв'язки з твірним словом), що мають властивість виступати

синтаксичною домінантою стосовно ад'юнктив-інфінітивів, також утворюють декілька лексико-семантичних груп, виражаючи: 1) час дії, напр.: *Настав мій час сказати свою правду* (Ліна Костенко); *Час вирушати, о лицарство, пристрасті наші були замалі...* (Ігор Римарук); 2) спосіб дії, напр.: *Тільки один був спосіб гамувати людей, а іменно той, що побратими обіцували їм, що таким способом скоріше прийде „пора”* (Іван Франко); *Він добре знав стару англійську манеру дуже багато обіцяти й нічого не давати* (Вадим Собко); 3) здатність до дії, що залежить від її суб'єкта, напр.: *Господи, дай же ти кожному сили жінку в ранковому місті забуть...* (Ігор Римарук); *Вона так довго вчилася мистецтва контролювати свої емоції, надто ж перед начальством і підлеглими!..* (Марина Гримич); 4) здатність до дії, незалежну від її суб'єкта, напр.: [Поліксена] *Се вже доля така жіноча слухати не серця, а волі рідних...* (Леся Українка); *Відмічений суворим правом жити, з тобою розминутись я не міг!* (Микола Вінграновський); 5) зумовленість дії, напр.: *До того ж Дарка мала окрему причину відчувати симпатію до професора Анджилеску (Ірина Вільде); Та тепер Євпраксії навіть подобався отой германський звичай позбуватися свідків* (Павло Загребельний).

Окремо слід зупинитися на підпорядкуванні інфінітивів словам категорії стану. Низка слів категорії стану на зразок *(не)можливо, (не)можна, (не)потрібно, певно, бажано, варто, правильно, неймовірно, необхідно, (не)доцільно, (не)треба, (не)слід* у силу своєї семантики модальності виявляє регулярну сполучуваність з інфінітивом. Особливістю цих лексем є не позначення власне-стану, а лише вказівка на його можливість/ неможливість, бажаність/ небажаність, доцільність/ недоцільність тощо, а для вираження стану вони вимагають приєднання інфінітива, напр.: *Перш за все необхідно напоїти й покормити коні* (Улас Самчук); *Чи можемо ми це зробити зараз і чи доцільно йти з друзинами в степ, щоб зустріти там ворога?* (Володимир Малик); *І наперед не треба ворожити, і за минулим плакати не варт* (Ліна Костенко). У реченнях же з формальною відсутністю інфінітива маємо явище контекстуальної неповноти або підрядну предикативну частину як функціональний еквівалент інфінітива, пор.: *Жінки богів придумують, бо треба, щоб наші будні не минали сіро* (Галина Чубач) – *Жінки богів придумують, бо треба придумувати для того, щоб наші будні не минали сіро; Бажано, навіть потрібно, щоб між автором оригіналу і перекладачем була внутрішня спорідненість* (Максим Рильський) – *Бажано, навіть потрібно мати внутрішню спорідненість між автором оригіналу і перекладачем*. Таким чином, семантична валентність слів категорії стану з модальним відтінком зумовлює приєднання інфінітива, що на формально-граматичному рівні реалізовується через підрядний зв'язок у формі керування.

У валентній рамці слів категорії стану інших семантичних груп наявні гнізда для суб'єктної та у деяких і для об'єктної синтаксем, які зазвичай

посідають давальний і знахідний відмінки відповідно. Поява ж у реченневих побудовах з предикатом-словом категорії стану інфінітивів є результатом дериваційних змін, що полягають у спрощенні складнопідрядної конструкції з підрядною умови в просте на формально-граматичному рівні речення, пор.: *Тепер, думав він, такими кіньми соромно буде між люди виїхати* (Улас Самчук) ← *Тепер, думав він, соромно буде, якщо він такими кіньми між люди виїде; І цілиться. Бо холодно і нудно йому стоять, арійцю, на посту* (Ліна Костенко) ← *Бо холодно і нудно йому, арійцю, коли він стоїть на посту*. Як відомо, при згортанні складнопідрядних речень у прості, предикат підрядної частини, переміщуючись у детермінантну позицію похідної структури, трансформується у відмінкову форму для вираження адвербіального значення. У випадках же, коли в головній частині маємо категорію стану, він трансформується в інфінітив, хоча потенційно можливе й утворення субстантива, пор.: *Як страшно, коли знаєш правду без прикрас* → *Як страшно знати правду без прикрас* (Ліна Костенко) і *Як страшно від знання правди без прикрас*.

Отже, орієнтація при визначенні форм підрядного зв'язку не на морфологічні показники залежного компонента, а на його синтаксичну позицію щодо опорного, дозволяє розмежувати керовані інфінітиви та інфінітиви, що вільно поєднуються з синтаксичною домінантою.

БІБЛОГРАФІЯ

1. Бабайцева В.В. Гибридные слова в системе частей речи современного русского языка // Рус. яз. в шк. – 1971. – № 3. – С. 81-84.
2. Безпояско О.К. Інфінітив у функції другорядних членів речення // Укр. мова і літ. в шк. – 1984. – № 3. – С. 51-53.
3. Белошапкова В.А. Современный русский язык: Синтаксис. – М.: Высш. шк., 1977. – 248 с.
4. Брицин В.М. Синтаксис и семантика инфинитива в современном русском языке / АН УССР. Ин-т языковедения им. А.А. Потебни; Отв. ред. Г.П. Ижакевич. – К.: Наук. думка, 1990. – 320 с.
5. Вихованець І.Р. Частини мови в семантико-граматичному аспекті. – К.: Наук. думка, 1988. – 256 с.
6. Вихованець І.Р. Нариси з функціонального синтаксису української мови. – К.: Наук. думка, 1992. – 224 с.
7. Вихованець І.Р., Городенська К.Г. Теоретична морфологія української мови: Академ. граматики української мови / І. Вихованець, К. Городенська; За ред. І. Вихованця. – К.: Унів. вид-во „Пультари”, 2004. – 400 с.
8. Жаркова А.В. Отражение глагольно-именной природы инфинитива в его синтаксических функциях // Рус. яз. в шк. – 1982. – № 4. – С. 88-92.
9. Загнітко А.П. Теоретична граматики української мови: Синтаксис: Монографія. – Донецьк: ДонНУ, 2001. – 662 с.
10. Золотова Г.А. О синтаксической природе современного русского инфинитива // Научн. докл. высш. шк. Филол. науки. – 1979. – № 5. – С. 43-51.
11. Іваницька Н.Л. Складений присудок як синтаксична структура // Синтаксис словосполучення і простого речення: (Синтаксичні категорії і зв'язки). – К.: Наук. думка, 1975. – С. 59-84.

12. Казими́рова И.А. Семантическая структура и парадигматические отношения глагольно-инфинитивных сочетаний в современном русском языке: Дис. ... канд. филол. наук. – К., 1993. – 225 с.
13. Ледней О.Ф. Об'єктні синтаксеми в структурі простого речення: Автореф. дис. ... канд. філол. наук. – Одеса, 2003. – 19 с.
14. Лекант П.А. Типы и формы сказуемого в современном русаком языке. – М.: Высш. шк., 1976. – 141 с.
15. Муравьева Л.С. Сочетаемость глаголов движения с другими глаголами в современном русском языке: Автореф. дис. ... канд. филол. наук – М., 1975. – 18 с.
16. Пешковский А.М. Русский синтаксис в научном освещении. – 7-е изд. – М.: Учпедгизд, 1956. – 511 с.
17. Півторак Г.П. Морфологія інфінітива в східно-слов'янських мовах: (Порівняльно-історичний нарис). – К.: Наук. думка, 1974. – 144 с.
18. Потєбня А.А. Из записок по русской грамматике. – М.: Учпедгиз, 1958. – Т.І-ІІ. – 536 с.
19. Русская грамматика: В 2 т. – М.: Наука, 1980. – Т.І. – 783 с.
20. Сич В.Ф. Синтаксичні функції інфінітива // Укр. мова і літ. в шк. – 1972. – № 3. – С. 24-31.
21. Слинько І.І. Інфінітив у функції другорядних членів речення // Укр. мова в шк. – 1961. – № 6. – С. 21-32.
22. Сучасна українська літературна мова: Морфологія / За заг. ред. І.К. Білодіда. – К.: Наук. думка, 1969. – 583 с.
23. Сучасна українська літературна мова: Синтаксис / За заг. ред. І.К. Білодіда. – К.: Наук. думка, 1972. – 515 с.
24. Чьонг Динь Бинь Сочетание имен существительных с зависивым инфинитивом в современном русском литературном языке: Автореф. дис. ... канд. филол. наук – М., 1979. – 17 с.
25. Швець І.Р. Синтаксичні функції інфінітива в сучасній українській мові (Інфінітив у функції другорядних членів речення). – Одеса: Вид-во Одеського держ. ун-ту, 1972. – 58 с.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Наталя Кобченко – аспірантка кафедри української мови КДПУ ім. В. Винниченка.
Наукові інтереси: проблеми граматики української мови

ЕЛЕМЕНТАРНІ ПАРАДИГМАТИЧНІ КЛАСИ ІМЕННИКІВ ТРЕТЬОЇ ВІДМІНИ В СУЧАСНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ

Світлана КОВТЮХ (Кіровоград)

У статті досліджено елементарні парадигматичні класи іменників третьої відміни сучасної української літературної мови з урахуванням формальних граматичних ознак, впливу лексико-семантичних, акцентуаційних, синтагматичних чинників тощо. З'ясовано перспективи розвитку морфологічної парадигматики цієї відміни.

The paper explores elementary paradigmatic classes of the 3rd declension nouns of present-day literary Ukrainian with consideration of formal characteristics, influence of lexico-semantic, accentuated, syntagmatic factors etc. The trends of the development of morphological paradigmatics of this declension have been outlined.

Історію становлення III відміни іменників сучасної української мови, особливості їхніх граматичних категорій, систему словозміни тощо

досліджували С. Бевзенко, О. Безпояско, О. Болюх, Л. Булаховський, І. Вихованець, А. Загнітко, Ю. Карпенко, І. Матвійас, М. Плющ, С. Самійленко, М. Фащенко та інші. Проте питання про визначення елементарних парадигматичних класів іменників III відміни залишається до кінця не з'ясованим.

До III відміни субстантивів у сучасній українській літературній мові належать іменники жін. р. з нульовим закінченням, при цьому основа закінчується на тверду (у тому числі й шиплячу) або м'яку фонему: *кіно́вар, кро́в, любо́в, подоро́ж, нє́хворо́щ, пі́ч, ні́ч, рі́ч, вє́лич, нє́міч, ра́ть, гла́дь, кидь, твє́рдь, жє́рдь, тихово́дь, чє́лядь, сі́зь, пастора́ль, караме́ль, форе́ль, гава́нь, да́нь, лату́нь, бро́нь, по́місь, є́рєсь, ві́сь, по́терть, водовер́ть, сна́сть, в'ї́дливість, глузли́вість, спі́лість, прости́наро́дність, осві́ченість, валє́нтність, компетє́нтність, рту́ть, лю́ть, поро́сть* тощо – та іменник *ма́ти*. Незалежно від характеру кінцевої приголосної фонемі основи субстантиви цієї відміни на групі (тверду, м'яку та мішану) не поділяються.

О. Болюх виокремлює 19 парадигм у межах розглядової відміни [2, 28]. О. Тараненко, подаючи взірці відмінювання та дієвідмінювання слів української мови як додаток до українсько-угорського словника, виділяє дві головні групи парадигм субстантивів III відміни: 46-у (*гати́*) – для назв неістот, 47-у (*риси́*) – для назв істот. 46-а поділяється на три підгрупи: 46А (має 7 окремих підпарадигм), 46Б (4 підпарадигми), 46В (4 підпарадигми); 47-а класифікується на 47Б, 47Г та 47Г-1 [14, 134–138]. Таким чином, виділено 23 парадигми.

Мета публікації – з'ясувати елементарні парадигматичні класи іменників III відміни в сучасній українській літературній мові. Реалізація цієї мети передбачає розв'язання таких завдань: 1) дослідити історію становлення сучасної III відміни субстантивів; 2) виявити головні чинники, що впливають на репертуар її морфологічних парадигм; 3) встановити систему елементарних парадигматичних класів цієї відміни; 4) розглянути перспективи розвитку морфологічної парадигматики іменників III відміни.

Сучасну III відміну української мови складають іменники з давніми основами на **-й-**, система відмінкових закінчень яких зазнала найзначніших змін тільки протягом останніх (можна вже стверджувати) п'ятьох століть. Ці іменники зберегли окремий тип відмінювання, хоч на них мали значний вплив відмінкові форми субстантивів давніх **-ā(-jā-)** основ. До III відміни примкнуло кілька іменників колишніх **-ъv-**основ (**кры* – *кров*, **любы* – *любов*) та „безпритульний іменник” (за висловом С.Самійленка) давніх **-r-**основ (**мати* – *мати*) [1, 51; 13, 92]. Також С.Самійленко звертає увагу на те, що „із складу третьої відміни випала, перейшовши до другої відміни, нечисленна група іменників чол. р. з колишньою основою на **-й-** (*гисть, голуб, тесть, звір* і ін.)” [13, 92].

У сучасній мові в складі III відміни переважають іменники з основою на м'яку приголосну фонему. Тверді кінцеві фонемі субстантивів цієї

відміни з історичного погляду є стверділими, тому що в давньоукраїнській мові іменники закінчувалися на літеру **-ь**, що позначала короткий голосний переднього ряду [ĕ], перед яким усі приголосні були м'якими.

За даними найновіших мовознавчих досліджень, революційне явище для всіх слов'янських, зокрема східнослов'янських, мов – занепад зредукованих **ь** та **ь** – відбувалося в різних групах слов'янських мов неодноразово. У південнослов'янських – протягом IX–X ст. і на кінець X ст. повністю завершився; у східнослов'янських мовах цей процес відбувався упродовж XI–XIII ст. Г.Півторак зазначає, що „процес занепаду зредукованих у південно-західних протоукраїнських говорах завершився десь приблизно в першій половині XI ст. У протоукраїнських північно-східних говорах цей процес відбувався дещо пізніше і закінчився, можливо, протягом першої половини XII ст., а в проторосійських говорах – ще пізніше, наприкінці XIII ст.” [12, 122–123]. Слідом за цим стверділи деякі групи приголосних: найраніше зазнали ствердіння кінцеві губні приголосні („вірогідно, у кінці XI – на початку XII століть” [12, 129]), потім – фонема /р/ (варто зазначити, що процес депалаталізації цієї фонemi „в різних фонетичних умовах і в різних діалектах реалізувався неоднаково”, „в кінці слова [r'] ствердів лише в північних та більшості південно-західних говорів, що відбивають і писемні пам'ятки староукраїнської мови” [4, 316–317]), а далі – шиплячі приголосні. М.Жовтобрюх вважає, що шиплячі, які вживалися в позиції перед **-ь**, „не втратили у зв'язку з його занепадом м'якої артикуляції, принаймні в найближчий час...” Наслідки ствердіння шиплячих перед **-ь** „староукраїнські пам'ятки відбивають, починаючи з XV ст., написанням **ь** після літер на позначення шиплячих приголосних у кінці слова...” [4, 313].

У статті Ю. Карпенка та М. Фащенко зазначено, що іменники III відміни можуть закінчуватися на тверді губні приголосні фонemi /б, в, ф/, передньоязикову альвеолярну /р/ чи шиплячі передньоязикові альвеолярні /ж, ч, ш/: *Об, кро́в, ве́рф, кіно́вар, у́пряж, ні́ч, су́миш*. Усі іменники, що закінчуються на передньоязикові зубні приголосні, мають м'яку фіналь /д', т', з', с', ц', л', н'/: *спові́дь, клі́ть, зав'язь, іпостась, мі́ць, епитрахі́ль, глухомань*. Немає сучасних іменників-апелятивів III відміни, які б закінчувалися на /м, п, г, і, к, х, й/. Слів на задньоязикові та глоткову фонему /г, к, х, г/ ніколи й не було серед репертуару III відміни, оскільки при творенні іменників ці приголосні переходили в шиплячі: *ніч* – від *пекти*, *подорож* – від *дорога*). Від коренів на **-й** іменники III відміни не утворювалися через фонетичні причини. Слова *за́ум* і *си́п* у сучасній мові належать до II відміни, бо поміняли категорію роду на чол. [Див.: 6, 17].

До сучасної III відміни належать багато іменників, проте їх значно менше, ніж у I та II відмінах. Ю. Карпенко та М. Фащенко підраховували, що в шеститомному „Українсько-російському словнику” (1953–1963) зафіксовано

4251 іменник III відміни, серед них усього 69 закінчуються на тверду приголосну фонему [Див.: 6, 17].

Чимало іменників, що етимологічно належали до III відміни, завдяки ствердінню кінцевої приголосної фонему перейшли до I чи II відмін. Слова типу *дрі́б, глі́б, стéп, цéп, на́кип, Сибі́р, на́сип, ро́зсип, кі́р, пі́л, полі́н* та інші набули ознак чол. р. й відмінюються за зразком II відміни; змінили категорію роду з жін. на чол. деякі іменники з кінцевими м'якими приголосними: *бі́ль* та інші. Частина іменників завдяки появі закінчення **-а** чи суфіксів **-к(а), -ин(а)**, рідше **-от(а), -ух(а)** тощо перейшла до I відміни: *брова* – *бровь, *тиша* – *тишь, *суша* – *сушь, *миша* – *мышь, *черва* – *червь, *товща* – *толць, *морква* – *морковь, *церква* – *церкы, *буква* – *букы, *дочка* – *дъчи, *падчерка* і *падчёрка* – *падчерь, *прядка* – *прядь; *озимина* – *озимь, *ярина* – *ярь, *новина* – *новь, *глушина* – *глушь, *тварина* – *тварь, *дичина* – *дичь, *мілина* – *мѣль; *скорбота* – *скорбь, *свекруха* – *свекры тощо [Див.: 6, 18].

Процес перерозподілу іменників давніх основ у межах сучасних відмін був значний і тривалий. Відбувається він і тепер. Актуальним залишається питання родової диференціації іменників з основою на приголосну фонему, особливо м'яку. А.Загнітко розглядає низку чинників, що впливають на розмежування зазначених субстантивів між грамемами чол. й жін. р.: „...основна кількість іменників – назв істот – належить до чоловічого роду, їх налічується 1151... До жіночого роду входить обмежене коло іменників – назв істот... Їх місце в структурі жіночого роду пояснюється: 1) міцною взаємодією граматичного значення роду з лексичним значенням слова, тотожністю роду іменника біологічній статі особи...; 2) залежністю значення роду іменника видового від граматичного роду загальної назви...; 3) схожістю зовнішніх ознак особини, яка позначається певним словом, із загальнопоширеним видом тварин і, як наслідок, перенесення граматичних характеристик одного слова на інше...; 4) взаємодією граматичного роду запозичуваного слова і загальної назви, збереженням граматичних характеристик іншомовного слова...; 5) синонімічністю слова на м'який приголосний до загальноновживаного іменника, в якому формальний показник знаходиться в активній позиції...” [5, 148–149].

Особливо важко визначати рід іменників – назв неістот. Відмінкова парадигма (або хоча б окремі словоформи) допомагають визначити рід іменника. Ця проблема актуальна не тільки для запозичених апелятивів, а й для онімів: і власне-українських, й іншомовних. Наприклад, назва річки *Вись* – жін. р.; це підтверджують відмінкові форми: Їм відводили землі від річки Кагарлика, лівої притоки Синюхи, і далі *по Висі*, Тясмину до Дніпра... (ІМСУ Крв, 16). Кордони його [Катеринославського намісництва – С.К.] проходили вздовж Бугу до гирла Синюхи (прикордоння з Туреччиною), далі Синюхою, *Виссю*... (ІМСУ Крв, 19). Його [хутір Добровеличківку – С.К.] заселяли українські селяни *з-за річки Висі*... (ІМСУ Крв, 224). Апелятив

вись – жін. р. (ВТС, 155; ІЛССУ). На Кіровоградщині село Велика Виска в 1753–1761 рр. було відоме як сотенна слобода *Вись* (ІМСУ Крв, 394). Цей ойконім відгідронімного походження, очевидно, мав жін. р. Також на території сучасного Новомиргородського району відоме село *Вись* (ІМСУ Крв, 521), назва якого відмінюється за зразком іменників жін. р. III відміни (Див.: ВТС, 1663). Проте в інтегрованій лексикографічній системі „Словники України” помилково зазначено: *Вісь* – іменник чол. р., істота (населений пункт в Україні) – Р. *Віся*, Д. *Вісеві*, *Вісю*, З. *Віся*, О. *Вісем*, М. *на/у Вісеві*, *Вісю*, *Вісі*, Кл. *Вісю*, Н. мн. *Вісі* і т. д. (ІЛССУ). Якщо порівняти цю парадигму з іншими, зафіксованими в словнику, то вона збігається із словозмінними парадигмами назв осіб чол. р., тобто абсолютно не відповідає відмінковим зразкам апелятивів-ойконімів. Із вищезазначеного випливає, що головним чинником є родова віднесеність, від якої залежить побудова морфологічної відмінкової парадигми.

За нашими підрахунками в сучасній українській літературній мові зафіксовано 162 вітчизняних питомих ойконіми жін. р. з основою на приголосну фонему: *Ятрань*, *Оболонь*, *Буринь*, *Прип'ять*, *Саврань*, *Саксагань*, *Керч*, *Березань*, *Басань*, *Есень*, *Еспань*, *Тустань*, *Копань* тощо [Див.: 8, 123–125]. В українсько-молдавських грамотах XIV–XV століть засвідчено 7 безсуфіксних ойконімів жін. р. на приголосну фонему: *Коцмань* (ССМ I, 508), *Переросль* (ССМ II, 139), *Соль* (ССМ II, 368), *Лиць* (ССМ I, 553), *Лѣвъть* (ССМ I, 561) тощо; а також по одній назві населених пунктів із суфіксами **-ынь** та **-овь**: *Пѣстынь* (ССМ II, 280), *Смордовь* (ССМ II, 362) [Див.: 8, 43; 47–48]. І в старій українській мові XIV–XV століть, і в сучасній українській мові ойконіми жін. р. з основою на приголосну фонему зберігають головні риси словозміни давніх іменників **й**-основ та мають неповну морфологічну парадигму, тобто змінюються тільки в однині. До речі, за свідченням літописів IX–XIII ст., у південній частині Київської Русі та на суміжних територіях (у межах сучасної України) до XIV ст. ойконіми з кінцевою приголосною сприймалися як назви чол. р., наприклад: *Брънь князь* (ЕС, 24), *Тумаць* (ЕС, 160), *Тьмutorокань* (ЕС, 161) тощо [Див.: 8, 12–14; 47].

У додатку 3 до ВТС – „Гідрографічний словник (водойми України)” зафіксовано 36 гідронімів жіночого роду, що відмінюються за зразком третьої відміни переважно в однині: *Горинь*, *Люб'язь*, *Свір*, *Вересоч*, *Дорогань*, *Лопань*, *Лугань*, *Ірдинь*, *Реть*, *Слұч*, *Жолонь*, *Таль* та ін. (ВТС, 1713–1715). Тільки назви з другим омонімічним компонентом *Велика Вісь* і *Мала Вісь* гіпотетично можуть мати форми множини (ВТС, 1713; 1714).

На думку А. Загнітка, морфологічна деривація, характерна для категоріальних форм роду, переважно є аспектною модифікацією. „Грамати́чний рід протиставлений іншим категоріям іменника не лише за специфікою відбиття об'єктивної дійсності, а й за поєднанням різного плану

величин у власній структурній організації: серед назв осіб грамеми роду є семантично мотивованими і пов'язаними з послідовною диференціацією осіб за статтю”, в усіх інших іменниках значення роду формально мотивоване, „причому така мотивованість може бути абсолютною і відносною”. Якщо значення роду пов'язане з парадигматично-відмінковою системою в цілому, як в іменниках з нульовим закінченням: пор. *гладінь*, *бистринь*, *височінь* – жін. р.; *кипінь*, *шворінь*, *курінь* – чол. р., то така мотивованість відносна. Відносне мотивування градем роду „відзначається послабленням експонентної маркованості і підпорядкуванням граматичного роду мотиваційним процесам семантико-парадигматичних зв'язків у лексичній підсистемі іменників” [5, 98].

А.Загнітко в монографії „Теоретична граматики української мови: Морфологія” репрезентує власні підрахунки: чол. р. охоплює 20732 слова з кінцевою твердою приголосною фонемою основи та нульовим закінченням, що становить 99,5% загальної кількості цих іменників; серед іменників з м'якою фіналлю 2616 слів чол. р. та 4526 жін. р. [5, 81]. На родову диференціацію впливає й характер кінцевої фонемі: /л'/, /с'/, /н'/, /т'/, /з'/, /д'/ – „двозначні щодо ГЗ (граматичного значення – С.К.) роду іменників”, причому /с'/ фіксується в субстантивах чоловічого роду – тільки в назвах істот, рід яких семантично мотивований. „Чи не найскладніша і найнепослідовніша серед інших підгруп слів” на м'яку приголосну фонему родова диференціація іменників з фіналлю /л'/: з 538 – 164 – жін. р., 374 – чол. Крім того, граматичне значення роду великої кількості іменників „залежить від формально-граматичної характеристики родової назви”, яка домінує в лексико-семантичній групі: „більшість дублюють граматичний рід загальної назви”. Грамема жін. р. поширюється на: 1) назви тканин (за аналогією до родового поняття „тканина”): *фланель*, *бязь*, *прюнель*, *вуаль*; 2) найменування фарб: *акварель*, *фініфть*, *пастель*, *емаль* (до прикладів другої групи, мабуть, помилково потрапило слово „*настораль*” – жанр мистецтва або музичний твір – ВТС, 892); 3) назви геометричних ліній: *нормаль*, *бінормаль*, *субнормаль*, *діагональ*, *вертикаль*, *спіраль*, *паралель* [5, 150–151]. А.Загнітко також наводить приклади одиничної залежності граматичного значення роду видового слова від родового субстантивів жін. р. з кінцевими приголосними /н'/, /л'/: *грюнколь* (капуста), *бешамель* (приправа), *трандафіль* (троянда), *каротель* (морква), *синкліналь* (порода), *жирандоль* (прикраса), *фухтель* (віялка), *бластоцель* (порожнина), *бізань* (щогла), *герань* (квітка) та інші. Учений звертає увагу на те, що часто граматичне значення жін. р. іменників з основою на приголосну м'яку фонему „зумовлюється аналогією (семантичною) з синонімічним словом і переносом граматичних характеристик на інше слово, в тому числі й запозичуване”: *гантель* (гиря), *гастроль* (роль), *метіль*, *заметіль* (хуртовина) тощо. „Грамматичний рід може бути зумовлений включенням іменника в ряд видових назв з одним формальним показником роду

(формальна аналогія), наприклад: *геосинкліналь* (витягнуті ділянки земної поверхні) поруч з *синкліналь*” [5, 151]. Останнє слово жін. р. – геологічний термін – має значення: складка шарів гірських порід, повернена опуклістю донизу; протилежне – *антикліналь* (ВТС, 1317).

Серед іменників на приголосну фонему А. Загнітко налічує близько 30 слів, які вживаються або в чол., або в жін. р.: *жу́жіль/жу́желю* – чол. р. і *жу́жіль/жу́желі* – жін. р.; *ку́піль/ку́пелю* – чол. р. і *ку́піль/ку́пелі* – жін. р.; *че́рінь/че́реня* – чол. р. і *че́рінь/че́рені* – жін. р.; аналогічно: *граді́ль* – *граді́ля* й *граді́лі*, *стріхі́ль* – *стріхі́ля* й *стріхі́лі*, *карте́ль* – *карте́лю* й *карте́лі*, *гриза́йль* – *гриза́йлю* й *гриза́йлі*, *чорноби́ль* – *чорноби́лю* й розм. *чорноби́лі*, *шаші́ль* – *шаше́ля* й розм. *шаше́лі*, *лу́нь* – *лу́ня* й рідковж. *лу́ні* тощо [5, 81; 150].

Розглянемо стан родової диференціації вищезазначених іменників в останніх лексикографічних виданнях: „Великому тлумачному словнику сучасної української мови” (2005) та інтегрованої лексикографічній системі „Словники України” (2001–2004). В обох працях до категорії чол. або жін. р. зараховано субстантиви: *жу́жіль* – залишки після згоряння твердого палива; відходи при виплавці металу; змінюється тільки в однині (ВТС, 371; ІЛССУ); *ку́піль* – 1) тепла вода для купання // купання; 2) церковний термін: посудина з водою, у яку опускають дитину під час церковного обряду хрещення; має повну парадигму (ВТС, 597; ІЛССУ); *че́рінь* – 1) нижня площина, дно печі, де горять дрова – місце для випікання хліба і варіння страв // *перен.*, розм. рівнина, площина, яка нагадує дно печі; 2) площина над склепінням печі (між комином і стіною), на якій сплять, сушать зерно і т. ін.; має повну парадигму (ВТС, 1599; ІЛССУ); *ша́шіль* – коричневий жук завдовжки 2–3 міліметри, личинки якого, розвиваючись переважно в мертвій деревині (меблях, будівлях тощо) чи борошні, точать їх // *перен.* те, що руйнує щось, мучить когось, викликає сумніви і т. ін.; повна парадигма, причому цей іменник переважно чол. р. й тільки в розмовному мовленні – жін. (ВТС, 1615; ІЛССУ); *лу́нь* – чол. й рідко жін. р.; хижий птах родини яструбиних із сірувато-білим пір’ям у самців; повна парадигма (ВТС, 629; ІЛССУ). До категорії чол. р. віднесені іменники: *стріхі́ль* – тупий шевський ніж; повна парадигма (ВТС, 1403; ІЛССУ); *карте́ль 1* – 1) одна з форм монополії; 2) об’єднання чи угода між політичними партіями в якому-небудь питанні; *карте́ль 2* – застаріле слово: письмовий виклик на дуель; повні парадигми (ВТС, 526; ІЛССУ). Крім того, у „Словниках України” зафіксовано ще й прізвище *Карте́ль*, яке в чол. р. змінюється в однині та множині, а в жін. – належить до незмінюваних іменників. Зустрічаються й розбіжності. Слова *граді́ль* (частина плуга, у якій закріплюють чересло) та *чорно́би́ль* (багаторічна трав’яниста рослина з чорнувато-бурим стеблом, різновид полину; використовується в медицині) у ВТС маркуються чол. або жін. родом, для останнього форма жін. роду характерна в розмовному мовленні (ВТС, 258; 1605). Ці ж іменники в „Словниках України” позначені

грамемою чол. роду: перший з повною парадигмою, другий – з неповною, тільки в однині. В обох працях назва міста *Чорнобиль* – чол. р., що відмінюється тільки в однині (ВТС, 1710; ІЛССУ). Іменник *гризайль* – декоративний живопис, виконаний відтінками одного кольору, зазвичай сірого чи коричневого – у ВТС чол. р. (ВТС, 261), в ІЛССУ це слово марковане жін. р., змінюється тільки в однині. Підтримуємо вибір авторів „Великого тлумачного словника сучасної української мови” (2005). Також *дрож 1* (чол. р.) – *дрож 2* (жін. р.) з неповною відмінковою парадигмою, *борть 1* (переважно жін. р.) – *борть 2* (чол. р.) з повною парадигмою та інші.

Таким чином, процес родової диференціації іменників з основою на м’яку приголосну фонему ще не завершений, особливо субстантивів з фіналями /л’/ та /н’/, серед яких найбільше засвідчено хитань у виборі категорії чол. чи жін. роду.

Показником морфологічної категорії роду в сучасній українській літературній мові можуть бути словотворчі суфікси. Так, „жіночий рід пов’язаний зі словотвірним типом на *-ість*” [3, 91]. У статті Ю.Карпенка та М.Фащенко наведена така статистика: у давньоруській мові (термін авторів – С. К.), за даними словника І.Срезневського, утворення із суфіксом *-ость (-есть)* становили 12% усіх іменників III відміни: словник містить 102 слова на *-ость*, 6 на *-есть* і 807 інших іменників цієї відміни, проте останнє число приблизне, оскільки в низці випадків дані словника І.Срезневського не дають змоги точно визначити тип відміни слова [6, 21–22].

А.Загнітко кваліфікує цей суфікс як найбільш мотивований серед іменників жін. р. на м’яку приголосну фонему: із „4526 слів – 4071 іменник має суфікс *-ість*, тобто 94% (з усього складу) мотивовано” [5, 143]: *запа́дливість, ома́нливість, плаксивість, некорисливість, прискі́пливість, раптовість, злість, цукровість, нести́глисть, синьоо́кість, термості́йкість, зарозу́млість, пишність, перекона́ність, правосвідо́мість, сконденсо́ваність, засво́юваність, музичні́сть, обізна́ність, безпосере́дність, корпоративні́сть, братоло́бність, епі́чність, триеди́ність, різномовні́сть, експресивні́сть, академі́чність, жирномоло́чність, аморфні́сть* тощо.

Процес виникнення праслов’янського суфікса *-ostb* (після палатальних *-estb*), що в праслов’янський період використовувався для творення іменників із значенням властивості, якості, абстрактної ознаки від прикметникових основ, у мовознавчій літературі висвітлюється по-різному. К.Бругман та А.Мейє вважали суфікс *-ostb (-estb)* витвореним унаслідок поєднання суфіксів *-os + -ti*. Особливої продуктивності набув суфікс *-tĭ*, що творив віддієслівні іменники, які згодом стали інфінітивними, а також і відприкметникові похідні: порівняйте старослов’янське *сласть* від *слад(ък)ъ* – „солодкий” (*слад-тъ* із зміною [dm] → [mm] (регресивна суміжна повна асиміляція за глухістю) → [cm] регресивна суміжна дисиміляція за

способом творення, як і в інфінітиві *вести* – пор. *веду*). В останньому випадку суфікс **-ті**, як правило, поєднувався із суфіксом **-ос**, утворюючи складну морфему **-ость**, пор.: *сладость* від того ж таки прикметника *слад(ьк)ъ*. О. Трубачов пропонує іншу версію походження суфікса **-ость**: **-о** + **сть**, з кінцевим елементом, етимологічно пов'язаним з коренем дієслова *стати*. На думку Ю.Карпенка та М.Фащенко, пояснення це видається неприйнятним, бо воно відриває розглядану морфему від інфінітивного **-ті**. Однак і пояснення **-ос** + **-ті** має слабе місце: воно орієнтоване на колишню велику поширеність елемента **-ос**, а це важко обґрунтувати. В.Вондрак виводить суфікс **-ость** із слов'янського суфікса **-ота**, до якого було додано для підсилення абстрактності суфікс **-ть** ← ***-tis**. Г.Крає вважає **-st-** давнім індоєвропейським формантом [Див.: 1, 129; 6, 21; 11, 296; 13, 26].

Високу продуктивність суфікса **-ість** і безперервне розгортання цієї продуктивності Ю.Карпенко та М.Фащенко пояснюють тим, що „утворення з даним суфіксом найкраще зберегли притаманну давнім **ї**-основам семантику неконкретності, лише пристосувавши її до нових суспільних потреб, і що семантика ця потрібна мові” [6, 22].

Опредмечену, абстраговану якість позначають також іменники III відміни з малопродуктивним суфіксом **-инь**: *глибінь, голубінь, гущавінь, сівінь, прósивінь, величінь, глибочінь, широчінь, височінь, далечінь, теплінь, тлінь, темінь, жарінь, мокрінь, цвітінь, прóсторінь, бистрінь* тощо. С.Бевзенко зазначає, що цей суфікс виник, можливо, „на базі простого суфікса **-нь** уже на власне-українському ґрунті...; утворення з цим суфіксом становлять своєрідність української мови” [1, 131]. У статті Ю.Карпенка та М.Фащенко є суттєве доповнення: „Загалом утворення на **-инь** відрізняються від іменників з **-ість** не стільки семантично, скільки стилістично, маючи поетичний живомовний відтінок. Тому-то суфікс **-ість** і терпить певну продуктивність утворень з **-инь**. А в цілому в межах III відміни найпродуктивнішою і навіть більше – єдиною справді живою, активною моделлю є утворення із суфіксом **-ість**. Ці утворення фактично підтримують саме існування окремої III відміни іменників української мови” [6, 25].

Через те що досить велика кількість іменників-апелятивів має абстрактне, речовинне та інші подібні значення, у межах третьої відміни переважають неповні парадигми (тільки в однині – Nst – неповна *singularia tantum*): *гідність, байдужість, безгомінь, каламуть, честь, боязнь, глибочінь, міч, відсіч, багрянність, безконфліктність, безсілість, жалюгідність, енциклопедичність, кастовість, одутлість, рухливість, украдливість, хлоп'ячість, кристалічність, церемоніальність, півсутінь, цвіль, фініфть, хлань, суть, водобоязнь, твердь, безвихідь, тиш* тощо. Для повних парадигм умовне позначення – PP, це переважно назви істот, конкретних предметів тощо: *Любóв, ма́ти, ла́нь, рись, газе́ль, по́відь, же́рдь, автомагістра́ль, арті́ль, гармо́нь, віолонче́ль, дета́ль, дуе́ль, діагона́ль,*

карусель, заповідь, модель, мечеть, панель, пастораль, шаль, шинель, пристань, проповідь, скрижаль, цитадель, співдоповідь, спіраль, фрикадель, стать та інші.

III відміна іменників сучасної української літературної мови відзначається високою уніфікованістю відмінкових форм. У всіх граматиках відзначено, що в Р., Д. та М. в. однини іменники цієї відміни мають омонімічні флексії **-і**. Збігаються словоформи Н. та З. в. однини, що мають нульове закінчення. В О. в. однини вживається давнє закінчення **-у** (графічно виключно **-ю**). Кл. в. характеризується флексією **-е**. У вокативі іменники *мати* та *Богоматір* мають форми, тотожні з Н. в.

У назвах неістот тотожні форми Н., З. та Кл. в. множини, вони мають флексію **-і**. Р. в. множини характеризується закінченням **-ей**; тільки слово *розкошів* має флексію **-ів**. За аналогією до іменників I відміни (давніх **-ā** (**-jā**-) основ) у Д., О. та М. в. множини субстантиви III відміни приймають відповідно флексії **-ам, -ами, -ах** (після шиплячих приголосних фонем), після всіх інших приголосних – графічно **-ям, -ями, -ях** (виняток – застарілий іменник *корогов*, який має форми зазначених відмінків, тотожні формам іменника I відміни твердої групи *корогва*: *корогвам, корогвами, у (на, при, по) корогвах*). У формах однини іменник *корогов*, крім Н. та З. в., також відмінюється за зразком *корогва*.

Для іменника *кість* у формі О. в. множини поряд із закінченням **-ами** допускається флексія **-ми**: *костями, кістьми*. Для морфологічних парадигм важливо не тільки визначити дублетні словоформи, а й порядок їх фіксації в зразках. Як правило, на першому місці засвідчується більш поширена форма. І.Матвіяс зазначає, що деякі граматики приблизно до середини ХХ ст. „визначали для сучасної української мови тільки форму *кістьми*” [10, 117]. Тому логічно її подавати на першому місці в словозмінних зразках як пріоритетну так, як, наприклад, у „Словниках України”. Тільки закінчення **-ми** вживається в О. в. множини іменника *грудь* – *грудьми*.

Окрему парадигму має іменник *мати*, при словозміні якого з’являється суфіксальна морфема **-ер-** (**-ір-**). У Н. в. однини фіксуються дублетні форми: *мати* й *матір*, для З. в. однини характерна словоформа *матір*; у Н. та Кл. в. множини – омонімічні форми *матері*; Р. і З. в. множини мають флексію **-ів**.

Репертуар III відміни характеризується переважною більшістю назв неістот. Назв істот небагато. Як зазначалося в попередніх публікаціях, доцільно окремо розділяти назви істот-осіб та назви істот-неосіб [Детальніше див.: 9, 62]. Для останніх характерні дублетні форми в З. в. множини, що збігаються з Н. і Р. в. множини: *рисі I* і *рисей I*, *форелі* й *форелей*, *шашелі* й *шашелей*, *гусені* й *гусеней*, *кефалі* й *кефалей*, *лані* й *ланей*, *газелі I* і *газелей I* (тварина родини антилоп – ВТС, 216), *вігоні I* і *вігоней I* (південноамериканська тварина з роду лам – ВТС, 164), *молі* й *молей*, *шилохвості* й *шилохвостей* (птах родини качиних – ВТС, 1620), *фаверолі* й *фаверолей* (французька порода курей – ВТС, 1525) тощо.

У назвах істот-осіб також можливі варіантні форми З. в. множини. Головною залишається традиційна словоформа, тотожна Р. в. множини. Дублетно-унікальною є словоформа З. в. множини, що збігається з Н. в. і функціонує з прийменниками, переважно – у **(в)**, рідше – **через, між (поміж), на**, наприклад: *піти в балейтмейстери, залишитися через діти, поїхати між (поміж) чужі, виносити на люди* тощо. Подібні утворення характерні й для назв істот-осіб III відміни: *годитися в матері, готуватися в матері, податися в етуалі* (модна співачка, артистка в театрі легкого, розважального жанру – ВТС, 358) [Детально див.: 9, 62].

Очевидно, що таку форму в парадигматичних таблицях варто подавати в дужках біля головної або із знаком * (зірочки) як рідковживану для апелювання, а для власних імен – як формально можливу, яка майже ніколи не використовується, але за потреби може вживатися. Цю форму можна порівняти з Кл. в. деяких апелювання, які практично не використовуються навіть у поетичній мові, наприклад: *водоно́сносте, фізіологі́чносте, хала́тносте, гігроскопі́чносте, сейсмі́чносте, анорма́льносте, рельє́фносте, колоїда́льносте, транспорта́бельносте, сланцюва́тосте, моховитосте, перпендикуля́рносте, багатоді́тносте, диспе́рсно́сте, сепара́тносте* тощо. Зазначені словоформи в ІЛССУ подано зі знаком * (зірочки).

Серед назв істот-осіб у складі III відміни усі іменники мають РР, у тому числі й власні жіночі імена: *ма́ти, етуа́ль, особі́стість, індивідуа́льність, Аде́ль, Жизе́ль, Ніне́ль, Рахі́ль, Руф, Любо́в, Есфі́р* тощо. Тільки у формі однини відмінюється іменник *Богома́тір*.

Іменники *шу́шваль* (збірн., вульг. негідні, нікчемні, не варті уваги й поваги люди – ВТС, 1636), *не́чисть* (збірн. 2) за релігійними уявленнями – нечистий дух, біс, дідько, сатана, відьма і таке інше; 3) *перен.* тварини, комахи і т. ін., що викликають у людини огиду, неприємні почуття і т. ін.; 4) *перен., зневажл.* негідні, нікчемні люди, переважно вороги, що викликають зневагу, презирство – ВТС, 784), *челядь* (збірн. 1) *іст.* Населення феодальної вотчини в давній Русі, що перебувало в різних формах залежності від феодала (холопи, закупи, смерди та ін.); 2) *іст.* дворові люди, що жили й працювали в поміщицькій садибі, панська прислуга // люди, які посідали невисоке службове або громадське становище // слуги взагалі; прислужники; 3) *заст., діал.* молодь // весільні гості молодої; 4) *заст.* жінки, дівчата; 5) *діал.* члени однієї родини; 6) *зневажл.* попихачі, холуї – ВТС, 1596) належать до категорії неістот з Nst, хоч і позначають сукупність живих реальних чи віртуальних істот.

Велике значення для розподілу іменників за елементарними парадигматичними класами має лексичне значення слів. Наприклад, варто розділити значення слова *особистість*, хоч і ВТС, й ІЛССУ пропонують різне семантичне наповнення в межах однієї семіми. На нашу думку, *особистість I* – конкретна людина з погляду її культури, особливостей характеру, поведінки і т. ін.; *індивідуальність, особа* – належить до категорії

істот-осіб з РР, а *особистість 2* – назва неістоти, очевидно, з Nst переважно в психологічних термінах типу *динаміка особистості, інтеграція особистості, розпад особистості* тощо, де йдеться вже не про певну людину зокрема (Див.: ВТС, 861). Так само розрізняються *індивідуальність 1* (тільки одн. сукупність психічних властивостей, характерних рис і досвіду кожної особистості, що відрізняють її від інших індивідуумів – ВТС, 496) та *індивідуальність 2* (в ІЛССУ з РР; людина, особистість – ВТС, 496). Слова *газель 1* (антилопа) назва істоти-неособи, *гусінь 1* (личинка метелика), і *газель 2* (віршова форма), *гусінь 2* (гусениця – широкий ланцюг, що накладається на колеса трактора, танка і т. ін. для підвищення прохідності машини), мають РР. Також у розмовному мовленні *газель 3* позначає назву мікроавтобусів (власна назва марки перейшла в загальну).

Іменники *неміч 1* (несила, неспромога – ІЛССУ), *падь 1* (долина – ІЛССУ), *єресь 2* (дурниця – ІЛССУ), *Гать* (ойконім), *вігонь 2* (тканина), *кошеніль* (2-е значення: барвник, який міститься в тілі однойменних комах – ВТС, 581) характеризуються Nst. Для слів *неміч 2* (розм. хвороба – ІЛССУ), *падь 2* (рідина на листях – ІЛССУ), *єресь 1* (відступ від ортодоксальних поглядів – ІЛССУ), *вігонь 1* (тварина – ІЛССУ), *кошеніль* (1-е значення: загальна назва кількох видів комах, із тіла самиць яких добувають червону фарбу – ВТС, 581) характерна РР.

І.Матвіяс звертає увагу на слова, які були частковими лексичними омонімами, а стали повними: „Іменник *річ* із значенням „мова” донедавна (праця видана 1969 року – С. К.) у текстах художньої літератури вживався в непрямих відмінках з [i] (відповідно до давнього ѣ) у корені: ...*від річі*...(І.Котляревський); Інші *річі*, іншу мову (Я.Щоголів); Серед людей не чуто таких *річей* (Панас Мирний)” [10, 115]. До того ж у деяких граматиках, наприклад, у „Граматиці української мови” В.Сімовича (Київ – Лейпциг, 1919, с. 171) форми типу *річі, річей, річами* вважалися тогочасною граматичною нормою. За аналогією до запозиченого іменника *річ* (предмет; явище дійсності, випадок, факт, подія; твір літератури, мистецтва; робота, справа – ІЛССУ), при словозміні якого відбувається закономірне чергування /i/ в закритому складі з /e/ у відкритому – *речі, речей, речам, речами, на речах* тощо, „іменник *річ* із значенням „мова” в непрямих відмінках також допускає чергування” /i/ з /e/, це вже стало сучасною граматичною нормою [10, 115]. Повними лексичними омонімами з тотожними парадигмами в однині та множині є також слова: *флеш 1* (верхівка пагона чайного дерева – ІЛССУ) і *флеш 2* (іст. польове укріплення – ІЛССУ); *постать 1* (обриси тіла людини – ІЛССУ) і *постать 2* (смуга поля – ІЛССУ); *Ятрань 1* (назва річки на Кіровоградщині) і *Ятрань 2* (ойконім на Кіровоградщині) відмінюються тільки в однині та інші.

Слова *кіновар 1* (мінерал) – чоловічого роду, *кіновар 2* (фарба) – жіночого роду мають Nst. Іменники *рісь 1* (тварина) – назва істоти-неособи (РР), *рісь 2* (швидкий алур) – апелятив з Nst, *Рісь* (прізвище) – назва

істоти-особи відмінюється в однині та множині як іменник чол. р. II відміни м'якої групи: *Рі́ся, Рісєві, Рі́сю, Рі́сем* і т. д. Так само *Ро́сь* (річка) – Nst, *Ро́сь* (чоловіче прізвище); обидва жіночі прізвища (*Рі́сь, Ро́сь*) незмінні.

Для III відміни, як і для інших, доцільно ввести граему зв'язаної форми Н. в. множини [Див.: 9, 63–64]. Сполучаючись із числівниками **обидві, дві, три, чотири**, а також із складеними з останнім компонентом **дві, три, чотири** слова *мати, розкіш* в Н. в. множини мають такий наголос, як у формі Р. в. однини: *ма́тері, матері́ – три ма́тері, обидві ма́тері, сто двадцять чотири ма́тері; розко́ші, розко́ші – дві (три, чотири) розко́ші*. Таке вживання пояснюється впливом давніх форм двоїни.

Словозміна іменників III відміни супроводжується такими морфонологічними чергуваннями: 1) голосних фонем: а) /i/ – /o/ (Г1); б) /i/ – /e/ (Г2); в) /o/ – /∅/ (Г3); 2) приголосних фонем: а) м'яка – тверда приголосні фонemi перед відмінковим закінченням (П1); б) тверда – м'яка приголосні фонemi перед відмінковим закінченням (П2); в) м'яка – тверда приголосні фонemi, що супроводжують чергування голосних /i/ – /o/ чи /i/ – /e/ (П3); г) одна приголосна фонема з двома однаковими (П4); г) одна приголосна фонема з двома різними (П5). Також фіксуються деякі нерегулярні зміни в основах іменників III відміни в процесі словозміни.

На виокремлення елементарних парадигматичних класів у межах III відміни в сучасній українській літературній мові впливають такі чинники: віднесеність до категорії жіночого роду; лексичне значення; категорія істот / неістот (серед істот додатковий поділ на осіб та неосіб); можливість утворення неповної парадигми; схема наголосу (переважна більшість іменників цієї відміни характеризується нерухомим наголосом на основі; переміщується наголос найчастіше в М. в. однини та Р., Д., О., М. в. множини); вплив словотворчого суфікса чи фіналі основи; спільність рядів відмінкових флексій, у тому числі наявність варіантних форм у певних відмінках та однакова орфографічна презентація закінчень; чергування голосних і приголосних фонем; участь суфіксальних морфем у творенні нових форм слова; нерегулярні зміни в лексичній основі, зумовлені відмінюванням; існування у формах зв'язаного значення на противагу вільному в Н. в. мн.; синтагматичний чинник – переміщення наголосу чи вживання іншої замість сподіваної словоформи в певних контекстах.

Морфологічна парадигматична система іменників III відміни об'єднує 54 елементарних класи:

№ 1 (*етуа́ль*) – ж. р., назви істот-осіб, РР, 2 форми З. в. мн., П1, П4.

№ 2 (*особи́стіть*) – ж. р., назви істот-осіб, РР, 2 форми З. в. мн., Г1, П1, П3.

№ 3 (*Есфі́р*) – ж. р., назви істот-осіб, РР, 2 форми З. в. мн., П2, П5.

№ 4 (*Любо́в*) – ж. р., назви істот-осіб, РР, 2 форми З. в. мн., П5.

№ 5 (*ма́ти*) – ж. р., назви істот-осіб, РР, дублетні форми Н. в. одн., 2 форми З. в. мн., в однині наголошена основа, у множині – флексія, Г2, П2,

ПЗ, П5, нарощення основи – поява при словозміні суфікса **-ер (-ір)**, зв'язана форма Н. в. мн. – 2, 3, 4 *ма́тері*.

№ 6 (*Богома́тір*) – ж. р., назви істот-осіб, Nst, Г2, П2, ПЗ, П5.

№ 7 (*ла́нь*) – ж. р., назви істот-неосіб, РР, 2 форми 3. в. мн., П1, П4.

№ 8 (*мі́ль*) – ж. р., назви істот-неосіб, РР, 2 форми 3. в. мн., Г1, П1, П4.

№ 9 (*зу́сінь*) – ж. р., назви істот-неосіб, РР, 2 форми 3. в. мн., Г2, П1, ПЗ, П4.

№ 10 (*ша́шіль*) – ж. р., назви істот-неосіб, РР, 2 форми 3. в. мн., Г2, П1, П4.

№ 11 (*шилохві́сть*) – ж. р., назви істот-неосіб, РР, 2 форми 3. в. мн., Г1, П1.

№ 12 (*детáль*) – ж. р., назви неістот, РР, П1, П4.

№ 13 (*ті́нь*) – ж. р., назви неістот, РР, М. в. одн. у (*на, при*) *тіні́, по тіні́* (переміщення наголосу на закінчення), П1, П4.

№ 14 (*ма́зь*) – ж. р., назви неістот, РР, П1, П4, вплив синтагматичного чинника: М. в. одн. *ді́ло на мазі́*.

№ 15 (*гря́зь*) – ж. р., назви неістот, РР, М. в. одн. у (*на, при, по*) *грязі́* (переміщення наголосу на закінчення), П1, П4.

№ 16 (*грудь*) – ж. р., назви неістот, РР, М. в. одн. у (*на, при, по*) *груді́*, Р. в. мн. *грудей*, О. в. мн. *грудьмі́* (у 3-х відм. формах переміщення наголосу на закінчення, флексія **-ми** в О. в. мн.), П1, П4, вплив синтагматичного чинника (прийменника): Р. в. одн. *груді́*, але *від, до, з груді́*.

№ 17 (*пу́ть*) – ж. р., назви неістот, РР, наголошене закінчення в Р., Д., М. в. одн. та формах мн., П1, П4.

№ 18 (*че́тверть*) – ж. р., назви неістот, РР, П1.

№ 19 (*зу́стріч*) – ж. р., назви неістот, РР, П4.

№ 20 (*по́вість*) – ж. р., назви неістот, РР, наголошене закінчення в Р., Д., О., М. в. мн., П1.

№ 21 (*ві́сть*) – ж. р., назви неістот, РР, наголош. закінч. в Р. в. мн.; дублетне наголошення в Д., О., М. в. мн. *ві́ст'ям, ві́ст'ями, у (на, при, по) ві́ст'ях*, П1.

№ 22 (*ве́рф*) – ж. р., назви неістот, РР, П5.

№ 23 (*сі́ль*) – ж. р., назви неістот, РР, Г1, П1, ПЗ, П4.

№ 24 (*ні́ч*) – ж. р., назви неістот, РР, наголошене закінчення в Р., Д., О., М. в. мн., Г1, ПЗ, П4.

№ 25 (*коштовні́сть*) – ж. р., назви неістот, РР, Г1, П1, ПЗ.

№ 26 (*можли́вість*) – ж. р., назви неістот, РР, Г1, П1.

№ 27 (*кі́сть*) – ж. р., назви неістот, РР, наголошене закінчення в Р., Д., О., М. в. мн., дублетні форми О. в. мн. *кі́стьмі́, ко́ст'ями*, Г1, П1, вплив синтагматичного чинника М. в. одн. у (*на, при, по*) *ко́сті*, але: *широ́кий у ко́сті*; О. в. мн. дублетні форми, але тільки: *лягти́ кі́стьмі́*.

№ 28 (*ві́сь*) – ж. р., назви неістот, РР, дублет. наголош. в М. в. одн. у (*на, при, по*) *о́сі*, наголош. флексії в Р. в. мн., нерегулярні зміни в основі –

поява прист. фонем /в/ унасл. чергув. початкової /о/ з /і/ в Н., З., О. в. одн., Г1, П1, П4.

№ 29 (*ро́зкіш*) – ж. р., назви неістот, РР, наголошення другого складу основи в мн., Г1, П4, зв'язана форма Н. в. мн. – 2, 3, 4 *ро́зкоші*.

№ 30 (*о́сінь*) – ж. р., назви неістот, РР, Г2, П1, П3, П4.

№ 31 (*но́вінь*) – ж. р., назви неістот, РР, Г2, П1, П4.

№ 32 (*рі́ч*) – ж. р., назви неістот, РР, наголошене закінчення в Р., Д., О., М. в. мн., Г2, П3, П4.

№ 33 (*ні́ч*) – ж. р., назви неістот, РР, наголошене закінчення в М. в. одн. та Р. в. мн., Г2, П4.

№ 34 (*но́стіль*) – ж. р., назви неістот, РР, дублетне наголошення в Н., З., О., Кл. в. одн. першого та другого складів, у Р., Д., М. в. одн. та формах мн. наголошений другий склад, Г2, П1, П3, П4.

№ 35 (*корого́в*) – ж. р., назви неістот, РР, крім Н. та З. в. одн., відмінюється за зразком *корогва́*, наголошений останній склад основи в Н., З., Кл. в. одн., наголошена флексія в інших формах, нерегулярне чергування ГЗ.

№ 36 (*дале́чнь*) – ж. р., назви неістот, Nst, П1, П4.

№ 37 (*Ро́сь*) – ж. р., назви неістот, Nst, дублетне наголошення в М. в. одн. у (на, при, по) *Росі́* (*Росі́*), П1, П4.

№ 38 (*Ру́сь*) – ж. р., назви неістот, Nst, дублетне наголошення в Р., Д. в. одн. *Ру́сі*, у М. в. одн. наголошене закінчення *на Русі́*, П1, П4, вплив синтагматичного чинника: арх., висок. *Ру́сі: Патріарх Київський і всієї Руси-України*.

№ 39 (*че́сть*) – ж. р., назви неістот, Nst, дублетне наголошення в М. в. одн. у (на, при, по) *честі́* і *че́сті*, П1.

№ 40 (*прия́знь*) – ж. р., назви неістот, Nst, П1.

№ 41 (*ві́дсіч*) – ж. р., назви неістот, Nst, П4.

№ 42 (*Сі́ч*) – ж. р., назви неістот, Nst, дублетне наголошення в М. в. одн. у (на, при, по) *Січі́* й *Сі́чі*, П4.

№ 43 (*кінова́р*) – ж. р., назви неістот, Nst, П1, П5.

№ 44 (*любо́в*) – ж. р., назви неістот, Nst, П5.

№ 45 (*О́б*) – ж. р., назви неістот, Nst, наголос на флексії в М. в. одн. у (на, при, по) *Обі́*, П5.

№ 46 (*кро́в*) – ж. р., назви неістот, Nst, дублетне наголошення в М. в. одн. у (на, при, по) *крові́* й рідше *кро́ві*, П5, вплив синтагматичного чинника: *руки в крові́*, але у *власній крові́*, *по крові́* (*іти по крові́*; *браті́ по крові́*).

№ 47 (*То́рч*) – ж. р., назви неістот, Nst.

№ 48 (*безви́хідь*) – ж. р., назви неістот, Nst, Г1, П1, П4.

№ 49 (*мі́ч*) – ж. р., назви неістот, Nst, Г1, П4.

№ 50 (*му́дрість*) – ж. р., назви неістот, Nst, Г1, П1, П3.

№ 51 (*безкра́їсть*) – ж. р., назви неістот, Nst, Г1 після постійно м'якої фонем /й/, П1.

№ 52 (*чутливість*) – ж. р., назви неістот, Nst, Г1, П1.

№ 53 (*Оріль*) – ж. р., назви неістот, Nst, Г2, П1, П3, П4.

№ 54 (*Ўбідь*) – ж. р., назви неістот, Nst, Г2, П1, П4.

У багатьох українських діалектах, у літературній мові до 1933 року, у мові української діаспори за межами Батьківщини в Р. в. одн. іменників III відміни на *-ть* за другим приголосним кореня (основи), а також у словах *кров, любов, осінь, сіль, Русь, Білорусь* уживалася й уживається історична флексія *-и*. Такі форми фіксуються і в сучасних періодичних виданнях, творах художньої літератури, особливо західноукраїнських видавництв, хоч і непослідовно. І.Вихованець зазначає, що вживання флексії *-і* в Р. в. одн. зазначених іменників III відміни, а також деякі інші орфограми „було запроваджено за тоталітарної доби для зближення українського правопису з російським” [3, 106]. У проекті нової редакції українського правопису запропоновано повернути ці історичні грами [Детальніше див.: 7, 20–24]. Після офіційного затвердження цих граматичних норм дещо уточненою буде система словозміни досліджуваних слів.

Таким чином, зазнавши уніфікації й перерозподілу в новоутворених відмінах у процесі історичного розвитку субстантиви III відміни в основному зберігають граматичні особливості іменників давніх *-й*-основ. Залежно від релевантних для іменників III відміни чинників у сучасній українській літературній мові виокремлено 54 елементарних парадигматичних класи в межах словозмінної системи цієї відміни. Також назріла необхідність повернення історичної форми Р. в. однини з флексією *-и* для деяких субстантивів III відміни відповідно до пропозицій Орфографічної комісії.

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ

ВТС – Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дод. і допов.) / Уклад. і голов. ред. В.Т.Бусел. – К.; Ірпінь: ВТФ „Перун”, 2005. – 1728 с.

ЕС – Етимологічний словник літописних географічних назв Південної Русі / І.М.Железняк, А.П.Корепанова, Л.Г.Масенко, О.С.Стрижак. – К.: Наукова думка, 1985. – 254 с.

ІЛССУ – Інтегрована лексикографічна система „Словники України”, версія 1.04 / В.А.Широков, О.Г.Рабулець, І.В.Шевченко та ін. Інститут мовно-інформаційних досліджень НАНУ. – К.: Довіра, 2001–2004.

ІМСУ Крв – Історія міст і сіл Української РСР. В двадцяти шести томах. Кіровоградська область / Ред. колегія тому: Д.С.Сиволап (голова редколегії), П.М.Безтака, А.А.Богульський та інші. – К.: Гол. ред. УРЕ, 1972. – 816 с.

ССМ I – Словник староукраїнської мови XIV–XV ст. у двох томах / Ред. колегія: Д.Г.Гринчишин, Л.Л.Гумецька (голова), І.М.Керницький. – К.: Наукова думка. – Т. I. – 1977. – 630 с.

ССМ II – Т. II. – 1978. – 592 с.

БІБЛЮГРАФІЯ

Авдєєва С.Л. – Див.: Ковтюх С.Л.

1. Бевзенко С.П. Історична морфологія української мови (Нариси із словозміни та словотвору). – Ужгород: Закарпатське обласне видавництво, 1960. – 416 с.

2. Болюх О.В. Парадигматика іменника // Мовознавство. – 1995. – № 4–6. – С. 24–29.
3. Вихованець І.Р. Іменник // Вихованець І.Р., Городенська К.Г. Теоретична морфологія української мови: Академічна граматики української мови / За ред. І.Р.Вихованця. – К.: Університетське видавництво „Пульсари”, 2004. – С. 44–120.
4. Жовтобрюх М.А. Фонетика // Жовтобрюх М.А., Русанівський В.М., Склярєнко В.Г. Історія української мови: Фонетика. – К.: Наукова думка, 1979. – С. 65–329.
5. Загнітко А.П. Теоретична граматики української мови: Морфологія: Монографія. – Донецьк: ДонДУ, 1996. – 437 с.
6. Карпенко Ю.О., Фащенко М.М. Третя відміна іменників // Укр. мова і літ. в шк. – 1974. – № 11. – С. 17–26.
Ковтюх С.Л.
7. Авдєєва С.Л. Вживання флексії -и у формі родового відмінка однини іменників третьої та четвертої відмін в українській мові // Наук. зап. – Серія: Філол. науки (мовознавство). – Кіровоград: РВЦ КДПУ ім. В.Винниченка, 2001. – Вип. 31. – С. 20–24.
8. Авдєєва С.Л. Становлення системи словозміни ойконімів української мови: Дис. ... канд. філол. наук. – Кіровоград, 1997. – 253 с.
9. Ковтюх С.Л. Роль синтагматичного чинника у визначенні репертуару відмінкових парадигм іменників // Лінгвістичні студії: Зб. наук. праць. – Донецьк: ДонНУ, 2005. – Вип. 13. – С. 61–65.
10. Матвіяс І.Г. Іменник // Сучасна українська літературна мова / За заг. ред. І.К.Білодіда. – К.: Наук. думка, 1969. – С. 32–139.
11. Мейє А. Общеславянский язык / Под ред. С.Б.Бернштейна. – М.: Изд-во иностр. литературы, 1951. – 491 с.
12. Півторак Г. Українці: звідки ми і наша мова. – К.: Наук. думка, 1993. – 200 с.
13. Самійленко С.П. Нариси з історичної морфології української мови. – Ч. I. – К.: Рад. шк., 1964. – 234 с.
14. Тараненко О.О. Словозміна української мови. – Nyíredyháza, 2003. – 199 с.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Світлана Ковтюх – кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови КДПУ ім. В.Винниченка.

Наукові інтереси: морфологічна парадигматика української мови.

ДЖЕРЕЛА ФОРМУВАННЯ СКЛАДНОГО РЕЧЕННЯ В ГЕРМАНСЬКИХ МОВАХ

Маргарита ОКСАНИЧ (Кіровоград)

У статті розглядаються питання, пов'язані з виникненням та природою складного речення в германських мовах.

У сучасній лінгвістиці існує теза про те, що нерозвиненість структури складного речення у давні періоди розвитку мов була пов'язана з нерозвиненістю мислення давніх германців. Попри це існують і протилежні точки зору.

The article focuses on some theoretical issues concerning the development of the complex sentence in Germanic languages. The author also considers the main views of linguists as for the nature of simple sentences being the components of higher syntactic unity.

Переважає спрямування інтересу дослідників на план вираження складного речення та необхідність накопичення емпіричного матеріалу спричинили об'єктивне відставання вчення про складне речення.

Граматична будова мови має відносний характер, остання з часом зазнає часткових або більш повних змін. Встановити закономірності, за якими здійснюються ці зміни, дозволяє історична граматики мови, яка спирається на порівняльну граматику споріднених мов даної групи, за допомогою якої встановлюються найдавніші історичні основи її граматичної будови. Таким чином, історична граматики мови служить ключем до пояснення особливостей сучасної граматичної системи мови, з її “правилами” та “винятками”, які склалися історично [17, 182]. За мету у статті ми ставимо виявити основні джерела формування складнопідрядного речення в германських мовах як вищої синтаксичної одиниці.

У розвідках, присвячених історичному синтаксису давньогерманських мов, висловлюються суперечливі думки стосовно рівня розвиненості складнопідрядного речення в мовах західного, східного та північного ареалів [1, 65-72; 14, 231-233; 18, 375-376, 36, 12; 31, 120-121; 6, 78; 24, 108-116]. Система гіпотаксису на ініціальній стадії розвитку писемності носила нерозчленований, диффузний характер [6, 78]. На думку В. Панфілова [31, 120-121], поступовий розвиток складного речення свідчив про збагачення форм таких розумових структур, як судження та умовивід, але нерозвиненість складнопідрядного речення в давньоанглійських пам'ятках не можна тлумачити як показник нерозвиненості мислення. Поки давньоанглійська мова існувала тільки в усній формі, підрядні речення їй були менше потрібні: відповідна думка висловлювалася співбесідникові, який безпосередньо знав ситуацію, до того ж допомагала інтонація, жести [34, 300]. Синтаксис окремих мов є своєрідним відбитком ментальних моделей відповідних мовних спільнот. Такі моделі виникають на певному етапі суспільного розвитку. Серед найбільш значущих синтаксичних явищ особливе місце належить гіпотаксису [6, 5].

Аналізуючи становлення теорії речення крізь призму вчень у межах відомих парадигм, слід відзначити, що саме завдяки новаторським працям Н. Хомського та його учнів було звернено увагу на нерозроблені питання синтаксичної теорії. Саме вони вивели теорію речення на авансцену лінгвістичної науки, що в останнє десятиріччя сприяло розбудові синтаксичних студій як у синхронії, так і в діахронії [див. там само].

У сучасній лінгвістичній теорії існує багато підходів до вивчення речення як основної одиниці синтаксичної системи в межах конструктивного та комунікативного синтаксису [12, 150]. Як вважав Г.Г.Почепцов [32, 9], аналіз речення як вищої одиниці синтаксичного рівня мови слід проводити двопланово: по-перше, як цілісної комунікативної одиниці, тобто комунікативного призначення речення та його взаємозв'язку з іншими одиницями того ж порядку (комунікативно-функціональний підхід), по-друге, як конструктивної одиниці, коли увага дослідника фокусується всередину речення, на його структуру, складові елементи та характер зв'язку між ними (структурний підхід). У мовленнєвій діяльності

мовець оперує конкретним висловленням, наділеним певним змістом та функціональною перспективою. Саме у висловлюванні відбувається злиття трьох його рівнів – формально-синтаксичного, семантико-синтаксичного та комунікативно-функціонального [12, 150; 10, 49].

О. І. Смирницький пояснював походження складнопідрядного речення в германських мовах у такий спосіб: “Коли ж змінилися умови існування мови, після того як мова отримала письмову фіксацію, виникла необхідність диференціювати основне й неосновне в думці структурними особливостями речення” [34, 300]. Проте в давньогерманських мовах ще спостерігається певна інерція в синтаксичній будові, що засвідчено з часів відсутності письма [19, 122]. Гіпотеза про наявність гіпотаксису у дописемний період розвитку германських мов ґрунтується на теоретичному принципі єдності типу мислення сучасних народів на всіх еволюційних етапах розвитку при змінності окремих його форм або категорій. Стосовно синтаксичних систем це означає, що будь-який тип складного речення, який існує в сучасних мовах, існував і в прамові (принцип уніформітарності Р. Ласса). Відрізняються тільки поверхневі реалізації і відповідні структурні схеми [6, 6].

На думку Г. С. Кнабе, для давнього речення характерні значна автономність його членів, превалювання апозитивних зв'язків, близькість апозиції предиката [24, 108-116]. Власне його спостереження над слав'янським і латинським матеріалом підтверджують думку О. О. Потєбні про те, що в багатьох давніх мовах різниця між апозитивною групою, тобто другорядним синтаксичним словосполученням у межах простого речення, і суб'єктно-предикатною групою, тобто підрядним реченням, яке утворює складне ціле, є слабо вираженим [див. 6, 58-59]. Це дозволило Г. С. Кнабе дійти висновку про те, що індоєвропейське речення, залишаючись простим за формою, могло функціонувати як еквівалент складного [24, 111].

Гіпотеза про походження гіпотаксису від паратаксису є найпопулярнішою в радянській лінгвістиці і в основному ґрунтується на більшій поширеності паратаксису на ранніх стадіях писемного мовлення порівняно зі складнопідрядним типом речень, а також на розвиткові і походженні формальних засобів зв'язку [6, 62]. В. М. Ярцева, зокрема, указувала на нерозвиненість або відносну нерозвиненість підрядного типу зв'язку речень у давньоанглійській мові, спираючись на значну розповсюдженість явища кореляції сполучникових засобів (сполучник, який вводить підрядне речення, корелюється будь-яким іншим адвербіальним або займенниковим елементом головного речення) та їх полісемантизм [36, 10-11]. Семантична непрозорість сполучникових засобів зв'язку елементів поверхневої структури речення та інших граматичних форм для вираження складних зв'язків дали тло для ствердження думки про *нерозвиненість абстрактного мислення* давніх германців [18, 65-67].

Слабку розвиненість підрядності в ранні періоди розвитку германських мов прийнято пов'язувати не тільки з полісемічністю сполучників, їхньою спорадичною нерозмежованістю з прислівниками, але й широким використанням кореляції омонімічних прислівника і сполучника [7, 73]. Проте М. М. Гухман та Н. М. Семенюк вважали, що синтаксис давньоверхньонімецьких пам'яток демонструє достатню розвиненість складнопідрядних комплексів. Це можна пояснити тим, що складне речення в цей період може бути ототожене з паратаксом. З іншого боку, увага звертається на одну з ранніх моделей підрядних речень, оформлених сполучником *daz*, які мають корелят *daz* у головному реченні [14, 64]. На думку І. Р. Буніатової [6, 7], паратаксис та реінтерпретація нижчих за рангом синтаксичних одиниць є основними джерелами формування складнопідрядного речення в германських мовах.

На думку радянських германістів, складнопідрядні речення розвиваються зі складносурядних або простого “нанизування” речень. Засоби зв'язку складнопідрядних речень – сполучники - розвиваються із засобів зв'язку складносурядності або ж із указівних займенників та займенникових прислівників головного речення [18, 375; 1, 66-67; 36, 6-21]. На ранніх стадіях розвитку германських мов (у готській та давньоверхньонімецькій) складнопідрядний зв'язок ще є невиразним, адже сполучник виражав різноманітні синтаксичні зв'язки [17, 375]. В.М. Жирмунський звертав увагу на те, що граматична формалізація засобів субординації, явище відносно пізнє, свідчить про високий ступінь розвиненості мови і мислення, а існуюча в сучасній німецькій мові розгорнута система логічних форм підрядності складається тільки в ранньоновонімецькій період, в епоху утворення національної мови (XIV-XVI) [17, 65-67]. Розуміння автором цих процесів укладається в популярну серед германістів 50-60-х років минулого століття тезу про “примітивність” мислення давніх етносів, матеріальним свідченням якої є засоби структурної організації складних речень [див. там само]. Пізніше на спрощеність такого підходу вказував В. Г. Адмоні. На його думку, непереконливою видавалася спроба пояснити це явище загальною нерозвиненістю мислення людей у відповідну епоху, відсутністю в них уміння розрізняти й усвідомлювати більш абстрактні логічні зв'язки. Є всі підстави вважати, що поняття причини і наслідку, умови і мети були добре знайомі як людям давньоверхньонімецького періоду, так і людям порівняно більш давніх епох [1, 68-69]. О. І. Москальська висунула тезу про те, що інтерпретація природи складного речення має відбуватися з урахуванням положень, розроблених для простого речення, оскільки перше при досить ускладненій і своєрідній структурі зберігає усі основні формальні та функціональні характеристики власне речення [28, 5].

“Нові” мови, у тому числі й германські, в яких на ранніх етапах розвитку домінував паратаксис, традиційно розглядалися як “примітивні”,

тобто такі, що впродовж своєї історії піднімалися до рівня греко-латинської писемної традиції. У деяких діяхронних студіях і досі існує думка про “примітивність” давньогерманських культур і мовних моделей, яку підтверджують не досить високою диференціацією й ускладненістю системи підрядних зв’язків. Зрозуміло, що при такому підході реконструкція складного речення у прагерманській мові є неможливою, бо зведення розуміння гіпотаксису до системи поверхневих реалізацій занадто звужує обсяг досліджуваних синтаксичних явищ [6, 5].

Інший підхід ґрунтується на ідеї Н. Хомського про дворівневу репрезентацію речення у вигляді фонетичної і логічної форм. Цей підхід є придатнішим для розв’язання поставленої у дослідженні проблеми, тому що дозволяє зробити припущення стосовно існування складнопідрядного речення у дописемний період історії германських мов [див. 6, 6]. Слід також зважити на те, що загальна схема простого речення й окремих словосполучень історично простежується виразніше, ніж синтаксис складного речення [35, 137-145].

У германістиці існує стійке уявлення про те, що поєднання підрядного і головного речень в індоєвропейській мові-основі і на ранніх етапах розвитку індоєвропейських мов, відбувалося за принципом простого співположення, яке прийнято визначати як паратакис. Останній при цьому вимагає логічного, а не формально експлікованого зв’язку. Гіпотаксису, в сучасному його розумінні, передують паратактичний і координативний типи зв’язку головного і підрядного речень. Координація як перехідна ланка між паратакисом і гіпотаксисом має певний набір з’єднувальних засобів, у тому числі займенники, прислівники, частки і сполучники [6, 52].

Вільне нанизування простих речень, сукупним референтом яких є певна послідовність подій, у цілому властиве давньогерманським текстам. Такий тип асиндетичного зв’язку передує синдетичному складному реченню, оформленому сурядними сполучниками [там само, 159]. Слід визнати, що первісне утворення гіпотаксису відбувалося не тільки шляхом вільного нанизування логічно пов’язаних простих речень у межах складного цілого. Актуальною і нині залишається теза О. С. Мельничука про те, що основою розвитку складнопідрядних речень здебільшого були не складносурядні конструкції у власному розумінні, а складні конструкції, близькі до сурядних, але з такими смисловими зв’язками, які лежать тепер в основі підрядних зв’язків [26, 224].

У сучасному германському мовознавстві існують два підходи до тлумачення термінів *паратакис* та *гіпотаксис*. Згідно з першим, *паратакис* або *координація*, з одного боку, та *гіпотаксис* або *субординація* з іншого, вживаються на позначення тотожних явищ, у тому числі в історичних розвідках. Зокрема, А. Харріс та Л. Кемпбелл пропонують тлумачення *гіпотаксису*, як типу синтаксичного зв’язку, актуалізованого засобами підрядних речень, а *паратакису* – як *координації* або простого

співположення речень. Другий підхід представлений у західних граматичних студіях, у яких розмежовують паратаксист і координацію. Терміни “паратаксист” і “гіпотаксист” позначають логіко-семантичні відношення, а “координація” і “субординація” структурно-марковані типи синтаксичних зв’язків [див. 6, 44-46].

Форма паратаксисту, на думку Л. Л. Юфіка, не є граматичною. Складносурядне речення належить до перехідних форм від граматичних одиниць до дискурсу-тексту [див. 8, 101].

Особливу увагу сучасних дослідників привертає до себе *предикативність*, як одна з центральних проблем теоретичного синтаксисту. Так, наприклад, її вважають невід’ємною ознакою речення, що співвідносить зміст висловлювання з дійсністю [21, 138; 15, 17], сукупністю граматичних категорій, яка надає реченню оформлену за законами окремої мови цілісність [20, 160], еквівалентом “присудковості”, а також семантико-синтаксичною та комунікативною ознакою речення [25, 276], повідомленням інформації про будь-який об’єкт [8, 87-90], відношеннями між суб’єктом та предикатом. Предикативність у широкому плані є активним та динамічним співвіднесенням двох компонентів, де другий визначає перший [3, 37], або динамічним синтаксичним зв’язком [3, 16]. Таким чином, у межах предикативних відношень виникає сукупність граматичних значень. Отже, предикативність є структурно-організованою системою елементів (членів речення) [8, 88]. Таке розуміння, у свою чергу, спрямовує дослідника на вивчення синтаксичних зв’язків усередині самого речення [30, 17]. Л. Блумфілд та Ч. Хоккет цікавилися питаннями про природу суб’єкта та предиката та їх кореляції. У цілому, вони вважали суб’єктом те, що підлягає обговоренню, а предикатом – нову інформацію. Л. Блумфілд поділяв представлення інформації на дві частини. Ту частину, на якій спочатку зосереджена увага він називав суб’єктом, а та, що підлягає подальшому розглядові, предикатом. Відношення між ними визначається як предикація. Суб’єкт – це завжди щось дане, відоме або конкретне, предикат – його якість, дія або сутність, до якої він подібний. Ч. Хоккет трактував суб’єкти як топіки, а предикати, як коментарі. Предикація, за Ч. Хоккетом, є не що інше як внесення нової інформації до даної теми [див. 7, 76].

Логіко-синтаксичний підхід до визначення предикативності враховує той факт, що процес відбувається від предмета до ознаки. Суб’єкт і предикат сприймаються відповідно як знання дане (статичне) та нове (динамічне). Логічна предикативність передбачає процес приєднання нового знання до старого, тобто пізнання невідомої до цього часу ознаки предмета [22, 155]. Існуючі розвідки з цього питання сідчать про те, що поняття предикативності не має однозначного визначення у синтаксичних, вітчизняних та зарубіжних студіях. Причини такої невизначеності полягають перш за все у складності природи цього явища, адже

предикативність – це не предмет, а відношення, тобто абстракція високого порядку, якій притаманні кілька форм вираження [27, 30].

Згідно з концепцією І. Р. Вихованця, семантична структура складного речення є поєднанням двох (або більше) предикатно-аргументних структур, між якими встановлюються відповідні семантичні відношення. Елементарні речення як частини складного речення виступають незалежними одне від одного і однаковою мірою підпорядковуються сполучникові [9, 68].

Усім реченням притаманна предикативність, адже всі висловлювання, незалежно від їхньої поверхневої реалізації, відбивають двочлену будову думки. У глибинній семантичній сфері вони є двочленими, тобто містять суб'єкт (носій предикативної ознаки) і предикат (актуальна ознака суб'єкта), які можуть бути виражені імпліцитно [16, 36]. В. В. Віноградов вказував на те, що наявність інтонації та предикативності є для речення обов'язковими [див. 4, 53].

У 70-ті роки минулого століття у германістиці з'явилися ознаки функціонального підходу до розв'язання проблеми визначення природи складних синтаксичних утворень. У сучасних вітчизняних студіях цей підхід отримав новий імпульс, наприклад, у працях В. І. Карабана. Згідно з його концепцією, основу складних мовленнєвих одиниць становить сукупність речень; вони є сполученнями простих мовленнєвих актів. Одиниці такого типу мають спільні зі складним реченням характеристики: між їхніми складниками можуть існувати відношення координації і субординації, а їхній зміст не є адитивним [23, 4].

Для аналізу історичного синтаксису німецької мови В. Г. Адмоні ввів поняття *елементарного речення* і *цілісного речення* [1, 22-31]. Цілісними, на погляд В. Г. Адмоні, можуть бути самостійні речення, складнопідрядні та складносурядні. У давньонімецькій мові активізуються конструкції з віддієслівними іменами. На їх тлі розвиваються нові залежні предикативні зв'язки. При цьому посилюється роль порядку слів, який стає важливим засобом забезпечення внутрішньої з'єднаності речення, виявлення його цілісності. У порядку слідування компонентів речення простежується загальна тенденція до рамкової структури, яка в багатьох випадках охоплює речення в цілому [1, 20]. О. Єсперсеном були запропоновані терміни *цілісний* і *членний* замість *головне* й *підрядне* речення. Цілісне речення є незалежним, воно не є членом будь-якого іншого речення; членне речення залежне, воно входить на правах члена в цілісне речення. Частини речення, які прийнято називати в англійській мові терміном *(dependent) clauses*, у німецькій *Nebensätze* “підрядні речення”, не є реченнями [35, 358].

Наступність ідей В. Г. Адмоні відображена в теорії гіпотаксису сучасної німецької мови, запропонованій О. В. Гулигою, де поєднані індивідуальна авторська позиція стосовно одиниць найвищої ланки синтаксичного рівня. Складне речення при цьому інтерпретувалося як *цілісна* синтаксична одиниця, що реалізується у двох корелятивних

категоріях: складнопідрядному реченні або гіпотаксисі, і складносурядному реченні або паратаксисі. Складне речення репрезентоване сукупністю компонентів, що тією чи іншою мірою за своєю структурою наближається до речення і тому, що вони не є цілісними реченнями, можуть бути названі елементарними. О. В. Гулига вважає, що постійними елементами складного речення, на відміну від простого, є мінімум дві предикативні лінії, що утворюють дві предикативні одиниці. Отже, предикативні одиниці складнопідрядного речення виокремлюються зв'язками граматичної підрядності, експлікованою постійними елементами, тобто сполучниками [13, 72].

Незважаючи на більше зосередження уваги до змісту речення, його комунікативно-прагматичного аспекту, вітчизняна германістика здебільшого орієнтована на традиційну інтерпретацію природи складного речення, з його сурядним, підрядним і асиндетичним типами зв'язку [6, 26].

У радянській граматичній теорії довгий час існувала традиція, започаткована М. М. Дурново, пояснювати складнопідрядність (гіпотаксис/субординацію) як зв'язок граматично нерівноправних речень, відповідно складносурядність (паратаксис/координацію) – як синтаксичний зв'язок граматично рівноцінних одиниць мови, жодна з яких не може бути ототожнена з компонентом другого (головного) речення. Статус складнопідрядного речення як граматичної форми, на думку В. Г. Адмоні та Л. Л. Йофіка, визначається такими факторами, як цілісність, неперервність та завершеність синтаксичних зв'язків [див. 8, 104]. Розмежування *сурядного* і *підрядного* типів зв'язку, актуалізованого в складному реченні, на основі власне не мовних ознак і сполучників, відповідає підходу до визначення складного речення за формально-граматичними характеристиками [див. 6, 47]. Так, у випадку семантично складних речень типу *Хлопчик сердив нас своєю млявістю*, де два елементарних речення *Хлопчик сердив нас* і *Хлопчик був млявий*, поєднанні імпліцитним причиново-наслідковим зв'язком і синтаксичні засоби їх поєднання відсутні, не йтиметься про жодний із зазначених типів зв'язку [10, 68].

Враховуючи досягнення синтаксичної думки другої половини ХХ століття у формалізації пошукових процедур, спроба визначати синтаксичні явища в такий спосіб не може задовольнити дослідників. Тому виникли інші підходи до пояснення природи складного речення. Так, поняття *комунікативно ускладненого речення*, що визначається за принципом інформативної насиченості, було розроблене в працях московської школи функціонального синтаксису. Г. О. Золотова, наприклад, використовує поняття *монопредикативності* і *поліпредикативності*, які мають відповідати традиційним простому і складному реченням [21, 99-109].

І. Р. Вихованець розробив концепцію, згідно з якою типологія сучасного українського речення побудована за принципом формально-граматичної організації його елементарних і неелементарних компонентів.

Елементарне складне речення є біпредикативним, а ускладнене складне відповідно містить *n*- кількість предикативних частин [11, 36]. Отже, форма, семантико-синтаксичні зв'язки та їх ієрархія є основними ознаками складного речення. Це твердження органічно впливає із функціонально-синтаксичної концепції І. Р. Вихованця, згідно з якою у дослідженні синтаксичних одиниць і категорій враховуються два аспекти їх функціонування – семантичний і формальний. Необхідно підкреслити, що попри всі відмінності між формально-орієнтованим і функціонально-синтаксичним напрямками ключовим у визначенні складного речення в обох випадках залишається поняття предикативності.

Відомо, що у формуванні вітчизняної історичної германістики вирішальну роль зіграв формально-орієнтований підхід, успадкований від славістики. Він став тим інструментом дослідження, який і нині активно використовується в дослідженнях з історичного синтаксису. М. М. Гухман, В. М. Жирмунський, О. І. Смирницький, М. І. Стеблін-Каменський, В. М. Ярцева витлумачували поняття *складне складносурядне й складнопідрядне речення*, в основному, в контексті розв'язання проблеми генези складнопідрядного речення й створення історичних граматики. При цьому еволюція складного речення розглядалася О. М. Пешковським як “процес простого поєднання в думці двох фактів”. Паралельно М. І. Стеблін-Каменський писав, що присудку властивий особливий мисленевий зміст, який відіграє важливу роль в оформленні речення. У вченні про речення М. І. Стеблін-Каменський і В. М. Ярцева розвивали положення О. М. Пешковського про присудковість (предикативність), актуалізовану фінітним дієсловом, як маркером речення. [див. 36, 28-31]. Наприклад, В. М. Ярцева у викладі своєї теорії розвитку складного речення в історії англійської мови використовувала терміни *безсполучникова підрядність або підрядність у формі безсполучникової сурядності*, явища спільного всім давньогерманським мовам, яке поступово зникало завдяки розвиткові спеціальних службових слів – відносних займенників. Складне речення містить відповідно дві або більше предикативні одиниці [36, 21-245].

У 60-80-і роки минулого століття синтаксичні студії, збагачені досвідом попередніх дослідницьких парадигм, спрямовували свою увагу на аналіз функціонування синтаксичних одиниць у тексті, беручи до уваги його комунікативно-прагматичний аспект. Поява нової лінгвістичної одиниці – лінгвістики тексту – розширила межі дослідження центральної одиниці синтаксису – речення. О. І. Москальська розглядає текст як закритий ланцюжок тих же інтонаційно оформлених суб'єктно-предикативних структур, які з більшою повнотою і завершеністю реалізують функції номінації у поєднанні з когнітивною і комунікативною функціями [29, 130]. Такий підхід відповідав тенденції, яка в цей час з'явилася в загальному мовознавстві, зокрема у працях В. А. Звегінцева, де речення трактувалося як основна одиниця мовленнєвого спілкування [20, 166]. При цьому

складнопідрядне речення розглядається як форма дискурсивного мислення. У складнопідрядному реченні поєднані кванти змісту зафіксовані в окремих його частинах [8, 107].

Інтерпретація природи складного речення орієнтована, з одного боку, на його зміст, а з іншого боку, на його граматичну форму. Складне речення при цьому інтерпретується як цілісна синтаксична одиниця, що реалізується у двох корелятивних категоріях: складнопідрядному реченні або гіпотаксисі, і складносурядному реченні або паратаксисі. При цьому слід враховувати такі показники складного речення як сполучниковість та безсполучниковість. Гіпотеза про походження гіпотаксису від паратаксису ґрунтується на більшій поширеності паратаксису на ранніх стадіях писемного мовлення порівняно зі складнопідрядним типом речень, а також на розвиткові і походженні формальних засобів зв'язку.

Саме зазначені вище положення, на нашу думку, можуть бути покладені в основу подальшого наукового пошуку, зокрема на тлі розвитку складного німецького речення.

БІБЛІОГРАФІЯ

1. Адмони В. Г. Исторический синтаксис немецкого языка. – М.: Высшая шк., 1963.
2. Адмони В. Г. Двучленные фразы в трактовке Л. В. Щербы и проблема предикативности // Филол. науки. – 1960. – № 1. – С.35-42.
3. Адмони В. Г. Грамматический строй как система построения и общая теория грамматики. – Л.: Наука, 1988.
4. Баранник Д. Х. Про один актуальний спосіб синтаксичної номінації // Мовознавство. – 2006. – № 2-3. – С. 50-54.
5. Буніятова І. Р. Розвинута синтаксична система як результат розвинутого мислення// Наук. зап. Кіровоград. держ. пед. ун-ту. Сер.: Філологічні науки (мовознавство). – Кіровоград: РВЦ КДПУ ім. В. Винниченка – 2000. – Вип. 22 – С. 77-89
6. Буніятова І. Р. Еволюція гіпотаксису в германських мовах (IV-XIII ст.): Монографія. – К.: Вид. Центр КНЛУ, 2003.
7. Буніятова І. Р. Сучасний стан синтаксичної теорії речення та його витоки // Вісник Київського лінгвістичного університету: Сер.: Філологія. – К.: Видавничий центр КНЛУ, 2001. – Т. 4 – № 1. – С. 74-84.
8. Варшавская А. И. Смысловые отношения в структуре языка (на материале современного английского языка). – Л.: Изд-во Ленингр. ун-та, 1984.
9. Вихованець І. Р., Городенська К. Г., Русанівський В. М. Семантико-синтаксична структура речення. – К.: Наук. думка, 1983.
10. Вихованець І. Р. Нариси з функціонального синтаксису української мови. – К.: Наукова думка, 1992.
11. Вихованець І. Р. Граматика української мови / Синтаксис (Підручник). – К., 1993.
12. Гуйванюк Н.В. До поняття комунікативної парадигми речення // Мовознавство. – 2005. – № 3-4 – С. 148-154.
13. Гулыга Е. В. Теория сложноподчиненного предложения в современном немецком языке. – М.: Высшая школа, 1971.
14. Гухман М. М., Семенюк Н. Н. История немецкого литературного языка. – М.: Наука, 1983.

15. Долгова О. В. Синтаксис как наука о построении речи: Учеб. пособие. – М.: Высш. шк., 1980.
16. Ерхов В. Н. Предикация и предикативность в тексте (к вопросу о полипредикативности) // Предикативность и полипредикативность: Межвуз. сб. науч. трудов. – Челябинск: Изд-во ЧГПИ. –1987. – С. 35-41.
17. Жирмунский В. М. История немецкого языка, 5-е изд. – М.: Высш. шк., 1965.
18. Жирмунский В. М. Общее и германское языкознание. – Л.: Наука, 1976.
19. Жлуктенко Ю. О., Яворська Т. А. Вступ до германського мовознавства. – К.: Вища шк., 1986.
20. Звегинцев В. А. Предложение и его отношение к языку речи. – М.: Изд-во МГУ, 1976.
21. Золотова Г. А. Очерк функционального синтаксиса русского языка. – М.: Наука, 1973.
22. Ильенко С. Г. Персонализация как важнейшая сторона категории предикативности // Теретические проблемы синтаксиса современных индоевропейских языков. – Л.: Наука, 1975. – С. 154-159.
23. Карабан В. Н. Сложные речевые единицы. Прагматика английских асиндетических полипредикативных образований. – К.: Вища шк., 1989.
24. Кнабе Г. С. Ещё раз о двух путях развития сложного предложения // Вопр. языкознания. – 1955. – №1. – С. 108-116.
25. Кодухов В. Н. Введение в языкознание. Учеб. для студ. пед. ин-тов по спец. “Рус. яз. и лит.” – 2-е изд. – М.: Просвещение, 1987.
26. Мельничук О. С. Розвиток структури слов’янського речення. – К.: Наук. думка, 1966.
27. Монин И. Б. Спорное в теории предикативности // Предикативность и полипредикативность: Межвуз. сб. науч. тр. – Челябинск: Изд-во ЧГПИ, 1987. – С. 28-34.
28. Москальская О. И. Проблемы системного описания синтаксиса (на материале немецкого языка). – М.: Высшая школа, 1974.
29. Москальская О. И. Проблемы системного описания синтаксиса. – М.: Высш. шк., 1981.
30. Мухин А. М. Структура предложений и их модели. – Л.: Наука, 1968.
31. Панфилов В. З. Гносеологические аспекты философских проблем языкознания. – М.: Наука, 1982.
32. Почепцов Г. Г. Конструктивный анализ структуры предложения. – К.: Вища школа, 1971.
33. Смирницкий А. И. Древнеанглийский язык. – М.: Изд-во лит-ры на иностр. яз., 1955.
34. Смирницкий А. И. Синтаксис английского языка. – М., 1957.
35. Есперсен О. Философия грамматики: Пер. с англ. В. В. Пассека и С.П.Сафоновой. – М.: Изд-во иностр. лит., 1958.
36. Ярцева В. Н. Развитие сложноподчиненного предложения в английском языке. – Л.: Изд-во Ленингр. ун-та, 1940.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Маргарита Оксанич – асистент кафедри практики германських мов КДПУ ім. В. Винниченка.

Наукові інтереси: історичний синтаксис німецької мови, германське мовознавство.

РІВНІ ВАЛЕНТНОСТІ ДІЄСПІВНИХ ПРЕДИКАТІВ

Андрій ОЖОГАН (Кіровоград)

У науковій статті розглянуто особливості рівнів валентності (логічної, семантичної, синтаксичної, логіко-семантичної, формально-граматичної, власне-семантичної) та з'ясовано критерії їхньої класифікації на прикладах українського та європейського мовознавства.

The paper views features of levels of valence: logical, semantic, syntactical, logical-semantic, formal-grammar, semantic proper and suggests criteria for their classification based on the examples Ukrainian and European linguistics.

У сучасних лінгвістичних дослідженнях велику увагу зосереджено на проблемі валентності, що спричинено насамперед системним підходом до всіх явищ мови, зокрема до особливостей сполучуваності одиниць, оскільки їхні поєднувальні потенції не можуть бути випадковими, несистемними. Особливо помітною стала тенденція до вивчення питання рівнів валентності протягом останніх десятиліть. З'явилась ціла низка праць вітчизняних і зарубіжних мовознавців (Б.А. Абрамова, І.Р. Вихованця, Г. Гельбіга, А.П. Загнітка, Г.А. Змудяк, Н.Л. Іваницької, С.Д. Кацнельсона, О.В. Куц, О.І. Леути, Т.Є. Масицької, І.А. Пасічник, М.Д. Степанової та ін.), які засвідчили новий етап у дослідженні цієї проблеми. На відміну від класичного поділу валентності на логічну, семантичну, синтаксичну, сьогодні науковці виокремлюють такі її різновиди, як логіко-семантичну, формально-граматичну, власне-семантичну й семантико-синтаксичну. Визначальну роль у такому класифікаційному варіюванні відіграло пограничне місцерозташування валентності, яка перебуває в точці перетину граматики й лексики, синтаксису й семантики. На цю особливість слушно вказував ще на початку 70-х років ХХ ст. німецький учений Г. Гельбіг у своїй передмові до збірника наукових праць "Beiträge zur Valenztheorie" [8]. Виокремлення нових рівнів валентності увиразнить проблему недосконалості її класифікації, адже й дотепер відсутні чіткі критерії розподілу валентності, докладно не вивченою залишається специфіка їхнього взаємозв'язку. З огляду на це, метою нашого дослідження є встановлення диференційних ознак рівнів валентності та з'ясування принципів їхньої класифікації.

Якщо на початковому етапі розвитку теорії валентності з-поміж мовознавців точилися дискусії щодо категорійного статусу валентності, позаяк не було зрозумілим, чи вона є формальною, і тим самим її можна розглядати стосовно до дистрибутивних синтаксичних фактів у кожній окремій мові, чи це властивість понятійного характеру, яка є предметом логіки відношень [9, 139], то вже з 70-х років перед науковцями постала необхідність виокремити різні рівні валентності: логічну (в інтерлінгвальному поняттєвому плані), семантичну (вибіркову й комбінаційну) та суто синтаксичну (в плані обов'язкового й

факультативного заміщення “вільних місць”, диференційованих у різних мовах). Найбільш ґрунтовно й повно співвіднесення між рівнями валентності викладено в праці М.Д. Степанової й Г. Гельбіґа “Части речи и проблема валентности в немецком языке” [7].

Враховуючи наявність діалектичного зв'язку між дійсністю, мисленням і мовою, а також те, що явище позамовної реальності є об'єктом мисленнєвого відтворення й водночас основою мовних структур, учені-лінгвісти наголошують на ролі логічних суджень як поєднувальної ланки між явищами дійсності й семантико-синтаксичною структурою мови. Власне, відбиті у свідомості явища дійсності постають у вигляді структур висловлення, тобто як логічні предикати з однією чи кількома відкритими позиціями-аргументами (їхня кількість залежить безпосередньо від понятійного змісту предиката). Саме мисленнєві відношення між логічними предикатами (функторами, операторами) й аргументами дозволили мовознавцям виокремити логічну валентність, яка, на думку М.Д. Степанової й Г. Гельбіґа, “є відтворенням стосунків між позамовними явищами” [7, 155], тому що одновалентні предикати зазвичай відтворюють властивості індивідів (одна відкрита позиція), багатовалентні – стосунки між індивідами (дві й більше відкритих позицій). Для цього рівня валентності панівне значення має кількість аргументів (один чи декілька) логічних предикатів. Прикметно, що їхня сполучуваність виникає довільно.

Відтак, якщо до предикатів аргументи заповнюються відповідними змінними, які належать певним семантичним класам (наприклад, агенс, патієнс, адресат), тоді це семантична валентність, коли ж аргументи репрезентовані морфолого-синтаксичними структурами (певними членами речення й частинами мови у конкретній формі), то це – синтаксична.

Семантична валентність віддзеркалює той факт, що слова (як носії валентності) потребують визначених контекстних партнерів із відповідними семантичними ознаками й виключають інших контекстних партнерів з іншими семантичними ознаками. Вона регулює заповнення відкритих позицій класами партнерів, які відібрані за змістом за певними семантичними ознаками. Відбір потрібних контекстних партнерів і виключення непотрібних контекстних партнерів здійснюється на основі сумісності чи несумісності семантичних ознак обох контекстних партнерів (із лінгвістичного підходу), які у свою чергу мотивовані явищами дійсності (екстралінгвально). Наприклад, дієслова мовлення й мислення валентно зумовлюють суб'єкти-істоти, дієслова бачення – конкретні предмети й т. д. Речення на зразок *Otto stirbt manchmal* “Отто помирає інколи” у німецькій мові (за основного й непереносного значення дієслова) неможливе, тому що обставини мають змістовні ознаки, які суперечать семантичним ознакам дієслова, а відтак із ним несумісні. Речення ж *Er stirbt manchmal* можливе тільки за умови, якщо суб'єкт у якості слова-замінника представляє цілий клас (напр.: *Die Kamele können lange ohne Wasser auskommen. Sie sterben aber*

manchmal daran; Diese Pflanze ist nicht anspruchsvoll, aber sie stirbt manchmal; Die Reise mit dem Flugzeug ist gefährlich. Es stürzt manchmal), але не тоді, коли слово-замінник означає одну людину. Тому семантична валентність складається в обмеженні вибірковості, яка регулюється сумісністю контекстних партнерів.

Російський мовознавець Б.А. Абрамов свого часу зазначав, що семантична валентність детермінується семантичною вибірковістю слів – здатністю “домінанти допускати у своєму оточенні слова тільки певної семантики” [1, 12]. Семантичні валентності відповідають обов’язковим змінним у тлумаченні слова. У свою чергу, ці змінні виникають у тлумаченні як “наступники” семантичних валентностей більш простих предикатів. Хоча процедура наслідування семантичних валентностей і пояснює їхню природу, однак нюанси цієї процедури дотепер не досліджено. Зокрема, не отримали пояснення різниці в поверхневому оформленні вихідних й успадкованих семантичних валентностей, пор. *суд* як похідна відпредикатна назва від дієслова *судити*, однак *судити кого*, але *суд над ким (кого)*.

На відміну від семантичної валентності, синтаксична розглядає облігаторне чи факультативне заповнення відкритих позицій, які кількісно й якісно визначаються носієм валентності в кожній окремій мові. Тим самим вона регулює заповнення відкритих логіко-семантичних позицій облігаторними чи факультативними актантами та їхню синтаксично-морфологічну репрезентацію частинами мови в певних відмінках, наприклад, іменниками в номінативі, акузативі, чи поверхневими членами речення (наприклад, суб’єкт, об’єкт). Синтаксична валентність регулює “синтаксично-морфологічну репрезентацію різними частинами мови у визначених відмінках” [7, 156]. Про те, що ці різні рівні валентності тотожні й ізоморфні, підтверджують такі німецьки дієслова, як *helfen* й *unterstützen*, які мають те саме понятійно-логічне відношення, але розрізняються синтаксично-морфологічною реалізацією (при дієслові *helfen* вживається датив, при *unterstützen* – акузатив), напр.: *Hilf dir selbst, so hilft dir Gott; das Mittel unterstützt den Heilungsprozess* тощо.

У свою чергу семантична валентність, усупереч синтаксичній, виявляється семантично наповненою й розрізняється вже не просто за номерами, а й за типом виділюваного змістового відношення, що є своєрідним аналогом семантичних ролей, число яких варіюється в межах десятка. Зауважимо, що Ю.Д. Апресян у “Лексичній семантиці” розрізняє двадцять п’ять типів семантичних валентностей [2], серед яких валентності суб’єкта (*поїзд рухається*), контрагента (*захщатися від спаніеля*), реципієнта (*давати дітям*), адресата (*інформувати президента*), результата (*перетворюватися у воду*), періода (*відпустка на два місяці*), кількості (*більше на метр*) і т. д. Схожий список може утримувати й більш подрібнену класифікацію типів валентностей, ступінь диференціації якої в

даному випадку обмежений наступною умовою: близькі за сенсом валентності виступають різними, якщо вони трапляються в складі валентної структури одного слова. Такі, наприклад, валентність інструмента й засобу (*писати гусячим пером чорною тушю*), контрагента й посередника (*купляти у фірми через агента*).

Саме від характеру дієслова, його спроможності в складі предиката приймати той чи той іменник залежить семантична й синтаксична структура речення. С.Д. Кацнельсон виділяє формально-логічну, формально-синтаксичну, змістову валентність. Формально-логічна враховує число валентностей, формально-синтаксична – граматичні форми, а змістова – будується на виділені якісно розрізнявальних предикатів та їхніх іменних корелятив. Більш подібні виділення валентності дозволяє виокремити категорії синтаксичного зв'язку, які закладені в предикаті й реалізуються в процесі формування висловлення, і категорії лексико-семантичні, які закладені в слові на основі його семантичних компонентів [6, 167].

Теоретично всі типи валентностей могли б фіксуватися при одній лексемі, бо число валентностей при слові не обмежене. Одну валентність має, наприклад, прикметник *гарний*, слід вказати тільки на носія ознаки (*хто гарний*). Між тим, середнє число валентностей слова – скоріше 3-4. Візьмемо дієслово *просити*, а також *різати* (хто, що, чим, на чому), *сердитий* (хто, на кого, за що). Багатовалентним вважають шестимісне дієслово *відряджати* (хто, кого, звідки, куди, із якою метою, на який термін) та інші дієслова каузації переміщення. Наприклад, *відвозити* (хто, кого/ що, на чому, звідки, куди, за яким маршрутом, навіщо), однак число виділюваних при них обов'язкових семантичних валентностей не перевищує семи. При цьому семантична валентність може залишатися невираженою за таких причин. По-перше, вона може заповнюватися анафорично; по-друге, валентність може бути заповнена дейктично; по-третє, валентність може бути не виражена як несуттєва в конкретній ситуації, наприклад, *він відвіз дитину в школу*, де мають на увазі транспорт, що не виражений саме як несуттєвий для мовця. Нарешті, валентність може бути раз і назавжди заповнена в самому тлумаченні, і тому не виражатися поверхнево (у таких випадках говорять про фіксований, чи інкорпорований актант), наприклад, дієслово *взяти* (*узяв із сейфу гроші*), де мають на увазі, що гроші опинилися в руках у того, хто взяв їх.

Звідси й слід вважати, що зв'язок між семантичними й синтаксичними валентностями не означає їхньої обов'язкової взаємно-однозначної відповідності: синтаксичних валентностей у слова може бути менше, ніж семантичних. Однак їх може бути й більше – за рахунок ефекту, який прийнято називати *розщепленням* валентності. За таким розщепленням дієслово отримує додаткову синтаксичну валентність, яка відповідає семантичній валентності одного із його актантів. Таким чином, валентність на цей актант немовби розщеплюється на дві, одна із яких очікувана для

даного дієслова, а друга – зайва. Наприклад, слово *чухати* має об'єктну валентність, яка зазвичай заповнюється назвами частин тіла, наприклад, *чухати вухо/спину*, яким, у свою чергу, властива валентність на “власника” частини тіла – людини чи звіра. У результаті розщеплення *чухати* отримує не тільки прямий об'єкт, але й непрямий у давальному відмінку (*чухав коту вухо, чухав kota за вухом*).

Можемо зробити певні висновки, що існує залежність між синтаксичною і семантичною валентністю, а семантика дієслова є основним фактором, який визначає число і синтаксичну функцію аргументів. Але й те, що визначаємо як синтаксичну валентність, характеризує тільки формальний (структурний) бік, тому семантичну валентність розглядають як зміст, а синтаксичну – як форму вираження семантичної валентності.

Усе сказане можна охарактеризувати таким чином: 1) логічна валентність – позамовне відношення між понятійним змістом; 2) семантична валентність виявляється на основі сумісності й сполучуваності семантичних компонентів; 3) синтаксична валентність передбачає облігаторну й факультативну наповненість відкритих позицій певного числа й виду, які є різними в окремих мовах.

Валентність розуміють і як логіко-семантичну категорію, яка, ґрунтуючись на положеннях сучасної логіки, пов'язується з функціональною кваліфікацією предиката, аргументами якого є компоненти з певними відношеннями й місцями для “перемінних”. Тобто, семантичну валентність значною мірою розглядають з погляду логіки відношень, логіки предикатів. Логічні відношення також застосовують й для опису семантичних відношень, тому семантичну й логічну валентність часто об'єднують в один вид, звідси можна говорити про логіко-семантичну валентність загалом. Мають рацію ті, хто зазначає, що “логіко-семантична валентність визначає синтаксичну валентність, але в жодному разі не встановлює її остаточно”. [10, 8]. М.Д.Степанова та Г. Гельбіг виділяють логіко-семантичну валентність, під якою розуміють здатність дієслова фіксувати у своєму значенні універсальні екстралінгвальні відношення між явищами дійсності: “...логічним відношенням суджень відповідають семантичні відношення в реченні”. [7, 152]. Наприклад, дієслова слухового сприйняття мають валентність на одиницю, яка позначає подію, звуки; всі дієслова мовлення мають валентність на одиниці, яка позначає подію, звуки; всі дієслова фізичної дії мають валентність на одиницю, яка позначає адресат мови і пряму мову; а дієслова фізичної дії – валентність на одиницю, яка позначає предмет. Семантична залежність між значенням предиката та придієслівним іменником знаходять вираження в працях Б.А. Мельчука, Ваннера. Так, наприклад, у французькій мові більшість іменників, які позначають відчуття-відношення, поєднуються з дієсловом *eprouver* (*eprouver un profond respect/meppris* “зазнавати глибокої поваги/ презирства”; *eprouver de la compassion* “зазнавати жалю”) [2, 5].

Представниця білоруського мовознавства Г.А. Змудяк визначила валентність як логіко-семантичну категорію і, ґрунтуючись на положеннях сучасної предикатної логіки, кваліфікувала предикат як функцію, аргументами якої є предмети, пов'язані певним відношенням, тобто предикат є системою з певним відношенням і з місцями для “перемінних” у ньому. Досліджуючи роль дієслів незалежного спрямованого руху в організації структури речення, вона зазначала, що в логічній структурі речення, яка відбиває процес руху в мисленні людини, містяться п'ять логічних валентностей, або аргументів, і регулятор напрямку руху, що позначають відношення між учасниками дії. На семантичному рівні аргументами виступають агент, початкова й кінцева точки руху, маршрут, інструмент і напрямок руху. Семантика аргументів і відношення між ними розкриваються завдяки аналізу словникових дефініцій. У логіко-семантичній структурі, на ґрунті якої утворюються конкретні синтаксичні структури, семантика дієслова визначає кількість місць відповідно до складу позалінгвальної ситуації, причому всім дієсловам досліджуваної лексико-семантичної групи притаманна однакова кількість аргументів. Однак кожне з них має специфічні властивості, які дають йому змогу виділяти в конкретних реалізаціях певний аспект позамовної дійсності, тоді як інші виступають несуттєвими. Це спричинює те, що несуттєві аспекти позамовної дійсності є невираженими на синтаксичному рівні, актуальні ж для даного повідомлення аргументи отримують мовне представлення [3, 8 – 9]. Отже, Г.А. Змудяк, спираючись на нерозривний зв'язок мислення й мови, визначила валентність як логіко-семантичну категорією, що відображає природу ознак як елементів позамовних ситуацій. Однак відсутність чіткого розмежування ознакових і неознакових компонентів перешкоджає розумінню процесів семантичного ускладнення елементів конкретних реченневих структур.

В україністиці аналізують формально-граматичні, власне-семантичні й семантико-синтаксичні рівні валентності. Формально-синтаксична валентність регулює заповнення наявних відкритих семантичних позицій облігаторними й факультативними субстанційними синтаксемами, які певним чином репрезентовані морфолого-синтаксичними засобами. Вона детермінує формально-граматичний статус члена речення відповідно до ієрархії субстанційної синтаксеми, з якою він корелює в значенні предиката. Семантико-синтаксична валентність є міжрівневою мовною категорією, яка перебуває на перетині синтаксису, морфології та лексичної семантики й відбиває той факт, що ознакові слова як єдині носії валентності (насамперед дієслова) вимагають певних контекстних партнерів (іменників) із відповідними семантичними ознаками й виключають інших контекстних партнерів з іншими семантичними ознаками. Семантико-синтаксична валентність прогнозує поєднання обох контекстних партнерів (семантично опорного і семантично залежного) на основі сумісності їхніх семантичних

ознак. Це здатність ознакового слова сполучатися з іншими (неознаковими) словами, мати певне число відкритих позицій, які можуть заповнюватися одиницями відповідної семантичної природи. Семантико-синтаксична валентність уможлиблює розмежування семантично елементарних й семантично неелементарних простих речень на підставі диференціації носіїв активної й пасивної валентності.

Якщо послідовно розмежовувати семантичну й власне-синтаксичну валентність, то необхідно пам'ятати, що семантична валентність регулює заповнення відкритих позицій тими партнерами, які зумовлені певними семантичними ознаками, тобто детерміновані парадигматичними семами в структурі мовного знака. Власне-граматична (власне-синтаксична) валентність, зумовлена синтагматичними семами дієслова, впливає на ієрархічний статус компонента речення як його складника, детермінуючи його центральний чи периферійний, облігаторний чи факультативний статуси [4, 22 – 27; 5, 105].

Таким чином, розподіл валентності на рівні (логічні, семантичні й синтаксичні) й підрівні (логіко-семантичний, формально-граматичний, власне-семантичний і семантико-синтаксичний) зумовлений більшою мірою формальними й семантичними чинниками предикатів-дієслів.

БІБЛІОГРАФІЯ

1. Абрамов Б.А. Синтаксические потенции глагола (в сопоставлении с другими частями речи) // Научн. докл. высш. шк. Филол. науки. – № 3. – 1966. – С. 34 – 44.
2. Апресян Ю.Д. О семантической непустоте и мотивированности глагольных лексических функций // Вопр. языкознания. – № 4. – 2004. – С. 3 – 18.
3. Змудяк Г.А. Роль логико-семантической валентности в организации структуры предложения (на материале группы глаголов независимого направленного движения): Автореф. дис. ... канд. филол. наук: 10.02.05/ Минск. гос. пед. ин-т иностр. языков. – Минск, 1980. – 21 с.
4. Іваницька Н.Л. Двоскладне речення в українській мові. – К.: Вища шк., 1986. – 167 с.
5. Загнітко А.П. Дієслівні категорії в синтагматиці і парадигматиці. – К.: НМК ВО, 1990. – 132 с.
6. Кацнельсон С.Д. Типология языка и речевое мышление. – М.: “Эдиториал Урсс”, 2002. – 217 с.
7. Степанова М.Д., Хельбиг Г. Части речи и проблема валентности в современном немецком языке. – М.: 1978 – 258 с.
8. Beiträge zur Valenztheorie / Hrg. von G. Helbig. – Halle (Saale), 1971.
9. Heger K. Valenz, Diathese und Kasus // Zeitschrift für romanische Philologie. – 1966. – S. 124 – 145.
10. Helbig G. Zur Theorie der Satzmodelle. – Leipzig, 1977. – S. 4 – 12.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Андрій Ожоган – аспірант кафедри перекладу та загального мовознавства КДПУ ім. В.Винниченка.

Наукові інтереси: функціональна граматика.

КОНЦЕСИВНО-АДВЕРЗАТИВНІ КОНСТРУКЦІЇ В СТРУКТУРІ СКЛАДНОПІДРЯДНОГО РЕЧЕННЯ

Василь ОЖОГАН, Оксана МАЧАК (Кіровоград)

У статті з урахуванням структурно-граматичного й семантико-синтаксичного аспектів проаналізовано семантико-синтаксичні відношення між предикативними частинами складнопідрядних допустово-протиставних конструкцій, уточнено їхні диференційні ознаки, запропоновано відкориговану класифікацію цих складних утворень.

The article focuses on the semantic and syntactic relations between the predicative parts of the complex concessive-adversative constructions with consideration of structural (and grammatical) and semantic and syntactic aspects; their differential features are specified, the adjusted classification of these composite formations is offered.

Аналіз складнопідрядного речення як непростого явища синтаксису був і залишається першочерговим завданням сучасних лінгвістичних студій. Особливо важливим на цьому етапі розвитку мовознавчої науки є саме повний і всеохопний опис структурних особливостей усіх його основних типів. Маловивченими в україністиці залишаються підрядні конструкції допустово-протиставного різновиду, тому об'єктом пропонованої статті є складні утворення розчленованої структури з детермінантним власне-детермінантним типом синтаксичного зв'язку з концесивно-адверзативними семантико-синтаксичними відношеннями. Мета розвідки полягає в розгляді допустово-протиставних речень. Досягнення поставленої мети передбачає розв'язання таких завдань: 1) здійснити огляд наукових праць, присвячених проблемі виокремлення концесивно-адверзативних конструкцій; 2) простежити підходи до витлумачення цього типу речень; 3) уточнити класифікацію допустово-протиставних утворень; 4) проаналізувати семантико-синтаксичну структуру концесивно-адверзативних синтаксичних одиниць зі сполучними словами *хто, що, який, чий, як, де, коли, куди, скільки* у поєднанні із заперечною часткою *не* та адверзативними сполучниками *а, але, зате, проте, однак (одначе), та, все ж, так*.

Як відомо, підрядні допустові речення виділяють представники структурно-семантичного напрямку, засновником якого є М. С. Поспелов. Підґрунтям класифікації складних конструкцій лінгвісти формально-семантичного підходу вважають установлення структурних співвіднесень між залежною й головною частинами. Прибічники такої кваліфікації всі підрядні утворення диференціюють на конструкції розчленованої і нерозчленованої структури залежно від характеру зв'язку, виокремлюючи в межах речень розчленованої структури з детермінантним власне-детермінантним типом синтаксичного зв'язку складні утворення з підрядною предикативною частиною концесивною.

Уперше синтаксичні одиниці з залежною частиною допусту виділив В. О. Богородицький на поч. ХХ ст., висловивши думку, що при визначенні складнопідрядних речень треба брати до уваги: 1) до чого залежна частина відноситься; 2) якими формальними засобами вона пов'язується; 3) які змістові відтінки виражає [2, 230]. Пізніше про утворення допусту згадували О. О. Шахматов і М. С. Поспелов, причому останній кваліфікував такі речення, як конструкції перехідного типу – з ознаками сурядності й підрядності [11, 332].

Звертав увагу на ці синтаксичні одиниці й український мовознавець О. С. Мельничук, який уважав, що всі види залежних предикативних частин визначаються з урахуванням їхніх синтаксичних функцій у цілому складнопідрядному реченні [8, 35]. Так, лінгвіст виокремлював цей підтип в утвореннях з підрядною адвербіальною.

В. А. Белошапкова з-поміж складних конструкцій розчленованої структури з детермінантним власне-детермінантним типом синтаксичного зв'язку за семантикою сполучників виділила складнопідрядні речення зумовленості, а в межах цього різновиду – утворення з концесивною залежною частиною [1, 222].

Автори “Русской грамматики” 1980 р. зауважують, що “у реченнях, які виражають допустові семантико-синтаксичні відношення, корелюють дві ситуації, з яких одна, представлена в підрядній частині, не є достатнім підґрунтям для того, щоб відмінити собою іншу...” [13, 585 – 586].

Залежні частини в складнопідрядних конструкціях допусту можуть бути препозиційними, постпозиційними і, рідко, інтерпозиційними. Автори “Современного русского литературного языка” за ред. П. О. Леканта підкреслюють, що за умови препозиції підрядної частини із сполучниками *хоч, нехай* перед головною частиною можливі кон'юнктиви *а, але, зате, проте, однак (одначе), та, все ж, так* [14, 372 – 373], напр.: *Хоча має економія в Каховці свою власну контору, проте Савка рідко ночує там* (Олесь Гончар). За постпозиційного розташування залежної частини речення може набувати обмежувально-допустової семантики [14, 372 – 373], напр.: *До селища Дарина поверталася поволі, хоч думки її летіли на крилах* (Юрій Яновський). Д. Е. Розенталь наголошує на тому, що сполучники з часткою *не* мають узагальнювально-допустове значення [12, 507], напр.: *Куди б Ярина не йшла і що б не робила, завжди брала з собою Малушу* (Семен Скляренко) і под.

Представники структурно-семантичного напрямку зазначають, що в усіх кон'юнктивних конструкціях сказане в головній частині відбувається всупереч тому, чого слід би було очікувати, виходячи зі змісту підрядної. Слушно зауважує А. Г. Кващук про те, що в системі складного речення допустові посідають особливе місце, їхні утворення є “свідченням і наслідком взаємодії двох основних типів зв'язку – сурядності й

підрядності”, адже підгрунтям “допустової підрядності є сурядне протиставлення” [7, 44].

Таким чином, складні речення з concessивно-адверзативною підрядною предикативною частиною – це особливий тип складнопідрядних утворень розчленованої структури. У сучасному мовознавстві конструкції із семантико-синтаксичними відношеннями допусту кваліфікують як речення зі складною підрядністю (А. Г. Кващук) [7, 44 – 50], хоча деякі вчені зараховують їх до перехідних, синкретичних утворень – від підрядності до сурядності (Ф. І. Буслаєв, В. О. Богородицький) [2, 230 – 232], а О. М. Пешковський пропонує називати їх навіть сурядно-підрядними [10, 468]. В. В. Виноградов вважає, що в реченнях, оформлених сполучниками на зразок *хоч – але, правда – але* і под., спостерігаємо контамінацію сурядного й підрядного зв’язків [3, 22].

Отже, складнопідрядні речення розчленованої структури з детермінантним власне-детермінантним синтаксичним зв’язком допустової семантики – це такий складний різновид перехідного типу, “підрядна частина в яких вказує на дію або стан, всупереч яким і відбувається дія чи реалізується стан головної частини” [6, 406].

У лінгвістичній науковій літературі допустові речення звичайно диференціювали з урахуванням сполучних засобів зв’язку, а розгляд семантики свого часу цих конструкцій відсувався на другий план, хоча, як відомо, цей складний різновид утворень не виступає в мові як однорідний масив, а розподіляється на окремі групи й підтипи. Синтаксичні одиниці диференціюються між собою насамперед семантичними відтінками, структурними особливостями й засобами оформлення синтаксичного зв’язку. За формальною ознакою можливості/ неможливості перестановки предикативних частин В. А. Белошاپкова запропонувала розподіляти складні concessивні одиниці на утворення вільної чи зв’язної структури [5, 720]. Автори “Русской грамматики” 1980 р., незважаючи на те що встановили поняття про власне-допустові й невласне-допустові відношення, розрізнення допустових конструкцій здійснюють за сполучниками – недиференційованого чи диференційованого значення [13, 586]. І. І. Слинько услід за А. Г. Кващуком пропонує класифікувати такі речення на два підтипи – власне-допустові й невласне-допустові, зараховуючи до другого різновиду реченнєві утворення, які можуть набувати різних семантичних відтінків – зіставлювального, умовного, узагальнювального, розділового [15, 564].

Цілком вмотивованою, на нашу думку, є розподіл складнопідрядних одиниць з відношеннями допусту на асинкретичні (власне-допустові) й синкретичні (невласне-допустові), а синкретичних – на concessивно-адверзативні (допустово-протиставні), concessивно-диз’юнктивні (допустово-розділові), concessивно-узагальнені й concessивно-кондиціональні (допустово-умовні) різновиди [9, 98]. Пор. кваліфікацію

А. Г. Кващука, який виділяє дві великі групи concessивних речень: конструкції власне-допустові й узагальнено-допустові. Диференціацію між двома типами автор кваліфікації вбачає в тому, що в утвореннях власне-допустових сказане в головній частині здійснюється всупереч звичайним, нічим не посиленним обставинам, що їх містить зміст підрядної частини, а узагальнено-допустові містять у залежній частині вказівку на посилений або на найвищий ступінь вияву того, що є змістом підрядної частини й всупереч чому здійснюється сказане в головній [7, 45]. У свою чергу перший тип А. Г. Кващук розподіляє на підтипи. Так, з-поміж власне-допустових він виокремлює такі різновиди: 1) складнопідрядні речення протиставно-допустового співвіднесення; 2) складні конструкції обмежувально-допустової кореляції; 3) утворення розділово-допустового співвіднесення; 4) складнопідрядні одиниці приєднувально-допустового співвіднесення [7, 45 – 51].

Таким чином, допустово-протиставні складнопідрядні речення мовознавець виділяє серед утворень власне-допустових. Лінгвіст наголошує на тому, що в конструкціях цього різновиду зміст головної частини різко протиставляється тому, чого слід би було очікувати, виходячи зі змісту підрядної. Залежна частина в таких реченнях стоїть завжди в препозиції щодо головної, це зумовлено тим, що так підрядну частину легше виділити, надати їй більшої комунікативної значущості. Допустово-протиставні конструкції А. Г. Кващук розподіляє на три структурно-семантичні групи:

1. Першу “становлять речення, у яких зв’язок оформляється парними допустовими сполучниками *хоч (хоча) – але, хоча – проте, дарма що – однак* і под., напр.: *Хоч бджолярські книжки меду не носять, а Левко подарився в читання* (О. Дмитренко)” [7, 46].

Дослідник акцентує увагу на тезі, що вживання сурядного протиставного кон’юнктива, яким починається головна частина, спричиняє до посилення протиставно-допустових відношень. Для цього тут використовують й інші засоби – такі, як перенесення з головної частини до підрядної слів, що мають найбільше змістове навантаження, напр.: *Саливон був хоч ще й молодий хлопець, та сили не бракувало* (Петро Панч); уживання підсилювальної частки *і*: *Хоч запекла, хоч і люта боротьба, тільки ж кривда проти заслаба*; функціонування в головній і підрядній частинах антонімів: *Є й чоловік, мов той нещасний птах: хоч сльози у очах, усмішка на устах*; чітке лексичне протиставлення змісту частин: *Узда хоч золота, а все-таки узда*; додаткове пояснення змісту головної частини підрядною іншого виду, найчастіше – причиновою [7, 46].

2. Другу групу граматист окреслює як конструкції, у яких “підрядна частина, можлива лише як препозитивна, приєднується до головної парним сполучником *правда – але (правда – а)*” [6, 46]. Лінгвіст утврджує думку, що при цьому підрядність настільки послаблюється, що терміни “головна частина” і “залежна частина” в їхньому звичному розумінні можна вживати

лише умовно. Так відбувається тому, що **правда** разом із сполучниковою функцією зберігає семантику модальності й надає підрядній частині значення “допущеної поступки”, важливість якої підкреслюється, але поступка ця – тимчасова й “допущене” головною частиною твердження спростовується: **Правда, є ще один дерев’яний місточок у районі фільварку, але через нього танкам не пройти** [7, 46].

3. Третю групу допустово-протиставних утворень визначає як конструкції, у яких препозиційна (в абсолютній більшості випадків) підрядна частина приєднується до головної парним сполучником **хай (нехай) – але (а)** або одиничним **хай (нехай)**. У таких реченнях підрядна частина містить своєрідне припущення, а головна – очікуваний контрастний результат [7, 47].

Автор дослідження звертає увагу на те, що **хай (нехай)** можуть виконувати одночасно роль допустового кон’юнктива й формотворчої частки за умови, що припущення, висловлюване в підрядній частині, означає дію ірреальну, напр.: **Нехай мені буде важко, а свого доб’юся**. Але якщо виражається дія реальна, то **хай (нехай)** виступають у власне-сполучниковій функції [7, 47].

Синтаксист висловлює тезу про те, що граматичні одиниці концесивно-адверзативної кореляції можуть набувати відтінку умови, якщо в залежній частині з’являються атрибути умовного способу [7, 47].

В окрему групу А. Г. Кващук виділяє узагальнено-допустові речення й з-поміж них – утворення, частини яких поєднані за допомогою відносних займенників і прислівників із часткою **не** та протиставних сполучників **а, але, зате, проте, однак**, напр.: **Скільки комісій не приїздило, яких перевірок йому не влаштували, – а він як в’юн!** (З журналу) [7, 46].

Як нам видається, витлумачення цих речень як узагальнено-допустових є не досить логічно вмотивованим і переконливим, адже вони мають яскраво окреслену допустово-протиставну семантику, яка посилюється протиставними кон’юнктивами. Отже, речення такого типу слід кваліфікувати як концесивно-адверзативні. І. Р. Вихованець наголошує на тому, що “невідповідність між явищами, повідомлюваними в головній і підрядній частинах, увиразнює уведення до структури головної частини сполучникових засобів типу **а, але, та** (у значенні **але**), **проте, однак, однак, зате** у випадках, коли підрядна частина стоїть перед головною” [4, 327].

Складнопідрядні речення концесивно-адверзативного типу в українській мові представлені двома основними різновидами, що відрізняються за характером поєднання головної й залежної частин. Перший становлять конструкції з формально вираженими протиставними сполучниками сурядності **а, але, зате, проте, однак, однак, все ж, та**: **Чи це свідомо, чи під впливом хвилі, як не було, а ревності – це сказ** (Ліна Костенко). До другого різновиду належать синтаксичні одиниці,

частини яких поєднуються на інтонаційному рівні, а протиставні кон'юктиви сурядності – еліпсовані: *Як не лає, як не кричить на неї пані, бабуся не лякається* (Марко Вовчок).

З урахуванням семантико-синтаксичних відношень між предикативними частинами допустово-протиставних конструкцій виокремлюємо утворення: 1) субстанційні; 2) атрибутивні; 3) адвербіальні.

Субстанційні конструкції становлять такий тип складнопідрядних реченнєвих утворень розчленованої структури, підрядна частина яких містить сполучні слова *хто, що* в поєднанні із заперечною часткою *не*, які є носіями субстанційності. Синтаксичні одиниці із субстанційними відношеннями у свою чергу поділяємо на утворення суб'єктні й об'єктні. Розглянемо речення *Хто тільки не пробував рух пісків цих зупинити, але нічого не виходило, бо садили не те, або не так, або не тоді* (Олесь Гончар). У цій конструкції засіб зв'язку *хто не* виступає суб'єктом дії й виконує функцію підмета на формально-граматичному рівні, а в реченні *Що не вродить – а все засохне, така вже осінь* (З журн.) підрядна частина містить компонент *що не*, який так само виступає суб'єктом дії й виконує функцію головного члена – підмета. Звернемося до утворення – *Що не кажи, а важко в тобі впізнати колишнього військового льотчика, – зауважив підтягнутий, підібраний Корольок* (Олесь Гончар). Залежна частина цієї конструкції включає до свого складу сполучний засіб *що не*, який є носієм об'єктності й виступає на формально-синтаксичному рівні додатком.

Атрибутивні конструкції формують такі речення, у складі підрядної частини яких знаходимо сполучне слово *який не*. Цей тип утворень репрезентований реченнями на зразок: *Який не коштовний був дарунок, не принесе він радощів, якщо не від коханої людини* (З журналу). В атрибутивних конструкціях залежна частина виступає означенням. Предикати підрядної зазвичай аналітичні – складені іменні, напр.: *Яка вже Катерина не гарна, а все стара мати знає її ціну* (З журн.).

Кількісно найбільшою групою є адвербіальні конструкції допустово-протиставного типу. Цей різновид представляють такі класи утворень, підрядна частина яких містить обставину, яка є носієм адвербіальності. У ролі цього члена речення виступають сполучні слова *як не, де не, куди не, коли не, скільки не*. Відповідно до семантичного різновиду адвербіального члена речення виокремлюємо такі типи синтаксичних одиниць: 1) способу дії; 2) квалітативні; 3) темпоральні; 4) локативні.

Концесивно-адверзативні утворення способу дії формують підрядні речення із сполучним засобом *як не*: *Як би там не було, а література моя професія* (Леся Українка); *Як не кажи, а він – Антонович – теж чесно протоптав свою тисячу кілометрів, щоб визволити оцю Грінаву* (Олесь Гончар). У представлених конструкціях сполучні слова виконують функцію обставини способу дії.

Квалітативні речення – утворення, що містять у своєму складі сполучне слово *скільки* в поєднанні з заперечною часткою *не*, яке виступає в адвербіальній функції міри й ступеня, напр.: *Скільки не проси "Дядьку, покатайте"*, *ніколи не візьме* (Володимир Нестайко); *Скільки не стрижи, а кожух все теплий, на другу зиму на ньому вовна знову, як була* (Олесь Гончар).

Допустово-протиставні складнопідрядні речення розчленованої структури з семантикою часу кількісно найменша група, її структурують синтаксичні одиниці із засобом зв'язку *коли не*: *Коли не глянеш, вона в оточенні дітлашині, і хоч нікому Тоня не потурає, як їй самій батько не потурав, всякого вміє приструнчити, все ж незважаючи на це, малюки чомусь линуть до неї найбільше* (Олесь Гончар). Бачимо, що у підрядній частині аналізованої конструкції сполучне слово *коли не* – темпоральна обставина.

Концесивно-адверзативні речення з власне-детермінантним типом синтаксичного зв'язку із значенням місця становлять конструкції, залежна частина яких містить аналітичні сполучні компоненти *де не, куди не*, що є носіями адвербіальної локативності. Порівняймо утворення *Куди не зайдеш – пуста* (Олесь Гончар) і *Де не піду, й вони за мною* (Тарас Шевченко). У вищезазначених конструкціях у ролі обставини місця виступають сполучні слова *куди не, де не*, які як члени речення різняться між собою певними семантичними відтінками. Якщо в першому утворенні локативна обставина *куди не*, поєднуючись із предикатом, утворює значення динаміки, то в другому – *де не* надає присудковій статичності. Отже, у межах цього типу виокремлюємо речення динамічні й статичні.

Таким чином, допустово-протиставні речення – специфічний різновид складнопідрядних речень розчленованої структури детермінантного власне-детермінантного типу, який характеризується досить складними семантико-синтаксичними відношеннями. Досліджуючи такі конструкції, бачимо, що ці синтаксичні одиниці мають чітко окреслені групи й різновиди, які відмінні своїми відтінками значень.

БІБЛІОГРАФІЯ

1. Белошاپкова В. А. Современный русский язык: Синтаксис. – М.: Высш. шк., 1977. – 248 с.
2. Богородицький В. А. Общий курс русской грамматики. – 5-е изд., перераб. – М.; Л.: Соцэргиз, 1935. – 356 с.
3. Виноградов В. В. "Синтаксис русского языка" акад. А. А. Шахматова // Вопр. синтаксиса современного русского языка. – М.: Учпедгиз, 1950. – С. 22 – 24.
4. Вихованець І. Р. Граматика української мови. Синтаксис: Підручник. – К.: Либідь, 1993. – 368 с.
5. Грамматика русского языка: Синтаксис. – М.: Изд-во АН СССР, 1954. – Т. 2. – 720 с.
6. Загнітко А. П. Теоретична граматика української мови. Синтаксис: Монографія. – Донецьк: Дон НУ, 2001. – 622 с.
7. Кващук А. Г. Складнопідрядні речення з підрядними допустовими та їх різновиди // Укр. мова і літ. в шк. – 1975. – № 8. – С. 44 – 51.

8. Мельничук О. С. Про природу складнопідрядних речень та принципи їх класифікації // Укр. мова в шк. – 1953. – № 2. – С. 25 – 36.
9. Ожоган В. М. Синтаксис складнопідрядного елементарного речення / Міністерство освіти і науки України. Кіровоград. держ. пед. ун-т ім. В. Винниченка. – Кіровоград: ЛОВ, 2006. – 124 с.
10. Пешковский А. М. Русский синтаксис в научном освещении. – М.: Учпедгиз, 1933. – 468 с.
11. Пospelов Н. С. О грамматической природе сложного предложения // Вопр. синтаксиса современного русского языка. – М.: Изд-во АН СССР, 1950. – С. 321 – 337.
12. Розенталь Д. Э., Голуб Н. Б., Теленкова М. А. Современный русский язык. – М.: Высш. шк., 1991. – 507 с.
13. Русская грамматика: В 2 т. / Ред. кол.: Н. Ю. Шведова (гл. ред.) и др. – М.: Наука, 1982. – Т. 2: Синтаксис. – 709 с.
14. Современный русский литературный язык / П. А. Лекант, Н. Г. Гольцова, В. П. Жуков и др.; Под ред. П. А. Леканта. – 2-е изд., испр. – М.: Высш. шк., 1988. – 416 с.
15. Слинько І. І., Гуйванюк Н. В., Кобилянська М. Ф. Синтаксис сучасної української мови: Проблемні питання: Навч. посіб. – К.: Вища шк., 1994. – 670 с.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

Василь Ожоган – доктор філологічних наук, професор, завідувач кафедри української мови КДПУ ім. В. Винниченка.

Наукові інтереси: функціональна граматики.

Оксана Мачак – магістрантка кафедри української мови КДПУ ім. В. Винниченка.

Наукові інтереси: функціональна граматики.

СКЛАДНОПІДРЯДНІ РЕЧЕННЯ НЕРОЗЧЛЕНОВАНОЇ СИМЕТРИЧНОЇ СТРУКТУРИ З ПРИСЛІВНИМ ПРИСЛІВНО-КОРЕЛЯЦІЙНИМ ТИПОМ СИНТАКСИЧНОГО ЗВ'ЯЗКУ З ПРОНОМІНАТИВНО- СПІВВІДНОСНОЮ ПІДРЯДНОЮ ПРЕДИКАТИВНОЮ ЧАСТИНОЮ ТЕМПОРАЛЬНОЮ

Василь ОЖОГАН, Тетяна ОГАРЕНКО (Кіровоград)

У статті з позицій формально-граматичного й семантико-синтаксичного аспекту розглянуто структуру валентно не зумовлених симетричних нерозчленованих складних речень прислівного прислівно-кореляційного типу зв'язку із займенниково-співвідносною темпоральною підрядною предикативною частиною, з'ясовано підходи щодо їхньої класифікації, проаналізовано засоби зв'язку, встановлено асинкретичні й синкретичні семантичні відношення між складниками.

The article explores the structure of valency-unconditioned, symmetrical, non-split compound sentences of adverbial-correlational type of connection with pronomially-correlated temporal subordinate predicative part from formal-grammar and semantic-syntactical aspect. The approaches to their classification are clarified, the means of connection are analysed, asyndetic and syndetic semantic relations between the constituents are determined.

На сьогодні в україністиці не існує єдиного усталеного погляду стосовно кваліфікації складнопідрядних темпоральних речень, які довгий час трактували то як конструкції нерозчленованої структури, пов'язані з

дієсловами, словами-релятами займенникового типу, субстантивними чи адвербіальними обставинами часу [2, 245; 5, 374], то як утворення розчленованого типу, що пояснюють головну предикативну частину загалом [6, 343; 1, 199]. На нашу думку, мають рацію ті мовознавці, які вважають, що складні речення з підрядними темпоральними предикативними частинами за наявності прономінативного дійктичного релята в головній слід визначати як конструкції прислівного прислівно-кореляційного типу, оскільки на формально-граматичному й семантико-синтаксичному рівнях залежна частина зумовлюється, “програмується” компонентом корелятивної пари, а синсемантичний релят головної предикативної частини, у свою чергу, вимагає конкретизації, поширення за рахунок підрядної, напр.: *Русин за думками не бачив, як старий Боян носив до хижі сухий хмиз, дроба і пласти сіна. Опам’ятався аж тоді, коли Зелейник підступив до нього* (Роман Федорів); *Правда ця все зростала й зростала доти, доки вже не прокололася, як їхній надувний гумовий матрац* (Богдан Жолдак) і под.

Існують у лінгвістиці й різні підходи щодо того, за допомогою яких засобів поєднується підрядна часова частина з усією головною/компонентом головної. Автори наукових праць здебільшого твердять, що складники темпоральних конструкцій пов’язані між собою сполучниками й сполучними словами, однак чітко не диференціюють їх, “і тому важко зрозуміти, що мається на увазі – чи всі сполучники можуть бути і сполучними словами, чи таке перетворення відбувається тільки з окремими формами” [4, 523; 2, 245; 7, 360; 6, 374 тощо]. Слушно зазначає І. Г. Чередниченко, підкреслюючи, що залежна предикативна частина часу поєднана з головною сполучними словами тоді, коли вона пояснює іменники, прикметники, займенники, прислівники, в інших випадках функціонують сполучники [8, 100, 103, 107, 111, 113].

Об’єктом розгляду пропонованої статі виступають складнопідрядні речення нерозчленованої симетричної структури займенниково-співвідносного типу, які містять у своїй структурі – і в головній, і в залежній частинах – прономінативні темпоральні компоненти. Метою наукової розвідки є дослідження структурно-граматичних особливостей і семантико-синтаксичних відношень між складниками зазначених утворень. Реалізація цієї мети передбачає розв’язання таких завдань: 1) виокремити симетричні конструкції із сполучними словами прислівникового темпорального типу з-поміж складних речень інших різновидів; 2) з’ясувати засоби зв’язку між предикативними частинами аналізованих структур; 3) установити асинкретичні й синкретичні відношення в межах складнопідрядних речень із залежними предикативними частинами часу.

Складним реченням з підрядною темпоральною частиною нерозчленованої структури називають таку конструкцію з прислівним прислівно-кореляційним типом синтаксичного зв’язку симетричного різновиду, у якій залежна предикативна частина, пояснюючи дійктичні

реляти головної, характеризує її дію (або стан) з погляду протікання в часі, напр.: *От тоді, коли сонце злетіло найвище, коли поморені люди збирались на обід*, чорною марою з балок виринули татари (Юрій Логвин); *Тоді, як був я ще в академії, як належав до різних товариств, ходив гордий, мов князь, з лептою на грудях, співав, захоплювався...* (Ольга Кобилянська); *Мене чомусь не винесли на наступній станції, і потім теж обминала мене смерть. Та й тепер, коли я вже давно вдома, смерті моєї ще нема, вона, видно, задубіла у вагоні, коли везли мене на Сибір* (Роман Федорів); *Доти все гарне, доки не ясне* (Ольга Кобилянська); *На ньому була срібляста смушева шапка, коричнева куртка, вовняні про свято штани і високі чоботи з попротираними халявами; з-під ліктя визирав рожевий обрубок пальця, ліва повіка, як завжди, коли Він на щось напружено дивився, була опущена нижче за праву* (Роман Андріяшик) і т.д.

Залежна предикативна частина часу відповідає на питання *коли?*, *доки?*, *поки?*, *допоки?*, *до якого часу?*, *до яких пір?*, *відколи?*, *від якого часу?* і поєднується із вказівними релятами головної за допомогою сполучних слів-корелятивів *коли*, *як*, *поки*, *доки*, *допоки*, *відколи*, напр.: *Тоді зустрівся Іван очима з дружиною своєю і побачив в її очах дві прозорі й прегарні сльозини, від чого перестала вона виглядати так марно і знову стала такою ж, як була тоді, коли вибігала до нього в темні ночі чи коли зустрічалася з ним біля криниці* (Валерій Шевчук); *Єремія стривожився. Звістка була небезпечна. Це було тоді, як Богдан Хмельницький втік з сином Тимошем на Запорозжжя й вже намовив Січ встати на Польщу* (Іван Нечуй-Левицький); *Трава в степах щороку росла доти, поки під осінь од вітрів та дощів лягла цілим шаром на землю* (Андріан Кащенко); *Але чи не є нашим призначенням... так хоче Бог і так потрібно Україні... чи, отже, не є нашим призначенням сьогодні вмерти, щоб завтра на нашій крові зійшли, як молоде жито, нові борці. І так триватиме доти, доки не встане Україна* (Роман Федорів); *Відколи копання воску сталося головним ділом бориславського промислу, а широкий розвиток того промислу чимраз більший обілював користі, відтоді, крім денної, введено також нічну роботу в ямах* (Іван Франко) тощо.

Функцію релятивів у головній частині виконують синсемантичні займенникові прислівники темпоральної семантики *тепер*, *завжди*, *назавжди*, *іноді*, *тоді*, *відтоді*, *потім*, *доти*, *поту*, *колись*, напр.: *Знав, що поділиться своїми думками з аталиком як не сьогодні, то завтра, – але тепер, коли кожна секунда важила не більше і не менше, як зеленоверха чалма, тепер, коли серце калатало в грудях одне тільки: “Нарешті, нарешті, нарешті!”*, *коли очі жаріли жаждою і тривогою, він не хотів заглядати у вузькі прорізи повік Сефера Газі, які завжди відкривалися тоді, коли Іслам потребував поради* (Роман Іваничук); *Безперечно, у світлі відомих фактів можна добачити велику долю автобіографічності поезій “Зів’ялого листя”*. Три жемутки – три періоди любові, кожен з яких

починається якимсь фактом, якоюсь подією і закінчується теж якимсь фактом чи подією. Зустріч, знайомство, любов ліричного героя, і “не надійся нічого”, з уст героїні, – зміст першого жмутка. Другий жмуток – смуток за втраченим, оплакування... Третій – відчай за втраченим **назавжди, коли вже нічого чекати, після чого вже не варто жити...** (Роман Горак); **Іноді, коли вагони пролітали повз оселі, він підбігав до вікна, безцеремонне затуляв його своїм станом і пильно вдивлявся десь** (Микола Хвильовий); **Ось таке почуття страху не покидало сивого полковника відтоді, як він прибув з місією визволення на галицьку землю** (Роман Андріяшик); **Сивоок довго лежав у хижі, потім, коли сонце вже добре підбилося, вийшов на подвір'я** (Павло Загребельний); **Що бажання? Це як роса порання, Потім блистить, мов дороге каміння, Доки її серця не зацілує проміння** (Богдан Лепкий); **...відомо, що мистець живе не вмираючи доти, доки живуть його витвори** (Роман Федорів); **Рипів під ногами сніг, так, як тоді, як колись, коли я, закоханий, ходив у Лисиче** (Володимир Сосюра) й под. Інколи реляти ускладнюються частками, напр.: **За цілий день випускав косу з рук тільки тоді, коли треба було попоїсти та виспатись** (Панас Мирний); **Прокляття, якесь каїнове тавро, що по ньому мене впізнаватимуть навіть тоді, коли я возговорю не те що чистою руською, а небесною, ангельською мовою** (Микола Куліш); **Був добрий і довірливий навіть тоді, коли треба бути твердим і жорстоким** (Раїса Іванченко) тощо.

Підрядні предикативні частини разом з дейктичними релятами-прономінативними прислівниками головної утворюють симетричні корелятивні пари, найпоширенішими з яких є: **тепер – коли, тепер – поки, завжди (назавжди) – коли, іноді – як, тоді – коли, тоді – як, відтоді – коли, відтоді – як, потім – коли, після того – коли, поти – поки, поти – доки, доти – поки, доти – доки, доти – допоки, до того – поки, колись – коли, колись – як** і под.: **І тепер, коли моя рука дрожить, пишучи ті рядки, будьте певні, що не те бентежить мене, а інші практичні згляди** (Роман Горак); **Ну, тепер, поки гряне той постріл, ми маємо час розповісти про Тихона зі свого, людського боку** (Роман Федорів); **Але завжди, коли було важко, вони рушали гуртом, перемагали геть усі переешкоди, і пливла далі лодія їхня широким, рівним плесом** (Семен Склярєнко); **Відтоді, коли в скрутний для села час треба було комусь репрезентувати владу, завжди хтось вносив пропозицію: – Юхим Довбня! Хай походить!** (Іван Кириленко); **Відтоді, як чиїсь добрі руки витягли його [Орлюка] з води, минуло кілька днів** (Олександр Довженко); **Так і потім, коли дитину виносять на люди чи вдома є чужі люди, до одежі дитини пришпилюють залізну шпильку від уроків** (Василь Рубан); **Однак Мустафа-паша зможе зробити це після того, коли знищить наше військо під Чигирином** (Володимир Малик); **Коли б у неї [Соломії] був серп або ніж, вона різала б його [очерет] доти, поки б він не поліг увесь або вона сама не**

впала трупом (Михайло Коцюбинський); *А тим часом рябі забралися в панське просо й розкошували доти, доки їх не зайняв лановий* (Михайло Стельмах) і т.д.

У сучасній українській літературній мові з-поміж складнопідрядних речень нерозчленованої структури, у яких семантико-синтаксичні відношення темпоральності формуються корелятивними парами з часовою семантикою, помітно виокремлюють конструкції з прислівним прислівно-кореляційним типом синтаксичного зв'язку, для яких, як відомо, темпоральність є вторинною. Це складні утворення з корелятивною парою *стільки – скільки*, напр.: *Назви коханих у кожного народу є не лише національно вираженими, а й дуже давніми. І це природно. Адже скільки існує життя, стільки існує і кохання* (З часопису); – *Чого це ти так скипіла? – здивувався Григорій. – Що ж ти їх все життя втримаєш біля своєї спідниці? – показав головою на синів. – Скільки зможу, стільки й триматиму* (Михайло Стельмах) [3, 90]. Основна функція корелятивної пари *стільки – скільки* – це здатність виступати організувальним конститuentом складнопідрядного речення з квалітативною (міри й ступеня) семантикою; у наведених прикладах за інверсійного порядку предикативних частин (залежна щодо релята *стільки* головної частини виступає препозиційною) актуалізується часове значення.

Підрядна предикативна частина в складних темпоральних конструкціях симетричної структури є передбачуваною й облігаторною та зазвичай посідає постпозицію стосовно до опорного адвербіального дейктичного компонента-релята головної, напр.: *Лише місяць минув відтоді, як я побачив Марину з санчатами на дорозі, що пересікає Буштинський тракт, вона стала для мене іншою* (Роман Андріяшик); *Турки починали в темряві відчайдушну стрілянину, яка тривала доти, доки у них були боєприпаси* (Володимир Голобуцький). Препозиційні залежні предикативні частини виступають як нерегулярні, пор.: *Коли піднялися всі бійці і витягли озброєння, тоді підійшов, нарешті, і Хома, який в міру наближення його черги ставав усе тихішим, малопомітним* (Олесь Гончар); *Україно! Доки жити буду, Доти відкриватиму тебе* (Василь Симоненко) й под. Зазнають інверсії тільки складнопідрядні утворення нерозчленованої структури з корелятивними парами *тоді – коли*, *потім – поки*, *доти – доки* і то переважно в поетичному мовленні.

Реляти стоять як на початку головної предикативної частини, так і в кінці, пор.: *А тепер, коли ти стала вільною, твоя віра стане тобі новим рабством* (Роман Іваничук) – *Лише місяць минув, Майстре, відтоді, як Ви від'їхали до Львова, а мені видається, що я Вас не бачив цілу копу років; літо, прожите з Вами, схоже на розлоге поле, на якому Ви ходили за плугом, а я, як міг, топтав за Вами борозну* (Роман Федорів). Підрядна корелятивна частина може слідувати зразу за співвідносним вказівним компонентом головної – взаємодіяти з ним контактено, напр.: *Врятуй мене*

тоді, коли я вже непевна, Що буде знов подолана гора (Олена Жук); *Леся полюбила Сомка іще тоді, як він, було, носить її на руках і дарує їй то золоті сережки, то добре намисто* (Пантелеймон Куліш), а може пов'язуватись з ним і на відстані (дистантно) – *Доти старець плохий, поки собаки не обступлять, а тоді й кия візьме* (Нар. тв.). Дистантне розташування більшою мірою притаманне складним реченням, які поширені в усній народній творчості – прислів'ям і приказкам – та художньому мовленні, напр.: *Поти ягнятка скачуть, поки матір бачать* (Нар. тв.); *Що бажання? Це як роса порання, Поти блищить, мов дороге каміння, Доки її серця не зацілує проміння* (Богдан Лепкий). Порядок складників у таких конструкціях прямий.

Темпоральна підрядна предикативна частина виражає різні відтінки щодо часової визначеності, диференціація яких відбувається на осі дія (стан) необмежена в часі/ дія (стан) обмежена в часі, напр.: – *Тільки оце тепер, коли ми йшли із зборів, Кондратюк поінформував мене* (Богдан Антоненко-Давидович); *А Сірко курих собі і навіть бровою не зморгнув. Не зморгнув навіть тоді, як спіймав на собі блиск здивованих і водночас докірливо витріщених доччиних очей звідти, з-за світляного кола* (Іван Багряний); *Артист (його творчість) не закінчується доти, доки він живий* (З газ.). У свою чергу конструкції, пов'язані з дією необмеженою в часі, можуть указувати на відношення 1) одночасності: дія головної й підрядної частини збігається – *Завжди, Коли пригадую цього вірша, коли душа прагне його вишептати, чую як десь поруч, зовсім близько вистукує кулет... вистукує і всі його кулі ціляться у мене; а за кулями десь поруч, які мене розстрілюють, чую глузливий регіт того “третього”* (Роман Федорів). Семантико-синтаксичні відношення одночасності в складнопідрядному реченні нерозчленованої структури з прислівним прислівно-кореляційним типом синтаксичного зв'язку із залежною предикативною частиною темпоральною симетричної структури передаються за допомогою предикатів, здебільшого дієслівних, виражених недоконаним/ доконаним видом у формі індикатива – теперішнього, минулого чи майбутнього часу. Підрядна предикативна частина поєднується з релятом головної за допомогою сполучних слів *коли, як*, напр.: *В добрі роки він [Микола] чимало заробляв грошей, але багато їх зоставалося в шинках, а найбільше тоді, як усі забродчики гуляли гуртом в місті напропале* (Іван Нечуй-Левицький); *Україна має все необхідне для створення національної держави, потрібна лише політична воля, а вона з'явиться тоді, коли буде сформульовано ясний проект майбутнього* (Ігор Калинець). У головній предикативній частині виступають дейктичні реляти з узагальнювальною темпоральною семантикою *зараз, завжди, тепер, іноді, тоді*, напр.: *І зараз, коли подивився на елегантний, синій з білим пером Нелін капелюшок, йому чомусь враз пригадалося, як дощового осіннього вечора сорок четвертого року чекали вони*

одинадцятьоро патронованих дітей (Юрій Мушкетик); *І наступного вечора, й сотні інших вечорів і ночей після того, коли ми з Ольгою побралися і у нас народилася дівчинка... та й тепер, коли ми в розлуці, все залишається поміж нами по-старому й ми любимося так само, як першого разу під дощем* (Роман Федорів); 2) різночасності: а) дія підрядної предикативної частини передує дії головної (передчас); б) дія підрядної частини відбувається після дії головної (післячас) – *Коли крізь розпач випнутьсь надії І загудуть на вітрі степовім, Я тоді твоїм ім'ям радію І сумую іменем твоїм* (Василь Симоненко); *І тепер, коли вийшла господиня, треба було поміркувати, як повести себе далі...* (Борис Антоненко-Давидович); *...прокинулась лиш тоді, як стара їмость, лагідно торкаючись плеча, будила: – Марусе!.. Що се ти прийшла під церкву спати?.. Ото, господи!..* (Гнат Хоткевич); *Але тоді, коли всі жиди обмежувалися переляканим мовчанням та жалісним зітханням, підкреслюючи своє несправедливе та безмірне мучеництво, Львов ішов далі* (Іван Багряний) тощо. Різночасність складних речень нерозчленованої структури з прислівною прислівно-кореляційною темпоральною частиною виражається як різновидовими, так і одновидовими формами предикатів головної і підрядної частин: *Він [Бжозовський] втратив паморекі і тільки тоді опам'ятався, як почув, що в його все тіло труситься од холоду, а зуби аж цокотять* (Іван Нечуй-Левицький); *...не лише тоді, коли зацвіте, запалає навесні скіфськими тюльпанами, замигтить ластівками та озветься жайворонком із піднебесся, – любить його [степ] і ось таким, по-жнив'яному звированим, закіптюженим, у хмарах трудової пилуки* (Олесь Гончар).

У конструкціях, які пов'язані з дією (станом) обмеженою в часі, залежна предикативна частина, поєднуючись з опорним дейктичним прислівниковим релятом відповідної семантики головної, вказує на межу тривання дії/ стану головної – її початковий або кінцевий момент, напр.: *В мурі щілина була, що зробилася вона ще і здавна, ще відтоді, як стіна будувалася в домі уперше* (Микола Зеров); *Ось таке почуття страху не покидало сивого полковника відтоді, як він прибув з місією визволення на галицьку землю* (Роман Андріяшик); *І так вона метушилася доти, аж поки погляд її нарешті впав на порожній ганок...* (Микола Хвильовий); *За таких умов вважаємо неможливим брати участь у розгляді Конституційним судом доленосних для українського народу питань доти, доки суддям суду не буде забезпечено умови для неупередженого і незалежного розгляду й ухвалення правосудних рішень* (З газ.). Семантико-синтаксичні відношення темпоральної межі передаються за допомогою предикатів, які виражені різновидовими (*Що бажання? Це як роса порання, Поти блищить, мов дороге каміння, Доки її серце не зацілує проміння* (Богдан Лепкий) та одновидовими формами дієслів/ зв'язок у складених іменних присудках (*Відтоді, як передові частини перейшли кордон і*

зникли за горбатими висотами чужої землі, минуло вже кілька днів (Олесь Гончар); *Поки маненьке, Поки й рідненьке* (Нар. тв.). Таким чином, функціонування одновидових/ різновидових предикатів не є основною диференційною ознакою, за якою, наприклад, можна би було відрізнити складнопідрядні речення, пов'язані з дією обмеженою в часі, від складнопідрядних речень, пов'язаних з дією необмеженою в часі. Визначальними формально-семантичними показниками дії обмеженої в часі, як нам видається, виступають усе-таки корелятивні пари: *відтоді – відколи, відтоді – як, відтоді – коли, після того – коли, потім – коли, поти – коли, поти – поки, поти – доки, доти – поки, доти – доки, доти – допоки, до того – поки*, напр.: *Відтоді, як провели заводчани Катратого на пенсію, як з оркестром привезли ветерана горнового аж на Веселу, інший промисел дід собі знайшов, не міг склавши руки сидіти* (Олесь Гончар); *Потім, коли вже сонце почало тулитися до плеча Оленки, чоловік збагнув, що це було зовсім не сонце, а їхня єдина Тетянка* (Михайло Стельмах); *...наказавши їм, посланим, доти не від'їжджати від нього, доки не дадуть найменовані листи у відповідь* (Василь Кочубей). Початковий момент дії оформляється за допомогою корелятивних пар з дейктичними релятами в головній предикативній частині *відтоді, потім*, а кінцевий – *поти, доти*, напр.: *Але, гадаю, крім мене, його настанов ніхто не чув у цьому залі, вже відтоді, як застигли два погляди на темній шибі старої облупленої рами, де, крім них, ще тьмяно миготів вхідний ліхтар* (Олександр Жовна); *Потім, коли я відкривав очі, був уже день...* (Роман Андріяшик); *Він не спинявся доти, поки не знайшов десь у схованці ще оберемок свічок* (Юрій Яновський); *Є вічні, прекрасні речі, перед якими, кінець кінцем, схилилися на довгому шляху історії незліченні народи і схилитимуться аж доти, доки люди є людьми і земля землею* (Борис Антоненко-Давидович); *Вони поти дужі, поки вкупі* (Борис Грінченко).

3-поміж складнопідрядних речень нерозчленованої структури, пов'язаних з дією обмеженою в часі, трапляються конструкції, у яких залежним предикативним частинам із сполучними словами (корелятами) в головній відповідають темпоральні обставинні компоненти-реляти прислівникового типу, функціонально співвіднесені із займенниковими прислівниками, або адвербіалізовані аналітичні трансформи, напр.: *І наступного вечора, й сотні інших вечорів і ночей після того, коли ми з Ольгою побралися і у нас народилася дівчинка... та й тепер, коли ми в розлуці, все залишається поміж нами по-старому й ми любимося так само, як першого разу під дощем* (Роман Федорів); *Після того, коли вона спинялася думкою над своїм недалеким другим заміжжям, Галина намагалася думати не про себе, а лиш про Женчика й ті вигоди, що чекають на нього в Києві* (Богдан Антоненко-Давидович); *Я знаю, наші розійшлись дороги Іще до того, поки ми зійшлись* (Іван Франко).

У процесі комунікації інколи релят-прономінативний прислівник підлягає елімінації, пор.: *Я на зброї поклявся, що не заспокоюся, поки хоч один недолюд буде сквернити землю, простягати лапища і ножиці до кіс матерів і дівчат* (Михайло Стельмах) ← *Я на зброї поклявся, що не заспокоюся доти, поки хоч один недолюд буде сквернити землю, простягати лапища і ножиці до кіс матерів і дівчат; Я читав у дитинстві і юності книжки запоєм, я радів, коли знаходив якийсь нове слово* (Василь Сухомлинський) ← *Я читав у дитинстві і юності книжки запоєм, я радів тоді, коли знаходив якийсь нове слово* й ін.

У семантико-граматичному ладі сучасної української мови з-поміж складних речень нерозчленованої симетричної структури з адвербіальними підрядними темпоральними частинами продуктивними виступають конструкції із власне-темпоральними (асинкретичними) семантико-синтаксичними відношеннями, у яких часове значення функціонує самостійно без супроводжувальних семантичних нашарувань, напр.: *Але тепер, коли явився цей Радченко, що має здібність одразу у всіх стати “своїм” – усе піде по-іншому* (Борис Антоненко-Давидович); *Ще рік тому пані Юзефа хотіла піти в монастир, а тепер, коли вона прочитала “На дні”, то отой монастир і все решта було від неї за далекими горами-долами* (Роман Горак); *Поки маненьке, поки й рідненьке* (Нар. тв.).

Синкретичні складнопідрядні речення нерозчленованої структури з прислівним прислівно-кореляційним типом синтаксичного зв'язку з адвербіальною темпоральною предикативною частиною характеризуються тим, що в них на основне часове значення нашаровуються додаткові, вторинні. У результаті чого функціонують конструкції: а) темпорально-каузальні: *Не можете ви цього знати, бо змінилося все відтоді, як я вперше довірив себе морській воді* (Юрій Яновський); *Колись, як мужа її Ігоря вбили в землі Деревлянській, довго вона не могла спати ночами, все ждала, що він прийде* (Семен Склярєнко); *Засідання не може бути продовжено доти, поки члени сейму арештовані* (Павло Наніїв); б) темпорально-консекутивні: *Ханка поти подавала гусарам вино та пиво, поки на смерть закохалася в Казанцева* (Іван Нечуй-Левицький); в) темпорально-кондиціональні: *Аж тоді на світло світлом відповідь оця затока, як висока блискавиця стане ще й глибока* (Леся Українка); *Тільки, мабуть, коханню властива така щедрість, всепрощення, і тільки воно здатне повертати тобі інтерес і смак до життя, повертати їх навіть тоді, коли дійдеш межі, коли попереду вже, здається, морок і порожнеча* (Олесь Гончар); *Закінчивши роботу, Лукерка, не говорячи ні слова, повела Тимка в свою комірчину, де вона іноді, як було багато роботи, залишалася спати, і, завісивши вікна та поставивши на стіл лампу, вийшла в сепараторну* (Григорій Тютюнник); *Я можу вам позичити грошей, коли зможете вернути, тоді й вернете* (Володимир Винниченко). *А колись, як злетяться мої сини, піду з ними в село – всю вулицю загороджу – хай любуються, яких*

соколів старий Коваль викохав (Михайло Стельмах); *Колись, як виростеш, мусиш її [мову] пригадати* (Роман Іваничук).

Наявність синкретичних семантико-синтаксичних відношень, як зазначають дослідники, пов'язана із специфікою корелятивних пар [3, 92]. Додаткова каузальна семантика більшою мірою характерна для складнопідрядних речень із корелятивними парами *відтоді – як*, тому що дія в головній частині зазначених конструкцій є відправною точкою відліку, а отже, і причиною, поштовхом для дії в підрядній: *На лихо, чоловік її [дочки], кравець, був страшенно цікавий і відтоді, як старий тесть оселився у його хаті, – на хвилинку не мав спокою* (Михайло Коцюбинський).

Корелятивні пари *доти – доки, поти – поки, доти – поки* щонайменшою мірою здатні брати участь у формуванні синкретичних відношень, однак і з-поміж складнопідрядних речень з такими прономінативними компонентами можна спостерігати певні відтінки в семантиці, напр.: *За дорогою в садку ловила вишня молочним цвітом перелітаючи бджоли й не пускала їх доти, доки вони з тих цвітів солодкий ніт не позлизували* (Леся Мартович). В аналізованому реченневому утворенні фіксуємо додаткові причинові значеннєві відношення.

Найбільш різноманітні в плані поєднання семантики темпоральні елементарні структури, у яких функціонують пари *тоді – коли, тоді – як*. Оскільки будь-яка дія виникає в часі, починається чи закінчується за певних умов, то закономірним є умовний відтінок майже у всіх конструкціях із зазначеними корелятами, напр.: *Вона [Софія] житиме у Тульчині чи в Петербурзі, а повернеться до Умані тоді, коли у Карпівці зашумлять водограї* (Павло Наніїв); *Шість штук я замовлю конче, а других б тоді, як напишеш свою думку* (Михайло Коцюбинський); *Сестри рідні тоді, як усі вийдуть заміж* (Нар. тв.) та ін.

Інколи умовна, причинова, наслідкова семантика настільки тісно переплітається з темпоральною, що буває надзвичайно важко однозначно визначити, яка з них є домінуючою, пор.: *Коли Дарка полола квітки, тоді було нудно* (Леся Українка); *Тоді дівка пишна, як заміж вийшла* (Нар. тв.); *...Та скажи мені, друже, нащо все в житті приходить тільки тоді, коли ми перестаємо вже бажати цього?..* (Юрій Яновський); *Вони полягали спати на голих ослонах лише тоді, як догоріла боровиця* (Іван Білик) тощо.

Досить часто часове значення супроводжується додатковим атрибутивним, переважно в конструкціях з аналітичними компонентами на зразок з *(від, од, до) того часу коли (як)*, з *(від, од, до) тих пір коли (як)*, у *(на) той час коли (як)* і под., які функціонують як у головній (розірвано – прийменниково-відмінкова форма темпоральних іменників у сполученні з прономінативними дійктивними актуалізаторами), так і в підрядній (елемент аналітичної сполуки *як*), напр.: *З того часу, як Марина Михайлівна почала вчити Настю робити складні перев'язки, життя*

Кольки стало дуже важким (Вадим Собко); *А великий візир образив мою безмежну любов до тебе своєю холодною мовчанкою в той час, як увесь Стамбул, весь край тріумфував* (Роман Іваничук); *Але принесла вона Остапа саме в той час, коли вже не треба було георгіївських кавалерів і коли зривали погони з офіцерського плеча* (Микола Хвильовий); *Дід навідався додому з пасіки і саме нагодився на той час, як прийшла знову Марчиха, вже не сама, а з сином-парубком* (Борис Грінченко); *Зараз вас розведуть по хатах, де ви зможете перегрітися і пожити до того часу, коли остаточно виберете собі пристановище...* (Володимир Малик).

Щодо кваліфікації подібних одиниць у мовознавстві існує думка про належність їх до субстантивно-атрибутивних, оскільки підрядна частина нібито пояснює, характеризує відповідний іменник. Як нам видається, складні речення з аналітичними компонентами, які структуровані часовими субстантивами, слід розглядати як синкретичні атрибутивно-темпоральні чи темпорально-атрибутивні конструкції, адже, по-перше, залежна предикативна частина, взаємодіючи на формально-граматичному рівні і з субстантивом, – формує атрибутивні семантико-синтаксичні відношення, – і з предикатом, – формує темпоральні відношення, – (так, наприклад, у реченні *Вже люди, певне, від тієї пори Тут не живуть, як з раєм попрощалися* (Леся Українка) підрядна частина пояснює в головній сполучення *від тієї пори* й водночас зумовлюється предикатом *не живуть*); по-друге, аналітичний сполучний засіб зв'язку (на семантико-синтаксичному рівні) функціонально збігається з прономінативними темпоральними прислівниками – з (*від, од*) *того часу як*, з (*до*) *тих пір як* = *відтоді як*; *у той час як* = *тоді як*, пор.: *З того часу, як Марина Михайлівна почала вчити Настю робити складні перев'язки, життя Кольки стало дуже важким – Відтоді, як Марина Михайлівна почала вчити Настю робити складні перев'язки, життя Кольки стало дуже важким*; *З тих пір, як її батьки – лікарі одного районного містечка – навчили її ходити, вона жила в розкошах і достатках* (Григорій Тютюнник) – *Відтоді, як її батьки – лікарі одного районного містечка – навчили її ходити, вона жила в розкошах і достатках* і под. На підтвердження цього можна також навести приклади інших конструкцій – складносурядних речень і тексту, у яких аналітичні елементи, виконуючи функцію своєрідних “скреп”, поєднують рівноправні предикативні частини (разом із сурядними сполучниками) і речення в тексті, напр.: *Князь Куракін урятував цареві життя, і вже з тої пори цар із ним не розлучався* (Гнат Хоткевич); *Поки мати шукала [наречену], він собі сам знайшов. Був у Вишеньках на ярмарку й з того часу став учащати щовечора* (Марко Вовчок); *Князь Заславський перечув через приятелів, як глузував з його Вишневецький на ігрищах. Од того часу вони зненавиділи один одного і стали заклятими ворогами* (Іван Нечуй-Левицький).

Отже, складнопідрядні речення, предикативні частини яких взаємодіють з адвербіальними темпоральними релятами головної за допомогою сполучних слів *коли, як, поки, доки, допоки, відколи*, належать до конструкцій із прислівним синтаксичним типом зв'язку нерозчленованої симетричної структури з валентно не зумовленими складниками.

Диференціація семантико-синтаксичних відношень між предикативними частинами складнопідрядних темпоральних утворень відбувається на осі дія необмежена в часі/ дія обмежена в часі.

Складні конструкції з підрядною темпоральною частиною більшою мірою виступають як асинкретичні утворення – без додаткових семантичних нашарувань, синкретичні семантико-синтаксичні відношення зумовлені незвичним інверсійним порядком предикативних складників, значенням опорних компонентів.

БІБЛІОГРАФІЯ

1. Вихованець І. Р., Городенська К. Г., Грищенко А. П. Граматика української мови. – К.: Рад. шк., 1982. – 209 с.
2. Курс сучасної української літературної мови: В 2 т. / За ред. Л. А. Булаховського. – К.: Рад. шк., 1951. – Т. 2: Синтаксис. – 465 с.
3. Огаренко Тетяна. Складні засоби номінації з адвербіальною семантикою // Наук. зап. Кіровогр. держ. пед. ун-ту імені Володимира Винниченка. – Серія: Філол. науки (мовознавство). – Кіровоград: РВВ КДПУ імені Володимира Винниченка, 2006. – Вип. 67. – С. 88 – 95.
4. Слинко І. І., Гуйванюк Н. В., Кобилянська М. Ф. Синтаксис сучасної української мови: Проблемні питання: Навч. посіб. – К.: Вища шк., 1994. – 670 с.
5. Сучасна українська літературна мова / Керівник авт. колективу А. П. Медушевський. – К.: Вища шк., 1975. – 398 с.
6. Сучасна українська літературна мова: Морфологія / За заг. ред. І. К. Білодіда. – К.: Наук. думка, 1969. – 583 с.
7. Сучасна українська літературна мова: Синтаксис / За заг. ред. І. К. Білодіда. – К.: Наук. думка, 1972. – 515 с.
8. Чередниченко І. Г. Складнопідрядні речення в сучасній українській мові. – Чернівці: Вид-во Чернівець. ун-ту, 1959. – 157 с.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

Василь Ожоган – доктор філологічних наук, професор, завідувач кафедри української мови КДПУ ім. В. Винниченка.

Наукові інтереси: функціональна граматики.

Тетяна Огаренко – кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови КДПУ ім. В. Винниченка.

Наукові інтереси: структурна й функціональна граматики.

ЛОГІКО-ФІЛОСОФСЬКА ТА ЛІНГВІСТИЧНА ПРИРОДА МОДАЛЬНОСТІ

Роман ПИКАЛЮК (Кіровоград)

У статті розглядається природа логіко-філософської категорії модальності та її інтерпретація в різноманітних лінгвістичних напрямках.

The nature of the logical and philosophical category of modality and its interpretation in different linguistic schools are viewed in this article.

Останнім часом у науці в цілому та в лінгвістиці зокрема спостерігається тенденція до міждисциплінарності, що дає можливість розглядати об'єкт дослідження інтегровано, в цілісності. Так, в останні десятиліття в мовознавстві спостерігається тісний зв'язок з логікою, що виявляється в запозиченні категорійного апарату, методології тощо. Однією з категорій філософської логіки, що використовується в лінгвістиці, є категорія модальності.

Метою цієї статті є розгляд категорії модальності в логіко-філософському та лінгвістичному аспектах, знаходження їх спільних та відмінних рис. Досягнення поставленої мети передбачає розв'язання наступних завдань: 1) теоретичний аналіз різних поглядів на природу модальності в логіко-філософському та лінгвістичному аспектах; 2) спроба визначити обсяг поняття «модальність» у мовознавстві.

Питання про категорію модальності у філософській логіці та в лінгвістиці не є новим. «Краткий словарь по логике» дає таке визначення модальності: «оцінка висловлення, що дається з того чи іншого погляду» [4, 110]. При цьому під поняттям «оцінка висловлення» слід розуміти не лише оцінку з боку мовця (суб'єктивна модальність), а й характер об'єктивних зв'язків, наявних у судженні, з дійсністю (об'єктивна модальність).

Уявлення про модальність, прийняті у філософській логіці, знайшли своє втілення в різних лінгвістичних напрямках. Загалом зберігаючи традиційне логіко-філософське розуміння природи модальності, представники різних напрямів у різному обсязі співвідносили цю категорію з мовними явищами. Саме в цьому, на нашу думку, слід убачати причину розбіжностей у трактуванні категорії модальності представниками різних напрямів у лінгвістиці.

Розмежування об'єктивної та суб'єктивної модальностей судження знайшло свій вияв у логіко-граматичному напрямі лінгвістики. Не заперечуючи існування семантичного компонента в природі модальності, представники логіко-граматичного напрямку співвідносять цю категорію з одиницями морфологічного (у випадках, коли вираження категорії модальності пов'язується з різноманітними граматичними категоріями або певними частинами мови – носіями модальних значень) або синтаксичного

(у разі, якщо вираження категорії модальності пов'язується з різними типами речень) рівнів. При цьому слід зазначити, що різні представники логіко-граматичного напрямку в лінгвістиці по-різному співвідносять семантичний та граматичний компоненти в категорії модальності.

Досить широко категорію модальності розглядав у своїх працях Шарль Баллі. У структурі речення він виділяв диктум (частину речення, співвідносну з уявленням про предмет або явище об'єктивного світу, що сприймається органами відчуття) і модус (частину речення, співвідносну з психічною операцією, яка проводиться суб'єктом над цим уявленням) [1, 44]. Модус, за Ш.Баллі, є вираженням модальності в реченні. Характер зв'язку між модусом та диктумом при цьому пояснюється таким чином: «Мислити – значить реагувати на уявлення, констатуючи його наявність, оцінюючи його чи бажаючи <...> мислити – значить висловити судження про те, є річ чи її немає, або визначити, бажана вона чи небажана, або висловити побажання, щоб вона була або не була <...> У першому випадку висловлюється судження про факт, у другому – судження про цінність факту, в третьому – виявлення волі» [1, 44].

У трактуванні категорії модальності Ш.Баллі визначним є той факт, що таке розуміння природи модальності дозволяє включати до числа носіїв модальних значень досить широке коло синтаксичних категорій. Так, окрім речень, які включають у себе модальні слова, на основі різних видів модальності, за Ш.Баллі, диференціюються розповідні та спонукальні речення. Окрім цього, хоча категорія модальності розглядається на синтаксичному рівні (оскільки Ш.Баллі вважає речення «найбільш логічною» формою вираження думки), однак завдяки високому рівню узагальнення створюються всі передумови для того, щоб застосовувати теорію модальності до аналізу мовних одиниць інших рівнів.

Значний внесок у розроблення теорії модальності в граматиці зробив В.В.Виноградов. Природу модальності в мові він визначає так: «Кожне речення включає в себе як істотну конструктивну ознаку модальне значення, тобто містить у собі вказівку на відношення до дійсності. Будь-яке цілісне вираження думки, почуття, спонукання, відображаючи дійсність у тій чи іншій формі висловлення, набуває форми однієї з наявних у цій системі мови інтонаційних схем речення і виражає одне з тих синтаксичних значень, які у своїй сукупності утворюють категорію модальності» [3, 55].

Подальшого свого розвитку теорія модальності в лінгвістиці знайшла в працях представників логіко-семіотичного напрямку (Р.О.Якобсона, Ю.М.Лотмана, Ю.Й.Левіна, Ю.С.Степанова та ін.). Логіко-семіотичний напрям «скерований на пошуки універсальних логічних закономірностей, які своєрідно виявляються в різних знакових сферах духовної діяльності людини» [5, 7].

Принциповою відмінністю в розумінні природи модальності представниками логіко-семіотичного напрямку є те, що модальність

розглядається тут не як категорія граматична або семантична, а як категорія комунікативна. Їй належить провідна роль у вираженні цільової комунікативної настанови мовця. За визначенням Ю.С.Степанова, «модальність є представлення дійсності з погляду суб'єкта мовлення – «я» мовця, але з погляду типізованого, об'єктивованого «раз назавжди» – для такого стану мови – засобами самої мови» [6, 241-242]. Це визначення демонструє специфіку розуміння категорії модальності в логічній семіотиці. На відміну від логіко-граматичного напрямку, за яким категорія модальності та мовні одиниці, з якими вона співвідноситься, перебувають в ієрархічних відношеннях, – згідно з логіко-семіотичним напрямом, модальності та мовні й позамовні факти, в яких вони знаходять своє вираження, взаємно підпорядковані та спрямовані на відображення різноманітних чуттєво-розумових форм існування мовця.

Коло мовних одиниць, у яких реалізується категорія модальності, в працях представників логіко-семіотичного напрямку значно розширюється, сюди ж додаються різноманітні позамовні фактори. Основною мовною одиницею, в якій реалізується категорія модальності, за уявленнями представників логіко-семіотичного напрямку, є текст (оскільки модальність може реалізовуватися не лише в реченні як найменшій комунікативній одиниці, а й у зв'язках між реченнями, позатекстовій інформації тощо). Такий погляд на категорію модальності значно розширює об'єкт дослідження, дозволяє залучати до аналізу нові його аспекти, розглядати його комплексно, в цілісності, на межі кількох наук. Об'єкт дослідження при цьому зближується з об'єктом дослідження літературознавства, психології та ін. дисциплін.

Отже, можна стверджувати, що різні трактування категорії модальності в різних лінгвістичних напрямках зумовлені співвіднесенням її з одиницями різних мовних рівнів, до аналізу яких застосовується ця категорія. Зберігаючи традиційні логіко-філософські уявлення про модальність, представники різних лінгвістичних напрямів по-різному окреслюють коло мовних одиниць, у яких вона реалізується, тим самим звужуючи або розширюючи об'єкт дослідження. Системно-цілісний аналіз мовних засобів утілення категорії модальності на рівні висловлення й тексту становить перспективу подальших досліджень у цьому напрямі мовознавчої науки.

БІБЛІОГРАФІЯ

1. Балли Ш. Общая лингвистика и вопросы французского языка. – М.: Изд-во иностр. лит., 1955. – 416 с.
2. Брицин В.М. Модальна семантика дискурсу як один із напрямів семантико-синтаксичних досліджень // Мовознавство. – 2006. – № 2-3. – С.101-110.
3. Виноградов В.В. О категории модальности и модальных словах в русском языке // Виноградов В.В. Избранные труды. Исследования по русской грамматике. – М., 1975. – С. 55-68.
4. Горский Д.П. и др. Краткий словарь по логике. – М.: Просвещение, 1991. – 208 с.

5. Семенець О.О. Синергетика поетичного слова. – Кіровоград: Імекс ЛТД, 2004. – 338 с.
6. Степанов Ю.С. Имена. Предикаты. Предложения. – М.: Наука, 1981. – 284 с.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Роман Пикалюк – аспірант кафедри української мови КДПУ ім. В.Винниченка.
Наукові інтереси: лінгвістика тексту, логічний аналіз мови.

ВИКОРИСТАННЯ ВТОРИННОЇ ПРЕДИКАЦІЇ ДЛЯ УТОЧНЕННЯ ЗМІСТУ РЕЧЕННЯ НА ПРИКЛАДІ ТВОРУ Е. М.РЕМАРКА "ТРИ ТОВАРИЩА"

Тетяна РУДІЧ (Кіровоград)

У статті розглянуто особливості дієприкметникових конструкцій у структурі монопредикативних речень, проаналізовано різноманітність вторинних предикативних компонентів на матеріалі твору Е.М.Ремарка.

The article discusses specific features of participial constructions in the structure of mono predicative sentences. The analysis made on the basis of E.Remarque's novels shows the variety of secondary predicative components, their usage and function.

Під інтерпретацією тексту розуміють освоєння естетичної, змістовної та емоційної інформації художнього твору, сконцентрованої на образі, який створюється в тексті. У втіленні цього образу використовуються одиниці всіх рівнів мовної структури: фонографічного, морфемного, лексичного та синтаксичного. Важко переоцінити значення одиниць синтаксичного рівня будь-якого типу висловлювання. Передаючи стосунки, які стоять за ланцюжками слів, синтаксис значною мірою визначає стиль тексту.

Речення є головною синтаксичною одиницею, аналіз змісту якої можна віднести до однієї з найбільш важливих проблем на сучасному етапі розвитку лінгвістичної теорії.

Нещодавно синтаксис мав на меті дослідження формального значення речення безвідносно до його семантики, не беручи до уваги комунікативні цілі та не відходячи за межі власне граматичних категорій. Семантичні типи речень, взаємодія його формальної й семантичної структур не аналізувались до останнього часу.

Взаємовідносини лінгвістики й логіки та інтерес до змістового аспекту мови й мовлення викликали зацікавленість мовознавців до цього кола питань. Свою роль зіграла тут також концепція речення, як мовного знаку. Дякуючи цій концепції, стало можливим розглядати будь-яку предикативну одиницю з точки зору асиметричності.

Як і будь-який інший знак, речення має план вираження та план змісту, при цьому часто ці плани не збігаються. Відмова від асематизму на сучасному етапі розвитку мовознавства уможлиблює зрозуміти дієву сутність мовних явищ.

Сучасні дослідники прагнуть глибшого розуміння в рамках конкретних синтаксичних структур (речень), що досліджуються, способів лінгвістичної

організації екстралінгвального змісту, виходячи з онтологічної сутності речення та його денотативної зумовленості. Це дає основу для детальнішого осмислення зв'язків і відносин між явищами мови та фактами об'єктивної дійсності.

Зазначений напрямок синтаксичних досліджень стимулює новий підхід до таких питань, як проблема предикативності, до неї приєднується проблема вторинної предикативності, способів її реалізації, взаємодія основної і додаткової (або додаткових) предикативних ліній у загальній структурі речення та інших.

Під час вивчення семантичної структури речення виникає проблема визначення кордонів між простими та складними реченнями.

Складне речення зазвичай визначається, як поліпредикативна конструкція [1, 74]. Побудова речення одноголосно визнається складною, якщо воно складається з двох повноцінних предикативних одиниць, тобто таких, де присудок має фінітну форму і, якщо воно не безособове, воно має власний підмет [1, 79].

Простими реченням вважають речення, яке містить один підмет і один присудок [1, 49].

Різноманітні та різнотипні конструкції, які зазвичай належать до класу ускладнених простих речень, заповнюють простір між складним та елементарним простим реченням. Кордони поняття „ускладнене речення” окреслено нечітко, через існування різних ступенів ускладнення. Яким має бути критерій виміру семантичної складності речення? Для опису об'єктивного змісту синтаксичних одиниць вживається ряд спеціальних термінів: „пропозиція”, „ситуація”, „подія”.

Просте речення з одним граматичним предикатом може містити одну або декілька пропозицій, адже не лише речення, а й словосполучення, і окреме слово можуть мати пропозитивний зміст [2, 35].

Наприклад, речення: „Köster lachte” [4, 28] є монопропозитивним.

Але семантична структура простого речення часто асиметрична відносно його синтаксичної побудови.

Наприклад: „Nach ein paar hundert Metern kam ein Lastwagen aus der entgegengesetzten Richtung angetost“ [4, 16].

1. Nach ein paar hundert Metern kam ein Lastwagen.

2. Der Lastwagen war angetost.

Таке речення має два предикати: головний „kam” і додатковий „angetost”. Об'єднання семантичних пропозицій виникло на ґрунті загального об'єкту „ein Lastwagen”. Однаковий елемент пропозиції у синтаксичній структурі скорочений і зберігає у висловлюванні предикативність, але послаблену відносно предикативного ядра речення.

Так бачимо, що поняття „пропозиції” визначається за посередництва синтаксичного поняття „речення”.

Поєднання деяких змістовних відносин у рамках одного граматично простого речення викликає певну зацікавленість у вивченні граматичної та семантичної структур німецького речення. Присутність конструкцій, які створюють семантичну складність речення свідчать про ієрархічність головних і додаткових предикацій і про неоднорідність предикативних зв'язків.

Використання дієприкметників (Partzip I та II) та дієприкметникових зворотів надають великі можливості для семантичного ускладнення простого речення.

Partzip I та Partzip II мають подвійну природу і поряд із предикативними ознаками виявляють ще й номінативні якості.

Аналіз конструкцій з цими безособовими формами дієслова показує, що для характеристики внутрішнього стану суб'єкта або його зовнішнього вигляду найчастіше використовується Partzip II: „Wie angenagelt blieben wir stehen“ [4, 78].

Partzip I може також виступати у цій якості: „Seine breiten, blinkenden Kotflügel drückten sich an uns vorbei,“ [4, 69].

Partzip I в атрибутивній функції використовується для організації відносин характеристики: „Er machte eine wegwerfende Bewegung“ [4, 102].

У якості обставини він зазвичай виражає супутню дію: „Patrice Hollman schaute mich auswertend an“; „Das Mädchen saß schweigend neben mir“ [4, 36; 51].

Partzip II може також виражати часові стосунки: „Ich kramte zwischen den ausgestellten Sachen umher“ [4, 125].

Аналіз змісту речень показує присутність таких компонентів: „Ich kramte umher. Die Sachen waren schon ausgestellt“ [4, 78].

Із двох дій одна передує іншій.

Іноді на часові відносини накладаються інші семантичні відносини: „Alfons setzte sich ungeboten zu unserem Tisch“ [4, 89]. У семантичній структурі речення виявляються дві пропозиції:

1. Alfons setzte sich.
2. Niemand bat ihn darum.

Між першим та другим компонентами наявні допустові відносини, які чітко визначаються в українському перекладі речення: „Альфонс підсів до нашого столика, хоча його і не запрошували сісти“.

Порівняємо два речення.

„In Hof stand ein Tafelwagen, beladen mit einer großer Korbflasche“ [4, 131]. В такому реченні дієприкметниковий зворот використано для більш детальної характеристики підмета головної частини. Але в наступному прикладі головний і додатковий предикати знаходяться у стосунках причинності: „Die Korbflasche, gefüllt mit 75 kg Essigsäure, konnte nicht einfach sich selbst überlassen werden“ [4, 131].

Перефразування такого речення виявляє причинно – наслідкові зв'язки: „Die Korbflasche konnte sich selbst nicht überlassen werden, denn sie war mit 75 kg Essigsäure gefüllt” [4, 206].

Partzip I та Partzip II, а також дієприкметникові звороти з цими безособовими формами дієслова широко використовуються у сучасній німецькій мові і є важливим засобом мовної компресії, що дозволяє, не порушуючи цілісності структури речення, збільшити його місткість та розширити можливості поєднання різноманітних відношень у змісті в рамках одного, простого за своєю синтаксичною структурою речення.

Розглянемо декілька прикладів:

„Ein paar Schritte hinter ihr kam Frizi, die Handtasche schlenkernd, mit sehr roten Lippen und wiegenden Hüften” [5, 117]. У даному реченні присутні стосунки якісної предикації. Partzip I „schlenkernd та wiegenden”, використано для опису зовнішнього виду суб'єкта та його стану (Декілька кроків позаду ішов Фріці, з дуже червоними губами, розмахуючи сумкою, стегна похитувались).

„Guido machte uns verzweifelte Zeichen” [5, 127]. Смысловая структура речення складається з двох компонентів, один з яких відбиває внутрішній стан об'єкта: „Seine Zeichen waren verzweifelt” (поверхнева структура цього стану передається за допомогою Partzip II. Другий компонент „Guido machte uns Zeichen” являє собою дію, що здійснюється суб'єктом і знаходиться у стосунках каузації до першого: герой мав певні сумніви, які проявилися в зовнішній дії.

„Sie stand dicht vor mir, geschmeidig sich in den Schultern dehnend, den Kopf schräg nach hinten gelegt, den Mund leicht geöffnet” [5, 16].

Семантична структура цього речення:

1. Sie stand dicht vor mir.
2. Ihre Schultern waren geschmeidig und dehnend.
3. Ihr Kopf war schräg nach hinten gelegt.
4. Ihr Mund war leicht geöffnet.

Перший і четвертий компоненти передають супутні дії, другий і третій детально характеризують суб'єкт та описують його зовнішній вигляд. Другий компонент також інформує про стан суб'єкта дії, але, на відміну від попередніх двох компонентів, які сповіщають про деякі статичні ознаки (у поверхневій структурі – Partzip II „geöffnet”, та „gelegt”), другий компонент (Partzip I „dehnend” в поверхневій структурі) виражає динамічну ознаку. Така відмінність зумовлена семантикою дієприкметників (партіцип I використано для позначення дії, а партіцип II для опису стану або зовнішнього вигляду суб'єкта.)

„Sie übersah meine ausgestreckte Hand, murmelte etwas von verdammten Saufgurgeln und entschwand türendonnernd” [4, 68].

Дієприкметниковий зворот „von verdammten Saufgurgeln” використано для опису зовнішнього виду суб'єкту. У поєднанні з іншими елементами

характеристики у реченні (дієсловом „murmelte”) даний зворот приймає участь у передачі і зовнішнього стану героя.

„Ferdinand Grau saß massig, aufgeschwemmt und ziemlich betrunken am Tisch” [4, 115].

Семантична структура речення представлена кількома пропозиціями:

1. Ferdinand saß am Tisch.
2. Er war massig.
3. Ferdinans Gesicht war aufgeschwemmt.
4. Er war schon betrunken..

Компоненти структури вступають у складні змістовні стосунки один з одним. Третій і четвертий компоненти слугують для характеристики стану агента дії („aufgeschwemmt та betrunken”). Перший компонент означає дію („saß“).

„Sein mächtiger Bas rollte gedämpft durchs Atelier” [4, 93].

Partzip II „gedämpft“ відноситься до опису фізичної можливості героя. Головний предикат „rollte” є елементом опису дії героя. Який зв’язок між його внутрішньою фізичною можливістю та його дією у зовнішньому прояві? У даній ситуації можливим є подвійне тлумачення змісту:

1. Sein mächtiger Bas rollte durchs Atelier, aber er hat ihn gedämpft (Два смислових ядра знаходяться у протилежних стосунках одне до іншого).

2. Sein mächtiger Bas rollte durch Atelier und er dämpfte ihn (Одноплановість можливості та дії). Тільки із контексту можна зрозуміти, яка з цих двох інтерпретацій є вірною.

У реченні: „Frida schrie zuklappend den Mund aus, zu erregt duch seinen schrecklichen Tat“ [4, 108] виділено наступні компоненти семантичної структури:

1. Sein Tat war schrecklich.
2. Frida war zu erregt.
3. Frieda schrie aus.
4. Sie klappte den Mund zu.

Послідовні причинно – наслідкові зв’язки спостерігаємо між першим та другим, а також між другим та третім компонентами. Стосунки між третім та четвертим компонентами є цілісними: Sie klappte den Mund zu um sehr laut nicht auszuschreien.

Таким чином, пропозиційний аналіз конструкцій з дієприкметниковими зворотами виявляє в них найрізноманітніші змістовні стосунки: причинно-наслідкові, протиставні, відносини мети, допустовості, наслідку, передування. Дуже часто у конструкціях присутні стосунки характеристики, особливо у використанні Partzip II для опису стану або зовнішнього виду суб’єкта дії.

Тлумачення змісту речення через семантичні елементарні пропозиції дає велику можливість для вивчення простого монопредикативного висловлювання у сучасній німецькій мові, шляхів формування його

семантичної структури, вияву та класифікації різноманітних стосунків, що складаються між основним змістом речення та конструкціями вторинної предикації. Ускладнюючі елементи простого речення допомагають створити ієрархію різних дій: головні члени речення стають виразниками основного, домінуючого моменту, до якого привертається увага читача, а ускладнюючі члени речення підпорядковані головному суб'єктно-предикатному вузлу.

БІБЛІОГРАФІЯ

1. Götze L. Schüler Berselsmann// Lexikon Verlag, Gütersloh/München. – 2000. – S. 40–80.
2. Бабенко Л.Г. Функциональный анализ глаголов говорения, интеллектуальной и эмоциональной деятельности// РостПринт.– Ростов н/Д. – 1993.– С 37–56.
3. Гловинская М.Я. Семантика глаголов речи// Наука. – Москва. – 2004. – С. 92–104.
4. Remark E.M. Drei Kameraden // Тезаурус. – Москва. – 2000.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Тетяна Рудіч – старший викладач, кафедра англійської мови та зарубіжної літератури ПВНЗ "Соціально-педагогічний інститут Педагогічна академія"
Наукові інтереси: романо-германська філологія.

ДИСТРИБУТИВНИЙ АНАЛІЗ БАГАТОЗНАЧНИХ ЯКІСНИХ ПРИКМЕТНИКІВ НА ПОЗНАЧЕННЯ ПАРАМЕТРИЧНИХ ОЗНАК

Оксана ФЕДОРОВСЬКА (Київ)

У статті досліджуються багатозначні якісні прикметники української мови, а саме лексеми з параметричною ознакою. Параметричні прикметники у межах своєї лексико-семантичної групи мають ядро і периферію. На основі ядерних назв та дистрибуції цих одиниць у мікроконтексті аналізується семантична структура багатозначних якісних прикметників. Встановлюються універсальні контексти для членів ядерного поля параметричних назв і їх семантичний об'єм.

Polysemantic adjectives of the Ukrainian language, namely lexemes with parametric characteristics, are studied in this article. Parametric adjectives have a nucleus and a periphery within their lexical and semantic group. The semantic structure of polysemantic qualitative adjectives in the text is analyzed on the basis of the nuclear denominations and distribution of these units. The universal contexts for the members of the nuclear field of parametric denominations alongside with their semantic volume are also determined.

Параметричні прикметники з'явилися в мові для вираження розміру конкретних природних об'єктів. Проте в процесі розвитку людського пізнання коло предметів, які характеризували параметричні прикметники розширювалося. Широта значення дала змогу цим прикметникам сполучатися з іншими лексемами, а саме з іменниками на позначення звукових понять, атмосферних явищ, часових параметрів, збірних понять та з лексемами абстрактної семантики. Транспозиція ознаки розміру на речі та явища, які не сприймаються через це поняття, або на абстрактне сприяє

переосмисленню параметричного прикметника і виникненню нових значень, на основі чого він стає багатозначним. Завдяки цьому процесу розширюється лексико-семантична структура прикметників на позначення параметричних ознак.

Параметричні прикметники лексичної системи української мови стали предметом дослідження в працях Т.Г. Линника, А.В. Висоцького (прикметники на позначення зовнішніх ознак людини), О.О. Тараненка (антонімія прикметників на позначення розміру). У російському мовознавстві прикметники семантики розміру вивчають С.Ю. Семенова, О.Ю. Богуславська, А.Н. Журинський, О.М. Шрамм та ін.

Принципи дистрибутивного аналізу були опрацьовані у першій половині ХХ століття Л. Блумфільдом та З. Харрісом. Сутність методики дистрибутивного аналізу полягає в дослідженні мови на основі оточення (дистрибуції) окремих одиниць у тексті. З часом цей метод набув ефективного застосування в лексикології при розмежуванні значень багатозначних слів.

Наукова новизна дослідження полягає в тому, що в ньому вперше на основі ядерних назв параметричних ознак та дистрибутивної методики ставиться завдання дослідити семантичну структуру багатозначних якісних прикметників української мови.

Опис багатозначних якісних прикметників на матеріалі лексико-семантичної групи параметричних ознак передбачає з'ясування таких питань: 1) аналіз семантичної структури багатозначних якісних прикметників з синхронного погляду; 2) встановлення дистрибуцій багатозначних прикметників із семантикою розміру; 3) розкриття значення контексту для з'ясування семантики прикметникової багатозначності.

“Розміри характеризують об’єкт за величиною, тобто відображають їх здатність займати певні частини простору” [2, 117]. Поряд з цим, розмір може повідомляти про розташування предметів (відстань); про лінійний розмір (довжина, висота, ширина); про форму об’єктів (овальна, кругла тощо).

О.М. Шрамм параметричними вважає прикметники які позначають лінійний розмір (*довгий – короткий, високий – низький, глибокий – мілкий, широкий – вузький, товстий – тонкий*). Для прикметників, які називають ознаки лінійних розмірів, характерне те, “що вони позначають лише ті ознаки, розташовані, так би мовити, по той чи інший бік від “точки відліку” [3, 21].

Параметричні прикметники, які позначають лінійний розмір, відрізняються від інших параметрів простим і досить зручним способом виміру об’єктів. Так, “у свідомості людей існує “еталон”, “точка відліку” для певної ознаки стосовно якогось класу предметів” [3, 21]. “Вибирається предмет еталонного розміру, а потім визначається, скільки разів еталон вкладається у вимірюваний об’єкт або ж, навпаки, вимірюваний об’єкт

вкладається в еталон” [2, 118]. Наприклад, при визначенні параметричної ознаки лінійного розміру *глибина* виділяються такі параметричні значення: “який має велику глибину” та “який має невелику глибину”. Суб’єкт зіставляє та порівнює поняття глибини обраного водного об’єкта (річка, озеро, море, океан) щодо існуючої у свідомості “точки відліку”. “Еталоном” може виступати зріст людини та поняття дна, тобто річка кваліфікуватиметься як глибока, коли перевищуватиме зріст людини (антропометрична характеристика), і як мілка в протилежному випадку. “Точкою відліку” для параметричних прикметників *глибокий* – *мілкий* через наукове порівняння виступатиме темне або світле забарвлення водної поверхні.

Обов’язковими для параметричних прикметників є антонімічні відношення. Прикметники з семантикою розміру “не виражають визначеного параметру – реальний зміст прикметника визначається взаємозв’язком із парним словом (антонімом)” [1, 236]. Зв’язок між антонімічними парами проявляється не тільки у їх протиставленні, а й у взаємній зумовленості реальних величин, які виражаються прикметниками лінійного розміру.

Антонімічні прикметники на позначення розміру “виражають ту саму ознаку (наприклад, розмір чи віддалення в напрямі знизу вгору для антонімів *високий* – *низький*), тільки різні її полюси [6, 47]. Один із членів антонімічного протиставлення в змістовому відношенні може виступати більш продуктивним, ніж інший у наступних парах: *високий* – *низький*, *глибокий* – *мілкий*, *великий* – *малий*. Сильним членом у цих парах виступає назва більшого полюса відповідного розміру. Але при позначенні антонімічною парою *довгий* – *короткий* відношень між людьми та речами продуктивним виступає найменування меншого полюса.

Прикметники на позначення параметричних ознак утворюють якісно й кількісно розвинену лексико-семантичну групу. Важливим при цьому є розрізнення ядра й периферії як структурних частин семантичної системи, що створює можливість системного підходу до ЛСГ як семантичного цілого. Так, ядро ЛСГ параметричних назв складають семантично незалежні основні назви *високий* – *низький*, *великий* – *малий*, *глибокий* – *мілкий*, *товстий* – *тонкий*, *довгий* – *короткий*, *широкий* – *вузький*, які стали предметом дослідження.

“...Чітка членованість системи параметричних прикметників існує тільки на рівні центральних слів. Периферійні слова мають складну семантичну структуру, внаслідок чого входять до складу інших тематичних груп і цим порушують чіткість членування ЛСГ розміру” [4, 183].

На основі структурних моделей вільних словосполучень, у яких можуть траплятися прикметники на позначення розміру, виділяємо семантичне поле аналізованої ЛСГ.

Символічно модель словосполучень можна подати через конструкцію AN, де А – прикметник, назва розміру, а N – іменник. Взаємозв'язок семантичних та граматичних ознак виділяє один із лексико-семантичних розрядів іменника, а саме конкретні (К) та абстрактні (Ка). Отже, лексико-граматичні розряди іменників у сполученні з параметричними прикметниками створюють моделі ANК та ANКа. Реалізація назв параметричних ознак відбувається в обох моделях.

Семантика прикметників із значення розміру пов'язується з предметом, що характеризується відповідною ознакою [4, 182]. Отже, ядерні назви прикметників на позначення параметричних ознак виявляють своє значення в сполученні з окремими семантичними групами іменників.

NК1 – іменники – назви різних предметів побуту (вбрання, взуття, меблі, будівлі, посуд тощо).

АНК1 – *великий будинок, мала кімната, глибоке взуття, мілка тарілка, довга лава, коротка мотузка, високий стілець, низький столик, широка спідниця, вузький коридор, товста труба, тонка дошка* тощо.

NК2 – іменники, що позначають частини людського тіла, зовнішні характеристики (зріст, масу тіла, риси обличчя) або фізичні якості.

АНК2 – *товсті брови, товстий чоловік, тонка дівчина, тонкий ніс, тонке підборіддя, широке обличчя, широкий лоб, широкий у плечах, високий хлопчик, низька жінка, довгий парубок, короткий хлопчик, великий зріст, мала рука, малі очі, малі люди, велика сила, великий чоловік, глибокі очі* та ін.

З іменниками цієї семантичної групи не сполучається параметричний прикметник *мілкий*.

NК3 – іменники – назви почуттів і характеру людини.

АНКа3, АНК3 – *широка душа, високі почуття, високі думки, низькі почуття, глибоке кохання, тонке відчуття, тонка манера, тонкий гумор, велика сила волі* тощо.

Не реалізують свого значення у цій дистрибуції параметричні прикметники *вузький, товстий та мілкий*.

NК4 – іменники на означення відчуттів людини (запах, смак, нюх, аромат, слух, колір).

Іменники цієї групи служать дистрибуцією тільки для прикметника *тонкий*.

АНКа4 – *тонкий аромат, тонкий смак, тонкий слух, тонкий відтінок кольору, тонкий нюх*.

NК5 – іменники, що характеризують людину і суспільство за морально-етичними ознаками.

АНК5 – *велика держава, велика подія, високий клас, високе звання, висока нарада, низький культурний рівень, широкі погляди, широкі можливості, вузький кругозір, вузьке коло знайомих, глибокий погляд* та ін.

NК6 – іменники на позначення розумових здібностей людини.

АНКа6 – *глибока думка, коротка пам'ять, тонкий розум, великий розум* тощо.

З цими іменниками вживаються тільки параметричні прикметники *глибокий, короткий, тонкий, великий – малий*.

НК7 – іменники, що становлять різні угруповання людей (за соціальним становищем, професійною діяльністю, політичною активністю).

АНК7 – *високий трон, висока посада, низькі верстви суспільства, низька посада, широкі маси, широкий попит, вузьке коло спеціалістів, велика особа, великий вчений* та ін.

З іменниками цієї семантичної групи не сполучаються назви *товстий – тонкий, довгий – короткий, глибокий – мілкий*.

НК8 – іменники, що характеризують часові характеристики (година, день, ніч, час) та часові проміжки.

АНК8 – *глибока давнина, довга дорога, довгий день, коротка ніч, мала ніч, великий день, коротка доповідь, коротка нарада, коротка перерва* тощо.

Поза цією дистрибуцією залишаються антонімічні пари *широкий – вузький, високий – низький, товстий – тонкий*.

НК9 – іменники – назви звукових процесів (голос, звуки, слова, мова).

АНК9 – *низький голос, високий звук, висока мова, короткий звук, довгий звук, тонкий голос, тонкий звук, товстий голос (розм.)*.

У цій конструкції не реалізують свої значення антонімічні пари параметричних прикметників *глибокий – мілкий, великий – малий*.

НК10 – іменники – назви явищ природи (вітер, сніг, дощ).

АНК10 – *малий дощ, великий вітер, малий сніг, довгий дощ, короткий дощ*.

Інші ядерні назви якісних прикметників на позначення параметричних ознак не сполучаються з відповідними іменниками.

НК11 – іменники, що вказують на кількісну характеристику однорідних предметів або осіб.

АНК11 – *товста книжка, тонкий журнал, великий клас, мала група, великий ліс, малий сад, високий врожай, низькі надої (молока)*.

У такій дистрибуції можливі лише назви *товстий – тонкий, великий – малий, високий – низький*.

НК12 – іменники – назви тварин, їх частин тіла, шерсті та ін.

АНК12 – *довга змія, коротка шерсть, високий собака, малий кіт, великий заєць, велика лапа, довгі клики* та ін.

З іменниками цієї семантичної групи сполучаються параметричні прикметники *високий – низький, довгий – короткий, великий – малий, товстий – тонкий*.

НК13 – іменники – назви рослин.

АНК₁₃ – велика квітка троянди, малий куц полуниці, низький дуб, високий клен, висока пшениця, тонке стебло, товстий стовбур, широка верба (про гілля), довгий пагін, довгий листок та ін.

У цій дистрибуції не реалізує свого значення антонімічна пара прикметників *глибокий* – *мілкий*.

Окрему дистрибуцію становлять назви, які в сполученні з параметричними прикметниками утворюють термінологічні сполуки на зразок: *високе підняття, низьке підняття, великий резонатор, вузька щілина, коротка щілина, широкий екран, коротка форма прикметника, коротке замикання, тонка кишка, тонкий помел, мала калорія* тощо.

Розвиток семантики параметричних прикметників відбиває процеси пізнання людства. Відбувається переміщення в сприйнятті ознаки предмета від конкретного до абстрактного і навпаки. Параметричні прикметники розвиваються на основі “порівняння одного предмета з іншим, або вказують на особливість, ознаку, яку набув предмет у результаті дії над ним” [4, 182]. Образ, що лежав в основі перенесення, з часом втрачається, і тільки шляхом спеціального аналізу можемо визначити, внаслідок яких асоціацій відбулося те чи те перенесення значення. Через окремі ж значення ще виразно просвічується їхня образна основа, і при них у словниках наводять ремарки. Отже, аналізовані прикметники на позначення параметричних ознак можуть втрачати ознаку розміру, набуваючи додаткового значення переносного характеру.

В антонімічній парі *глибокий* – *мілкий* параметричний прикметник *мілкий* має значення переносного характеру, через яке чітко просвічується його образна основа. Це значення “який не має істотного значення” [СУМ, IX, 737] з відповідною реалізацією в контексті: *плавати на мілкому, сісти мов рак на мілкому* тощо.

Параметрична ознака *широкий* у сполученні з іменником *можливості* має значення “великого обсягу або охоплення чогось”, а з іменником *крок* – “який розноситься на велику відстань” (наприклад, *широким кроком входить наука...*) [СУМ, XI, 456]. Антонімічний йому прикметник *вузький*, поєднуючись з іменником *спеціальність*, указує на обмежені можливості виконання у виробничій сфері тощо. Слово *тонкий* набуває переносного значення в сполученні з іменниками *папір, аркуш* – “з невеликою щільністю, прозорий” [СУМ, X, 187].

Поєднуючись з іменниками на означення почуттів, характеру, морально-етичної або психологічної характеристики поведінки людини, більшість ядерних параметричних прикметників набувають додаткових значень переносного характеру, наприклад: *глибоке кохання, велике враження, широка вдача (натура), високе почуття, тонкий усміх* та ін.

У результаті проведеного дистрибутивного аналізу семантичного поля ядерних назв прикметників на позначення параметричних ознак встановлено універсальні контексти для членів цього поля. Ними виявились

моделі ANK₁, ANK₂. Конструкції ANK₃, ANK₅ ANK₁₃ дуже близько до них прилягають. Моделі ANK₄, ANK₁₀ та інші посідають протилежне місце, тобто їх дистрибуції виявилися мінімальними.

Семантичний обсяг багатозначних параметричних прикметників у межах проаналізованих моделей також виявився неоднаковим. Антонімічна пара *великий* – *малий* виявилася найбільш місткою семантично. Семантичний обсяг прикметників *високий* – *низький*, *довгий* – *короткий*, *широкий* – *вузький*, *товстий* – *тонкий*, *глибокий* – *мілкий* поступово знижується. Найменший семантичний обсяг має багатозначний прикметник *мілкий*.

Загалом, параметричні прикметники виявляють схильність до перенесення їхньої ознаки із сфери фізичного на соціальне та психічне. З абстрактними іменниками вони утворюють стійкі словосполучення й несуть емоційне навантаження. На основі цього можемо зробити висновок, що параметричні прикметники у своїй більшості виступають багатозначними. У лексемах із трьома і більше значеннями простежується радіально-ланцюжковий тип полісемії.

БІБЛОГРАФІЯ

1. Поцелуевский Е.А. Нулевая степень качества и описание значения качественных прилагательных и некоторых сочетаний с ними // Проблемы семантики. – М.: Наука, 1974. – С. 229 – 247.
2. Семенова С.Ю. О некоторых свойствах имен пространственных параметров // Логический анализ языка. Языки пространств /Отв. ред. Н.Д. Арутюнова, И.Б. Левонтина. – М.: Языки русской культуры, 2000. – С. 117 – 125.
3. Шрамм А.Н. Семантика качественных прилагательных (на материале современного русского языка). – Ленинград: Изд-во Ленингр. ун-та, 1978. – 134 с.
4. Линник Т.Г. Параметричні прикметники і їх становлення. – К.: Наук. думка, 1982. – 198 с.
5. Словник української мови: В 11 т. – К.: Наук. думка, 1970 – 1980.
6. Тараненко О.О. Полісемічний паралелізм і явище семантичної аналогії. – К. : Наукова думка, 1980. – 115 с.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Оксана Федоровська – аспірант кафедри української мови Національного педагогічного університету ім. М.П. Драгомонова.

Наукові інтереси: актуальні проблеми лексикології української мови.

РОЗДІЛ II. ПИТАННЯ ДЕРИВАТОЛОГІЇ

СУФІКСАЛЬНІ ДІЄСЛОВА В УКРАЇНСЬКІЙ ЛІТЕРАТУРНІЙ МОВІ КІНЦЯ XVIII – СЕРЕДИНИ XIX СТ.

Олександр БЛИХ (Кіровоград)

У статті описується система словотвірних типів суфіксальних дієслів в українській літературній мові кінця XVIII – середини XIX ст., з'ясується ступінь продуктивності виявлених типів, їхні особливості та склад порівняно із сучасною українською літературною мовою.

In this article the system of wordbuilding types of suffixational verbs in literary Ukrainian (the period of the end of XVIII - the middle of XIX c.c.) is described. The degree of wordbuilding ability of newly revealed types, their particular qualities and content have been established in comparison with present-day Ukrainian.

Мета пропонованої статті – описати систему словотвірних типів суфіксальних дієслів в українській літературній мові кінця XVIII – середини XIX ст., з'ясувати ступінь продуктивності виявлених типів та їхні особливості порівняно із сучасною українською літературною мовою.

Матеріалом для спостережень послужили суфіксальні дієслова із творів письменників кінця XVIII – середини XIX ст. І.П. Котляревського (*К.*), Г.Ф.Квітки-Основ'яненка (*Кв.*), Є.П.Гребінки (*Гр.*) й Т.Г.Шевченка (*Ш.*). Усього проаналізовано 1751 слово. Для порівняння із сучасною літературною мовою використовувалася інформація про суфіксальний словотвір, яка міститься в спеціальній літературі.

Суфіксальний спосіб поряд із префіксальним був одним із найбільш продуктивних при творенні дієслів в українській літературній мові кінця XVIII – середини XIX ст. Як свідчить проаналізований матеріал, за кількістю похідних цей спосіб знаходився на другому місці (див. таблицю в кінці статті).

Серед розглянутих суфіксальних дієслів нами виявлено 26 не однаково поширених словотвірних типів. Похідні, якими представлені ці типи, мотивовані іменниками (218 слів), прикметниками (80), прислівниками (4), вигуками та звуконаслідуваннями (110) і дієсловами (1339). Для творення дієслів, мотивованих не дієсловами, у проаналізованому матеріалі використані суфікси *-ува-* (*-ова-*) (125 слів), *-и-* (96), *-а-* (36), *-і-* (39), *-ну-* (5), *-ірова-* (*-ирова-*) (2), *-нича-* (2), *-ствова-* (1), *-а-* (*-ка-*) (68), *-оті-* (*-ота-*) (26), *-ча-* (12). Віддієслівні дієслова виникли за допомогою суфіксів *-а-* (693 слова), *-ува-* (*-ова-*) (249), *-ва-* (180), *-и-* (56), *-овува-* (3), *-і-* (1), *-ну-* (145), *-ону-* (6).

Порівняння цих даних із результатами спостережень дослідників за сучасним станом суфіксального дієслівного словотвору [6, 193; 2; 7; 3; 152 –

162] свідчить, що суттєвих змін в арсеналі засобів суфіксального творення дієслів за останнє століття не відбулося. Із суфіксів, які вживаються для творення дієслів сучасної української літературної мови, в розглянутому матеріалі не виявлено лише суфіксів *-izuva-* (*-изува-*) та *-fikuva-*, хоча вони представлені уже в староукраїнських пам'ятках писемності [6, 177 – 178]. Відсутність цих формантів в аналізованому матеріалі, очевидно, пояснюється їхньою низькою на той час продуктивністю загалом, а також близькістю мови згаданих письменників до народнорозмовного мовлення, у якому слова іншомовного походження, де й були представлені елементи *-izuva-* (*-изува-*) та *-fikuva-*, уживалися в невеликій кількості.

Розглянуті суфіксальні дієслова, мотивовані різними частинами мови, виражають різні словотвірні значення, тому далі словотвірні типи суфіксальних дієслів розглядаються за групами відповідно до частини мовної належності вихідного. Послідовність опису типів у межах цих груп залежить від кількості похідних.

Дієслова, мотивовані іменниками

Група відіменникових похідних у розглянутому матеріалі представлена сімома словотвірними типами із суфіксами *-uva-* (*-ова-*) (105 утворень), *-i-* (72), *-a-* (24), *-i-* (13), *-irova-* (*-ирова-*) (2), *-nicha-* (1), *-stova-* (1). Об'єднує слова із загальним значенням “дія, яка має відношення до названого твірним іменником”.

Словотвірний тип із суфіксом *-uva-* (*-ова-*). Цей тип є найбільш продуктивним серед розглянутих дієслів (105 утворень). Усі його похідні характеризуються значенням недоконаного виду, за винятком похідного *адресувати Ш.*, яке є двовидовим.

Залежно від семантики мотивуючих, відіменникові дієслова із суфіксом *-uva-* (*-ова-*) поділяються на похідні від назв істот (28) та на похідні від назв неістот (77).

Дієслова від назв істот (серед розглянутого матеріалу в основному назв осіб, за винятком двох похідних), характеризуються конкретизованим значенням “бути тим або поводити себе, як той, хто названий вихідним”. Вихідними тут виступають назви осіб за характерною поведінкою (*бахурувати К.*, *бурлакувати Кв.*, *Ш.*, *відьмувати Кв.*), віком (*дівовати К.*, *Кв.*, *Гр.*, *Ш.*, *молодикувати Ш.*, *парубкувати Кв.*), професією (*пасішниковати Ш.*, *чумакувати Кв.*, *Ш.*, *шинкарювати Кв.*). Два похідних від назв тварин виражають значення “поводитися, робити так, як тварина, названа вихідним” [4, 27]: *жеребцювати К.*, *звіркувати К.* Всі дієслова цього підтипу є неперехідними, за винятком *вращувати Ш.*

Серед похідних від неособових іменників найбільшу групу складають дієслова із значенням “виконувати дію, результатом якої є назване твірним”: *бенкетувати К.*, *Ш.*, *кумандовати Кв.*, *порядкувати Кв.* Частина з них має семантичний відтінок “наділяти чимось” (*гартувати Ш.*, *поштувати Кв.*, *шанувати К.*, *Кв.*, *Ш.*), одне – “перетворювати в щось” (*руйнувати Ш.*).

Дієслова цього підтипу могли бути як неперехідними (таких більше), так і перехідними.

Крім названих, серед розглянутих відіменникових дієслів із суфіксом *-ува-* (*-ова-*) представлені ще такі семантичні підтипи.

“Перебувати в стані, названому твірним“: *вірувати К., Кв., Ш., горювати Кв., Ш., сумувати К., Кв., Гр., Ш.* Усі ці похідні мотивуються абстрактними іменниками і є неперехідними.

“Діяти за допомогою названого твірним“. Твірними тут виступають іменники як із предметними, так і з непередметними значеннями: *бичувати К., колесувати К., силувати Кв.* Похідні цього підтипу перехідні.

“Виконувати дії, характерні для відрізка часу або місця, названого твірним“: *днювати Ш., зимувати Кв., Ш., ночувати К, Кв., Гр., Ш., квартирувати Ш., ярмаркувати Кв.*

Невелика кількість дієслів, мотивованих неособовими іменниками, не належать ні до одного із перерахованих підтипів і виражають тільки загальне значення: *адресувати Ш., коштувати Кв, Ш., слідувати Кв., Гр.*

При творенні похідних аналізованого типу суфікс виступає у двох варіантах. У більшості випадків (у 52 із 102) уживається тільки *-ува-*, ще в 30-ти словах і *-ува-*, і *-ова-*, у 9-ти – тільки *-ова-*.

Словотвірний тип із суфіксом -и-. Представлений меншою кількістю похідних (72). Майже всі вони, за декількома винятками (*кончити К., полонити Ш., побідити К.*), характеризуються значенням недоконаного виду. Деривати цього типу також поділяються на кілька підтипів.

Найбільшою кількістю (35 із 72) представлений підтип із значенням “виконувати дію, результатом якої є назване твірним“. У цій групі є як перехідні, так і неперехідні дієслова: *морочити К., Кв., Ш., полосити К., порочити Кв., грішити К., Кв., Ш., химерити Ш.* Частина похідних із результативною семантикою мають також вузькі значення “викликати, спричиняти назване твірним“ (*гнівити К., Кв., Ш., печалити Ш., страшити К.*), “виділяти те ...“ (*пінити К., слинити К., Ш.*). Твірними для майже всіх дієслів із результативним значенням служать неособові і переважно непередметні іменники. Усього три похідних аналізованого підтипу мотивовані назвами істот. Два з них характеризуються конкретизованими значеннями “перетворювати в того, наділяти ознаками того, хто названий твірним“ (*калічити К., сиротити К., Ш.*), один, мотивований назвою тварини, – “родити того ...“ (*щентити Ш.*).

Результативні значення могли мати також відіменникові дієслова із суфіксом *-ува-* (*-ова-*). Серед розглянутого матеріалу представлені однокореневі утворення з *-и-* та *-ува-* (*-ова-*): *поштити Кв. – поштувати Кв.* Обидва мають відтінок “наділяти тим ...“.

Наступний за кількістю семантичний підтип складають похідні (їх 11 із 72) із значенням “виконувати дії, характерні для того, хто названий твірним“: *верховодити К., Кв., Ш., трусити (боятися) К.* Одне дієслово з

таким значенням мотивоване назвою комахи (*тлити Ш.*) і одне – назвою предмета (*маячити К.*). Від похідних з *-ува-* (*-ова-*) дієслова цього підтипу відрізняються тим, що тут немає утворень, співвідносних з назвами професій. Однокореневі деривати з результативними значеннями на *-и-* та на *-ува-* (*-ова-*) за семантикою помітно не відрізняються: *гостити Кв., Ш.* – *гостювати Ш., пророчити К., Ш.* – *пророкувати К., царити Ш.* – *царювати Ш.*

Інші словотвірні підтипи аналізованого типу малопоширені. “Діяти за допомогою названого твірним” (5 похідних): *косити К., Кв., Гр., Ш., кулачити К., трубити К., Гр.* Твірними тут виступають конкретні іменники. “Наділяти тим, що назване твірним” (5 похідних): *женити Кв., Ш., напастити Ш., солити Кв., сталить Ш., хрестити Кв., Гр., Ш.* “Перебувати в стані, названому твірним”: *вірити К., Кв., Гр., Ш.* (однокореневе *вірувати К., Кв., Ш.* має значення тільки “*вірити в бога*”), *скорбити Ш.* “Видаляти назване твірним”: *потрошити К., Кв.*

Порівняно велика група похідних аналізованого типу (13 із 72) не входить у перераховані підтипи і об’єднується тільки загальним значенням: *вихрити К. (один другого як вихрив), норовити К. (в кріпость впертись норовить), числити К., чубити К.*

Словотвірний тип із суфіксом -а-. Об’єднує меншу кількість похідних (24). Усі вони характеризуються значенням недоконаного виду. Утворюють кілька не однаково поширених підтипів. Найпоширеніший (11 із 24 похідних) становлять деривати з результативними значеннями: *галасати К., глаголати Кв., Ш., краяти Кв., кружлять Гр.* Одне дієслово цього підтипу є безособовим *світати К., Кв., Гр., Ш.*

Інші словотвірні підтипи цього типу представлені кожен невеликою кількістю похідних. Їхні значення: “діяти за допомогою названого твірним” (*козиряти К., пияти К., стріляти К., Кв., Ш.*; з відтінком “наділяти тим ...”: *квітчати К., Кв., Ш., сідлати К, Кв., Гр., Ш.*); “виконувати дії, характерні для того, хто названий твірним” (*безділничати Кв., бублейничати Кв., мошенничати Кв., щеголяти К.*).

До аналізованого типу належать також дієслова *вечеряти Кв., Гр., Ш., обідать Кв., Гр., Ш., снідать Кв, Ш.*

Словотвірний тип із суфіксом -і-. У розглянутому матеріалі представлений порівняно невеликою кількістю (13) дієслів недоконаного виду. Усі вони, за винятком *покоїти Кв.*, є неперехідними. У межах цього типу також виділяються підтипи. Найбільш поширеним (7 похідних) є тип із значенням “виконувати дію, результатом якої є назване твірним”: *потіти К., Ш., покоїти К., Ш., хрипіти Кв., хрустити Кв., шелестіти Гр., Ш.* Серед дієслів цього підтипу є також безособове дієслово *боліти Кв.* Ще один підтип (2) об’єднується значенням “виконувати дії, характерні для названого твірним”: *бовваніти Гр., зорити Ш. (зоре моя, Де це ти зоріла?).*

Інші похідні із суфіксом **-і-** не утворюють підтипів і об'єднуються тільки загальним словотвірним значенням: *вечеріти Кв., Гр., героїти К., животіти Кв., розуміти Кв., Ш.*

Крім того, серед розглянутих відіменникових суфіксальних дієслів представлені малопоширені словотвірні типи із суфіксами **-ірова- (-ирова-)** (*літографіровать Ш., маршировать Кв.*), **-нича-** (*бродяжничати Кв.*), **-ствова-** (*бідствувати Кв.*).

Дієслова, мотивовані прикметниками

Відад'єктивні дієслова характеризуються значенням “виконувати дію, яка має відношення до ознаки, названої твірним прикметником”. Ці похідні об'єднуються у розглянутому матеріалі у шість словотвірних типів із суфіксами **-і-** (26), **-и-** (24), **-ува- (-ова-)** (12), **-а-** (12), **-ну-** (5), **-ича-** (1).

Словотвірний тип із суфіксом -і-. Похідні цього типу (їх 26) виражають значення “набувати певного стану, ознаки або перебувати в певному стані, мати ознаку” [6, 187; 4, 126; 1, 30]. Твірними для таких слів служать якісні прикметники, що називають кольори або фізичні чи психічні якості людей: *біліти Гр., дрібніти Ш., зліти Ш.* Відтінки в значеннях похідних (перехід до стану чи перебування в стані) залежать від контексту та особливостей семантики твірних [4, 127]. Так, серед проаналізованого матеріалу дієслова, мотивовані позначеннями кольорів, можуть вказувати як на перебування в стані, так і на перехід до нього (*жовтіти К., Кв., Гр., Ш., зеленіти Кв., Гр., Ш.*). Похідні, які мають інші твірні, вказують переважно на перехід до стану (*багатіти Кв., Ш., бідніти Кв., німіти Ш.*).

Усі дієслова аналізованого типу виражають значення недоконаного виду і є неперехідними.

Словотвірний тип із суфіксом -и-. Представлений приблизно такою ж, як і попередній, кількістю похідних (24). Більшість із них (18 із 24) виражають значення “наділяти ознакою, названою твірним”: *веселити Кв., Гр., Ш., гострити Кв., Ш., зеленити Кв., сліпити Ш., сушити К., Кв., Гр., Ш.* Інші об'єднуються тільки загальним значенням: *твердити К., Кв., тіснити К., хитрити К.* Усі деривати цього типу, за винятком *хитрити К.*, є перехідними.

Словотвірний тип із суфіксом -ува- (-ова-). Похідні цього типу (їх 12) об'єднуються значенням “виявляти ознаку, названу твірним, або виконувати дію, яка характеризується цією ознакою”. Усі ці дієслова недоконаного виду, неперехідні. Мотивовані вони переважно якісними прикметниками: *гордувати Ш., лютувати К., Кв., Ш., ярувати К.* Таке ж значення могли виражати дієслова із суфіксом **-и-**. У розглянутому матеріалі представлені однокореневі утворення із **-и-** та **-ува-**: *хитрити К. – хитрувати Кв.* Один дериват аналізованого типу виражає значення “наділяти ознакою ...”: *радовати Кв.*

Словотвірний тип із суфіксом -а-. Представлений такою ж кількістю слів, як і попередній (12). Серед цих похідних виділяються два підтипи. До

першого (6 із 12) належать неперехідні дієслова, мотивовані вищим ступенем прикметника. Значення цих утворень “ставати таким (більш таким), як указано твірним“: *злішати Ш.*, *рідшати Гр.*, *ширишати Ш.* До другого підтипу входять усього три слова із значенням “надавати ознаки, названої твірним“: *величати К.*, *Кв.*, *Ш.*, *ладнати Ш.*, *рівняти Кв.* Інші похідні аналізованого типу характеризуються тільки загальним значенням: *коротати Ш.*, *храмати Кв.*

Словотвірний тип із суфіксом -ну-. Включає ще менше похідних (5). Усе це неперехідні дієслова недоконаного виду із значенням “набувати ознаки, названої твірним“: *мокнути Кв.*, *спіннути Ш.*, *сохнути Кв.*, *Ш.*, *тихнути Ш.*, *холонути Ш.*

Крім того, в одному відприкметниковому дієслові у розглянутому матеріалі вичленовується суфікс **-ича-**: *невинничати К.*

Дієслова, мотивовані прислівниками

Відприслівникові дієслова в аналізованому матеріалі представлені всього чотири похідними. Утворені вони за допомогою суфікса **-ува-** й об’єднуються значенням “виконувати дію, яка характеризується ознакою, названою твірним“: *жалкувати Кв.*, *Гр.*, *Ш.*, *силкувати Кв.*, *простувати Ш.*, *прямувати Ш.*

Дієслова, мотивовані вигуками та звуконаслідуваннями

Ця група похідних дієслів об’єднується у чотири словотвірних типи із суфіксами **-а-** (*-ка-*), **-оті-** (*-ота-*), **-ча-**, **-ува-** (*-ова-*).

Словотвірний тип із суфіксом -а- (-ка-). Представлений порівняно великою кількістю похідних (68). Усі вони є дієсловами недоконаного виду і об’єднуються значенням “повторювати той звук, який позначений твірним“. Мотивуються такі похідні вигуками, що позначають звуки, які видають тварини, люди, різноманітні предмети: *бехати Кв.*, *гавкати Кв.*, *Гр.*, *Ш.*, *йокати Кв.*, *кахикати Кв.*, *кgekгекати Кв.*, *киркати Кв.*, *клацати К.*, *миркати Кв.*, *мекати Кв.*, *хрюкати Кв.*

Серед розглянутих відвигукових дієслів переважають похідні, де вжитий варіант **-ка-** (54 із 68). Уживається він після голосних, приголосних сонорних, але є й після глухих (*кахкати Кв.*, *фїтьфїтькати Кв.*). Похідні з варіантом **-а-** (14 із 68) у більшості випадків мають твірну основу на *n*, *t* (*тупати Ш.*, *бовтати Кв.*).

Словотвірний тип із суфіксом -оті- (-ота-). Похідні цього типу (їх 26) об’єднуються значенням “інтенсивно, без перерви повторювати те (звук або рух), що позначене твірним“: *булькотіти К.*, *гуркотіти Гр.*, *копотіти К.*, *Кв.*, *стукотіти Кв.*, *тупотати К.* Серед розглянутого матеріалу майже всі такі похідні називають видавання звуків, усього одне дієслово характеризується іншим значенням: *блискотіти Гр.*

Серед проаналізованих похідних на **-оті-** (*-ота-*) переважають утворення з варіантом **-оті-** (15 із 26), як і в сучасній мові [6, 209].

Особливістю дієслів цього типу є те, що деякі з них мають однокореневі відповідники серед відвигукових утворень із суфіксом *-а-* (*-ка-*): *брязкати Кв., Ш. – брязкотіти К., капати К., Кв., Ш. – капотіти Гр., тупати Ш. – тупотіти К., Кв.* Це дає змогу розглядати окремі утворення з *-оті-* (*-ота-*) як похідні від дієслів на *-а-* (*-ка-*) [6, 209]. Але оскільки значна частина розглянутих дієслів серед похідних на *-а-* (*-ка-*) відповідників не має (*гуготіти Кв., лопотіти Кв., Гр., Ш.*), ми вважаємо похідні на *-оті-* (*-ота-*) відвигуковими утвореннями, що відповідає поглядам, які висловлювалися в літературі [6, 209; 4, 109].

Словотвірний тип із суфіксом *-ча-*. Представлений невеликою кількістю похідних (12), які виражають значення, подібне до значення попереднього типу: *бриньчати К., Гр., нявчати К., Кв., хурчати К., Кв.* Серед розглянутого матеріалу зафіксовані два однокореневих похідних з *-оті-* (*-ота-*) і *-ча-*: *брязкотіти К. – бряжчати К., Кв., Гр., Ш.*

Для дериватів цього типу також є характерними тісні зв'язки як із вигуками, так і з дієсловами на *-а-* (*-ка-*). Серед розглянутих дієслів є кілька однокореневих утворень із *-ча-* та *-а-* (*-ка-*): *брязкати Кв., Ш. – бряжчати К., Кв., Гр., Ш., ляскати Кв. – лящати К., Кв., Ш., харкати К. – харчати К.* Однак більшість проаналізованих похідних на *-ча-* співвідносяться тільки з вигуками та звуконаслідуваннями (*скавучати Кв., терчати Кв.* і ін.), тому ми відносимо усі утворення на *-ча-* до відвигукових.

У літературі висловлювалася думка про те, що *-ча-* можна вважати фонетичним варіантом суфікса *-ка-* [4, 110]. Однак деривати на *-ча-* та на *-а-* (*-ка-*) відрізняються значеннями, тому ми вважаємо ці форманти окремими суфіксами (див. також [5, 46]).

Словотвірний тип із суфіксом *-ува-* (*-ова-*). Об'єднує всього чотири слова із значенням “повторювати те (рухи або звуки), що позначене твірним”: *воркувати Ш., бідкувати Ш.* (повторювати слово *біда*), *тупцювати Ш., чимчикувати К., Ш.*

Дієслова, мотивовані дієсловами

Кількість похідних цієї групи значно перевищує кількість проаналізованих дієслів від усіх інших частин мови. Віддієслівне творення дієслів пов'язане насамперед з утворенням видових форм. Воно, як відомо [8, 54 – 59; 6, 193], здійснюється за кількома ступенями. Спочатку від непохідних дієслів недоконаного виду за допомогою префіксів утворюються дієслова доконаного виду (*бігти – прибігти*). Але у більшості випадків префікс вносить до похідного не тільки значення доконаного виду, тому виникає необхідність утворення видової пари від префіксованого дієслова (*бігти – прибігти – прибігати*). Саме на цьому етапі видотворення використовуються суфікси [6, 193], у розглянутому матеріалі *-а-*, *-ува-* (*-ова-*), *-ва-*, *-овува-*. Поряд із значенням недоконаного виду, деякі суфікси можуть вносити до віддієслівних похідних інші відтінки. Це залежить від

суфікса та від семантики твірного. Крім того, суфікси *-ну-*, *-ону-* брали участь у творенні віддієслівних дієслів доконаного виду.

Серед проаналізованих віддієслівних похідних представлено вісім словотвірних типів.

Словотвірний тип із суфіксом -а-. Найбільш поширений серед розглянутих похідних (693 утворення). Майже всі деривати цього типу (687 із 693) мотивуються дієсловами доконаного виду і відрізняються від твірних тільки видовим значенням. Виняток становлять усього кілька слів (6 із 693), які співвідносяться із безпрефіксними дієсловами недоконаного виду і відрізняються від них тим, що називають різноспрямовану дію: *бігати К., Кв., Ш., ганяти К., Ш., плавати К., Ш., літати К., Гр., Ш.* Одне дієслово цієї групи вказує на повторюване видавання звуків: *скрипати Ш.*

Більшість похідних аналізованого типу співвідносяться з префіксальними дієсловами із суфіксами *-и-*, *-ну-*, *-і-* та безсуфіксними: *викупати Кв., запрошати К., перероблять Ш., розділяти Кв., вибігати Кв., Гр., Ш., зберігати Кв., розпирати Кв., вгасати Ш., висихати Кв., Ш., влітати Ш., закипати Кв., оглядати К., Кв.* Невелика кількість дериватів мотивується безпрефіксними дієсловами доконаного виду: *лягати К., Кв., Гр., Ш.*

Словотвірний тип із суфіксом -ува- (-ова-). За поширеністю серед проаналізованих віддієслівних дієслів знаходиться на другому місці (249 утворень). Мотивуючими для похідних цього типу служать префіксальні дієслова доконаного виду із суфіксами *-а-*, *-и-*, *-і-*, *-ну-* та безсуфіксними: *вигадувати К., Кв., Гр., Ш., відрізувати Кв., обнюхувати Гр., витверджувати Кв., заплоджувати Гр., натоплювати Кв., перероблювати Кв., перетерплювати Кв., доглядувати Кв.*

Із двох варіантів суфікса цього типу серед розглянутого матеріалу частіше уживається варіант *-ува-*.

Віддієслівні дієслова недоконаного виду утворювалися також за допомогою суфікса *-а-*. Незважаючи на велику кількість похідних як попереднього, так і цього типу серед проаналізованого матеріалу зафіксовано порівняно небагато (12) однокореневих утворень з *-а-* та *-ува-*: *відкладувати Кв. – відкладати Кв., добігувати Кв. – добігати Кв., заглядувати Кв. – заглядати Кв., викупувать Ш. – викупати Кв. (Викупувати її на волю не треба .. Ш.)*. Похідні з *-ува-*, крім значення недоконаного виду, чіткіше виражають семантичний відтінок подовжуваності, повторюваності дії.

Словотвірний тип із суфіксом -ва-. Хоча тип у розглянутому матеріалі представлений порівняно великою кількістю похідних (180), твірними для його похідних виступає обмежене коло дієслів з коренями на голосний, на зразок *бити, вити, жити* [6, 203].

Майже всі деривати із суфіксом *-ва-* співвідносяться з дієсловами доконаного виду і відрізняються від них тільки видовим значенням: *давати*

К., Кв., Ш., ставати К., Кв., Гр., Ш., вигрівати Гр., доливати Кв., Ш., обшивати Кв., поливати К., Кв., Ш. Лише окремі слова цього типу мотивуються безпрефіксними дієсловами недоконаного виду. Такі похідні вказують на повторюваність, многократність дії, названої твірним [6 203]: *бувати К., Кв., Гр., Ш., жити К., знати Ш., пивати Кв., чувати К., Кв., Гр., Ш.*

Словотвірний тип із суфіксом -и-. Похідні цього типу (їх 56) поділяються на дві не однаково поширені групи. До першої (9 із 53) належать похідні, мотивовані безпрефіксними дієсловами недоконаного виду. Від твірних ці деривати відрізняються тим, що вказують на різноспрямовану дію. [6, 204]: *бродити К., Гр., Ш., водити К., Кв., Гр., Ш., возити К., Кв., Гр., Ш., волочити К., Кв., Ш., їздити К., Ш.* і ін. Твірні цих слів називають рух, переміщення. Одне слово мотивується дієсловом з іншою семантикою: *ростити Ш.* Всі інші дієслова цього типу (44 із 53) мотивуються префіксальними дієсловами, похідними від безпрефіксних першої групи. Ці деривати відрізняються від твірних тільки значенням недоконаного виду: *вилазити Кв., Ш., виносити К., Кв., Ш., обводити Кв., прогонити Кв.*

Крім того, три похідних із суфіксом -и- у розглянутому матеріалі мотивуються дієсловами недоконаного виду із суфіксом -а- і характеризуються значенням доконаного виду: *скочити К., Гр., скучити Кв., стрелити Гр.*

Словотвірний тип із суфіксом -овува-. Об'єднує невелику кількість похідних (9), які, крім значення недоконаного виду, підкреслюють тривалість, повторюваність дії: *відпокутовувати Кв., видруковувати Гр., прицьковувати Кв., розташовувати Г., прикупувати Кв., прислуговувати Кв., спльовувати Кв.*

Крім того, серед розглянутих віддієслівних дієслів представлені два словотвірних типи, похідні яких характеризуються значенням доконаного виду. Це словотвірні типи із суфіксами -ну- та -ону-. Похідні з -ну- (їх 145) поряд із значенням доконаного виду виражають також у більшості випадків значення однократності, раптовості дії. Твірними тут виступають дієслова, що називають видавання різноманітних звуків (*бебехнути Кв., грюкнути Гр., тьохнути К., Кв., Гр., цмокнути Гр.*) або інші дії, які складаються з окремих актів (*дьорнути Кв., кивнути Кв., Гр., Ш., нюхнути Кв.*). Похідні на -ону- (їх 9) виражають значення “різко, раптово та інтенсивно виконати дію, названу твірним”: *моргоннути Кв., пирхоннути Кв., рвоннути Кв., різоннути Кв., стрибоннути Кв.*

Усі словотвірні типи, виявлені в проаналізованому матеріалі, представлені в сучасній літературній мові [6, 173 – 209]. Причому між проаналізованими словотвірними типами і підтипами на сучасному етапі збереглися приблизно такі ж співвідношення за рівнем продуктивності, як і в середині XIX ст. Збільшення кількості похідних на -ірува-, -ізува- та

-фікува- в сучасній мові порівняно з першою половиною XIX ст. пояснюється ростом кількості слів іншомовного походження, від яких утворюються деривати з названими формантами [6, 176 – 178]. Певне поширення дієслів на *-ича-* (*-нича-*) зумовлене впливом російської мови [6, 183, 190].

Таблиця: **Способи словотворення дієслів в українській літературній мові кінця XVIII – середини XIX ст.**

Спосіб словотворення	Кількість похідних	Відносна кількість (%)
Префіксальний	3036	49,79
Суфіксальний	1751	28,72
Постфіксальний	928	15,22
Префіксально-постфіксальний	165	2,71
Префіксально-суфіксальний	163	2,63
Суфіксально-постфіксальний	30	0,49
Префіксально-суфіксально-постфіксальний	24	0,39
Разом	6097	100

БІБЛІОГРАФІЯ

1. Бісовецька Л.А. Відприкметникові дієслова з суфіксом *-ѣ-* у давньоруській мові // Мовознавство. – 1993. – С. 29–34.
2. Городенська К.Г., Кравченко М.В. Словотвірна структура слова (Відіменні деривати). – К.: Наукова думка, 1981. – 199 с.
3. Безпояско О.К., Городенська К.Г. Морфеміка української мови. – К.: Наукова думка, 1987. – 210 с.
4. Возний Т.М. Словотвір дієслів в українській мові у порівнянні з російською та білоруською. – Львів: Вища школа, 1981. – 186 с.
5. Карпіловська Є.А. Словотворча і семантична структура звуконаслідувальних дієслів у сучасній українській мові // Українське мовознавство. 1985.– Вип. 13 – С. 45–50.
6. Словотвір сучасної української літературної мови / За ред. М.А. Жовтобрюха. – К.: Наукова думка, 1979. – 406 с.
7. Шевчук О.С. Творення дієслів // Українське мовознавство. – 1984. – вип. 12. – С. 57–65.
8. Юрчук Л.А. Питання суфіксального словотвору дієслів у сучасній українській мові. – К.: АН УРСР, 1959. – 100 с.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Олександр Білих – кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови КДПУ ім. В. Винниченка.

Наукові інтереси: словотвір української мови.

СЛОВОТВІРНА МОРФОНОЛОГІЯ НУЛЬСУФІКСАЛЬНИХ ДЕВЕРБАТИВІВ У СУЧАСНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ

Інна ДЕМЕШКО (Кіровоград)

У статті встановлено механізми впливу на структуру нульсуфіксальних девербативів, виявлено морфонологічні позиції, релевантні для питомих віддієслівних іменників, утворених способом нульової суфіксації, встановлено морфологічні типи нульсуфіксальних дериватів із морфонологічними різновидами, з'ясовано особливості морфонологічних моделей безафіксних девербативів в українській мові.

The paper determines the mechanisms which influence the structure of zero-suffix derivatives; it defines morphonological positions relevant for Ukrainian verbal nouns which are formed with the means of zero suffixation; the morphological types of zero-suffix derivatives with their morphonological subtypes are defined; it also establishes the peculiarities of the morphonological models of zero-affix derivatives.

На сучасному етапі розвитку української словотвірної морфонології спостерігаємо систематизацію словотвірних одиниць на нових концептуальних і методичних засадах. Питання внутрішньої організації слова, комплексний аналіз семантичних, словотворчих і граматичних ознак девербативів залишається актуальною проблемою граматики української мови. Тому концептуальний апарат морфонології потребує подальшого вдосконалення й аналізу, упорядкування й узгодження з понятійними і термінологічними системами суміжних лінгвістичних дисциплін.

Якщо словотвірний синтез передбачає врахування сполучувальних закономірностей, то його кінцева мета – відображення словотвірної системи або підсистеми у вигляді моделей, що дають уявлення про словотвірну парадигму різного складу й об'єму для формальних і семантичних класів похідних.

Для української мови, як і для всіх слов'янських мов, характерні морфонологічні модифікації, що функціонують у формо- і словотвірній системах. На шляху становлення морфонології як науки вагомий крок був здійснений представниками Казанської лінгвістичної школи – І.О. Бодуеном де Куртене та його послідовником М.В. Крушевським. І.О. Бодуен де Куртене ввів у науковий обіг термін «альтернація», провів класифікацію чергувань, а також звернув увагу на морфологічну значущість окремих типів чергувань: «Гомогенні фонемі (що виникли з однієї фонемі) в морфології відіграють таку ж роль, як і рухомі словотворчі морфемі (афікси). Подібно до суфіксів, префіксів і т. ін., корелятиви теж слугують засобом розрізнення морфологічних категорій» [1, 301]. Однак І.О. Бодуен де Куртене не створив морфонологічної теорії, оскільки на той час фонологія не була сформована як наука, тому не були сформовані морфонологічні явища і не виявлені закономірності сполучуваності кореневих морфем із суфіксальними. Після виходу праці М.С. Трубецького

стало можливим становлення морфонології як науки і розробка морфонологічної теорії.

Основи морфонології заклад у 30-х роках ХХ ст. учасник Празького лінгвістичного гуртка М.С. Трубецької, якому належить розробка теоретичних понять, методів і практичне застосування до конкретного матеріалу слов'янських мов. М.С. Трубецької виділив три розділи морфонології: 1) теорія фонологічної структури морфем; 2) теорія комбінаторних звукових змін; 3) теорія звукових чергувань (структура морфем → модифікації структури → основні регулярні механізми модифікації) [19, 117]. М.С. Трубецької, розглядаючи питання про модифікації морфем, прагнув виявити всі контекстні варіанти морфем. Третій розділ включає характеристику чергувань у залежності від умов і граматичних функцій, а також передбачає вивчення структури альтернативних рядів при словозміні і словотворенні, морфонологічної структури іменних і дієслівних парадигм.

Питання альтернативності уже розроблялися в працях І.О. Бодуена де Куртене, М.В. Крушевського, Х. Улашина, але у працях М.С. Трубецької вони мали систематичний характер і теоретичне осмислення на базі празької лінгвістики. Морфонологічна проблематика розроблялася також в працях О.О. Потебні, Л. Блумфілда, О.О. Реформатського, Д.С. Уорта, І.І. Ковалика, Р.І. Аванесова, О.А. Земської, Л.Л. Гумецької, Н.Є. Ільїної, В.Б. Касевича, В.В. Лопатіна, В.Г. Чурганової, Л.Е. Калнинь, Е.А. Макаєва, О.С. Кубрякової, Ю.Г. Панкраца, Р. Лясковського, Н.Є. Ананієвої, Т.В. Попової, Т.В. Булигіної, О.Д. Шмельова, І.С. Улуханова, Л.М. Полюги, Н.Ф. Клименко, Л.Л. Гумецької, Л.О. Родніної, А.М. Беспаленка, В.О. Горпинича, К.Г. Городенської, З.С. Сікорської, В.В. Грещука, О.Ф. Пінчука, М.Я. Плющ, Л.І. Комарової, І.В. Козленко, М.В. Кравченко, М.Ю. Федурко, К. Ковалик, В.І. Золхоева, С.М. Толстої, І.Б. Іткіна, М.Ф. Алефіренка, В.А. Диббо та ін.

Питання про об'єкт і завдання морфонології, статус морфонологічних одиниць, морфонологічні концепції, вивчення валентності віддієслівних похідних ще залишається відкритим. Суперечлива природа морфонологічних явищ породжує різні погляди на їх роль у сучасній українській мові. Ця проблема ускладнюється впливом на морфонологічні концепції різних фонологічних шкіл. Так, М.В. Кравченко, І.Ф. Савченко, описуючи морфонологічні явища в системі українського словотвору, спираються на фонологічні погляди П.П. Коструби. Л.О. Кондакова, І.В. Козленко – на фонологічні погляди Л.В. Щерби та Н.І. Тоцької. Т.В. Попова, досліджуючи морфонологічні типи субстантивних парадигм в слов'янських мовах, спирається на погляди Р.І. Аванесова, використовуючи теорію «сильних» і «слабких» фонем.

Метою статті є дослідження синхронного опису морфонологічних трансформацій питомих девербативів, утворених способом нульової

суфіксації. Досягнення поставленої мети передбачає розв'язання таких завдань: 1) встановити механізми впливу на зовнішній вигляд девербативів, утворених способом нульової суфіксації; 2) виявити морфонологічні позиції, релевантні для питомих нульсуфіксальних віддієслівних іменників; 3) окреслити риси морфонологічних моделей безафіксних девербативів.

З метою розв'язання поставлених завдань було проаналізовано 2 492 девербативи, утворені способом нульової суфіксації, які отримано способом суцільного добору зі “Словника української мови” в 11-и томах (1970–1980), “Інверсійного словника української мови”(1985), “Шкільного словотвірного словника української мови” /Уклад. Н.Ф. Клименко, Є.А. Карпіловська, Л.П. Кислюк (2005).

Аналіз фактичного матеріалу засвідчує наявність механізмів впливу на зовнішній вигляд девербативів, утворених способом нульової суфіксації: 1) вокалічні і консонантні альтернації; 2) операція усічення дієслівної фіналі; 3) нарощення; 4) модифікація наголосу. Необхідно зазначити, що трансформації зазнають переважно кінцеві консонанти мотиваторних компонентів – основних морфем. Терміном “основна морфема” позначаємо мотиватор. С.М. Толстая, досліджуючи морфонологію словозміни і словотворення польської мови, зазначає, що “основа виступає об'єктом дії ряду морфонологічних перетворень, які зазнає морфема: саме з трансформацією основи слова (мотиватора) в основу-морфему мотивата й оформлення основи слова (мотивованої) пов'язані такі явища, як лінійні модифікації (усічення, нарощення і т. д.) й акцентні зміни” [18, 61]. Основну морфему ще називають суперморфемою, оскільки вона може складатися з кількох морфем [Там само].

Характерно, що межа між основою і формантом визначає морфонологічно релевантну позицію, в якій діє механізм морфонологічної модифікації. Характеризуючи морфонологічні позиції, необхідно враховувати відмінність між реляційним (дескриптивно-дистрибутивним, статичним) і операційним (передбачуваним, динамічним) підходом. При дослідженні дескриптивно-дистрибутивного типу позиція розуміється як оточення, в якому перебуває певна одиниця, а при операційному підході позиція розуміється як певний механізм вибору оточення і модифікація мотивата під впливом форманта.

Як самостійний розділ морфонологія була представлена в граматиках слов'янських мов: російської [5; 15], польської [22], чеської [23].

Різне уявлення про структуру морфонології пояснює те, що в одних граматиках морфонологію розглядають як частину формальної морфології, а в інших – як функціональну фонологію морфем.

У лінгвістиці і досі ще немає загальноприйнятого розуміння морфонології в колі лінгвістичних дисциплін, не визначено статус її основних одиниць. Це пояснюється неоднорідністю самого предмета, який, з одного боку, пересікається з фонологічними фактами (позиційно зумовлені

чергування, фонемний склад морфем), а з іншого боку – з морфологічними фактами (явища, що мають іншу природу на межі морфем). Оскільки морфонологія займає проміжний рівень між фонологією і морфологією, то виникає складна залежність морфонологічних змін від результатів фонологічного і морфологічного аналізу. Так, в працях із морфонології російської, польської та інших слов'янських мов, орієнтованих на концепцію московської фонологічної школи, проводиться розмежування обумовлених і необумовлених (морфонологічних) чергувань. В.В. Лопатін зауважує, що необхідною умовою морфонологічного опису виступає розмежування морфонологічних явищ від фонологічно-фонетичних як явищ іншого мовного рівня. Не можна вважати позиційні зміни однієї фонемі об'єктом морфонологічного аналізу [11, 124]. О.С. Кубрякова і Ю.Г. Панкрац дотримуються думки, що визначення ролі морфонологічних явищ на синхронному рівні залежить від того, які явища кваліфікуються як морфонологічні і на основі яких критеріїв вони виділяються. Встановленню критеріїв повинно передувати визначення об'єкта морфонології і характеристика об'єкта її опису. На їх думку, таким основним об'єктом вивчення є правила фонологічної реалізації морфологічних структур слова і морфем, що входять до складу слова, а також морфів морфемі в тій мірі, в якій вони виявляються при виконанні цими одиницями їх морфологічних і – ширше – граматичних функцій. О.С. Кубрякова і Ю.Г. Панкрац зазначають, що центральною проблемою морфонології залишається питання про варіювання або альтернування морфів однієї морфемі як при виконанні ними різних граматичних функцій у складі слова, так і при об'єднанні морфем в одне ціле (тобто на міжморфемних швах – І.Д.) [10, 10].

Аналізуючи формальні модифікації морфем, необхідно розрізнити чергування, що мають парадигматичний (варіанти морфем) і синтагматичний (сполучуваність морфем) аспект, а усічення належить до морфонології слова, що виступає засобом організації морфемної послідовності (синтагматичний аспект) в межах основи мотивата.

Варто погодитися з думкою С.М. Толстой, що завдання морфонологічного опису полягає в тому, щоб виявити регулярність чергувань і представити їх у вигляді певної системи і певного набору морфонологічних правил, які б відносились до класів морфем, класів позицій [18, 80].

Розбіжність у поглядах на морфонологічну позицію спричинила виникнення різних класифікацій. Н.Є. Ільїна пропонує розрізнити перцептивні (сильні і слабкі) і сигніфікативні (сильні і слабкі) морфонологічні позиції. У запропонованій класифікації враховуються фонетичні позиції, розроблені О.О. Реформатським. Запропонований опис перцептивних позицій О.О. Реформатського ґрунтується на функціях фонем. При цьому враховується реалізація фонем у головному вияві чи варіантах фонем. Сигніфікативні позиції відрізняються від перцептивних [14, 56]. Під

поняття сильної сигніфікативної позиції автор визначає позиції найменшої зумовленості наступним афіксом фонемі, що реалізує морфону, а під поняття слабкої – позиції найбільшої зумовленості [14, 57].

О.А. Земська і В.В. Лопатін розрізняють два різновиди морфонологічних позицій – парадигматичну і синтагматичну. О.А. Земська зазначає, що парадигматичний аспект морфонології “вивчає, який із реально зафіксованих в словах морфів складають одну одиницю загального характеру – морфему”, а синтагматичний – “сполучувальні властивості основних та афіксальних морфем, умови їх пристосування” [6, 14–15]. При перспективному дослідженні типової словотвірної парадигми девербативів особливої актуальності набуває думка дослідниці, що “при вивченні синтагматичного аспекту словотворення необхідно чітко розмежовувати два типи правил: 1) з’ясування валентних характеристик морфем; 2) з’ясування умов морфонологічного пристосування морфів у процесі їх поєднання у слові після здійснення вибору” [6, 25].

Можна погодитися з думкою С.М. Толстой, що розуміння поняття “морфонологічна позиція” перебуває в залежності від пропонованого дослідником підходу до вивчення морфонологічних явищ – дескриптивно-дистрибутивного (реляційного, статичного) чи операційного (передбачуваного, динамічного). При дескриптивно-дистрибутивному підході під морфонологічною позицією розуміють певне оточення, контекст, у якому виступає та чи інша одиниця, а при операційному – модель, механізм вибору оточення, модифікації [18, 162]. Т.В. Булигіна зазначає, що класи позицій встановлюються не тільки за ознакою їх однорідного впливу на сусідні одиниці, а й врахування граматичного характеру одиниць і їхнього фонетичного складу [2, 329].

В.В. Лопатін зазначає, що “кожен із словотворчих морфів мотивованих слів характеризують два показники: лінійна сполучуваність із певними фонемами сусідніх морфів (синтагматичний аспект) і сполучуваність з певними морфонемами сусідніх морфем (парадигматичний аспект)” [11, 269].

В.В. Волков, характеризуючи види дериваційних моделей, зазначає, що дериваційні моделі аналітичного типу можуть будуватися на трьох рівнях абстракції: 1) на рівні окремого слова; 2) на рівні словотвірного типу, в класичній інтерпретації, фактично на рівні частини мови; 3) на рівні семантичних і формальних класів твірних і похідних [3, 99]. Однак такі дериваційні моделі не завжди враховують морфонологічні явища, тому необхідно встановити морфонологічні моделі і виявити морфонологічні позиції, в яких враховуються морфонологічні трансформації. Для девербативів, утворених способом нульової суфіксації, – це операція усічення, консонантні і вокалічні альтернації, модифікація наголосу.

Лінійні перетворення дієслівної основи, крім усічення, часто поєднуються з чергуванням. Аналізуючи формальні модифікації морфем,

необхідно розрізняти чергування, що мають як парадигматичний (варіанти морфем), так і синтагматичний (сполучуваність морфем) аспект, а усічення належить до морфонології слова, що виступає засобом організації морфемної послідовності (синтагматичний аспект) в межах основи мотивованого слова.

Аналіз лінійних перетворень дієслівної основи дає можливість вивчити механізм взаємопристосування мотиваторів до дериваційних засобів, для яких властиві різні морфонологічні засоби, оскільки дієслівна основа має вокалічний і консонантний різновиди. Необхідно зазначити, що морфонологічні засоби носять регулярний характер.

Л.М. Третевич, досліджуючи словотвірну семантику українських девербативів з нульовим суфіксом, виділяє п'ять моделей, дериваційно-семантичне наповнення яких дозволяє представити загальну картину їх словотвірно-семантичного плану. Визначаючи дериваційну семантику віддієслівних іменників, утворених способом нульової суфіксації, автор виділяє девербативи, яким властиве первинне словотвірне значення (СЗ) абстрагованої дії (стану) (*біг, лет; оборона; відліч, оповідь; пересміхи; вдих, вимах*) і віддієслівні іменники, які мають вторинні предметні СЗ, що виявляється при реалізації всіх п'яти моделей: 1) СЗ результату дії (*перелом, перегін; добудова, засмага; покидь; відходи*); 2) СЗ засобу (інструмента) дії (*зчеп, злив; підпора, підойма, вага; прив'язь, мазь*); 3) СЗ суб'єкта дії (*пророк, напад; обслуга, допомога*); 4) СЗ особи (*заброда, підлиза, перебреха, рева*); 5) СЗ об'єкта дії (*висів, застав; вистава; позика, їжа; проповідь; перекази*); 6) СЗ кількості дії (*намолот, ужін, вивіз; навантага, недовага; заваль*); 7) СЗ місця дії (*в'їзд, витік, брід; загорожа, оселя, переправа; прив'язь; підступи; ложе*); 8) СЗ часу дії (*захід; вислуга*); 9) СЗ способу дії (*виголос, засіл; вимова; перев'язь*) [17, 122]. Автор зауважує, що словотвірна багатозначність нульових суфіксів у сучасній українській мові виявляється в тому, що за їх допомогою відбувається транспозиційне чи мутаційне перетворення семантики твірних дієслів або суміщення транспозиції та мутації. Ці основні види транспозиції дієслів в іменники при нульовій суфіксації можуть супроводжуватися модифікаційним перетворенням або кваліфікативною видозміною семантики мотивуючих [17, 128–129]. Таким чином, нульсуфіксальні девербативи в українській мові мають первинне словотвірне значення абстрагованої дії (стану) і вторинні предметні словотвірне значення (результату дії, інструменталія, суб'єкта дії, особи, об'єкта дії, кількості дії, місця дії і способу дії).

У працях зі словотвору відсутня системність і експліцитність викладу матеріалу, зокрема при творенні нульсуфіксальних девербативів, не встановлені типи морфонологічних змін, відсутня фонологічна класифікація мотиваторів, не наводяться морфонологічні правила, за якими відбувається усічення мотиватів.

Д. Уорт зробив спробу найбільш експліцитного і економного опису морфонологічних перетворень, що відбуваються при творенні віддієслівних іменників, утворених способом нульової суфіксації (питання семантики не були враховані), виділивши чотири морфологічні типи нульсуфіксальних девербативів: 1) іменники чоловічого роду (рос. *принос*, *раскол*); 2) іменники жіночого роду (рос. *защита*, *награда*); 3) іменники спільного роду на *-а* (рос. *растеря*, *обжора*); 4) іменники жіночого роду третьої відміни (рос. *брань*, *запись*) і як різновид перших двох типів *pluralia tantum* (*переговори*, *клопоти*). Д. Уорт, досліджуючи морфонологічні особливості іменників, утворених способом нульової суфіксації в російській мові, визначає в кожному морфологічному типі по чотири морфонологічні різновиди [21, 77–78].

У сучасній українській мові нульовий суфікс утворює: 1) іменники чоловічого роду другої відміни (*блиск*, *вияв*, *підбір*); 2) іменники жіночого роду першої відміни (*відміна*, *вимога*, *перемога*); 3) іменники спільного роду на *-а* (*вирва*, *непосида*, *причена*); 4) іменники жіночого роду третьої відміни (*зав'язь*, *відповідь*, *потерть*); 5) іменники, що вживаються у формі *pluralia tantum* (*опади*, *ліки*, *устої*).

У першому морфологічному типі (1182) наявні такі морфонологічні різновиди: 1) усічення мотиватора, модифікація наголосу (*задуматися* – *задум*); 2) усічення мотиватора, консонантні альтернації (*кликати* – *клич*); 3) усічення, депалаталізація зубних, вокалічні альтернації і модифікація наголосу (*свистіти* – *свист*, *розганя'ти* – *розгін*); 4) усічення мотиватора, вокалічні і консонантні альтернації, модифікація наголосу (*зростати* – *зріст*, *дзвоніти* – *дзвін*).

У другому морфологічному типі (158) спостерігаються в основному ті ж морфонологічні різновиди, але з іншим розподілом: 1) відбувається усічення мотиватора і не супроводжується іншими його змінами (*думати* – *дума*, *згодитися* – *згода*); 2) усічення мотиватора, депалаталізація (*довіряти* – *довіра*, *забороняти* – *заборона*); 3) усічення, зворотні чергування, модифікація наголосу (*обложіти* – *облѡга*, *розлучіти* – *розлѡка*); 4) усічення мотиватора, вокалічні альтернації (*опертися* – *опора*).

У третьому морфологічному типі (93) дещо змінюються різновиди: 1) усічення мотиватора, модифікація наголосу (*заїкати* – *заї'ка*); 2) усічення мотиватора, зворотні чергування (*калічити* – *каліка*).

У четвертому морфологічному типі (82) спостерігається два морфонологічні різновиди: 1) усічення мотиватора, модифікація наголосу (*обміліти* – *обміль*); 2) усічення мотиватора, палаталізація і модифікація наголосу (*зав'язатись* – *зав'язь*, *заповідати* – *заповідь*).

П'ятий морфологічний тип (76) має два різновиди: 1) усічення мотиватора, модифікація наголосу (*опадати* – *опади*, *мандрувати* – *мандри*, *переговорити* – *переговори*); 2) усічення мотиватора не супроводжується іншими його змінами (*вібрати* – *вїбори*, *устояти* – *устої*).

Л.М. Третьевич, аналізуючи віддієслівні іменники, мотивовані префіксальними дієсловами, зазначає, що в іменниках, мотивованих дієсловами з префіксом *ви-* із значенням абстрагованої дії, стану і пов'язані з ними предметні значення, незалежно від їх семантики і парадигматичного оформлення частіше наголошеним є префікс (у 153 дериватах із 161): *ві́зрів*, *ві́трапа*, *ві́гін*. В іменниках жіночого роду з флексією *-а* наголос закріплюється не тільки за кореневою морфемою, але й за другим складом від кінця без уваги на словотвірну семантику дериватів (604 іменники із 646): *впра́ва*, *вимóва*, *перегорóда* [16, 64].

Наголос у нульсуфіксальних іменниках може виконувати і розрізнявальну функцію: *відкла́д* із значенням абстрагованої дії і *відклад* із предметним значенням.

Аналіз морфонологічних різновидів п'яти морфологічних типів нульсуфіксальних дериватів за методикою Д. Уорта дає можливість експліцитно та економно описати особливості словотвірної морфонології нульсуфіксальних віддієслівних іменників в українській мові.

Клас твірних основ	Суфікс	Морфологічний тип	Кількість дериватів	Морфонологічні різновиди	Модифікації основ	Приклади
1	2	3	4	5	6	7
Vb	-Ø	1	1182	1.1. 1.2. 1.3. 1.4.	C//C, C'/C, V//V	<i>запас,</i> <i>клич, плач,</i> <i>причал, вимір,</i> <i>дозвіл, приріст</i>
Vb	-Ø+ <i>-a</i>	2	158	2.1. 2.2. 2.3.	C//C, C'/C, V//V	<i>дума, присвята,</i> <i>напруга,</i> <i>довіра,</i> <i>заборона, опора</i>
Vb	-Ø+ <i>-a</i>	3	93	3.1. 3.2. 3.3.	C//C	<i>нероба, зайка,</i> <i>надоїда, каліка,</i> <i>найда, зайда</i>
Vb	-'Ø	4	82	4.1. 4.2. 4.3.	C/C'	<i>обміль,</i> <i>заповідь, дерть,</i> <i>хіть, заваль</i>
Vb	-Ø+ <i>-и</i> (<i>-i</i>)	5	76	5.1. 5.2. 5.3.	C//C, V//V	<i>переговори,</i> <i>устої, мандри,</i> <i>ноші,</i> <i>вибори, збори</i>

Як видно з наведеної таблиці, для нульсуфіксальних девербативів консонантні і вокалічні альтернації характерні для першого і другого морфологічних типів.

Для віддієслівних іменників, утворених способом нульової суфіксації, продуктивними є вокалічні зміни в корені: {и//і}: *забирати* – **забір**, *збирати* – **збори**, *опиратися* – **опір**); {o//e}: *помолоти* – **помел**; {#/e}: *замислити* – **замисел**, *рівняти* – **рівень**; {#/o}: *запнути* – **запона**, *підіймати* – **підйом**; {i//#}: *зібрати* – **збір**; {#/i}: *руйнувати* – **руїна**; {o//i}: *заслонити* – **заслін**, *зводити* – **звід**, *настроїти* – **настрій**, *обходити* – **обхід**; {e//i}: *злетітися* – **зліт**, *налетіти* – **наліт**, *потекти* – **потік**, *простертися* – **простір**; {o//i}: *заходити* – **захід**, *зводити* – **звід**, *переводити* – **перевід**, *переходити* – **перехід**, *підходити* – **підхід**, *реготати* – **регит**, *супроводити* – **супровід**, *уклонитися* – **уклін**, *ходити* – **хід**.

Якщо в українській мові комбінаторні зміни кінцевої приголосної морфеми, зумовлені контактом з іншими морфемами, мають прогресивну обумовленість, то комбінаторне варіювання голосних фонем у морфемі має регресивну обумовленість. У словотвірній морфонології віддієслівних іменників сильніше виражені консонантні зміни при творенні похідних на **-енн-**, **-інн-**, **-ій**, **-іль**, **-іж**, ***ја**, а при творенні віддієслівних іменників, утворених способом нульової суфіксації, консонантні альтернації виражені слабше: {л//л}: *обстріляти* – **обстріл**; {р//р}: *виміряти* – **вимір**, *докоряти* – **докір**; {н//н}: *обороняти* – **оборона**; {т//т}: *тупотіти* – **тупіт**; {к//ч}: *кликати* – **клич**; {ждж//зд}: *виїжджати* – **виїзд**, *роз'їжджатися* – **роз'їзд**; {з//з'}: *прив'язати* – **прив'язь**; {н//н'}: *пристанути* – **пристань**; {т//т'}: *пам'ятати* – **пам'ять**; переважають зворотні чергування {ж//г}: *поважати* – **повага**, *напружити* – **напруга**, *пружити* – **оказіональне пруг**, *обложити* – **облога**; {ч//к}: *перелічити* – **перелік**, *научити* – **наука**; {шч//ск}: *пицати* – **писк**, *верещати* – **вереск**.

Зворотні чергування мають подвійне навантаження: по-перше, вони маркують напрямок дериваційного процесу при творенні мотивата; по-друге, вказують на зміну напрямку мотивації.

У таблиці представлені морфонологічні позиції, характерні для кожного морфонологічного різновиду нульсуфіксальних девербативів у сучасній українській мові.

Морфонологічні різновиди	Морфонологічні явища	Морфонологічні позиції	Приклади
1	2	3	4
1.1. 1.2. 1.3.	усічення, вокалічні і консонантні альтернації, модифікація наголосу	амбівалентна, палаталізації	<i>задумати</i> – задум , <i>кликати</i> – клич , <i>плакати</i> – плач , <i>набирати</i> – набір

1	2	3	4
2.1. 2.2. 2.3.	усічення, консонантні, рідше вокалічні альтернації, модифікація наголосу	амбівалентна, депалаталіза- ції	<i>окрасити</i> – окраса , <i>ходити</i> – хода , <i>довіряти</i> – довіра , <i>охороняти</i> – охорона
3.1. 3.2. 3.3.	усічення, консонантні альтернації, модифікація наголосу	амбівалентна, палаталізації	<i>присвятити</i> – присвята , <i>жертвувати</i> – жертва , <i>калічити</i> – каліка
4.1. 4.2. 4.3.	усічення, консонантні і вокалічні альтернації, модифікація наголосу	палаталізації	<i>цілитись</i> – ціль , <i>пам'ятати</i> – пам'ять , <i>хотіти</i> – хіть , <i>покидати</i> – покидь
5.1. 5.2. 5.3.	усічення, модифікація наголосу	амбівалентна	<i>приймати</i> – прийми , <i>мандрувати</i> – мандри , <i>мигати</i> – миги

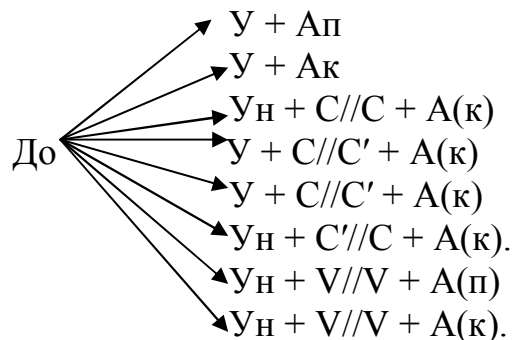
Аналізуючи морфонологічні особливості нульсуфіксальних питомих девербативів, необхідно звернути увагу на співвіднесеність твірних основ із різними структурними типами і з основами обох видів: **дозвіл** ← дозволяти, дозволити; **вияв** ← виявляти, виявити; **лопіт** ← лопотіти, лопотати; **клекіт** ← клекотіти, клекотати; **стрекіт** ← стрекотіти, стрекотати; **поділ** ← поділяти, поділити; **приліт** ← прилітати, прилетіти; **вис** ← висіти, виснути; **випас** ← випасати, випасти; **завіз** ← завозити, завести, **спокуса** ← спокушати, спокусити; **заповідь** ← заповідати, заповісти та ін. О.Ф. Пінчук наполягає на думці, що такі деривати правомірно співвідносити з основами різних структурних типів і, відповідно, з основами як доконаного, так і недоконаного виду [13, 56]. Девербативи типу **лопіт**, **тупіт**, **рокіт** та ін. мають подвійну словотвірну мотивацію: як від дієслів із суфіксом **-ом(а)**, так і від дієслів із суфіксом **-ом(і)**.

Віддієслівні іменники на **-іт**, утворені способом нульової суфіксації, іноді сплутують із віддієслівними іменниками із суфіксом **-іт**.

М.В. Кравченко зауважує, що лексеми **джеркіт**, **лопіт**, **рокіт**, **стрекіт** сформувалися шляхом безафіксного словотворення від дієслів *джеркотати* (*джеркотіти*), *лопотати* (*лопотіти*), *рокотати* (*рокотіти*), *стрекотати* (*стрекотіти*), а **-іт**, є лише фонемною структурою у складі цих іменників, а іменники із суфіксом **-іт** можуть формуватися від дієслів на означення повторюваного процесу, які не мають відповідників із суфіксами **-ом(а)**, **-ом(і)**: *цмокати* – **цмокіт**, *дзвякати* – **дзвякіт** [9, 35–36].

В.П. Олексенко зазначає, що до дієслів, які, приєднавши суфікс *-im*, не переводять свої значення під граматичну предметність іменника, належать передусім ті, які виражають постійно здійснювану дію лексично, а не за допомогою суфіксів *-om(a)*, *-om(i)*. Дієслова даного типу передають звукові вияви істот та різних предметів, від них не утворюються дієслова за допомогою суфіксів *-om(a)*, *-om(i)*, що вказують на ритмічну повторюваність дії (*тьохкати – тьохкіт*, *рєвкати – рєвкіт*) [12, 217]. Отже, основними критеріями розрізнення віддієслівних іменників на *-im*, утворених способом нульової суфіксації, від девербативів із суфіксом *-im* є врахування структурних і семантичних особливостей дериватів.

Таким чином, при творенні девербативів, утворених способом нульової суфіксації, із словотвірним значенням абстрагованої дії (стану) найчастіше використовуються такі морфонологічні засоби як усічення, вокалічні і консонантні альтернації та модифікація наголосу (ММ «У + Ч + А»). Аналіз нульсуфіксальних девербативів дає підстави виділити такі морфонологічні моделі:

Характерно, що саме відповідна морфонологічна будова визначає готовність морфеми до тієї чи іншої зміни.

Морфонологічні моделі мають різні набори морфонологічних перетворень і характеризуються регулярністю (передбачуваністю, повторністю) і продуктивністю (широким діапазоном дії). Історично склалося, що український дієслівний корінь – відкрита структура, тому при творенні похідних іменників у всіх випадках відбувається усічення дієслівної фінали, також на межі морфем можуть відбуватися й інші морфонологічні явища: консонантні альтернації, (вокалічні – у кореневій морфемі), модифікація наголосу.

Фактичний матеріал засвідчує наявність механізмів впливу на зовнішній вигляд похідного словотворчих морфем: 1) вокалічні і консонантні альтернації; 2) усічення дієслівної фінали; 3) нарощення суфіксальної морфеми; 4) модифікація наголосу.

Таким чином, близькість морфонологічної будови фінали твірних основ семантично й етимологічно неоднорідних дієслів не може забезпечити однотипність і однорідність морфонологічної поведінки у структурі похідних іменників, утворених способом нульової суфіксації.

Аналіз морфонологічних особливостей нульсуфіксальних девербативів дає можливість зробити такі висновки:

1. На зовнішній вигляд віддієслівних іменників, утворених способом нульової суфіксації, впливають такі механізми, як вокалічні і консонантні альтернації, усічення дієслівної фіналі і модифікація наголосу.

2. Для питомих нульсуфіксальних девербативів характерні амбівалентні позиції, позиції палаталізації і депалаталізації.

3. Морфонологічні зміни, що супроводжують творення девербативів, утворених способом нульової суфіксації, крім усічення, виявляють меншу регулярність.

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ

ММ – морфонологічна модель;

{ } – морфонологічний запис;

Ø – нульовий суфікс;

– нульова морфонема зі змінною фонологічною репрезентацією;

V – будь-яка голосна;

C – консонантний формант у структурі морфеми,

// – символ чергування,

C//C' – консонантні альтернації передньоязикових приголосних;

У – усічення дієслівної фіналі, Ун – усічення наголошеної дієслівної фіналі,

А – зміна наголосу (п – префіксальний, к – кореневий, с – суфіксальний наголос);

Vb – дієслівна основа.

БІБЛІОГРАФІЯ

1. Бодуен де Куртенэ И.А. Избранные труды по общему языкознанию: В 2 т. – М.: Изд-во АН СССР, 1963. – Т. 1. – 324 с.
2. Булыгина Т.В. Проблема теории и практики морфонологического описания // Известия АН СССР. Серия литературы и языка. – 1975. – № 4. – С. 328–340.
3. Волков В.В. Словообразовательная парадигматика русских имен прилагательных и существительных: от анализа к синтезу // Актуальные проблемы русского словообразования: Сб. научн. статей. – Ташкент, 1982. – С. 98–117.
4. Горпинич В.О. Сучасна українська літературна мова: Морфеміка. Словотвір. Морфонологія. – К.: Вища шк., 1999. – 207 с.
5. Грамматика современного русского литературного языка. – М.: Наука, 1970. – 767 с.
6. Земская Е.А. О понятии позиция в словообразовании // Развитие современного русского языка. Словообразование. Членимость слова. 1972. – М.: Наука, 1975. – С. 14–26.
7. Ильина Н.Е. Морфонология глагола в современном русском языке. – М.: Наука, 1980. – 147 с.
8. Касевич В.Б. Морфонология. – Л.: Изд-во ЛГУ, 1986. – 180 с.
9. Кравченко М.В. Явище усічення у системі віддієслівних іменників // Мовознавство. – 1984. – № 3. – С. 32–36.
10. Кубрякова Е.С., Панкрац Ю.Г. Морфонология в описании языков. – М.: Наука, 1983. – 119 с.
11. Лопатин В.В. Русская словообразовательная морфемика. – М.: Наука, 1977. – 315 с.

12. Олексенко В.П. Словотвірні категорії іменника. 2-е вид. доп. і поліпш. – Херсон: Айлант, 2005 – 336 с.
13. Пінчук О.Ф. Словотвірна структура віддієслівних іменників сучасної української мови // Морфологічна будова сучасної української мови. – К.: Наук. думка, 1975. – С. 35–82.
14. Реформатский А.А. Фонологические этюды. – М.: Наука, 1975. – 134 с.
15. Русская грамматика: В 2 т. / Под ред. Н.Ю. Шведовой. – М.: Наука, 1980. – Т. 1. – 783 с. ; – Т. 2. – 709 с.
16. Третьевич Л.М. Українські віддієслівні іменники з нульовим суфіксом // Мовознавство. – 1977. – № 6. – С. 61–68.
17. Третьевич Л.М. Про словотвірну семантику віддієслівних іменників з нульовими суфіксами в сучасній українській мові // Словотвірна семантика східнослов'янських мов. – К.: Наук. думка, 1983. – 120–129.
18. Толстая С.М. Морфонология в структуре славянских языков. – М.: Индрик, 1998. – 318 с.
19. Трубецкой Н.С. Основы фонологии. – М.: Изд-во иностр. л-ры, 1960. – 372 с.
20. Трубецкой Н.С. Некоторые соображения относительно морфонологии // Пражский лингвистический кружок: Сб. статей. – М.: Прогресс, 1967. – С. 115–119.
21. Уорт Д. Морфонология нулевой аффиксации в русском словообразовании // Вопросы языкознания. – 1972. – № 6. – С. 76–84.
22. Gramatyka współczesnego języka polskiego. Morfologia / Pod red. R. Grzegorzczukowej, R. Laskowskiego, H. Wróbla. – Warszawa: PWN, 1984. – 560 s.
23. Mluvnické čestiny. Fonetika. Fonologie. Morfonologie a morfemika. Tvořené slov. – Praha, 1986. – 236 s.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Інна Демешко – кандидат філологічних наук, доцент, докторант кафедри української мови КДПУ ім. В. Винниченка.

Наукові інтереси: словотвірна морфонологія.

МОРФОНОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ДЕРИВАТИВ ВІД НЕВІДМІНЮВАНИХ СУБСТАНТИВІВ У СУЧАСНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ

Галина ЗЮЗЬКІНА (Кіровоград)

У статті з'ясовуються морфонологічні явища, що супроводжують процес творення дериватів від невідмінюваних субстантивів іншомовного походження; розглядаються фактори, що визначають ці явища.

The article deals with the morphonological phenomena which accompany the derivative process on the basis of indeclinable substantive borrowings; it distinguishes the factors which determine these phenomena.

Невідмінювані іменники іншомовного походження складають особливу групу слів у лексико-граматичній системі української мови. Останнім часом їх кількість продовжує поповнюватися новими лексемами, які досить активно функціонують у різних сферах сучасної української літературної мови, наприклад: *медіа*, *ноу-хау*, *прет-а-порте*, *бюстьє*, *уокі-токі* (портативний переговорний пристрій), *тхеквандо* (різновид східної боротьби) та ін.

Питання та проблематика невідмінюваних іменників порушувалися при вивченні закономірностей словозміни та словотвору в працях Р. Брандта, Я. Грота, Д. Кудрявського, С. Карцевського, Ф. Буслаєва, А. Дементьєва, О. Смирницького, Н. Колесникова, Л. Крисіна, О. Земської, М. Федурко, Н. Янко-Триницької, Н. Клименко та ін. Але майже ніде не вказується динаміка кількісних та якісних змін слів цієї групи, не досліджується питання статусу невідмінюваних іменників на різних рівнях (лексичному, морфологічному, словотвірному) системи української літературної мови на сучасному етапі її розвитку, у той час як шар іншомовної лексики поповнюється новими одиницями, реалізує словотвірний потенціал, має певні категорії та значення, виявляє тенденцію до формування особливого лексико-граматичного класу в українській мові.

На сучасному етапі розвитку української літературної мови невідмінювані іменники іншомовного походження активно залучаються до словотворчих процесів, у деяких випадках спостерігається не лише їх власна участь у словотворенні, але й реалізація словотвірного потенціалу вмотивованих ними дериватів (*медіа* – *медійний*, *мультимедіа*, *мультимедійний*, *медіамагнат*), що призводить до утворення словотвірних гнізд, різноманітних за кількістю та складом похідних. У деяких випадках відбувається розширення існуючих словотвірних гнізд, вершинами яких є слова *лобі*, *кліше*, *хіпі*, *карате*, *інтерв'ю*, *кафе*, *таксі*, *есперанто*, *есе* та ін., а також має місце формування нових гнізд, вершинами яких виступають невідмінювані запозичення *айкідо*, *бюстьє*, *гуру*, *зомбі*, *дао*, *медіа*, *суші*, *сафарі* та інші. Ті з них, які розвивають словотвірну активність (558, 43 %), складають особливий інтерес для словотвірної морфології.

У зв'язку з цим виникла необхідність системного дослідження словотвірних можливостей невідмінюваних іменників іншомовного походження в українській мові. Такому дослідженню сприяє аналіз морфологічних явищ, що супроводжують процес деривації, оскільки саме без них не можна повністю осмислити процес словотворення.

Мета статті – вивчення морфологічних особливостей процесу словотворення дериватів від невідмінюваних іменників. Головна мета роботи реалізується шляхом розв'язання таких конкретних завдань:

- 1) проаналізувати морфологічні особливості при творенні похідних від невідмінюваних іменників;
- 2) розглянути типи та моделі дериватів, вмотивованих невідмінюваними іменниками іншомовного походження;
- 3) простежити динаміку морфологічних явищ, що супроводжують процес утворення дериватів;
- 4) розглянути фактори, що визначають ці явища.

Об'єктом дослідження є похідні, мотивовані невідмінюваними іменниками іншомовного походження.

Дослідження дериватів, утворених від невідмінюваних іменників в українській мові, виконується в синхронічному аспекті, з точки зору їх будови та функціонування на сучасному етапі розвитку мови. Під

словотвірною структурою розуміємо бінарну, двоскладову конструкцію, що складається з мотиватора та словотворчого форманта.

Матеріалом для дослідження слугували похідні від двох груп основ іншомовного походження: 1) основ невідмінюваних загальних назв (152) та 2) основ невідмінюваних власних назв (406), серед яких значну кількість складають топоніми.

М. Федурко висловлює думку, що своєрідність аналізованих гнізд у тому, що їхні вершини, утворюючи ряди похідних, не набули флективних парадигм – типової ознаки морфологічної адаптації запозиченого слова [5, 233]. “Необхідно зазначити, що флексії є єдиним різновидом морфем, що не допускають запозичених елементів у свою підсистему. Навіть коли слова запозичені в українську мову з флексією мови-етимона, остання втрачає ознаки флексії [3, 51]. Вона лишається іншомовним елементом у граматичному складі української мови.

Специфіка утворення похідних від цієї групи слів полягає в необхідності додаткових модифікацій мотиватора, оскільки одним із найбільш розповсюджених закономірностей, що регулюють фонологічну структуру іменникових основ української мови є та закономірність, відповідно до якої іменникова основа повинна закінчуватися на приголосну. Згідно цієї тенденції, при приєднанні словотворчого форманта більшість незмінюваних основ піддається морфонологічним перетворенням: 1) операція усічення: *карате* – *каратист*, *апліке* – *аплікація*, *авізо* – *авізувати* (M1); 2) інтерфіксація: *шосе* – *шосейний*, *есе* – *есеїст*, *кіно* – *кіношник*, *арго* – *арготизм* (M2).

Морфонологічну структуру дериватів типу *фламінго* – *фламінговий*, *авокадо* – *авокадовий* можна розглядати як сформовану операцією накладання. Треба погодитися з думкою С. Толстої, яка вважає, що “в межах операційного (динамічного) підходу до морфонології такі факти доречніше описувати в термінах усічення” [4, 70]. Такої думки дотримуються також Г. Циганенко, М. Шанський та Н. Янко-Триницька: “цей випадковий збіг голосних ніяк не порушує загальної закономірності. Якщо перед таким же голосним суфікса інші голосні /y/, /e/ усикаються: *кенгуру* – *кенгуровий*, *морзе* – *морзист*, то немає підстав вважати, що при накладанні кінцевого голосного слова та початкового голосного суфікса ці голосні зберігаються” [6, 257–258].

Інтерфіксація розуміється як лінійне нарощення основи асемантичними структурними елементами, які з’єднують морфеми за певних умов. Уперше таке тлумачення інтерфікса та інтерфіксації знаходимо у М. Трубецького, на сучасному етапі воно фундаментально розроблено в працях О. Земської [2, 113–137]. Саме “інтерфікси сприяють засвоєнню запозичених слів і перетворенню їх на твірні основи” [3, 30]. Явище інтерфіксації визнається не всіма дериватологами, М. Кравченко, Н. Клименко, Є. Карпіловська, М. Федурко вважають інтерфікси належністю до сусідніх морфів,

найчастіше суфіксів. Дійсно, етимологічний аналіз іншомовних слів підтверджує їх суфіксальне походження, але в тих випадках, коли міжморфемні елементи виконують лише морфонологічну функцію, вважаємо за доцільне кваліфікувати їх саме як інтерфікси.

У ряді випадків, мотивуюча основа може виступати в “первісному” вигляді: *Бордо – бордоський, Каруару – каруаруський, інтерв’ю – інтерв’юер, алні – алніко, арпеджіо – арпеджіоне*. Подібні похідні досить численні, що не дозволяє визнати їх випадковими винятками, і тому вони можуть бути розглянуті як приклади третьої, нетипової для українського словотвору, морфонологічної моделі (М3).

Таким чином, можна стверджувати, що в сфері словотвору від основ невідмінюваних іменників з кінцевим голосним конкурують три морфонологічні моделі. Можна припустити, що модель перетворення основи буде залежати як від її власних властивостей, так і від властивостей словотворчого форманта, що приєднується.

Розглядаючи відтопонімні похідні нарівні з іншими, можна зазначити, що морфонологічні моделі, які використовуються в обох випадках, та правила їхнього розподілу принципово не відрізняються. Однак, треба зазначити, що похідні від невідмінюваних топонімів утворюють досить нестабільну систему, що відрізняється значною кількістю конкуруючих словотворчих моделей. Особливі труднощі створює не сама наявність конкуруючих моделей при утворенні похідних від невідмінюваних топонімів, а відносна потенційність таких утворень взагалі (тобто спеціально створених за деяким словотворчим зразком). У зв’язку із цим у даній роботі такі потенційні форми, майже не враховувалися.

У розвідці проаналізовано субстантивні, ад’єктивні та дієслівні блоки, що творяться за допомогою 32 словотворчих формантів. У залежності від впливу суфікса на основу, словотворчі форманти можуть бути розділені на дві групи:

1) суфікси, що вимагають обов’язкового перетворення основи (інтерфіксація й/ або усічення);

2) суфікси, що не вимагають обов’язкового перетворення основи (що допускають нестандартну з точки зору українського словотвору модель зі збереженням кінцевої голосної основи та без використання дистрибутивного приголосного). До цієї групи відносяться іменникові суфікси *-ер (інтерв’юер), -аж (тату – татуаж)* та прикметниковий суфікс *-ськ- (Бордо – бордоський, Каруару – каруаруський, Грюнау – грюнауський)*.

З іншого боку, доцільно розмежувати суфікси залежно від того, який саме тип перетворення основи вони можуть викликати. Так чином, можна виділити суфікси, що вимагають, як правило, обов’язкового усічення кінцевої голосної, і суфікси, які в одних випадках вимагають усічення, а в інших – нарощення або накладання основи: *саго – саговий, дербі – дербіст*.

Якщо голосна основи й суфікса не збігаються, то доля першої буде залежати від того, до якої з наступних груп належить суфікс.

Перша група – це похідні, в яких усикаються твірні основи і приєднуються форманти, характерні для певної частини мови 1) ад’єктивні: похідні із суфіксом *-ов-* (*індиго* – *індиговий*, *какао* – *какаовий*, *джерсі* – *джерсовий*); 2) субстантивні: із формантом *-оїд-* (*індиго* – *індигоїд*, *зебу* – *зебоїд*); *-ацій/-ицій-* (*фоліо* – *фоліація*, *апліке* – *аплікація*, *експозе* – *експозиція*); із суфіксом *-к(а)* (*кені* – *кенка*, *фото* – *фотка*); 3) дієслівні: із суфіксом *-ува-* (*дефіле* – *дефілювати*, *тремоло* – *тремолювати*, *резюме* – *резюмувати*, *авізо* – *авізувати*, *конферансьє* – *конферансувати*, *емансипе* – *емансипувати*, *протеже* – *протегувати* (зворотне чергування ж//г)). Кількість похідних такого типу незначна, тому їхнє об’єднання в одну групу є досить умовним. Крім того, є приклади, котрі, виходячи із запропонованої класифікації, треба визнати винятком: *лобі* – *лобіювати*, *тату* – *татуювати*, *сконто* – *сконтрація*.

Другу групу представляють похідні, для яких характерне поєднання морфонологічних явищ: 1) субстантивні: із формантом *-ник*: консонантні інтерфікси *-ш-*, *-й-* (*кіно* – *кіношник*, *кофе* – *кофейник*); усічення (*фортеп’яно* – *фортеп’янный*); *-изм/-ізм*: консонантні інтерфікси *-й-*, *-т-*, *-с-* (*вішну* – *вішнуїзм*, *ультра* – *ультраїзм*, *джинго* – *джингоїзм*, *арго* – *арготизм*, *дао* – *даосизм*); усічення (*денді* – *дендизм*, *лобі* – *лобізм*); *-ист/-іст*: усічення (*камбіо* – *камбіст*, *морзе* – *морзист*, *таксі* – *таксист*); інтерфікс *-й-* (*купе* – *купейний*, *желе* – *желейний*, *ушу* – *ушуїст*, *есе* – *есеїст*, *дзюдо* – *дзюдоїст*); 2) ад’єктивні: із формантом *-н-*: нарощення суфіксів консонантними сегментами *-т-*, *-з-* (*комільфо* – *комільфотний*, *скерцо* – *скецозний*); усічення (*аріозо* – *аріозний*, *остинато* – *остинатний*, *фортеп’яно* – *фортеп’янный*); із суфіксом *-ськ-*: консонантний інтерфікс *-й-* (*Мансі* – *мансійський*, *Суахілі* – *суахілійський*); усічення (*Кіото* – *кіотський*, *Тріполі* – *тріпольський*, *Урарту* – *урартський*, *есперанто* – *есперантський*).

Таким чином, приєднання до основи суфіксів даної групи супроводжує або морфонологічна модель із усіченням кінцевої голосної основи (M1), або морфонологічна модель зі збереженням кінцевої голосної та консонантним інтерфіксом (M2).

М. Федурко зазначає, що будь-яка морфонологічна зміна у структурі похідного мусить бути вмотивованою тими чи тими ознаками поєднаних морфем. Щоб виконати у повному обсязі поставлені вище завдання, необхідно насамперед докладно схарактеризувати невідмінювані іменники в аспекті своєрідності їх морфонологічної будови [5, 234].

Окрему проблему становлять правила вибору консонантного інтерфікса в тих випадках, коли морфонологічна модель (M2) вимагає його використання. Взагалі, репертуар фонологічних одиниць, що виступають у цій якості, досить широкий: це можуть бути інтерфікси *-й-*, *-н-*, *-ш-*. Крім

того, у ряді іменників і прикметників, утворених від топонімів, у ролі консонантних інтерфіксів виступають не просто однофонеми елементи, а цілі фонологічні ланцюжки змішаного типу.

Проаналізований матеріал дозволяє зробити висновок, що вибір морфонологічної моделі всередині групи основ з результатом на CV пов'язаний з наступними характеристиками:

1) кількістю складів в основі; 2) наголошеністю/ ненаголошеністю кінцевої голосної основи; в) якістю кінцевої голосної основи.

У таблиці зроблена спроба проілюструвати зв'язок між виділеними характеристиками основи та найбільш продуктивною для кожного типу основ морфонологічною моделлю.

Кінцева V	Двоскладові основи		Трискладові основи		Основи з 4-х та більше складів	
	наголошена	ненаголошена	наголошена	ненаголошена	наголошена	ненаголошена
-y	M2	M2	M2	M1	(M1)	M1
-o	M2	M2/M1	M2	M1	(M1)	M1
-e	M2	M2	M2	M1	(M1)	M1
-i	M2	M2/M1	M2	M1/M2	(M1)	M1

Для двоскладових основ найпродуктивнішою є морфонологічна модель M2, пор.: *дзюдо* – *дзюдоїст*, *есе* – *есеїст*, *банту* – *бантуїст*, *бонмо* – *бонмотист*; *Малі* – *малійський*, *Нансі* – *нансійський*, *Гобі* – *гобійський*, *Анжу* – *анжуйський*.

Для трискладових основ особливого значення набуває якісна і акцентна характеристика фінальної голосної основи. Якщо основа закінчується наголошеною /i/, то у всіх випадках використовується M2: *Сомалі* – *сомалійський*, *Текелі* – *текелійський* та ін. Якщо ж фіналь ненаголошена, то похідні можуть входити до обох морфонологічних моделей M1 і M2: *Кальярі* – *кальярський*, *Майамі* – *майамський*, *Телаві* – *телавський*, але *Амальфі* – *амальфійський*, *Калгарі* – *калгарійський*, *Кентуккі* – *кентуккський* та інші. Основи з наголошеною фіналлю на -e, -y або -o також належать до морфонологічної моделі M2: *кабаре* – *кабаретист*, *Маражо* – *маражойський*, *Карасу* – *карасуйський*. Для ненаголошених основ продуктивною є морфонологічна модель M1: *нейтрино* – *нейтринний*, *Комодо* – *комодський*, *Мануту* – *манутський*; *кантеле* – *кантеліст* (крім позиції усичення, наявне консонантна альтернація л//л', зумовлена фонемним складом суфіксальної морфеми).

У групі основ, що складаються з чотирьох та більше складів продуктивною є морфонологічна модель M1: *Олонгапо* – *олонганський*, *ватерполо* – *ватерпольний*, *есперанто* – *есперантист*, *Маракайбо* – *маракайбський*, *Алентежу* – *алентезький*, *Кутаїсі* – *кутаїський*, *Алазані* – *алазанський*.

Крім усічення, при творенні відтопонімних похідних від невідмінюваних топонімів, може використовуватися таке морфонологічне явище як інтерфіксація (переважно інтерфікс *-й-*): *Кентербері – кентерберійський, Монтгомері – монтгомерійський*. Нарощення твірної основи характерне для дво- і трискладових дериватів з фінальними /i/, /y/, /o/, /e/, рідше /a/.

Отже, наявність у структурі мотиватора вокалічного сегмента дає можливість використовувати морфонологічні явища усічення і нарощення.

Нарощені суфікси можуть взаємодіяти з усіченими мотиваторами: *Сочі – сочинський, Баку – бакинський, бакинець, Токіо – токійський, токієць*.

З формальної точки зору приєднання словотворчого форманта до основ, що мають дві фінальні голосні CVV, може в одних випадках викликати усічення кінцевої голосної (модель M1): *денді – дендизм, фоліо – фоліація*), а в інших – нарощення (модель M2): *дао – даосизм*). Однак, як зазначає М. Федурко, “входження в структуру похідного тих основ, у яких вокалічний сегмент репрезентовано сполукою морфоном, часто відбувається з включенням механізмів обох позицій – усічення й нарощення, причому саме в такій послідовності” [4, 239]. Таким чином, маємо четвертий тип морфонологічної моделі M4, яка є комплексною для M1 та M2: *алое – алойний, каное – каноїст, окруа – окроювати, протозоа – протозойний*.

Таким чином, аналіз морфонологічних явищ, що супроводжують процес творення дериватів від невідмінюваних субстантивів іншомовного походження і вивчення факторів, що визначають ці явища дає можливість зробити висновки, що на вибір морфонологічної моделі впливає фонологічна структура суфіксів і мотиваторів.

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ

M – морфонологічна модель, V – голосна, C – приголосна.

БІБЛІОГРАФІЯ

1. Великий тлумачний словник сучасної української мови /Уклад. і голов. ред. В.Т. Бусел. – К.: Ірпінь: ВТФ Перун, 2005. – 1728 с.
2. Земская Е.А. Современный русский язык. Словообразование. – М.: Просвещение, 1973. – 304 с.
3. Клименко Н.Ф., Карпіловська Є.А. Словотвірна морфеміка сучасної української мови. – К., 1998. – 162с.
4. Толстая С.М. Морфонология в структуре славянских языков. – М.: Индрик, 1998. – 318 с.
5. Федурко М. Морфонологія відіменникового словотворення. – Київ–Дрогобич: Вимір, 2003. – 271 с.
6. Янко-Триницкая Н.А. Словообразование в современном русском языке. – М.: Индрик, 2001. – 504 с.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Галина Зюзькіна – здобувач кафедри української мови КДПУ ім. В. Винниченка.
Наукові інтереси: словотвірна морфонологія.

ОСОБЛИВОСТІ ТВОРЕННЯ ВІДДІЄСПІВНИХ ІМЕННИКІВ ТА СКЛАДНИХ СЛІВ В УКРАЇНСЬКІЙ ТА НІМЕЦЬКІЙ МОВАХ

Тетяна КАПТАН, Тетяна ТОКАРЄВА (Кіровоград)

У статті проаналізовано особливості творення віддієслівних іменників та складних слів в українській та німецькій мовах та показано їх роль у збагаченні словникового складу обох мов. Наведено приклади для ілюстрації утворення віддієслівних іменників різних типів.

The article considers the peculiarities of formation of the verbal nouns and the compounds in the Ukrainian and German languages and their role in enrichment of the vocabulary of both languages is shown. The examples to illustrate the formation of the verbal nouns of different types are given.

Однією з проблем лінгвістики, яка в останні роки привертає до себе увагу вчених, є співвідношення традиційних і нових методів дослідження у мовознавстві. Виконання цього завдання передбачає висвітлення методів аналізу та створених на їх основі теорій в конкретних галузях науки про мову.

Стаття має на меті проаналізувати основні особливості творення віддієслівних іменників та складних слів в українській та німецькій мовах. Особлива увага приділяється такому способу словотворення сучасної німецької мови, як субстантивация, а також артиклю, як універсальному засобу творення субстантивованого інфінітива.

На сучасному етапі розвитку лінгвістичної науки не існує єдиного загальноприйнятого визначення способу словотворення, тому у працях науковців використовується багато дефініцій, які якоюсь мірою розкривають поняття способу словотворення.

Словотворення є найбільш важливим шляхом розвитку лексики німецької та української мови порівняно із запозиченнями та зміною значень слів. Нове слово утворюється на основі існуючих у мові слів чи основ, шляхом зміни морфологічної структури цих слів та основ. Слово, не змінюючи своєї словотвірної форми, може перейти в інший граматичний клас слів і отримати нове граматичне оформлення, тобто іншу морфологічну характеристику: *das Fliegen* – відмінюваний іменник, утворений від інфінітива *fliegen*, тобто невідмінюваної форми дієслова. Учення про словотвір як шлях розвитку і наповнення словника може розглядатися в лексикології, яка вивчає словниковий склад у повному обсязі. В результаті словотвірних процесів утворюються нові лексичні одиниці, які виражають нові поняття і нові відтінки понять, а не граматичні форми того самого слова.

Перехід слова з одного лексико – граматичного класу в інший – це тип словотвору, який є невіддільним від учення про частини мови та їх

граматичні категорії. В одних випадках утворення нового слова відбувається без зміни словотвірної основи й без участі словотвірних засобів. Прикметник, іменна дієслівна форма (інфінітив) чи будь-яка інша частина мови можуть перейти в клас іменників: *der Alte*, *das Leben*. Суть процесу полягає в двох моментах – лексичному і граматичному. По-перше, утворюється нова лексична одиниця з новим значенням, хоча і пов'язана із значенням того слова, від якого утворилася: ознака предмета перетворилася в назву самого предмета (субстантивація). По-друге, слово набуває граматичних категорій іншої частини мови. Зокрема, інфінітив, який субстантивується, набуває категорії роду і відмінка: *das Leben – des Lebens*.

Найбільш адекватним є визначення І. І. Ковалика: “Під лінгвістичним поняттям “способи словотвору” розуміються структурно різні шляхи й прийоми творення нових слів у результаті використання всіх наявних у даній мові словотворчих ресурсів. Способи словотворення – це комплексна система використання різних структурних словотворчих засобів... утворення дериватом ... на всіх етапах розвитку мови” [1, 112].

Спосіб словотворення – це одиниця класифікації, що об'єднує низку словотворчих типів, які характеризуються тим самим видом форманта (префікс, суфікс, постфікс) в абстрагуванні від конкретних матеріальних втілень цього форманта в різних типах.

Існує дві основні класифікації способів словотворення: а) традиційна – за лексико-граматичним характером словотвірної бази та словотворчих засобів (словотворчих ресурсів); б) за видом словотвірних формантів, точніше, за основними компонентами словотвірних формантів.

За лексико-граматичним характером словотвірної бази та словотворчих засобів розрізняють морфологічний, морфолого-синтаксичний, лексико-семантичний та лексико-синтаксичний способи словотворення. Традиційну класифікацію започатковано В. М. Троїцьким (1940), який розрізняв морфологічний, синтаксичний і семантичний способи. Академік В. В. Виноградов теоретично обґрунтував та ввів у науковий та практичний обіг лексико-граматичну класифікацію, доповнив її безсуфіксним та морфолого-синтаксичним способом. Пізніше її розширив М. М. Шанський, довівши наявність способу аббревіації.

За видом основних компонентів твірних формантів розмежовують такі способи словотворення: 1) суфіксальний (*ох+ну-ти*); 2) префіксальний (*пра+мова*); 3) постфіксальний (*навчити+ся*); 4) суфіксально-префіксальний (*при+береж+ний*); 5) суфіксально-постфіксальний (*кристал+ізувати+ся*); 6) суфіксально-префіксально-постфіксальний (*пере+морг+увати+ся*); 7) префіксально-постфіксальний (*на+істи+ся*); 8) основоскладання (*водомер*); 9) словоскладання (*швидко – швидко, Івангород*); 10) аббревіатурний (УТН); 11) зрощення (*вельмишановний*); 12) семантичний (“Таврія” – марка машини); 13) універбаційний (“Вечірка” – “Вечірній

Київ”); 14) конверсійний (наречена); 15) флективний (Ярослава); 16) акцентуаційний (замок – замок).

Деякі мовознавці поділяють усі способи словотворення на морфологічні та неморфологічні. До морфологічних відносили всі способи, при яких похідне слово утворювалося за допомогою морфем (суфіксальний, префіксальний, безафіксний, постфіксальний, суфіксально-префіксальний, аббревіатурний, флективний, основоскладання), всі інші – до неморфологічних. Звичайно, підстави для такого поділу були тоді, коли словотворення розглядалося як різновид морфологічних явищ, сам словотвір мислився як підрозділ морфології, а морф вважався твірною одиницею слова. Однак після того, як словотвір виокремився як самостійний рівень мови, коли було обґрунтовано поняття словотворчого форманта та вивчено його функції, зникло наукове підґрунтя для поділу словотвірних способів на морфологічні і неморфологічні. До того ж, як слушно зауважує О. А. Земська, термін “морфологічні способи словотворення” не передає адекватно змісту означуваного поняття і спричиняє недоречні асоціації зі словом “морфологія”.

У працях І. І. Ковалика, О. А. Земської та інших дериватологів залежно від кількості твірних основ у похідних словах способи словотворення поділено на дві групи. До першої групи належать способи творення слів з однією твірною основою, до другої – способи творення слів з кількома твірними основами (словоскладання, основоскладання, зрощення, аббревіація, універбіація). Однак така класифікація не дозволяє з’ясувати словотвірні закономірності. Крім того, вона вступає в суперечність з науковими уявленнями про словотвірну структуру похідного слова як бінарну величину – твірна основа+формант. Визнання того, що похідне слово може мати кілька твірних основ (твірна основа+твірна основа+формант), спричиняє в лінгвістиці порушення однієї з фундаментальних закономірностей про бінарний характер мовних явищ і процесів розвитку, а у філософії – відкидання єдності діалектичних протилежностей як форми існування і розвитку явищ природи.

Твердження про те, що у твірному слові може бути кілька твірних основ, вступає у суперечність із поняттям про словотвірне значення.

Відомо, що словотвірне значення формується внаслідок взаємодії форманта з твірною основою. Якщо твірних основ кілька (а вони різні за значенням – пор. чорнобривці – чорні брови), то в похідному слові повинні виявлятися кілька словотвірних значень.

У похідному слові одне словотвірне значення і одна словотвірна основа, але вона може складатися з кількох лексичних основ.

чорнобривці – чорн+о+брив+ці,

білосніжний – біл+о+сніж+ний.

Як бачимо, у похідних словах немає диференційної ознаки для класифікації способів словотворення за кількістю твірних основ у похідному

слові. Проте кількість лексичних основ у слові як семантичній одиниці може бути диференційною ознакою для поділу слів на прості і складні: якщо у слові є одна лексична основа, то таке слово називається простим (викуп, хід, лаз), якщо дві і більше, то слово – складне (синьоокий, нововолодимирівський, завгосп, рибартіль, облагробуд). Способи словотворення можуть розрізняти за кількістю лексичних основ або їхніх частин у твірній основі: у складних словах чорнобривці, білосніжний є по одній твірній основі – чорн-... -брив-..., -біл-...-сніж-, кожна з яких складається з двох лексичних, а у простих словах туманний, сніговик кожна з них складається з однієї лексичної основи.

За наявністю чи відсутністю афіксів у складі словотвірних формантів способи словотворення поділяються на афіксальні і безафіксні. Якщо в складі словотвірного форманта є афікс, то відповідний спосіб словотворення називається афіксальним. Якщо ж у складі словотвірного форманта немає афіксів, то відповідний спосіб називається безафіксним.

На думку О. А. Земської, поняття “спосіб словотворення” в синхронному і діяхронному планах має різний зміст. У діяхронному словотворі воно відповідає на питання, за допомогою яких засобів і яким шляхом утворилося похідне слово. У синхронному словотворі воно відповідає на питання, за допомогою яких засобів виражається словотвірне значення похідного слова. Тому О. А. Земська вважає, що на сучасному етапі вивчення словотвору принципово важливим є розмежування діяхронних і синхронних способів словотворення. Однак практично здійснити це розмежування їй не вдалося: у її дослідженнях той самий спосіб може належати і до синхронних, і до діяхронних [1, 115].

На думку Г. О. Николаєва, способи словотворення безпосередньо пов'язані з дериваційним процесом, тому будь-який з них є діяхронним. Поділ способів словотворення на діяхронні і синхронні є не досить точним, тому що всі похідні слова, незалежно від способу їхнього творення, є результатом словотвірних процесів, через що перебувають в однакових відношеннях щодо сучасної словотвірної системи.

За переконанням І. І. Ковалика, наявні у мові способи словотворення використовуються на різних етапах її розвитку, тому немає достатніх підстав для того, щоб одні способи словотворення кваліфікувати діяхронними, а інші – синхронними. Однак не можна ототожнювати способи словотворення з аспектом вивчення словотворення, який дійсно може бути і синхронним, і діяхронним.

Сутність самих способів словотворення і при синхронному, і при діяхронному аспектах залишається тією самою, а провідні способи словотворення – суфіксація і основоскладання – діють від часів праїндоевропейської мови і дотепер. Різною буває лише їхня активність у певні періоди історії мови.

Цікавими для аналізу з погляду творення є віддієслівні іменники. Словотвірні типи віддієслівних іменників об'єднують: 1) назва особи як виконавця певної дії або роду її заняття (читач, відвідувач, дослідник, рахівник, кравець); 2) назва особи як носія певної процесуальної ознаки, що визначає її поведінку (прохач, бунтар, попихач, критик, трудівник, звитяжець, боєць). Своєрідним видом афіксного словотворення іменників є нульова афіксація. Безафіксний словотвір у сучасній українській літературній мові використовують при творенні віддієслівних дериватів. Віддієслівні іменники становлять значний лексичний масив у складі іменників. Їх своєрідність полягає у поєднанні деяких елементів дієслівної семантики з категоріальними значеннями іменника [2, 251]. Безафіксним способом можуть творитися нові слова як від непохідних, так і похідних основ. Словотворчий процес реалізується без фонетичних змін (садити – сад, зсувати – зсув); з фонетичними змінами, що полягають здебільшого в чергуванні голосних або приголосних звуків (виходити – вихід, гатити – гать, носити – ноша).

Розмежують чотири типи словотвірних моделей безафіксних елементів української мови: іменники чоловічого роду II відміни: (хід, гук, переспів, почин); іменники жіночого роду I відміни: (обнова, згода, заява, передача); іменники жіночого роду III відміни: (зав'язь, зустріч); іменники, що мають лише форму множини: (збори, лови, вибори).

Більшість безафіксних віддієслівних іменників утворено від префіксальних основ дієслів (вихід, відсів, засік, розгін), що пояснюється не стільки тим, що серед дієслів переважають префіксальні утворення, скільки тим, що префіксація дієслівних основ стимулює їхню участь у словотворенні за моделлю безафіксного творення.

При безсуфіксному творенні віддієслівних іменників відкидаються всі дієслівні суфікси, тим самим нульова суфіксація забезпечує переведення дієслівної основи до класу слів, що виражають предметність.

У словотвірній моделі безафіксного творення іменників функціонують основи доконаного і недоконаного виду:

здати – здача
перегнати – перегній
викупити – викуп
зливати – злив
спадати – спад

У зв'язку з нульовою афіксацією твірна основа може зазнавати фонетичних змін, до яких належать: 1) зворотне чергування (вислужити – вислуга); 2) чергування приголосних /б/-/бл/, /п/-/пл./, /в/-/вл/, /м/-/мл/ (купити – купля, травити – травля, крапати – крапля); 3) усічення дієслівної основи (заповідати – заповідь, кликати – клич, відмовити – відмова, перегукуватися – перегук); 4) пом'якшення кінцевого приголосного основи

(гатити – гать, падати – падь); 5) чергування /o/, /e/ з /i/, хоч і непослідовно (витворити – витвір, боліти – біль).

Допоміжним засобом безафіксного творення іменника може виступати також перенесення наголосу. Наголос похідних іменників може залишатися на корені або префіксі, фіксуючи акцентологічні закономірності основи дієслова. Проте частіше внаслідок скорочення основи після відкидання дієслівних суфіксів він пересувається на іншу морфему.

В іменниках чоловічого роду, утворених від префіксальних дієслів, наголос здебільшого переміщується на корінь:

переділити – переділ

наділити – наділ,

або на префікс:

розтинати – розтин

настилати – настил

В іменниках жіночого роду з флексією – а (я) наголос частіше зберігається на тій морфемі, що й у дієслові: вирвати – вирва, кривдити – кривда, зав'язати – зав'яз [2, 253].

Загалом іменники утворюються всіма способами, що відомі українській мові: а) морфологічним (читати – читач); б) морфолого-синтаксичним (холодне, заливне, наречена); в) лексико-семантичним (село, береза); г) словоскладанням (паровоз); д) зрощенням (прізвище Панібудьласка); е) аббревіацією (АТС). Твірною основою для них в основному є дієслова (малювати – малювання), прикметники (малий – малюк), іменники (картоплиння), числівники (п'ятірка).

Розглянемо основні способи словотвору іменників в німецькій мові. Іменники становлять клас слів, який постійно поповнюється, й інтенсивно розвивається протягом розвитку мови в цілому. Існують такі способи творення іменників: безсуфіксне утворення від дієслівної основи (за допомогою аблаута); субстантивація (тобто перехід інших повнозначних частин мови і службових слів в клас іменників); словоскладання; префіксація; суфіксація; зрощення; утворення скорочених слів.

Субстантивація – тобто перехід слів в клас іменників з інших граматичних класів слів без застосування будь-яких словотворчих засобів (афіксів, зміни кореня), відомий з найдавніших періодів розвитку німецької мови: mhd daz Süeze – das Süsse.

Названий спосіб творення дієслів поширений в сучасній німецькій мові й пов'язаний із застосуванням артикля.

Артикль, як відомо, виконує не тільки семантичні функції (вираження визначеності й невизначеності), а й граматичні функції (виражає категорію роду, числа, відмінка і в першу чергу служить показником приналежності слова до граматичного класу іменників). Виступаючи в якості ознаки іменника, артикль виконує роль засобу субстантивації: leben – das Leben, alt – der Alte, ja – das Ja. Поширення сфери застосування артикля в

німецькій мові зумовило активність субстантивації як способу словотворення.

Процес субстантивації полягає в тому, що та чи інша якість, властивість, стан, дія, відношення, емоція починають мислитися опредмечено, у формі назви певного предмета чи явища. У зв'язку з цим змінюється значення слова, його функція в мові, зв'язок з іншими словами та його роль у реченні. Одночасно слово набуває іменних граматичних категорій, оформлюється в якості іменника: *Die Beschwörungen waren vergessen, und ihr Mund öffneten sich vor Entsetzen.*

Субстантивований інфінітив “*das Entsetzen*” виражає стан, який мислиться опредмечено, тому є іменником, якому властиві відповідні граматичні категорії і синтаксичні функції іменника.

Найбільш поширеною виявляється субстантивація інфінітива та прикметників. У клас іменників переходять як основи, так і словоформи інших частин мови. Хоча поширеною є субстантивація інфінітива, основ прикметника, основ сильних дієслів, однак можливі й інші випадки, а саме: субстантивація займенників (*das Ich*), числівників (*die Zwei*), прислівників (*das Heute*), службових слів (*das Aber*). Семантичною основою субстантивації є та умова, що відповідна дія, якість, ознака є опредмеченою. Субстантивація інфінітива є виключно продуктивним процесом в сучасній німецькій мові. Субстантивовуватися може будь-який інфінітив, однак слід розрізняти стійкі утворення, які мають власну смислову структуру і досить часто можуть не збігатися зі смисловою структурою відповідного дієслова, а також факультативні субстантивації, які семантично не відрізняються від дієслова. До першого типу належать, наприклад, такі слова, як *das Leben* – „життя в широкому розумінні слова”, (*das Leben auf der Erde*) “життя людини, рослин”, *das Essen* – “процес прийняття їжі; їжа”, *das Unternehmen* – “підприємство, справа, організація”. Інший тип трапляється в тому чи іншому контексті: ...*Aber nichts Schöneres gab es für mich, als wenn sich Christine vor dem Einschlafen zu mir ans Bett setzte, mich streichelte und dazu sang.*

Дуже часто вживаються прислівні групи з субстантивованим інфінітивом (*beim Einschlafen, vor dem Einschlafen*). Субстантивовані інфінітиви завжди набувають середнього роду і відповідну іменну парадигму.

Найбільшого поширення в німецькій мові набули так звані означальні або детермінативні складні слова (нім. *Bestimmungszusammensetzungen, Determinativkomposita*), які є одним із найбільш продуктивних типів у галузі іменного словотворення (особливо утворення іменників). Ці слова складаються із двох основ, причому перша основа визначає другу: *Zimmertür* – двері кімнати, *Wohnungstür* – двері квартири, *Esszimmer* – столова кімната (у квартирі), *Nebenzimmer* – кімната поруч, сусідня кімната,

Hochschulbildung – вища освіта, feuerfest – вогнестійкий, вогнетривкий, wortkarg – скупий на слова.

Приналежність до певної частини мови (значення цієї частини мови, її граматичне оформлення (пов'язана із другим (визначаючим) компонентом складного слова: das Eßzimmer – столова кімната; an den Wänden des Eßzimmers – на стінах столової кімнати; feuerfest – feuerfester Stoff і feuerfestes Material – вогнетривкий матеріал.

Зміна порядку розташування (того, який визначає, та того, який визначається) компонентів німецького складного слова не можлива. Інший порядок розміщення слів зумовлює виникнення іншого складного слова: Obstgarten – плодовий (фруктовий) сад і Gartenobst – садові (тобто не дикі) фрукти; Hochhaus – висотний будинок (іменник) і haushoch – заввишки з будинок (прикметник).

У якості першого компонента складних слів можуть виступати основи різних частин: Obstgarten – фруктовий сад, Hochschule – вища школа, Lesebuch – книга для читання.

Перша основа приєднується до другої або безпосередньо, або за допомогою того чи іншого з'єднувального елемента (а саме –(e)s, –(en), –(er), –e): 1. Bergtal – гірська долина, Schreibfehler – помилка при письмі, описка, і 2. Bergesgipfel – вершина, верхівка гори, Universitätsgebäude – університетська будівля, Heldentat – геройський вчинок, Sonnenschein – сонячне світло, Bücherschrank – книжкова шафа, Tagebuch – щоденник. Деякі із цих з'єднувальних елементів омонімічні з відповідними граматичними формантами. Так, пов'язаний з основами іменникових з'єднань елемент –(e)s- омонімічний із флексією родового відмінка однини сильної відміни, з'єднувальний елемент –(e)n (також пов'язаний переважно з основами іменників) омонімічний з флексіями непрямих відмінків у тому числі і флексією родового відмінка однини – слабкої відміни і суфікса множини –(e)n.

Назване явище пояснюється походженням з'єднувальних елементів, що ніяк не можна змішувати з використанням цих елементів в сучасній німецькій мові.

Зокрема, з'єднувальний елемент –(e)s- за походженням належить до флексії родового відмінка однини, про що свідчать такі випадки: Bergesgipfel – вершина, верхівка гори (пор. із словосполученням Gipfel des Berges). Однак у складі слова –(e)s має іншу якість – є елементом, який пов'язує першу основу складного слова із другою.

Словоформи родового відмінка, які виступають у якості визначення, мають деяку свободу переміщення у межах речення (за відповідними правилами порядку слів). Для приіменникового родового відмінка у сучасній мові загалом характерна постпозиція (порівн. der Gipfel des Berges), але в деяких випадках можлива і препозиція (порівн. Heines Werke і die Werke Heines – твори Гейне). Для основи ж із з'єднувальним елементом

–(e)s (омонімічній з формою родового відмінка) можлива тільки препозиція (порівн. *Bergesgipfel*).

Флексія родового відмінка –(e)s характерна для слів чоловічого і середнього роду так званої сильної відміни; з'єднувальний елемент –(e)s виступає також у сполученні з основами жіночого роду: *Volkswirtschaftsplan* – народногосподарський план, де у другому випадку – s сполучається з основою жіночого роду (*Volks*)wirtschaft. –es флексія родового відмінка однини; з'єднувальний елемент – (e)s трапляється також і в тих випадках, де у відповідному словосполученні використано форму множини: складне слово *Freundeskreis* – коло друзів і словосполучення (*der*) *Kreis seiner Freunde* – коло його друзів, де означення (*seiner Freunde*) виступає у формі множини.

З'єднувальний елемент –(e)n у деяких випадках використовується тоді, коли флексія родового відмінка слабкої відміни в сучасній мові є неможливою: *Sonnenschein* – сонячне світло і *Schein der Sonne* – світло сонця, *Nahnenkamm* – півнячий гребінь і *Kamm eines Hahn(e)s* – гребінь півня.

Таким чином, якщо з'єднувальні елементи за походженням і належать до відповідних граматичних формантів, то всередині складного слова вони зазнали відповідного (внутрішнього) перетворення: це мовні елементи зовсім іншого характеру, тому є омонімами за відповідними граматичними морфемами. Граматичних функцій, властивих для цих морфем, з'єднувальні елементи (які оформляють основи слів, а не окремі слова) не виконують.

Іншим типом складних слів є так звані сурядні складні слова (*Kopulativkomposita*) – слова з семантично (але не морфологічно, див. нижче) рівноправними компонентами. Відмінність цих складних слів від означальних полягає також у тому, що вони можуть складатися з двох і більше компонентів: *ein blaugrauweißer Stoff* – синьо-сіро-біла тканина (тобто кольорова тканина, у забарвлення якої входять синій, сірий і білий колір).

Усі три основи, які становлять основу даного складного слова, в семантичному відношенні взагалі рівноправні (ні одна з них не визначає іншу). У морфологічному відношенні ці основи не можуть бути рівноправними, оскільки граматичне оформлення всього слова в цілому здійснюється через оформлення останнього компонента. Слово *blaugrauweiß* прикметник, тому що *weiß* належить до цієї частини мови. (Порівн. *ein weißer Stoff* і *ein blaugrauweißer Stoff*)

До сурядних складних слів належать, наприклад, такі слова, як *DichterKomponist* – композитор, який сам пише тексти для своїх вокальних творів або як *dreizehn* (13, тобто 3+10), *einundzwanzig*.

Найбільш визначальним цей тип складних слів (не враховуючи числівників) є для прикметників. Складні прикметники сурядного типу відрізняються від означальних складних прикметників наголосом: *rotbraunes*

Naag – каштанове (коричневе з червонуватим відтінком) волосся (означальний складний прикметник) і ein rotbrauner Stoff – тканина червоного і коричневого забарвлення (сурядний складний прикметник). Це свідчить про те, що в означальному складному прикметникові (як і в усіх складних словах означального типу) визначальний компонент має основний наголос, а той, що визначається, – побічний. У складному прикметнику сурядного типу обидва компоненти мають рівноцінний наголос.

Особливим типом складних слів є так звані посесивно-метонімічні складні іменники (Possesivkomposita), які відрізняються від наведених вище тим, що означають якийсь предмет шляхом вказування на властиву цьому предметові ознаку. Оскільки цими словами ціле визначається за частиною та їх значення має метонімічний характер. У зв'язку з цим, ці складні іменники можуть бути позначені як посесивно-метонімічні.

До посесивно-метонімічних складних слів належать такі іменники, як: Rotkäppchen – Червона Шапочка (тобто дівчина у червоній шапочці), Rotmantel – червоний плащ (тобто людина в червоному плащі), Graubart – сива борода (тобто сивоборода людина), Rotkehlchen – малинівка.

Названі складні слова за структурою схожі на означальні, проте відрізняються від означальних складних слів тим, що є назвами не тих предметів, які реально визначаються основами, а предметів (за звичай живих істот), які мають дані відмінні ознаки. Особливістю складних слів цього типу є те, що здебільшого вони належать до емоційно забарвленої лексики.

Посесивно-метонімічні складні іменники позначаються ще й терміном “бахуврихи”, що походить із древньоіндійської граматики. Термін бахуврихи (bahuvrihi) за походженням є посесивно-метонімічним складним словом, оскільки означає буквально багато (bahu–) рису (–vrihi), тобто людина, яка має багато рису – древньоіндійська назва багатої людини.

Першим компонентом класичних бахуврих є основа прикметника, однак є складні слова з основою іменника: Trotzkopf – упертий, Glatzkopf – людина з лисиною.

Внаслідок того, що складні іменники “bahuvrihi” означають предмет за існуючою ознакою, яка є якістю цього предмета, – а якості виражаються у мові прикметниками, – деякі складні іменники цього типу перетворились у прикметники. Порівн.: barfuß (букв.боса нога), barhaupt – з непокритою головою (букв. непокрита голова). Проте слова “barfuß” і “barhaupt” належать до групи прикметників, які в сучасній мові вживаються тільки в короткій формі і зазвичай виступають у функції додаткового предикатива. Наприклад, можна сказати: Der Junge läuft barfuß umher, а не ein barfüßer (але тільки ein barfüßiger) Junge.

Таке вживання, зближує дані слова з прислівниками, що спричинило їх позначення у словниках прислівниками, однак це неправильно. У реченнях типу “Der Junge darf nicht barfuß umherlaufen” слово “barfuß” характеризує

недієслівну дію (як на це вказують прислівники: schnell laufen), а іменник (тобто слово (der) Junge), тому є прикметником, певною мірою близьким до прислівника, але ні в якому разі не прислівником.

Безафіксне творення іменників від дієслівних основ становить особливий тип словотворення, який суттєво відрізняється від інших типів. Безсумнівно, утворення віддієслівних іменників без участі афіксів – залишок дуже давніх процесів, які можна пояснити за допомогою історії німецької мови. З погляду сучасного розвитку німецької мови субстантивація основ сильних дієслів (der Ruf) відбувається частіше, ніж субстантивація основ слабких дієслів (der Kauf – kaufen).

Однією з особливостей слів досліджуваного словотвірного типу є їхня семантична та граматична однорідність. Переважно це іменники чоловічого роду, які означають дію, стан, наприклад: der Stand, der Trieb, der Lauf, der Ruf, der Gang.

Незважаючи на непродуктивність даного типу словотвору в сучасній німецькій мові, кількість таких іменників відносно велика. Крім того, вони належать до найбільш стійких та використовуваних прошарків лексики.

Варто зазначити, що словотворення іменників такого типу від кореневих дієслів є непродуктивним, однак за цими моделями продовжують утворюватися іменники від основ сильних, неправильних та слабких дієслів:

der Verstand – verstehen

der Bestand – bestehen

der Ablauf – ablaufen

der Beruf – berufen

der Verkauf – verkaufen

der Ausverkauf – ausverkaufen

Специфічними випадками є утворення віддієслівних іменників від основ слабких і сильних префіксальних і сильних дієслів за непрямою аналогією, тобто при відсутності в сучасній мові відповідного утворення віддієслівного кореня:

der Vertrag – vertragen

der Erlass – erlassen

der Unterricht – unterrichten

Так, професор В. М. Жирницький вказує, що “аблаут при словоутворенні безпосередньо пов'язаний з дієслівною системою” і виокремлює широку групу віддієслівних іменників (переважно основна – і чоловічого роду). В. Хенцен, слідом за Я. Грімом називає аналізований спосіб словотворення “слововиробництвом без наявних суфіксів” (ohne erkennbare Suffixe). В. Хенцен підкреслює, “що в даному випадку не можна встановити первинний стан”[3,76].

Л. Зіндер і Т. Строева розглядають віддієслівні безсуфіксні іменники серед корневих слів, враховуючи їх морфологічну нерозкладність. Більшість моделей безафіксного словотворення є продуктивними в сучасній

німецькій мові. При цьому низка слів даного типу швидко асимілюється в мові, входить до складу загальноприйнятих лексичних одиниць (різні типи субстантивації). З іншого боку, за допомогою згаданого способу можуть утворюватися okazionalnі слова, письменницькі неологізми, які не вживаються за межами того чи іншого твору. Найбільш цікавою з цього погляду є субстантивація інфінітивів. У багатьох випадках інфінітив переходить в клас іменників, не змінюючи свого основного лексичного значення.

Це слова-метеори, які з'являються, зникають, можуть тут же з'явитися знову з тим самим значенням і знову зникнути. Це пояснюється тим, що відповідні дієслова в мові існують як стійкі словникові одиниці. Дієслівні іменні форми (інфінітив) можуть набувати значення предметності без властивих для цього процесу змін лексичного значення.

В цілому можна говорити про одну із форм існування таких слів у мові, однак із семантично-граматичного погляду функції цієї форми принципово відрізняються від функцій відповідної лексеми. Процес переходу однієї частини мови в іншу передбачає два моменти: лексичний, пов'язаний із зміною значення слова, і граматичний, а саме зміна граматичних категорій і форм, набуття синтаксичних функцій, властивих для даної частини мови. При цьому лексичні зміни можуть мати різний характер всередині тієї самої категорії частини мови залежно від тієї моделі, за допомогою якої відбувається процес переходу в цю частину мови, (семантична вмотивованість безафікських твірних слів). Отже, безафікшне словотворення відіграє значну роль в розвитку словникового складу німецької мови.

Порівняння субстантивованого інфінітива німецької та української мови свідчить, що субстантивованій інфінітив німецької мови, на відміну від української, має легкий спосіб творення, тобто у його творенні не беруть участі жоден афікс (суфікс або префікс). Субстантивованій інфінітив німецької мови здебільшого виражає процес дії чи стан, в той час як інші дієслівні імена можуть виражати результат процесу і також зазнавати певних семантичних змін. Крім того, субстантивованій інфінітив може відмінюватися за відмінками. У реченні субстантивованій інфінітив виконує роль підмета: *Sprechen und Schreiben sind kommunikative Tätigkeit*, а також роль додатка: *Beim Dunkelwerden rollen die Lastwagen an* (E.M.–*Remarque*).

Слід зазначити, що універсальним засобом творення субстантивованого інфінітиву німецької мови, на відміну від української, є артикль. Як і при іменниках узагалі, артикль при субстантивованому інфінітиві вказує на відмінок і рід, субстантивованій інфінітив має артикль переважно середнього роду:

lachen – *das Lachen*

nehmen – *das Nehmen*.

В українській мові субстантивованому інфінітиву відповідають різні суфіксальні утворення:

das Lesen – читання

das Nähen – шиття

das Schwimmen – плавання

das Laufen – біг

До того ж, в українській мові своєрідним видом творення віддієслівних іменників є нульова афіксація. Такі віддієслівні іменники становлять значний масив у складі іменників української мови:

виходити – вихід

носити – ноша

зсувати – зсув

Крім того, такі віддієслівні іменники можуть утворюватися за допомогою словотворчих засобів: суфіксів і префіксів:

кохати – кохання

горіти – горіння

парити – відпар

Субстантивація дозволяє визначити в інфінітиві два комплекси значень:

а) значення предметності, граматичного роду, відмінка, визначеності – невизначеності.

б) значення часу, способу протікання дії, а також відношення до об'єкта дії.

Субстантивований інфінітив знаходиться в одному ряду з іншими іменниками, похідними від дієслова. Однак у зв'язку з відсутністю спеціальних словотворчих морфем субстантивований інфінітив стоїть ближче до дієслова. Таким чином, субстантивований інфінітив надзвичайно місткий у граматичному відношенні розряд слів. Субстантивація ж об'єднує в собі два процеси: утворення слова і його функціональне значення. Субстантивований інфінітив німецької мови утворюється просто, в реченні субстантивований інфінітив виконує роль підмета та додатка. Так само і в українській мові віддієслівні іменники в реченні виступають підметами і додатками. Основним засобом творення субстантивованого інфінітиву німецької мови є артикль, а в українській мові – це безафіксне творення, або суфікси і префікси. Субстантивований інфінітив німецької мови і віддієслівні іменники української мови становлять значний масив у лексичному складі обох мов.

БІБЛОГРАФІЯ

1. Горпинич В. О. Сучасна українська літературна мова. Морфеміка. Словотвір. Морфонологія. – К.: Вища шк., 1999 – 207 с.

2. Грищенко А. П., Мацько Л. І. та ін. Сучасна українська літературна мова. – К.: Вища шк., 2002. – 439 с.

3. Степанова М. Лексикология современного немецкого языка – М.: Высш. шк., 1962. – 310 с.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

Тетяна Капітан – кандидат філологічних наук, старший викладач кафедри перекладу та загального мовознавства КДПУ ім. В. Винниченка.

Тетяна Токарєва – кандидат педагогічних наук, доцент кафедри германської філології КДПУ ім. В. Винниченка.

Наукові інтереси: проблеми словотворення в українській та німецькій мовах.

**ФУНКЦІОНАЛЬНІ ОСОБЛИВОСТІ СКЛАДНОГО
ПРЕПОЗИТИВНОГО КОМПОНЕНТА ОБЕЗ-**

Валерій СКЛЯРЕНКО (Кіровоград)

У статті з'ясовується походження початкового компонента **обез-**, визначаються його функції, аналізуються утворення з ним в українській мові.

The author considers the origin of the initial component **обез-**, defines its functions and analyses its formations in the Ukrainian language.

Як зазначалось у попередніх випусках даного видання, префікс **о-** представляє собою варіант первинної форми – компонента **об-**. Його використання пояснюється здебільшого фонетичними причинами, проблемами евфонії. Різними, як правило, були і функції названих формантів. Префікс **об-**, генетично пов'язаний не лише з відповідним прийменником, а й з більш давнім словом прислівникового характеру із значенням “навколо”, на початковому етапі свого становлення і пізніше вживався переважно у дієслівних дериватах і продовжував відповідним чином конкретизувати значення дієслова, локально його уточнювати (пор.: *сісти* > *обсісти*, *бігти* > *оббігти*). Префікс же **о-** став функціонувати, як правило, у відприкметникових і відіменникових похідних у складі конфікса (префіксально-суфіксальний спосіб словотворення). Так, очевидно, ще в досить давній період становлення української мови сформувалися нові морфеми: початкове **о-** (рідко **об-**) разом із суфіксом **-и(ти)** чи **-і(ти)** у складі конфікса, поєднуючись з іменниковою чи прикметниковою твірною основою, стали виражати словотвірні значення “зробити таким чи тим (у відповідності із значенням мотиватора)” або “стати таким чи тим (у відповідності із значенням мотиватора)”. Слід зазначити, що в цих нових конфіксальних морфемах носієм основного додаткового значення виступав суфікс. Префікс до значення мотивата нічого нового не додавав, окрім притаманного йому значення завершеності, доконаності дії.

У результаті приєднання препозитивного **о-** (із суто видовим значенням) до дієслова з префіксом **без-**, яке генетично утворилося сполученням іменника в родовому відмінку з прийменником **безь** (*безь чьсти* → *бесчьстити*, *безь закона* → *беззаконити* → *безаконити*, *безь жиль* → *безжиловати*, *безь студа* → *бестудовати*), виникла нова складна префіксальна морфема **обез-** [1, 50; 6, 27]. Має вона відповідники в інших слов'янських мовах, пор. р., д.-р., болг., мак. **обез-**, блр. **абез-**, п., ч., ст. свц. **obez-**, с.-хорв. **обез-**, **обѐз-** [див.:2,4;127]. У таких похідних, як *обезчѐстити* зв'язок із малопродуктивним префіксальним

дієсловом частково втратився, і деривати стали сприйматися як префіксально-суфіксальні утворення. За їх зразком за допомогою одночасного приєднання префікса і суфікса стали виникати нові деривати. Слід також зазначити, що аналогічні дієслова з префіксом **без-** могли виникати не лише на основі поєднання іменника в родовому відмінку з прийменником **безь** (пор.: *безь ума* → *безумовати* "безумствувати"), а й на основі прикметників відіменникового походження (пор.: *безь ума* → *безумныи* → *безумновати* "безумствувати" [див.: 4, 1; 64].

Мета статті – проаналізувати дієслівні деривати із складним препозитивним компонентом **обез-** в українській мові. Ставляться завдання з'ясувати характер мотиваційних відношень між твірними і похідними словами, вказати на здатність більшості з подібних утворень до подвійної словотворчої мотивації (відсубстантивної і відад'єктивної), визначити функції різних конфіксальних формантів, які беруть участь у процесі деривації.

Перехідні дієслова, що починаються на **обез-** і мають у своєму складі суфікс **-и(ти)**, мотивуються у більшості випадків відповідними іменниками. Конфікс **обез...и(ти)** вносить до похідних значення "позбавити чогось (у відповідності із значенням мотиватора)"; пор. *обезболити*, недок. *обезболювати* "штучно викликати втрату відчуття болю (під час хірургічної операції, хворобливих фізіологічних процесів і т. ін.)"; *обезвічити* "покалічити" (фактично, позбавити сили, здоров'я) [див.: 7,1; 138]; *обезвладнити*, недок. *обезвладнювати* (фактично, "позбавляти влади"; *обезводнити*, недок. *обезводнювати* "видаляти з чого-небудь воду, вологу; робити сухим" (як і в попередньому випадку, дещо непередбачуваним є суфікс **-н-**); *обезволити*, недок. *обезволювати* "позбавляти волі, самостійності, підкоряючи своєму впливові; обезвладнювати"; *обезголовити*, недок. *обезголовлювати* "відрубувати, відсікати голову"; *обезгловити*, недок. *обезгловлювати* "т.с."; *обезглуздити* "зробити безглуздим, дурним"; *обездушити*, недок. *обездушувати* "позбавляти сміливості; обезволювати, обезвладнювати"; *обезжирити*, недок. *обезжирювати* "видаляти жирові речовини з чого-небудь; знежирювати"; *обеззаразити*, недок. *обеззаражувати* "знищувати хвороботворні мікроорганізми; знезаражувати, дезинфікувати"; *обеззвучити* "позбавити можливості звучати"; *обезземелити*, недок. *обезземелювати* "позбавляти права власності на землю; відбирати землю"; *обезславити*, недок. *обезславлювати* "розпускати плітки про кого-, що-небудь, позбавляти доброго імені; ганьбити, ославляти"; *обезхмарити* "розігнати хмати"; *обезцукрити*, недок. *обезцукрювати* "вилучати цукор з певної речовини"; *обезчестити*, недок. *обезчещувати* "неславити, ганьбити" та ін. Слід відзначити, що у новій словотворчій морфемі носієм основного додаткового значення виступає саме препозитивна частина конфікса.

До даного типу утворень варто, очевидно, віднести і дієслова *обеззбрóити*, недок. *обеззбрóювати* "відбирати зброю у кого-небудь";

обезнадіяти, недок. *обезнадіювати* “позбавляти надії”, хоча маємо тут інші форманти – конфікси **обез...і(ти)** та **обез...а(ти)**.

Наявність в українській мові іменника *обезгірчування* “видалення гіркого присмаку” дає підставу говорити і про колишнє існування в ній дієслів *обезгірчити, недок. *обезгірчувати з відповідним значенням.

Менш представлені в українській мові подібного типу перехідні дієслова, мотивовані не іменниками, а співвідносними прикметниками з префіксом **без-**. Словотворчим афіксом при такій відприкметниковій деривації виступає конфікс **о...и(ти)**, який до семантики похідного дієслова додає значення “зробити таким чи тим (у відповідності із значенням мотиватора)”, пор. *обезбарвити*, недок. *обезбарвлювати* “робити безбарвним або надавати невизначеного, однотонного забарвлення”; *обезлюднити* “зробити безлюдним; спустошити”; *обезпліднити*, недок. *обезпліднювати* “робити безплідним”; *обезправити* “зробити безправним”; *обезсмертнити* “зробити безсмертним, невмирущим”; *обезсміслити*, недок. *обезсміслювати* “робити беззмистовним” та ін. При творенні відад’єктивних дериватів нерідко усікається суфікс **-н-** (пор. *обезбарвити* < *безбарв(н)ий*, *обезправити* < *безправ(н)ий*, *обезсмертнити* < *безсмерт(н)ий*), але на їх прикметникове походження вказує значення похідних.

У багатьох випадках похідні дієслова можуть мотивуватися як іменниками, так і співвідносними прикметниками з префіксом **без-**: *обезкрилити*, недок. *обезкрилювати* “відривати, відламувати або псувати крила; робити безкрилим” (< *крило* і *безкрилий*); *обезрибити*, недок. *обезриблювати* “позбавляти риби; робити безрибним” (< *риба* і *безриб(н)ий*); *обезсилити*, недок. *обезсилювати* “позбавляти сили, робити безсилим; виснажувати” (< *сила* і *безсилий*). Відіменникове і відприкметникове походження можна також вбачати в дієсловах *обезталанити*, недок. *обезталанювати* “позбавляючи найнеобхіднішого, найдорожчого або кривдячи, робити кого-небудь нещасним”; *обезкрівити*, недок. *обезкрівлювати* “робити безкровним; знекровлювати”; *обезлюдити* “зробити безлюдним; спустошити”. За таку здатність мотивуватись як іменниками, так і відповідними прикметниками з префіксом **без-** утворення з початковим **обез-** називають дієсловами з подвійною словотворчою мотивацією [8, 69].

Аналогічним чином розвивалася словотворча структура і семантика неперехідних дієслів, що починаються на **обез-** і закінчуються суфіксом **-і(ти)**. Утворилися вони префіксально-суфіксальним способом і мають відсубстантивну і відад’єктивну мотивації. При відсубстантивному мотивуванні конфікс **обез...і(ти)** означає “втратити щось (у відповідності із значенням мотиватора)”, пор. *обезводити* “втратити воду, вологу”, *обеззубити* “втратити зуби”; при відад’єктивному – конфікс **о...і(ти)** означає “стати таким чи тим (у відповідності із значенням мотиватора)”, пор. *обезлюднити* “стати безлюдним або малолюдним; спустіти”, *обезлюдити* “т.с.”, *обезрибити* “стати

безрибним (про водоймище)”. При відприкметниковій деривації, як свідчить матеріал, передбачається усічення суфікса **-н-**.

У багатьох випадках досить чітко відчувається саме подвійна мотивація похідних, пор. у зв’язку з цим їх значення : *обезво́літи* “втратити волю, піддавшись якомусь впливові; стати безвольним” (< *воля* і *безвольний*, *безвільний*), *обезвладніти* “т.с.”, *обезглу́здити* “утратити глузд, розум; стати безглуздим, дурним” (< *глузд* і *безглуздий*), *обезземéлити* “втратити право власності на землю, стати безземельним” (< *земля* і *безземельний*), *обезплóдити* “стати безплідним, втратити здатність давати потомство”, *обезплóдніти* “т.с.” (< *плід* і *безплідний*), *обезси́лити* “втратити силу, стати безсилим; виснажитися” (< *сила* і *безсилий*), *обезу́міти* “утратити здатність розумно діяти, мислити; стати схожим на божевільного” (< *ум* і *безумний*).

Не представлені в Тлумачному словнику української мови, але зафіксовані в інших джерелах такі деривати, як *обезго́лосіти* [5, 487], *обезно́жіти* [3, 447].

Від дієслів, утворених за допомогою конфіксів **обез...и(ти)**, **о...и(ти)**, порівняно легко можуть виникати іменники середнього роду на **-нн(я)**, дієприкметники; пор. *обезбо́лювання*, *обезбо́лений*, *обезбо́люючий*; *обезба́рвлення*, *обезба́рвлювання*, *обезба́рвлений*), можливі зворотні дієслова (*обеззара́зитися*, *обезсме́ртитися*).

У сучасній українській мові дієслова з префіксом **обез-** втрачають активність і здебільшого поступаються місцем утворенням з префіксом **зне-**, які вважаються більш нормативними, пор. *обезба́рвити* – *знеба́рвити*, *обезці́нити* – *знеці́нити* і т. ін.

БІБЛІОГРАФІЯ

1. Городенська К.Г., Кравченко М.В. Словотвірна структура слова (відіменні деривати) – К.: Наук. думка, 1981. – 199 с.
2. Етимологічний словник української мови: В 7-ми т. / Гол. ред. О.С. Мельничук. – К.: Наук. думка, 1982–2006. – Т. 1–5.
3. Орфографічний словник української мови / Уклад. С.І. Головащук, М.М. Пещак, В.М. Русанівський, О.О. Тараненко. – К.: Вид-во “Довіра”, 1994. – 864 с.
4. Срезневский И.И. Материалы для словаря древнерусского языка. – Спб., 1893–1912. – Т. 1–3.
5. Українсько-російський словник. – К.: Наук. думка, 1964. – 1064 с.
6. Чемерис К.Г. Відіменні дієслова зі складними префіксами // Українська мова і література в школі. – № 4. – С. 27 – 30.
7. Черных П.Я. Историко-этимологический словарь современного русского языка: В 2-х т. – М.: Рус. яз., 2001. – Т. 1–2.
8. Шанский Н.М. Очерки по русскому словообразованию. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1968. – 310 с.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Валерій Скляренко – кандидат філологічних наук, доцент кафедри методик початкового навчання КДПУ ім. В. Винниченка.

Наукові інтереси: префіксальний словотвір.

РОЗДІЛ III. ПИТАННЯ ІСТОРІЇ МОВИ ТА ДІАЛЕКТОЛОГІЇ

СЛОВОТВІР ВІДІМЕННИКОВИХ СУФІКСАЛЬНИХ АД'ЕКТИВІВ У НАРОДНО-МЕДИЧНІЙ І ЛІКУВАЛЬНО- МАГІЧНІЙ ЛЕКСИЦІ (НА МАТЕРІАЛІ ГОВІРОК КІРОВОГРАДЩИНИ)

Олена ВІКТОРІНА (Кіровоград)

У статті досліджено відіменникові суфіксальні прикметники, які вживаються у лексиці народної медицини та лікувальної магії говірок Кіровоградщини.

The substantive suffixal adjectives that are used in the vocabulary of the folk medicine and the medical magic of Kirovohrad regional dialects are investigated in this paper.

У системі прикметникового словотвору одним з найбільш поширених і продуктивних є суфіксальний спосіб. За допомогою цього способу творяться ад'єктиви від дієслівних, іменникових, прикметникових основ. О.А. Земська зазначає, що «походження прикметників від основ інших частин мови – явище рідкісне» [12, 282]. Суфіксальну деривацію ад'єктивів в українській мові в різних аспектах досліджували А.П. Грищенко, В.О. Горпинич, В.В. Грещук, Н.Ф. Клименко, І.І. Кунець, Д.Х. Баранник та інші [див. 1, 5, 6, 7, 8, 9, 10, 11, 13, 14, 15, 16, 17]. Творення віддієслівних прикметників народно-медичної та лікувально-магічної лексики говірок Кіровоградщини проаналізовано в нашій попередній праці [див. 2]. Але відіменникові ад'єктиви цієї тематичної групи зазначеного регіону ще не були предметом окремого дослідження. Мета роботи – словотвірний аналіз прикметників народно-медичної та лікувально-магічної лексики Середнього Дніпро-Бузького межиріччя. Реалізація цієї мети передбачає розв'язання таких завдань: 1) проаналізувати відіменникові ад'єктиви, утворені суфіксальним способом; 2) виявити продуктивні та непродуктивні типи; 3) охарактеризувати акцентуаційні особливості дериватів. Матеріалом послужили 177 одиниць, зафіксовані у говірках Кіровоградщини. Ад'єктиви утворені за 11-ма словотвірними типами різної продуктивності. Також виявлено 2 одиничних утворення, які не належать до жодного з них. Аналізовані типи подано відповідно до їхньої словотвірної активності.

В.В. Грещук зазначає: «Однією з найсуттєвіших ознак семантики прикметника є її зумовленість значенням означуваного іменника» [11, 57]. Таким чином, значення деривата формується залежно від семантики іменникових основ (ІО) і словотвірного значення суфіксів, характерного для певного словотвірного типу.

Словотвірний тип «ІО +-н-ий»

За цим словотвірним типом утворено 77 дериватів та їхніх фонетичних дублетів, що становить 43,50 %. Прикметники з дериватом **-н-** мають значення «такий, що характеризується ознакою відповідно до семантики твірної основи» [6, 145]: *коростний* ← *короста*, *приворотний* ← *приворот*, *причинний* ← *причина*, *страшний* ← *страх*; часто з якісним значенням «який має назване твірним словом»: *карієсний/карієсний* ← *карієс*, *лишайний* ← *лишай*, *жирний* ← *жир*, *магадзультний* ← *магадзульт*; «який має властивість того, що називає мотивувальне слово»: *заразний* ← *зараза*, *німецький* ← *німець*; «схильний до того, що незване цим словом»: *істеричний* ← *істерика*, *алергійний* ← *алергія*. А.П. Грищенко кваліфікує ад'єктиви цього словотвірного типу «як нейтральні, позбавлені специфічних супровідних відтінків у значенні» [19, 122]. Деривати мотивовано іменниками з такою структурою: 1) непохідні (47): *інфарктний/інхвартний* ← *інфаркт*, *сіфілісний/сіфілісний* ← *сіфіліс*, *геморойний* ← *геморой*, *ядушний* ← *ядуша*; 2) суфіксальні (13), серед яких з морфами **-ик-**, **-ік-** (4): *параноїчний* ← *параноїк*, *ревматичний/рематичний* ← *ревматик*, **-ит-**, **-ім-** (3): *бронхітний* ← *бронхіт*, *гастритний* ← *гастрит*, **-оз-** (1): *туберкульозний/таберкульозний* ← *туберкульоз*, **-от-** (2): *блювотний* ← *блювота*, *сухотний* ← *сухота*, **-ак-**, **-як-** (1): *коростячний* ← *коростяк*, **-ість**, **-ость** (1): *млісний/млосний* ← *млість*; **-знь** (1): *болісний* ← *болізь*; 3) суфіксально-префіксальні (2): *нестяжний* ← *нестяжа*, *ущербний* ← *ущерб*; 4) складна (1): *божевільний* ← *божевілля*. Твірні основи не усикаються. При закінченні основи на задньоязикові чергуються /г/ – /ж/, /к/ – /ч/, /х/ – /ш/: *судорожний* ← *судорога*, *коростячний* ← *коростяк*, *припадочний* ← *припадок*, *золотушний/залатушний/зулутушний* ← *золотуша*, *ядушний* ← *ядуша*; /лп'/ – /п'/: *божевільний* ← *божевілля*; /і/ – /о/: *вощен* ← *віск*, *моцний* ← *міць*; відбувається спрощення **стн** – **сн**: *млісний/млосний* ← *млість*. З аналізованих дериватів 74 мають морф **-н-**: *пристритний* ← *пристрит*, *сколіозний/сколіозний/скіозний/скліозний* ← *сколіоз*, *сіфілісний/сіфілісний* ← *сіфіліс*; 2 – **-ен-**: *нервен* ← *нерв*, *вощен* ← *віск*; 2 – **-енн-**, **-єнн-**: *болісний* ← *болізь*, *нервенний* ← *нерв*. Словотвірний тип продуктивний і в досліджуваному матеріалі, і в літературній мові [див. 15, 167]. Акцентування дериватів відбувається за 4-ма моделями:

1) наголос залишається від мотиватора (64 ад'єктиви із варіантами): *інфарктний/інхвартний* ← *інфаркт*, *сухотний* ← *сухоти*, *рахітний* ← *рахіт*; 2) твірних слова мають дублетний наголос, який зберігається у похідних: *інсультний* ← *інсульт*, *паралічний* ← *параліч*;

2) акцентуаційно виділяється закінчення (6 похідних з дублетами): *больний/больной/бальной* ← *боль*, *страшний* ← *страх*, *чудний* ← *чудо*;

3) наголошується передсуфіксальний склад (5 дериватів з варіантами): *астматі́чний* ← *астма́тик*, *істері́чний* ← *істе́рик*, *шизофре́нчний* ← *шизофре́нік*;

4) подвійний наголос (1 мотиват): *гні́йний* ← *гні́й*.

Словотвірний тип «ІО + -уват-ий (-юват-ий)»

Аналізований словотвірний тип об'єднує 30 ад'єктивів, що становить 16,95 %. Їхнє загальне значення «який характеризується відношенням до того, що називає твірне слово» [4, 196]. У свою чергу, вони діляться на 2 семантичні підтипи:

1) «який має якості того, що називає мотиватор» (20 похідних): *калі́куватий* ← *калі́ка*, *вахлакува́тий* ← *вахла́к*, *чудакува́тий* ← *чуда́к*, *дивакува́тий* ← *дива́к*;

2) «який має те, що називає твірне слово» (10 дериватів): *прищувáтий* ← *прищ*, *чирякува́тий* ← *чиря́к*, *маслакува́тий* ← *масла́к*, *вугрува́тий* ← *вугор*. Як зазначає В.В. Лопатін, у дериватів цього словотвірного типу «в якості мотивувальних виступають основи іменників простих, а також з суфіксальними морфами **-к-**, **-ок-**, **-ак-**» [4, 197]. У фактичному матеріалі зафіксовано утворення із суфіксами **-ячк-**, **-янк-**: *болячкува́тий* ← *боля́чка*, *веснянкува́тий* ← *весня́нка*. Твірна основа повна. В одному прикладі нерегулярне співвідношення основ: *біснува́тий* ← *біс*. Варіант **-уват-** вживається у 28 дериватах: *отді́шкуватий* ← *отді́шка*, *струпува́тий* ← *струп*, *хворякува́тий* ← *хворя́к*; **-юват-** – у 2: *лишаюва́тий* ← *лиша́й*, *пранцюва́тий* ← *пранці́*. Тип продуктивний і в досліджуваному матеріалі, і в літературній мові.

Похідні аналізованого словотвірного типу мають 3 моделі наголошування:

1) акцентуаційно виділяється другий голосний суфікса (18 дериватів): *віспува́тий* ← *віспа*, *дубува́тий* ← *дуб*, *туманува́тий* ← *тума́н*, *коростякува́тий* ← *коростя́к*;

2) акцент залишається від твірного слова (11 ад'єктивів з дублетами): *калі́куватий* ← *калі́ка*, *зadı́шкуватий* ← *зadı́шка*, *заї́куватий* ← *заї́ка*;

3) дублетний наголос (1 мотиват): *приду́ркува́тий* ← *приду́рок*.

Словотвірний тип «ІО + -ив-ий (-лив-ий)»

За цим словотвірним типом утворено 13 похідних та їхніх дублетів (7,35 %). Загальне значення похідних «такий, що характеризується високим ступенем вияву названого мотивувальною іменниковою основою» [19, 133]. Всі похідні поділяються на 2 підтипи:

1) «який характеризується тим, що називає твірне слово» (7 ад'єктивів): *парши́вий* ← *парші́*, *черві́вий* ← *черв*;

2) «який має ознаки того, що називає мотиватор» (6 утворень): *сльозли́вий/слізли́вий* ← *сльо́зи*, *плакси́вий* ← *пла́кса*. З морфом **-ив-** зафіксовано 8 мотиватів, з **-лив-** – 5. У ролі твірних виступають іменники такої структури: 1) непохідні (7): *пліши́вий* ← *пліш*, *сопли́вий* ← *сопля*;

2) множинні (3): *шолудівий* ← *шолуді*, *парши́вий* ← *парші*; 2) суфіксальні, з морфами **-об-** (1): *хвороблі́вий/хороблі́вий* ← *хвороба*, **-с-** (1): *пласкі́вий* ← *пласка*. Твірна основа повна. В одному прикладі при закінченні основи на задньоязиковий відбувається чергування /х/ – /ш/: *яду́шливий* ← *яду́ха*. На відміну від досліджуваного матеріалу в літературній мові тип належить до продуктивних [див. 18, 385]. За визначенням А.П. Грищенка, «похідні на -ив/-лив- стали однією з характерних ознак прикметникового словотвору як у діалектному мовленні, так і в українській літературній мові» [6, 154 – 155]. Деривати аналізованого словотвірного типу мають 3 моделі наголошування:

1) акцентуаційно виділяється суфікс (10 ад'єктивів): *віскри́вий* ← *віскрі*, *сопли́вий* ← *сопля*;

2) наголос зберігається від твірного слова (2 деривати): *слізли́вий* (і *сльозли́вий*) ← *сльози*, *яду́шливий* ← *яду́ха*;

3) дублетний акцент (1 ад'єктив): *юро́дівий* ← *юро́д*.

Словотвірний тип «ІО + -ськ-ий (-цьк-ий)»

Словотвірний тип об'єднує 13 похідних та їхніх фонетичних дублетів, що становить 7,35 %. Загальне значення дериватів «який відноситься до того або властивий тому, що назване твірним словом» [4, 189]: *зна́харський/зна́хорський/зна́харський/зна́хурський* ← *зна́хар*, *зцілі́тельський* ← *зцілі́тель*, *чаклу́нський* ← *чаклу́н*. Ад'єктиви мотивовано іменниками зі значенням особи. Твірні слова мають таку структуру: 1) суфіксальні (5): *чаклу́нський* ← *чаклу́н*, *пия́цький* ← *пия́к*; 2) непохідні, в тому числі іншомовного походження (3): *ідіо́тський* ← *ідіо́т*; 3) складносуфіксальне (1): *чароді́йницький* ← *чароді́йник*. Майже всі мотиватори чоловічого роду, один – подвійного: *калі́цький* ← *калі́ка*. Твірна основа не усикається. При її закінченні на **к** утворюється фузія. Морф **-ськ-** вживається в 7-и дериватах: *зцілі́тельський* ← *зцілі́тель*, **-цьк-** – у 5-и: *чарі́вницький* ← *чарі́вник*, *мертве́цький* ← *мертвя́к*. В досліджуваному матеріалі, на відміну від літературної мови, тип не відзначається словотвірною активністю [див. 18, 387]. Наголос нерухомий – збігається з наголосом твірних іменників.

Словотвірний тип «ІО + -ов-ий»

До даного словотвірного типу входить 10 мотиватів і фонетичний варіант, що становить 6,24 %. Загальне значення – «який відноситься до того, що називає твірне слово»: *лихомáнковий* ← *лихомáнка*, *грижóвий* ← *грижа*.

Ад'єктиви мотивовані непохідними (9): *ра́ковий* ← *рак*, *беши́ховий/беши́ховий* ← *беши́ха*; та похідним (1) словами: *виразко́вий* ← *виразка*. Твірна основа повна. В одному прикладі відбувається чергування /і/ – /о/: *во́сковий* ← *віск*. У досліджуваному матеріалі тип малопродуктивний. «Похідні якісні прикметники відіменникового творення на **-ов-** представлені в сучасній українській літературній мові незначною кількістю похідних» [19, 125]. У 6 випадках акцент зберігається від похідного слова:

лихора́дковий ← лихора́дка, вісповий ← віспа. У 5 – падає на формант *-ов-*: нерво́вий ← нерв, бу́ряковий ← бу́ряк.

Словотвірний тип «ІО + *-ист-ий* (*-іст-ий*)»

До цього словотвірного типу входить 7 похідних (3,95 %). Загальне значення прикметників з суфіксом *-ист-* (*-іст-*) «такий, що має велику міру ознаки відповідно до семантики твірної основи» [19, 133]. Деривати діляться на 2 семантичні підтипи:

1) «який має те, що називає твірне слово» (6 прикладів): *волді́ристий* ← *волді́р*, *мазо́лістий* ← *мазо́ль* (пор. *лісі́стий* ← *ліс*, *ду́плістий* ← *ду́пл*, *гли́ністий* ← *гли́на*);

2) «який має якісь ознаки від названого мотиватором» (1 ад'єктив): *землі́стий* ← *земля́* (пор. *пру́жіністий* ← *пру́жина*, *барха́тістий* ← *ба́рхат*). Деривати утворено від непохідних іменників. При виникненні мотивованих слів твірна основа не усикається. У 2-ох прикладах відбувається чергування /к/ – /ч/: *боро́давчистий* ← *боро́давка*; /л/ – /л'/: *землі́стий* ← *земля́*. У 7 прикметниках вживається морф *-ист-*: *бі́льмістий* ← *бі́льмо*, *шра́містий* ← *шрам*; в одному – *-іст-*: *мазо́лістий* ← *мазо́ль*; морф *-іст-*, наявний в літературній мові, не зафіксовано у жодному випадку. У досліджуваному матеріалі словотвірний тип малопродуктивний. У літературній мові дослідники відносять його до продуктивних [див. 6, 156].

Деривати мають 3 моделі наголосу:

1) наголошується суфікс *-ист-* (3 деривати): *ву́грістий* ← *ву́гор*, *землі́стий* ← *земля́*, *бі́льмістий* ← *бі́льмо*;

2) акцент залишається від твірного слова (3 випадки): *мазо́лістий* ← *мазо́ль*, *волді́ристий* ← *волді́р*;

3) дублетний наголос (1 приклад): *боро́давчистий* ← *боро́давка*.

Словотвірний тип «ІО + *-аст-ий* (*-яст-ий*)»

Словотвірний тип об'єднує 6 дериватів і їхніх фонетичних варіантів (3,95 %). Загальне значення прикметників з цим суфіксом «який характеризується зовнішньою інтенсивною ознакою, названою мотивувальним словом» [4, 195]: *боро́давчастий* ← *боро́давка*, *ву́грістий* ← *ву́гор*. Прикметники аналізованого типу творяться від непохідних іменників. Твірна основа не усикається. У 3-ох прикметників вживається варіант *-аст-*: *чу́ркастий* ← *чу́рка*; у 2-ох з дублетом – *-яст-*: *гу́лястий/гу́лястий* ← *гу́ля*, *мозо́лястий* ← *мозо́ль*. В одному випадку при закінченні основи на *-к-* відбувається його чергування з *-ч-*: *боро́давчастий* ← *боро́давка*, в іншому не відбувається: *чу́ркастий* ← *чу́рка*. У фактичному матеріалі словотвірний тип малопродуктивний.

Деривати мають 2 моделі акцентування:

1) дублетний наголос (3 ад'єктиви і 1 варіант): *гу́лястий/гу́лястий* ← *гу́ля*, *мозо́лястий* ← *мозо́ль*;

2) наголошується суфікс (2 мотивата): *вугра́стий* ← *вугор*, *чурка́стий* ← *чурка*.

Словотвірний тип «ІО + -ав-ий (-яв-ий, -ляв-ий)»

Цей словотвірний тип об'єднує 5 похідних одиниць і 1 фонетичний варіант, що становить 3,38 %. Загальне значення «характеризується наявністю ознаки відповідно до названого твірним словом»: *прищавий* ← *прищ*, *віскрявий* ← *віскрі* (пор. *кучерявий* ← *кучері*, *ржавий* ← *ржа*, *слинявий* ← *слина*, *жілавий* ← *жіла*). Прикметники утворені від непохідних іменників. При творенні дериватів за допомогою цього суфікса основа мотиватора не усикається. В 1-ому прикладі нерегулярні співвідношення: *кістлявий* ← *кістка*. У 3-ох випадках вживається морф -ав-, у 2-ох – -яв-, в 1-ому – -ляв-. Тип належить до малопродуктивних як у досліджуваному матеріалі, так і в літературній мові. Наголос зміщається на суфікс (у 4-ох випадках): *віскрявий* ← *віскрі*, *мозолявий* ← *мозоль*, *прищавий* ← *прищ*; або зберігатися від мотивувального слова (1 дериват і 1 дублет): *коростявий/короставий* ← *короста*.

Словотвірний тип «ІО + -ичн-ий (-ічн-ий)»

У досліджуваному матеріалі тип представлений всього 4-ма похідними (2,25 %). Загальна ознака – «який характеризується відношенням до того, що називає твірне слово»: *апоплексичний* ← *апоплексія*, *магічний* ← *маг* (пор. *алгебраїчний* ← *алгебра*, *алгоритмічний* ← *алгоритм*, *екологічний* ← *екологія*). За допомогою суфікса -ичн- творяться прикметники від непохідних іменників іншомовного походження. Якщо в ролі мотиватора виступає іменник чоловічого роду, то твірна основа повна: *ідіотичний* ← *ідіот*; якщо жіночого, то спостерігається нерегулярне співвідношення: *апоплексічний* ← *апоплексія*, *епілептичний* ← *епілепсія*.

А.П. Грищенко так пояснює виникнення морфа -ичн-: «Творення прикметникових похідних від основ іншомовного походження спричинилося в українській, як і в інших слов'янських мовах, до вичленування в системі прикметникового словотвору гібридних за внутрішньою будовою суфіксів, які в багатьох випадках виділяються у морфемному складі відповідних прикметників тільки умовно, тому що твірні основи не співвідносяться з відповідними словозмінними іменниковими основами, тобто не виступають так звані вільні морфеми. На основі нейтрального прикметникового суфікса -н- як виразно конститутивного словотворчого елемента утворилися, зокрема, дериваційні форманти -ичн-» [19, 123]. Словотвірний тип непродуктивний як у досліджуваному матеріалі, так і в літературній мові. Акцентуаційно завжди виділяється суфікс.

Словотвірний тип «ІО + -ат-ий (-чат-ий)»

Цей словотвірний тип об'єднує 4 деривати (2,25 %). Похідні ад'єктиви цікаві тим, що вони у ході історичного розвитку змінили значення від «має те, що виражається мотивуючою основою»; характеризується ознакою

відповідно до названого, вираженого основою» [6, 151], до суто якісного прикметникового «такий, що має що-небудь у великій кількості, наділений чим-небудь надміру» [3, 210 – 211]: *горба́тий* ← *горб*, *волоса́тий* ← *во́лос* (пор. *зуба́тий* ← *зуб*, *рота́тий* ← *рот*, *пуза́тий* ← *пузо*). Прикметники аналізованого типу творяться від непохідних іменників. Твірна основа не усікається. А.П. Грищенко зазначає: «Істотним моментом у словотворчій характеристиці якісних прикметників на *-ат-* є те, що вони утворюються тільки від іменникових основ, які з семантичного погляду становлять фактично замкнений ряд назв частин тіла істот» [19, 132], у зв'язку з чим словотвірний тип суфіксом *-ат-* (*-чат-*) є непродуктивним і в літературній мові, і у нашому дослідженні.

Відбувається чергування /ш/ – /ч/: *весну́шчатий* ← *весну́шка*; /к/ – /ч/, /нн'/ – /н/: *ластови́нчатий* ← *ластови́ння*.

З прикметники мають морф *-ат-*: *волоса́тий* ← *во́лос*; 1 – *-чат-*: *ластови́нчатий* ← *ластови́ння*.

А.П. Грищенко так пояснює утворення суфікса *-чат-*: «Розширення сфери сполучуваності дериваційної морфемі *-ат-* за рахунок інших семантичних різновидів іменникових твірних основ призвело до виникнення варіантного прикметникового суфікса *-чат-*, що виступає в системі прикметникового словотвору як наслідок перерозкладу твірної основи і суфікса *-ат-*» [19, 131].

Деривати мають 2 моделі акцентування:

1) наголошується суфікс (2 ад'єктиви): *горба́тий* ← *горб*;

2) акцент зберігається від мотиватора (2 утворення): *весну́шчатий* ← *весну́шка*, *ластови́нчатий* ← *ластови́ння*.

Словотвірний тип «Ю + -ян-ий»

Цей словотвірний тип об'єднує 3 деривата (1,71 %). Похідні мають значення «який відноситься до того, що називає мотиватор» [4, 186]: *мозо́ляний* ← *мозо́ль*, *дере́в'яний* ← *де́рево* (пор. *картопля́ний* ← *карто́пля*, *гли́няний* ← *гли́на*, *кров'я́ний* ← *кров*). Прикметники аналізованого типу мотивуються непохідними іменниками. Суфікс *-ян-* приєднується до повної основи. Словотвірний тип непродуктивний як у досліджуваному матеріалі, так і в літературній мові. При акцентуванні у слів цього словотвірного типу не виявлено певної системи. В одному прикладі наголос, як і в мотивувальному слові, падає на корінь: *мозо́ляний* ← *мозо́ль*; в другому – на суфікс: *дере́в'яний* ← *де́рево*; у третьому – на закінчення: *віспа́ний* ← *віспа*.

Крім зазначених словотвірних типів, зафіксовано 2 одиничні утворення (1,12 %) з формантами *-ивн-ий*, *-існ-ий*, які в літературній мові також не відзначаються словотвірною активністю. Суфікс *-ивн-* вказує на ознаку, яка відноситься до предмета, явища, названого мотивувальним словом [див. 4, 180 – 181]: *дефекти́вний/дифекти́вний* ← *дефе́кт* (пор. *ефекти́вний* ← *ефе́кт*, *прогресі́вний* ← *прогрéс*, *експресі́вний* ← *експре́с*, *спортиві́вний* ←

спорт). Мотивувальне – слово іншомовного походження. Суфікс приєднується до повної твірної основи. Суфікс наголошується. Значення мотивованого слова з формантом *-існ-* співпадає з попереднім: *бóлісний* ← *біль*. Твірна основа не усикається. Наголос зберігається від мотиватора.

Отже, зафіксовані у народно-медичній і лікувально-магічній лексиці Кіровоградщини відіменникові суфіксальні ад'єктиви утворюються за 11-ма різними з продуктивної точки зору типами. Найпродуктивнішим у досліджуваному матеріалі є словотвірний тип «ІО + *-н-ий*» (43,59). Менш продуктивним – «ІО + *-уват-ий (-юват-ий)*» (16,95 %). До малопродуктивних відносяться «ІО + *-ив-ий (-лив-ий)*» (7,35 %), «ІО + *-ськ-ий (-цьк-ий)*» (7,35 %), «ІО + *-ов-ий*» (6,24 %), «ІО + *-ист-ий (-іст-ий)*» (3,95 %), «ІО + *-аст-ий (-яст-ий)*» (3,95 %), «ІО + *-ав-ий (-яв-ий, -ляв-ий)*» (3,38 %). До непродуктивних – «ІО + *-ичн-ий*» (2,25 %), «ІО + *ат-ий (-чат-ий)*» (2,25 %), «ІО + *-ян-ий*» (1,78 %). Виявлено також 2 одиничні іменники (1,12 %). Завжди акцентуаційно виділяються суфікси *-ав-* (*-яв-*, *-ляв-*), *-ичн-* (*-ічн-*). Мотивовані слова з іншими суфіксами можуть як зберігати наголос твірного слова, так і змінювати його.

БІБЛОГРАФІЯ

1. Баранник Д.Х. Творення прикметників української мови шляхом складання слів/Питання словотвору східнослов'янських мов. – К.: Наук. думка, 1969. – С. 96 – 97.
2. Вікторіна О.М. Словотвір віддієслівних суфіксальних ад'єктивів у народно-медичній і лікувально-магічній лексиці (на матеріалі говірок Кіровоградщини)//Павло Гнатович Житецький і сучасна українська лінгвістика: Зб.: матер. Всеукр. наук. конф.: Черкаси, 15 – 16 лютого 2007 р. – Черкаси, 2007. – С. 87 – 93.
3. Виноградов В.В. Русский язык. Грамматическое учение о слове. – М.: Высшая школа, 1972. – 616 с.
4. Грамматика современного русского литературного языка. – М.: Наука, 1970. – 767 с.
5. Горпинич В.О. Будова слова і словотвір. К., Радянська школа, 1977. – 118 с.
6. Грищенко А.П. Прикметник в українській мові. – К.: Наук. думка, 1978. – 208 с.
7. Грищенко А.П. Якісні прикметники в історії української мови// Мовознавство. – 1977. – № 6. – С. 29 – 37.
8. Грищенко А.П. Якісні прикметники в історії української мови// Мовознавство. – 1978. – № 1. – С. 49 – 57.
9. Грещук В.В. Словотворчий потенціал прикметників на позначення внутрішніх якостей людини//Мовознавство. – 1992. – № 3. – С. 8 – 15.
10. Грещук В.В. Типологія відприкметникового словотвору в сучасній українській мові. Дис. д-ра філол. наук. –Київ, 1992. – 339 с.
11. Грещук В.В. Український відприкметниковий словотвір. – Івано-Франківськ: Плай, 1995. – 208 с.
12. Земская Е.А. Современный русский язык. Словообразование. – М.: Просвещение, 1973. – 304 с.
13. Клименко Н.Ф. Система афіксального словотворення сучасної української мови. – К.: Наук. думка, 1973. – 186 с.
14. Клименко Н.Ф. Структурні властивості прикметникових словозмінних основ/Морфемна структура слова. – К.: Наук. думка, 1979. – С. 66 – 153.

15. Кунець І.І. Прикметники з суфіксом *-н-ий* у давньоруській і в українській мовах. – Питання слов'янського мовознавства, 1963. – Кн. 7 – 8. – С. 166 – 178
16. Кунець І.І. Словотвір прикметників з суфіксом *-ень-ий, -есеньк-ий, -ісіньк-ий, -юсіньк-ий* в українській мові/Питання словотвору східнослов'янських мов. – К.: Наук. думка, 1969. – С. 101 – 102.
17. Кунець І.І. Словотвір прикметників з суфіксом *-ян-* у східнослов'янських мовах//Мовознавство. – 1980.– № 5.– С. 29 – 31.
18. Полюга Л.М. Морфемний словник. – К.: Радянська школа, – 1983. – 464 с.
19. Словотвір сучасної української літературної мови. – К.: Наукова думка, 1979. – 408 с.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Олена Вікторіна – аспірантка кафедри української мови КДПУ ім. В.Винниченка.
Наукові інтереси: проблеми словотвору діалектної і просторічної лексики.

ОСОБЛИВОСТІ КІЛЬКІСНИХ ЧИСЛІВНИКІВ В УКРАЇНСЬКІЙ ДІАЛЕКТНІЙ МОВІ

Тетяна ГРОМКО (Кіровоград)

Найрізноманітніші варіанти числівників в українських говорах зумовлені різними причинами: рефлексациями давніх голосних, фонетичними позиціями, інноваційними процесами в говорах, мовною інтерференцією тощо. Широко диференціюючи свої форми від діалекту до діалекту, числівники виділяють виразні ознаки (фонетичні, граматичні), за якими окреслюються говори як певні територіально-мовні одиниці.

Different variants of numerals in Ukrainian dialects are conditioned by different reflections of old vowels, phonetic positions, innovative processes in dialects, language interference etc. Varying its its forms from dialect to dialect, a the numeral has distinctive features (phonetic, grammatical) according to which dialects can be identified as certain territorial and linguistic units.

Числівники – це особлива лексико-граматична група слів, що є цікавою з різних поглядів. Вони посідають визначне місце в лексичному складі мови, зокрема в основному лексичному запасі. Це стійка група слів, кількісно чітко обмежена. Численні й різноманітні числівникові форми мають також особливе значення в граматичній будові мови. Числівники відзначаються великим розгалуженням своїх форм та значною кількістю варіантів відповідно до різних діалектів української мови. Числівникові форми тісно сплітаються з фонетичними видозмінами в них. Серед них є форми, які різко відмінні від нормативних для літературної мови. Аналіз діалектних числівникових форм також подає помітні й виразні риси, які визначають те спільне або відмінне, що властиве окремим мовам, їх говорам [11, 4].

Опис числівників української діалектної мови становить великий інтерес для дослідження: він дає багато важливих фактів для діалектології, історії мови, сучасної української літературної мови. Дослідженням числівникових форм та їх варіантів на території України займалися такі мовознавці: Й.О.Дзендзелівський, В.С.Вашенко, Н.П.Прилипка, В.В.Німчук та ін. (див. Список умовних скорочень джерел і літератури). Описи

діалектних форм числівників принагідно знаходимо в працях, присвячених українській діалектній морфології (окремих говірок [10], [13], [18] або розділів навчальних підручників [3], [8]). Генетична природа українських числівникових утворень на слов'янському тлі досліджена в монографії Лукінової Т.Б. „Числівник у слов'янських мовах (порівняльно-історичний нарис)” (К., 2000) [11].

Не дивлячись на існуючі праці, проведені дослідження, діалектні форми числівників не можуть не привернути уваги дослідника. Тому що числівники, на жаль, лише поодинокі представлені у лексикографічних працях, збірниках текстів говорів та ін. За винятком регіональної „Анкети для збирання діалектологічних матеріалів по Закарпатській області: Числівники та числові назви” Й.О.Дзендзелівського [6], програми-питальника для збирання числівникових форм в українських говорах практично немає. Усе це підтверджує недостатність системного синхронічного опису числівника в українській діалектній мові. Між тим, широко диференціюючи свої форми від діалекту до діалекту, числівники виділяють виразні ознаки, за якими окреслюються говори як певні територіально-мовні одиниці. Тому в *актуальності* опису особливостей числівників української діалектної мови переконувати не доводиться.

Предметом нашого дослідження є діалектні форми числівників.

Стаття має на *меті* узагальнення й систематизацію діалектологічних описів числівникових форм; класифікацію матеріалу, зібраного за діалектними словниками, лінгвістичними атласами та даними місцевих експедицій [12] тощо. Основним призначенням такого опису є використання матеріалів статті для підготовки теоретичних питань до практичних занять з української діалектології, а також використання його в подальших наукових дослідженнях.

Прості кількісні числівники в діалектах української мови мають відмінності як фонетичного, так і морфологічного характеру.

Найбільшу кількість фонетичних варіантів в українських діалектах має числівник *один*. У південно-східних та в переважній більшості поліських діалектів цей числівник виступає переважно у формі *о́дин, одна, одно (одне)*, а в волинсько-поліських — *о́дин, о́д'он*, хоч у поліських акаючих говірках початковий ненаголошений [о] звичайно переходить в [а] (*о^адин, а́дин, а́ден, а́дин, аднаја, адноје* та ін.) на території, прилеглій до Білорусії [1, I, к.248; 18, 43] (ймовірно, це вплив білоруської мови). Найбільшу кількість його фонетичних варіантів зустрічаємо в західно- та північноукраїнських говорах: *једен, једин, јіден, јден, јідан* та *удан* тощо [1, 4; 16, 10].

У південно-західних же діалектах числівник *один* виступає в багатьох варіантах; напр. у подільсько-волинських говорах: *јіден, јідна, јідно, јідне* (у західній частині волинських: *јідан*), хоч у ряді подільських та східноволинських говірок зустрічаються також форми: *о́ден (го́ден), о́дин;*

у східнокарпатських: *о'ден, о'дин, је'ден, јі'ден*; у наддністрянських: *у'ден, о'ден, 'једен, 'једин, 'їден*; у карпатських говорах: *је'ден, је''ден, о'ден* (зрідка), у західнокарпатських: *'једен, 'једна, 'једно* та ін. Мовознавець Ф.Т. Жилко припускає запозичення їх з польської мови [8, 92]. У Житомирській, Київській та Вінницькій областях, а також спорадично в Кіровоградській, Черкаській, Миколаївській зустрічається форми *оден, једен* [1, I, к.248; 2, I, 150]. У багатьох волинських говірках спостерігається паралельне функціонування форм *јдин, јден* [9, 132], *ји'дин, је'ден, је'дин* [2, I, 150]. Форма *ји'дан*, досі фіксована лише в південно-західному наріччі [4, 45; 16, I, 243], виступає також і в окремих населених пунктах Волині (сс.Заставне, Лежбище, Млинище, Хренів Іваничівськ.р-ну) [2, I, 150]. У с.Залісся Шацьк.р-ну Волинськ.обл. зафіксовано форми *ји'д'он, ји'д'ан* [2, I, 150]. На Вінниччині, у Володарському районі Київщини, в Жашківському і Тальнівському районах Черкащини зустрічаються форми *годин, годен* [1, I, к.248]. У північних акаючих говірках зафіксовано форми *ад'ін* [18, 43].

Числівник *чотири* у частині південно-західних діалектів набув скорочену форму *ш'тири*. У пд.-сх. говорах побутує фонетичний варіант з явними ознаками російської мови *чі'тирі* [12].

Рядом варіантів представлений у діалектах числівник *чотири* в південно-східних діалектах: *чо'тир'і* (рідше — *чо'тири*); у поліських: *чо'тири, чо'тири, че'тири, ш'тири* (останні дві форми у волинсько-поліських); у південно-західних, зокрема в подільсько-волинських: *ш'тири, ш'тир'і*; в західноволинських: *ш'тере''*; у наддністрянських: *ш'тири*; у східнокарпатських: *ш'тере'', чо'тире, чо'тире'', чо'тире''* [16, 2, 389]; в карпатських говорах, зокрема в середньозакарпатських: *чо'тыри, че'тыри, чи'тыри, чу'тири, че'тыри', ш':о'тыри''*; у західнокарпатських: *ш'тыри, ш'тирі*; у північнопідкарпатських: *штори* [18, 43]; крім того, в карпатських говорах поширені також особово-чоловічі форми на -е, які вживаються при іменниках, що означають назви осіб чоловічої статі: *че'тыре, чо'тире, четыре, чи'тире* та ін.; пор. також від інших числівників: *два'је, три'је, три'је* та ін. [1, I, к.249].

Ці варіанти зумовлені різними причинами: рефлексациями давніх голосних (*е,*о), фонетичними позиціями, інноваційними процесами, що відбуваються в говірках, мовною інтерференцією тощо.

В окремих варіантах по діалектах виступають й інші прості числівники на позначення одиниць; напр., у галицько-буковинській групі говорів: *п'јет', ш'іс'т', ш'ес'т', 'дес'іт*; у карпатських, зокрема середньозакарпатських: *'де'јет', 'дес'ат', дес'ат', 'вісем, 'віс'ам, 'вус'ім, 'вус'ем, 'вус'ам, 'вус'ам* та ін.

Числівник *десять* зафіксовано у варіантах: *'д'ес'ат', 'д'ес'а'т', 'д'ес'ет', 'д'ес'ит'* в північних говорах, зокрема в чорнобильських говірках [18, 43].

Числівники *одинадцять – дев'ятнадцять, двадцять, тридцять, п'ятдесят, шістдесят, сімдесят, вісімдесят* також мають різні фонетичні

структури. Особливо різноманітними є структури складних числівників на -*дцять*, утворених за єдиною давньою моделлю — сполученням числівників першого десятка, прийменника *на* і форми місцевого відмінка числівника *десять* (<*десѧть*), які з часом перетворилися в єдине складне слово. Остання складова частина цих числівників на ґрунті української мови зазнала ряду фонетичних змін, які пов'язані з рефлексациєю ненаголошеного *е: колишній носовий голосний репрезентується в говорах, як відомо, звуками [а], [е], [и] та [і]; напр.: північне наріччя – *о'д'інацѧт'*, *дв'е'нацѧт'* // *дво'нацѧт'*, *че'тир'наци*, *пет'нацид'* [18, 44; 10, 41].

Багато модифікацій зафіксовано в південно-західних діалектах. Так, приміром в бойківських говірках зустрічаються утворення *два'найцѧт'*, *штир'найцѧт* [16, 2, 206, 390; 13, 87].

Південно-східні говори також репрезентують фонетичні видозміни числівників, наприклад, *чо'тирнацѧт'* [19, 4, 222]. Подаємо матеріал, зібраний у місцевих говірках: *с'ем'нацѧт'*, *д'ев'іт'нацад'*, *д'вадцѧт'* // *двацѧт'*, *дв'і'нацѧт'* // *дв'е'нацѧт'*, *вас'ем'нацѧт'*, *двацѧт'*, *дв'і'нацѧт'* // *дв'е'нацѧт'*, *три'нацѧт'*, *ч'і'тирнацѧт'*, *вос'ім'нацѧт'* [12].

Так само і в назвах десятків: *д'вацѧт'*, *т'ри цѧт'*, *т'р'іцѧт'* // *т'рицѧт'* // *т'рицѧт'* – чорнобильські говірки північного наріччя [18, 44], *п'ід'і'сѧт*, *п'іі'с'ѧт*, *с'емдѧс'ѧт*, *с'емс'ѧт*, *вос'імдѧс'ѧт*, *вос'імс'ѧт* – говірки на території Кіровоградщини [12]. Помічена редукція в степових говірках може бути пояснена впливом російської мови.

Нова для східнослов'янських мов назва *сорок* не всюди поширена в діалектах української мови. На позначення чотирьох десятків в більшості українських говірок виступає числівник *сорок* (*сорок*). У південно-західних говорах є її давніша назва цього числівника (фонетично змінена): *ш'тирицѧт'*, *ш'тирецѧт*, *ш'тирадцѧт*, *ш'тирацѧт* [8, 92].

Кількість у дев'ять десятків виражається числівником *дев'яносто*, що засвідчений у фонетичних варіантах *див'і'носто*, *д'еві'носто*, *д'еві'носто*, *д'еуїд'носта*, поширених у поліських говірках [18, 43]. У досліджуваних нами степових говірках південно-східного наріччя зафіксовані варіанти *діві'носто*, *див'і'носто*, *д'еуїд'носта* [12].

На позначення чотирьох десятків в більшості українських говірок виступає числівник *сорок* (*сорок*), який у непрямих відмінках має форму *сорока*.

Складні числівники на позначення сотень (*двісті* - *дев'ятсот*) утворилися сполученням простих числівників першого десятка (*два* - *дев'ять*) і простого числівника *сто*, який у непрямих відмінках тут має єдину форму *ста*. Відповідно до давніх форм обох складових частин числівників на позначення сотень і сучасних фонетичних особливостей говірок у північному наріччі зафіксовано структури: *дв'ес'т'е*, *дв'іст'і*, *т'ри'ста* // *т'р'іста*, *ч'етир'ес'та*, *п'ят'сот*, *п'ат'сот*, *с'ем'сот*, *вос'ем'сот*, *вос'ім'сот*, *девет'сот* та ін. (детальніше див. [17, 44]).

Числівник *дв'іст'і* має різні відмінності по говорах. У частині південно-західних діалектів він утворюється з форм називного відмінка: *двасто* (*двасту*) або *дв'істо*. Форма *двісті* має різні фонетичні варіанти: *дв'істи*, *дв'іст'і*, *дв'іс'ц'е*, *дв'іста* (за аналогією до *триста*, *чотириста*) [8, 92].

Так само з форм називного відмінка в деяких південно-західних діалектах утворені числівники *т'р'істо*, *ш'тиристо*, *п'јет'сто* та ін.

Досить активно в досліджуваних говірках функціонують складені числівники, утворені сполученням двох або кількох слів, що є назвами різної кількості (одиниць, десятків, сотень, тисяч і т.д.). Ці слова поєднуються безсполучниково. При цьому числівникові утворення нами не подаються, оскільки важливіші явища словозміни у простіших одиницях уже досить повно й послідовно виявляються.

Кожен з компонентів складених числівників відомий у численних фонетичних варіантах відповідно до фонетичної системи кожної говірки; наприклад: *'сорок 'вус'ім*; *сто п'ї'сат*, *т'риц'ат' два*, *д'вац'ат' п'ят'*, *'семс'ат' п'ат'*, *т'ри'ста ше'с'ат*, *сто 'вос'емс'ат*, *д'в'ест'е п'ід'сат*; *д'вадц'ат' п'ат'*, *сто д'вацат'*; *д'ватцат' 'вус'ім*, *на сто п'ід'с'ат шес'т'*, *т'р'і'цет' п'ят'*, *сто д'ваца'т' о'д'ін*; *т'р'иц'ат' тр'і*, *д'в'істі шис'д'іс'ат*, *т'р'іста п'їад'і'с'ат*; *с'ем'сот 'вос'емдес'ат чо'ти'р'і'*, *ш'ї'с'ат шес'ц'*; *д'вацет' с'ем*, *'сорок п'ят'*; *'вус'імдис'ат три'*, *т'рицат' п'ят'*, *сто ш'ід'і'с'ат*, *ш'ї'д'е'с'ат с'ем*, *д'вадцить' ш'іст'*, *т'рицят' п'ят'*, *д'вацат' п'ят'*, *д'ев'і'носто два*, *п'ї'ї'сат чо'тури'* /*тис'ачи'*, /*с'емдис'ат п'ят'* і под.

Відмінності між числівниковими формами говірок та числівниками літературної мови зводяться до фонетичних особливостей говірок.

У системі відмінювання та творення числівників в українських говорах також спостерігається певна варіативність, що постала внаслідок різних причин. Поряд з інноваційними формами продовжують функціонувати деякі архаїчні форми.

Найрізноманітніші варіанти числівників в українських говорах зумовлені різними причинами: рефlekсаціями давніх голосних, фонетичними позиціями, інноваційними процесами в говорах, мовною інтерференцією тощо. Широко диференціюючи свої форми від діалекту до діалекту, числівники виділяють виразні ознаки (фонетичні, граматичні), за якими окреслюються говори як певні територіально-мовні одиниці.

Головним чином різноманітність форм числівників пояснюється впливом сусідніх мов. Тому в центральних регіонах України відхилень від літературно-нормативних форм було помічено значно менше.

СПИСОК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ

1. Атлас української мови: У 3-х т. – Т. 1. Полісся, Наддніпрянщина і суміжні землі. – К., 1984; Т. 2. Волинь, Наддністрянщина, Закарпаття і суміжні землі. – К., 1988.
2. Аркушин Г. Словник західнополіських говірок: У 2-х т. – Луцьк: Вежа, 2000. – Т. 1, 2.
3. Бевзенко С.П. Українська діалектологія. – К.: Вища шк., 1980.
4. Брилінський Д. Словник подільських говірок. – Хмельницький, 1991. – 116 с.
5. Ващенко В.С. Полтавські говори. – Х.: ХДУ, 1957. – С. 191-204.
6. Дзендзелівський Й.О. Анкета для збирання діалектологічних матеріалів по Закарпатській області: Числівники та числові назви. – Ужгород, 1953. – 2 с.
7. Дзендзелівський Й.О. Спостереження над системою числівників говірок Закарпатської обл. // Наук. зап. Ужгородськ. ун-ту. Т. XIV. Діалектологічний збірник. – Вип. 1. – Львів, 1955. – С. 7-80.
8. Жилко Ф.Т. Нариси з діалектології української мови. – К., 1966. – 306 с.
9. Корзонюк М.М. Матеріали до словника західноволинських говірок // Українська діалектна лексика. – К., 1987. – С. 62–267.
10. Лисенко П.С. Важливі особливості морфологічної системи говірок Ставищанського р-ну на Київщині // Діалектологічний бюлетень. – К., 1956. – Вип. VI. – С. 30-45.
11. Лукінова Т.Б. Числівник у слов'янських мовах (порівняльно-історичний нарис). – К., 2000.
12. Матеріали експедицій, проведених автором статті індивідуально або з групами студентів факультету філології та журналістики Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка для збирання діалектної лексики протягом 2003-2006 рр.
13. Мельничук О.С. Словник специфічної лексики говірки села Писарівки (Кодимського району, Одеської області) // Лексикографічний бюлетень. – К., 1952. – Вип. II. – С. 67-98.
14. Назарова Т.В. Лінгвістичний атлас нижньої Прип'яті. – К., 1985. – 136 с.
15. Німчук В.В. Словотвір числівників у верхньонадборжавських говірках // Діалектологічний бюлетень. – К., 1961. – Вип. VIII. – С. 45-52.
16. Онишкевич М.Й. Словник бойківських говірок: У 2-х т. – К.: Наукова думка, 1984. – Т. 1, 2
17. Прилипко Н.П. Збірні числівники в українських говорах // Проблеми сучасної ареалогії. – К.: Наук. думка, 1994. – С. 192-198.
18. Прилипко Н.П. Словозміна числівників // Говірки Чорнобильської зони: Системний опис. – К.: Довіра, 1999. – С. 43-51.
19. Чабаненко В.А. Словник говірок Нижньої Наддніпрянщини. – Запоріжжя, 1992. – Т. 1–4.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Тетяна Громко – кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови КДПУ ім. В. Винниченка.

Наукові інтереси: проблеми семантики і структури діалектної лексики української мов, діалектні особливості говірок Кіровоградщини.

СУПЛЕТИВИ ЯК ОБ'ЄКТ ВИВЧЕННЯ ІСТОРИЧНОЇ ГРАМАТИКИ

Ольга КРИЖАНІВСЬКА (Кіровоград)

У статті привернуто увагу до формування в студентів усвідомленого розуміння суплетції як засобу вираження граматичних і лексичних значень у сучасній українській мові.

The paper focuses on the problem of formation of the students' conscious understanding of suppletion as a way of expression of lexical and grammatical meanings in the Ukrainian language.

В українській мові основним засобом вираження формотворчих значень є афіксація, а чергування звуків, порядок слів, суплетивізм і наголос мають порівняно з нею меншу питому вагу. Можливо, саме тому в граматиках пропонується повний опис парадигм усіх змінних слів, аналізуються флексії, а в історичних коментарях пояснюється їх походження. Чи не найменше уваги в сучасних описах граматичної системи української мови зосереджується на суплетивах: зазвичай констатується факт наявності різнокореневих основ для вираження граматичного (рідше лексико-граматичного) значення, коли в більшості випадків воно виражається словами з одним коренем, але з різними закінченнями, суфіксами, префіксами, службовими словами тощо. Наприклад, *віл(бик) - корова – теля*, коли *вовк – вовчиха – вовчєня*; *один – перший*, коли *п'ять – п'ятий*; *він – його – йому – ним – (при) ньому*, коли *скільки – скількох – скільком – скількома – (при) скількох*. Часто в роботах узагальнювального характеру зазначається, що суплетивізм «не має значного поширення» [9, 283], і тільки одиничні праці присвячуються більш повному опису суплетивів. Найпомітніші серед них дослідження С.П.Самійленка, де суплетція як явище є об'єктом опису [12] або висвітлюється принагідно в межах аналізу граматичних чи лексико-граматичних ознак частин мови [11, 164-170]. Але практично всі останні з названих робіт малодоступні нинішнім студентам, а теоретичні граматики як сучасної української літературної мови, так й історичні огляди до них не формують комплексного уявлення про місце суплетивів у граматичній системі української мови, про шляхи їх появи чи зникнення, що призводить до недостатнього розуміння цього «своєрідного, складного лексико-граматичного явища» [12, 15]. У цій статті спробуємо простежити деякі шляхи виникнення суплетивних форм у межах чинної програми курсу «Історична граматики української мови», яка не передбачає висвітлення такого окремого питання, але опосередковано привертає увагу до різнокореневих засобів вираження лексико-граматичних значень [10, 11], що відбивають і підручники з історії мови [наприклад, 7, 116, 152-153, 155-156, 159, 161, 189], а також монографії [2, 102, 122, 146 ; 8, 53, 133-134, 209, 253-254].

Передусім студенти повинні уявити, що являє собою суплеція як явище в лексичній і граматичній системі української мови. Для цього необхідно визначитися з теоретичними засадами його кваліфікації. Вважаємо за доцільне розрізняти **історичні суплетиви** й **вторинні**. **Історичні суплетиви** - це **різнокореневі** співвідносні утворення для вираження різного граматичного чи лексико-граматичного значення на тлі типових для української мови формо- чи словотворчих моделей: *баран – віця – ягня, поганий – гірший, брати – взяти*. **Вторинні суплетиви** - це співвідносні утворення на вираження різного граматичного значення, що виникли з одного кореня внаслідок різноманітних мовних змін, передусім – фонетичних, через що корінь здеформувався й носіями мови перестав сприйматися як один у різних граматичних формах слова: *хто – кого, що – чого, сідати – сісти, їхати – їздити*. Деякі мовознавці не відносять утворення другого типу до суплетивів [12, 16], мотивуючи це їхнім походженням з одного кореня. Але з погляду сучасної української мови, у цих групах безсумнівно виявляються **різні** корені, тому це суплетиви, хоча й іншого походження. Таке розуміння суплеції набуває все ширшого визнання в україністиці [наприклад, 8, 253-254; 17, 664-665]. Означення **вторинні** тут має умовне значення, оскільки не визначає якихось часових рамок стосовно першої групи суплетивів: хронологічно в цій групі можуть бути набагато давніші за часом виникнення суплетивної форми слова, ніж в історичних. Наприклад, суплеція коренів в особових(родових) формах дієслова *сісти: сяд-(сяду), сіс-(сісти), сі-(сів)* – є історично давнішою, ніж в іменниковому ряді *кабан – свиня – поросля*, де перший компонент є новим українським запозиченням із тюркських мов [12, 20]. Можливо, **вторинні** суплетиви варто називати **формальними**, оскільки їх нинішні корені в певних формах є модифікованими старими коренями. У будь-якому випадку студенти повинні розуміти, що серед сучасних суплетивних форм є такі, які виникли шляхом об'єднання в один ряд граматичних значень різних основ, а є й такі, що постали в результаті фонетичної видозміни коренів, причому в межах одного кореня можуть поєднуватися різні фонетичні модифікації хронологічно віддалених періодів. Так, наприклад, у названих дієслівних коренях *сяд-, сіс-* первісна модифікація сталася, ймовірно, ще в праіндоєвропейській мові, де існувала категорія інтегресивності, що виражалася носовим інфіксом в основі теперішнього часу. Оскільки в праслов'янській мові цієї категорії вже не було, то інфікс став частиною кореня **sed-* [8, 254]. Для цього ж періоду у зв'язку з посиленням тенденції до висхідної звучності в межах складу й постановкою закону відкритого складу характерні асимілятивні зміни в межах груп *dt* і *tt*, що посприяло наступній появі *st*. Так виник корінь **sēs-ti*. Сучасного вигляду цей колись один, а нині два різних корені набули відповідно після деназалізації носових: **sed->сѣд->сяд-* та монофтонгізації [ě]: *sěsti > сѣсти > сіс-ти* .

Власне українськими є новітні суплетиви, що виникли вже на ґрунті української мови внаслідок фонетичних змін, зумовлених занепадом зредукованих. До них передусім належать займенникові форми *хто, що*, які в непрямих відмінках зберігають старі звукові форми коренів: *кого, кому, кого, ким, на кому; чого, чому, чим, на чому*. Нові корені постали в українській мові внаслідок дисиміляції в звукосполуках *kt* із *kьt* та *čt* із *čьt*. У пам'ятках вони зрідка трапляються з другої половини XII ст., а послідовно – з XIII ст. [8, 214-215].

Увагу дослідників здавна привертала суплетиви, які властиві багатьом індоєвропейським мовам. Це передусім форми ступенів порівняння прикметників та прислівників. Наприклад, українські: *хороший(добрий, гарний) – кращий(ліпший) – найкращий (найліпший), поганий – гірший – найгірший; хороше(добре, гарно) – краще – найкраще, погано – гірше – найгірше*; старослов'янські: *благъ - лоучини, добръ - оуни, зълъ - горни (поштини)*; англійські: *good – better – best, bad – worse – worst, well – better – best, badly – worse – worst*. Суплетивними є форми перших кількісних і порядкових числівників: українські – *один – перший, два – другий*; старослов'янські – *єдинъ – пьрвъ, дьва – вьторъ*; англійські – *one – first, two – second*; відмінкові форми займенників: *я – мене – мені – мною – при мені; азъ – мене – мнѣ, ми – мы, мене – мнѣ, мнѣ*; *I – me* тощо. Задовільного пояснення тому, що семантика суплетивних груп є подібною в різних індоєвропейських мовах, немає. Його шукають в «особливостях номінативної діяльності людини»[17, 665], яка різними основами диференціює найближчі до мовця поняття. Ймовірно, розкриття суті постання суплетивів за майбутнім мовознавства.

Але знання про суплетивні форми, виокремлення їх з-поміж інших граматичних засобів, пояснення причин появи доступних сучасному мовознавству суплетивних форм є запорукою підтримання наукового інтересу до цього складного явища, що в майбутньому посприятиме з'ясуванню його істинної природи.

Із курсів сучасної української мови та частини й шкільного української мови студентам відомі такі суплетивні форми:

I. Гетероніми (лексичні суплетиви), що вживаються при називанні людей за статтю: *чоловік – жінка, дід – баба, брат – сестра, дівчина – хлопець*; самця й самиці тварин чи птахів та їх малят: *баран – вівця – ягня, жеребець – кобила – лоша, бик(бугай) – корова – теля, кабан(кнур) – свиня – поросля, півень – курка*.

II. Лексико-граматичні суплетиви:

2.1. Суплетиви ступенів порівняння прикметників і прислівників: *великий – більший, малий – менший; багато – більше, мало – менше*;

2.2. Суплетиви відмінкових форм особових займенників: *ти – тебе – тобі – тобою – при тобі, ми – нас – нам – нами – при нас, ви – вас – вам – вами – при вас, він – його – йому – ним – при ньому, вона – її – їй – нею –*

при ній, воно – його – йому – ним – при ньому; питально-відносних займенників *хто, що* та похідних від них заперечних і неозначених займенників на зразок *казна-хто, ніхто, щось, ніщо: кого – кому – ким – на кому, щось – чогось – чомусь – чимось – на чомусь* тощо;

2.3. Суплетиви недоконаного й доконаного виду дієслів: *брати – взяти, ловити – піймати, бити – ударити*; та зі значенням одно- і різноспрямованості дії: *іти – ходити*; зрідка – часових форм: *бути: був, буду – є; іти: іду – ішов*;

2.4. Суплетиви кількісних і порядкових прикметників(числівників): *один – перший, два – другий*.

Через недостатню дослідженість питання, обмежений час вивчення історичної граматики й історичної лексикології, недоступність багатьох джерел простежити шляхи виникнення всіх суплетивних форм, а тим більше хоч гіпотетично визначити причини їх появи об'єктивно неможливо. Але це не означає, що цього не треба робити. Тим більше, що досить повно й переконливо деякі суплетивні форми вже описані.

Так, наприклад, можна пояснити появу таких лексичних суплетивних форм, як *півень – курка, кабан – свиня, бугай – корова*. Як показують найдавніші східнослов'янські писемні пам'ятки, у давньоукраїнський період існував іменник чоловічого роду *куръ*. В Остромировому Євангелії читаємо: *коуръ възгласить три крати*. Отож, *півень* – це відносно нове утворення, що виникло від дієслівної основи *пѣ-*, на думку С.П.Бевзенка [2, 114], за допомогою суфікса *-ень*, який, імовірно, «є наслідком контамінації старовинного іменникового суфікса *-нь* із прикметниковим суфіксом *-ьнь*»[там же, 122].

Через багатівікове контактування протоукраїнських говорів, а потім і української мови з мовами тюркськими було перейнято з них деякі назви тварин, що заступили давні слов'янські чи ще праіндоевропейські. До таких, безперечно, належать субстантиви *кабан, бугай*. Так, слово *бугай* автори «Етимологічного словника української мови» вважають ще давньоруським запозиченням із тюркських мов, де воно, ймовірно, має відзвуконаслідувальне походження [4, 275]. Слово *кабан* теж беззаперечно відносять до тюркізмів [5, 330]. Автори «Краткого етимологического словаря русского языка» вважають, що в російську мову воно потрапило тільки в кінці ХУІІ ст.[19, 181]. В українському ряді *кабан – свиня – порося* перший компонент майже повністю витіснив давньослов'янську назву цієї тварини *кнур*, що зараз ще інколи трапляється в говорах української мови зі значенням «некастрований кабан». В етимологічних розвідках слово *кнур* вважають видозміненою формою давнього **къноръ*, що близьке до звуконаслідувального слова на зразок чеського **knourati* «ячати, скавувати, квилити» [5, 474]. Отож, старий слов'янський ряд суплетивних форм *кнур – свиня – порося* набув нового вигляду *кабан – свиня – порося*.

Поряд із явищем поширення лексичної суплетції не можна не відмітити й факту її згортання, що простежується на прикладі заступлення давньоукраїнських суплетивних форм *селезень* – *утя*, що зараз непослідовно, наприклад, в південно-східних степових говірках виявляються на рівні *селезень* – *качка*, а на загальномовному заступаються несуплетивним рядом *качур* – *качка* – *каченя*. На поширення останніх утворень в українській, білоруській та західнослов'янських мовах вказував у свій час С.П.Самійленко [12, 21]; автори «Етимологічного словника української мови» наголошують, що тут «тлумачення східнослов'янських форм як запозичених з польської мови недостатньо обґрунтоване» [5, 409]. О.Царук бачить слово *качка* як «незаперечно звуконаслідувальне» українське [18, 168], що підкріплюється наявністю в українській мові вигука *ках-*.

Чи не найповніше й найпереконливіше описано займенникові суплетиви, де форми *я* – *мене* – *мені* – *мною* виводяться із праіндоєвропейської форми *eg(h)om*, яка, ймовірно, первісно виявлялася і в називному, і в непрямих відмінках [див. про це, напр., 7, 152]; суплетивізм *ми* – *нас* – *нам* – *нами* пояснюється втратою протоукраїнськими діалектами відомого в деяких слов'янських мовах (болгарська, македонська) займенника **nu*, від якого збережено форми непрямих відмінків; різнокореневість відмінкових форм займенників 3-ї особи – *він(воно)* – *його* – *йому* – *ним*, *вона* – *її* – *їй* – *нею* – бачиться в об'єднанні парадигм старого вказівного займенника третього ступеня *онъ* – *она* – *оно* із означально-вказівним займенником *и - та - ѿ*, які ще в дописемний період зазнали семантико-функціональних змін [2, 156-159]. Але причини появи займенникових суплетивів у всіх індоєвропейських мовах, приблизно однакові результати змін належать на сьогодні до нез'ясованих достатньо питань теорії мови і потребують спільних наукових зусиль і нових ідей.

Небагато суплетивних форм серед дієслів. Від шкільних підручників [6] до найсолідніших академічних видань [3, 228] наводяться приклади *брати* – *взяти*, *ловити* – *піймати*, *говорити* – *казати*. У перших двох парах дієслова доконаного виду *взяти* й *піймати* суголосні старим праіндоєвропейським формам **jēti(брати)* та ітеративу до нього **imatī*, що зазнали різночасових фонетичних змін, пов'язаних із утворенням та деназалізацією носових, із перерозкладом фінальних приголосних давніх прийменників-префіксів *вън-*, *сън-*. Ці процеси модифікували корені настільки, що вони почали сприйматися як різні. Мабуть, їх позиція у видових парах на місці доконаного виду пояснюється виокремленням у їх значеннєвій структурі семи із найзагальнішим значенням результативності, фактичної наявності.

У парі *говорити* – *казати* обидва слова є праслов'янськими за походженням: *говорити* < *govoriti* < **go(a)vor* – суфіксальне утворення від звуконаслідувального *gov-* (*gav-*), що в найдавніших пам'ятках фіксується зі значенням «кричати, говорити» [4; 542], а *казати* < *kazati* «показувати»

[5; 340-341]. За даними словників старослов'янської мови, у старослов'янських текстах ці слова відповідають таким українським: **говорити** – недок. *говорити*; *шуміти*[1, 47], а **казати** - недок. *указувати*; *повчати*; *виховувати*; *наказувати*; *проповідувати*[1, 87] . Фіксується й префіксоване дієслово **сказати** – недок., док. *казати*, *сказати*; *пояснювати*, *пояснити*; *тлумачити*, *витлумачити*; *перекладати*, *перекласти*; *позначати*, *позначити*; *додавати*, *додати*; *нагадувати*, *нагадати*; *повідомити*, *повідомляти*; *показувати*, *показати*; *називати*, *назвати*; *порівнювати*, *порівняти*; *передбачати*, *передбачити* [1, 251].

У сучасній українській мові дієслова **говорити** й **казати** наблизилися у значенні «*передавати словами (думки, почуття), висловлювати*». За Словником української мови це відповідно значення 2 для **говорити**[13, 100-101] й значення 1 для **казати**[14, 70]. Відповідно й слово **сказати** доконаного виду має значення «*передати словами думки, почуття тощо; висловитися, повідомити усно що-небудь; промовити*»[15, 240]. Отож, поява суплетивної пари **говорити** – **сказати** є результатом зближення лексичного значення колись більш віддалених семантично дієслів.

Досить численна й строката за складом група прикметникових суплетивів, які охоплюють тільки форми ступенів порівняння і ніколи не трапляються на рівні відмінювання. Уже найдавніші церковнослов'янські пам'ятки засвідчують, наприклад, такі різнокореневі форми вищого ступеня порівняння прикметників й неступеньованих ад'єктивів: **малъ** - **мьнии**, **великъ** - **болии**, **мъногъ** - **ващтнн**, **благъ** - **лѣчнн**, **добръ** – **оѣннн**, **зълъ** – **поѣцтнн**, **горни**. З невеликими відмінностями вони притаманні й сучасній українській мові. Особливістю прикметникових суплетивів є синонімічний паралелізм: **гарний**, **добрий**, **хороший** – **кращий**, **ліпший**, розм. **луччий**. Можливо, саме в багатій синонімії слов'янських прикметників треба шукати причини існування суплетивних форм: ймовірно, якісь неступеньовані прикметники втратились, а форми вищого ступеня залишилися чи навпаки. Наприклад, не зафіксовано форму ***лѣпый**, але відомий прислівник **лѣпо**. У «Слові о полку Ігоревім» читаємо: **НЕ ЛѢПО ЛИ НЫ ВЯШЕТЪ...**

Таким чином, суплетивні форми, які характерні для сучасної української літературної мови, виникли в різні історичні періоди внаслідок семантичного зближення колись віддалених слів, втрати власних слів і заступлення їх запозиченими, втрати одним із слів синонімічного ряду однієї форми й збереження іншої, через фонетичні видозміни коренів. У мові постійно спостерігається не тільки процес появи нових суплетивних форм, а й втрата давніх різнокореневих засобів вираження лексико-граматичних значень.

БІБЛІОГРАФІЯ

1. Белей Л., Белей О. Старослов'янсько-український словник. – Львів, 2001. – 317 с.
2. Бевзенко С.П. Історична морфологія української мови. - Ужгород, 1960. – 416 с.

3. Вихованець І., Городенська К. Теоретична морфологія української мови. – К., 2004. – 398 с.
4. Етимологічний словник української мови. – Т.І. – К., 1982. – 631 с.
5. Етимологічний словник української мови. – Т.2. – К., 1985. – 570 с.
6. Єременко С.Я., Сичов В.Т. Рідна мова. Підручник для 6 класу. – К., 2006. – 295 с.
7. Жовтобрюх М.А., Волох О.Т., Самійленко С.П., Слинко І.І. Історична граматики української мови. – К., 1980. – 319 с.
8. Історія української мови. Морфологія. – К., 1978. – 539 с.
9. Карпенко Ю.О. Вступ до мовознавства. – К., 2006. – 283 с.
10. Програма з історичної граматики української мови. – К., 1990. – 15 с.
11. Самійленко С.П. Нариси з історичної морфології української мови. – К., 1964. – 232 с.
12. Самійленко С.П. Суплетиви української мови // Українська мова в школі. – 1961. - № 2. – С. 15 – 27.
13. Словник української мови. – Т.2 – К., 1971. – 550 с.
14. Словник української мови. – Т.4. – К., 1973. – 840 с.
15. Словник української мови. – Т. 9. – К., 1978. – 916 с.
16. Сучасна українська літературна мова. Морфологія. – К.
17. Тараненко О. Суплетивізм // Українська мова. Енциклопедія . – К., 2004. – С.664– 665.
18. Царук О. Українська мова серед інших слов'янських: етнологічні та граматичні параметри. – Дніпропетровська, 1998. – 322 с.
19. Шанский Н.М., Иванов В.В., Шанская В.Н. Краткий этимологический словарь русского языка. – М., 1971. – 541 с.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Ольга Крижанівська – доцент кафедри української мови КДПУ ім. В.Винниченка.

Наукові інтереси: проблеми словотвірної морфеміки, ономастики, історії української мови.

РОЗГОРТАННЯ СЕМАНТИЧНОЇ СТРУКТУРИ В ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОГО БИТИ

Галина ЯРУН (Київ)

Стаття присвячена дослідженню явищ, що визначають становлення змісту давнього за походженням українського **бити** в сучасній літературній мові. За лексикографічними джерелами та писемними текстами простежуються особливості в розвитку лексичного значення сучасного **бити**, які забезпечують розгортання збережених і набутих семантичних компонентів.

The paper is devoted to the investigation of the phenomena defining the meaning of an old linguistic unit **бити** in present-day literary Ukrainian. On the basis of lexical facts described in lexicographic sources and epistolary texts, the characteristics of **бити** featuring the explication of old and new semantic components in the evolution of contemporary meaning are defined.

Фундаментальні праці вітчизняних та зарубіжних лінгвістів переконують, що мова – це надзвичайно потужна історична сутність, яка «змінюється не лише поступово, а й послідовно» [18, 112], акумулюючи «значний відсоток слів, успадкованих від більш ранніх епох» [8, 95]. Саме давні слова, за одностайною думкою переважної більшості дослідників, є

тією «головною стійкою матеріальною та структурною основою» [5, 48], з якої в органічній взаємодії постають різноманітні й різнопорядкові мовні явища [23, 76]. Виникаючи в мові й зазнаючи трансформацій у формі вираження та змісті, ці явища набувають певних, нерідко доволі жорстких системно-структурних властивостей, оформляючись у відносно незалежні самостійні утворення. Звідси випливає, що в мові постійно здійснюються процеси, які визначають становлення відповідних утворень, не лише забезпечуючи їх існування, але й спрямовуючи та впорядковуючи їх історичну взаємодію з іншими утвореннями [5, 57]. Тому кожне слово є особливою цілісною одиницею, яку мова передбачає, актуалізуючи підставу для його розвитку та функціонування.

Українське *буми* належить до давніх за походженням мовних одиниць, які в істотних змінах форми вираження (фонетично-звуковій та графічно-буквеній) та змісту зберігають власну тотожність [22, 69]. Для нашого дослідження важливі перетворення змісту сучасного *буми*, які насамперед визначають розгортання семантичної структури в його історії. Тому закономірним вважаємо звернення до етимологічних словників, адже саме вони вибудовують ретроспекцію мовної одиниці, узагальнюючи сучасний лінгвістичний матеріал, писемну історію, дописемну реконструкцію та семантичну типологію. Так, найдавнішим лексичним еквівалентом українського *буми* дослідники одностайно вважають праслов'янське **biti*, що походить з індоєвропейських структур **bhei(ə)-* / **bhoi-* / **bhī-* [ЕСУМ, 187; ЭССЯ, 99; БЕР, 52]. А це означає, що в лексикографічно зумовленій етимологічній інтерпретації сучасного українського *буми* окреслюється ретроспекція його відношень з історичними попередниками і встановлюються координати різнорівневих мовних процесів, «перетин яких породжує відповідне мовне явище та увиразнює «наступну» його траєкторію» [16, 201].

У формалізованому аналізі досліджуваних явищ із ретроспективного лінійно-вертикального етимологічного витлумачення форми вираження українського *буми* (*буми* → **biti* (<**bītei*/**beitei*) → **bhei(ə)-* / **bhoi-* / **bhī-*) виводиться проспективна лінійно-вертикальна спрямованість його зв'язків з давніми утвореннями (*буми* ← **biti* (<**bītei*/**beitei*) ← **bhei(ə)-* / **bhoi-* / **bhī-*). І якщо ретроспекція вказує на історичні попередники сучасної української мовної одиниці *буми* та визначає джерело її виникнення, то в проспективній співвіднесеності досліджуваних явищ природно вбачати перетворювальний процес, в якому індоєвропейські структури втілюються у праслов'янську та сучасну українську мовні одиниці, оскільки мова «гарантує.. існування або принаймні стійку форму.. існування» [20, 108] своїх одиниць.

Інтерпретація сучасного *буми* в етимологічних словниках та фундаментальних працях з індоєвропейстики та порівняльно-історичного мовознавства враховує ретроспекцію форми вираження його історичних

попередників у кореляції зі змістом. Так виводяться змістові структури, в яких вбачаємо семантичні явища, що забезпечують сучасний зміст досліджуваної української одиниці, тож у певному відношенні ці семантичні явища можна розглядати як самостійні лінгвістичні сутності. Отже, у ретроспективному описі змісту сучасного українського *бити* можна спостерігати семантичні сутності, в яких закономірно шукати явища, пов'язані зі згортанням структури його змісту, натомість у перспекції повинні увиразнюватися семантичні сутності, що зумовлюють розгортання структури змісту в його історії.

Лексичне значення праслов'янської мовної одиниці **biti* дослідники пов'язують з однокомпонентною нерозчленованою структурою змісту 'бити' [ЕСУМ, 187; Brückner, 25; Sławski, 31], яку співвідносять із розчленованим трикомпонентним змістом 'бити, ранили, убивати' індоєвропейських транслітеровано-транскрибованих структур **bhei(ə)-* / **bhoi-* / **bhī-* [ЭСРЯ, 27]. Звідси випливає, що формам вираження історичних попередників сучасної мовної одиниці *бити* властива внутрішня організованість змісту, яка виводиться з лексикографічно обґрунтованого етимологічного опису ретроспективних ('бити' → 'бити, ранили, убивати') і перспективних ('бити' ← 'бити, ранили, убивати') семантичних відношень. Їх аналіз наводить на думку про те, що праслов'янське та індоєвропейське семантичні явища в етимологічно зумовленій лексикографічній інтерпретації належать до різнопорядкових процесів. Пояснення цих процесів, мабуть, варто шукати в застереженні тих учених, які вважають, що «чим глибше проникаємо ми в давні епохи, тим, природно, помітніше скорочується маса матеріалу, який передається від покоління до покоління» [6, 48]. Але маємо зважати й на зауваження дослідників, які наголошують на тому, що «в царині словника і значень слів, морфології та синтаксису опосередковане передання легко здійснюване» [14, 67], бо новотвори у формі та змісті «можуть поширитися без якихось істотних змін», на відміну від звука, який «ніколи не передається точно в тому ж вигляді, як його сприймають» [14, 67]. У науковій літературі також висловлюються й більш радикальні думки про те, що будь-який лінгвістичний елемент як первинний звуковий комплекс «своєю історією обґрунтований.. не лише як елемент звучання, але й як елемент мислення» [13, 5].

У порівняльно-історичному витлумаченні лінгвістичних явищ закономірності розвитку форми вираження мовних одиниць сформульовано в органічній єдності з відповідними тенденціями в історії змісту. Вчені зазначають, що існує обов'язковий зв'язок між попереднім та наступним значеннями в межах лексичної одиниці, бо «лише завдяки своєму попередньому значенню слово може мати нове застосування» [4, 75]. Звідси випливає, що «всяке наступне слово є більш складне утворення, аніж попереднє, саме тому, що останнє необхідне для першого, а не навпаки» [15, 52]. Саме в цьому полягає специфіка семантичних явищ, які формують зміст

мовної одиниці, зокрема й тих, які виведено з історії лексичних попередників *бити* та реконструйовано у змісті індоєвропейських структур. Оскільки транслітеровано-транскрибовані форми вираження індоєвропейських структур є породжувальним процесом в історії форми вираження сучасної мовної одиниці [24, 64], тож і в семантичних явищах, які дослідники встановлюють для індоєвропейських структур, цілком логічно вбачати породжувальний процес в історії змісту.

За спостереженнями лінгвістів, потенціал значення ‘бити’ досить великий, адже воно співіснує з іншими значеннями не лише в межах змісту одного слова [9, 60], але й у межах структур змісту різних слів [10, 37–39]. А це означає, що сучасна етимологія в обґрунтуванні надзвичайно потужного лексико-семантичного матеріалу є «не просто галузь історичного мовознавства, а й смислорозрізнавальна дисципліна» [12, 55], яка в інтерпретації індоєвропейських семантичних явищ передбачає їх проспективну співвіднесеність із семантичними явищами праслов’янської мовної одиниці. У такій співвіднесеності розчленований трикомпонентний зміст індоєвропейських структур є породжувальним процесом, який визначає становлення змісту досліджуваної сучасної одиниці.

Динаміка семантичних трансформацій у мові переконує, що розгортання змісту мовної одиниці, підпорядкованої законам, які утримують та зберігають її внутрішню цілісність [21, 206–207], безпосередньо пов’язане з процесом його стратифікації [11, 42]. Отже, розгортання змісту є особливий процес, який охоплює структуру лексичного значення в історії мовного явища, зумовлюючи в ньому різноманітні семантичні перетворення, що корелюють із формою вираження [2, 353].

Теоретично обґрунтовуючи розгортання семантичної структури мовної одиниці, лінгвісти наголошують, що в цьому процесі простежується взаємодія двох майже протилежних тенденцій, які визначають не лише напрямок, але й певні «сходинки» в його здійсненні. Одна тенденція веде семантичну структуру до максимального розгортання, змушуючи мовну одиницю використовувати для цього достатньо різноманітні механізми: або створюючи кінцеву семантичну величину, яка сигналізує про появу критичного значення, або втрачаючи вихідні значення, або набуваючи нових значень. Іншу тенденцію фахівці розцінюють переважно як певну реакцію у відповідь – так звану захисну реакцію семантичної структури, що має забезпечити нейтралізацію стану семантичної критичності, перетворюючи можливі критичні семантичні величини на проміжні та зберігаючи цілісність змісту [11, 42].

Яка з цих тенденцій «переконливіша» в історії змісту конкретної мовної одиниці, якими семантичними явищами позначене її функціонування в писемних пам’ятках і сучасних текстах, чи має процес розгортання певні особливості на кожному етапі розвитку мовної одиниці, чи справді давнє утворення може досягати критичної позначки у семантичному

становленні, – на ці та інші запитання дослідники ще шукатимуть відповіді, поглиблюючи й певні напрямки досліджень у сучасному мовознавстві. Але те, що процес розгортання семантичної структури мовної одиниці передбачає вихідне значення, з якого постають нові семантичні явища в межах слова, є безсумнівним. Відповідно до цього власне розвиток семантичної структури слід розглядати як зміну семантичних станів в історії мовної одиниці, але за умови, коли зберігається підстава їх виникнення й закріплення в системі мови, тобто «певний вихідний стан, який породжує нові стани» [17, 28]. А збереження вихідного стану уможливорює певні закономірності у розвитку семантичної структури, тобто стає передумовою для її розгортання. Цю семантичну передумову спостерігаємо в ретроспективному співвідношенні лінгвістичних явищ, бо навіть «у простому переліку послідовності станів від сучасної мови до її доісторичного прототипу можна виявити логічну схему.» [1, 55].

У розвитку українського *бити* семантична підстава й вихідне значення поєднані між собою особливим зв'язком наступності, в якому, ймовірно, можна припускати наслідок потужних породжувальних процесів. Це припущення частково узгоджується з поглядом тих учених, які зазначають: «..Постійні труднощі полягають у тому, щоб.. розмежувати «підставу» мови і власне мову як таку.. Той факт, що мова нав'язує мовцям успадкований від попередніх поколінь словниковий склад і граматику, очевидний.. «Підставу» системи розуміють.. як підсистему, яка складається з «моделей», що важать для того, хто говорить рідною мовою, не менше аніж для лінгвіста, який вивчає цю мову» [3, 201].

У писемних пам'ятках XI–XIII ст. зміст мовної одиниці *бити* порівняно з однокомпонентним змістом праслов'янського еквівалента **biti* набуває багатоконпонентної структури. В історичних словниках, які описують лексичний фонд цього мовного періоду, вона має дві головні семантичні рубрики: одна з них інтерпретується тлумачно-перекладним лексичним еквівалентом 'бити', інша фіксує *бити* у складі усталеного фразеологічного утворенням *бити чоломъ* [Матеріали.., 89–90].

Аналіз ілюстративного матеріалу, який наводиться в історичних словниках за писемними пам'ятками XI–XIII ст., дає змогу виявити й інші семантичні явища у змісті мовної одиниці *бити*. Вони є своєрідним зародком нових лексичних значень, оскільки давньоруське *бити*, зберігаючи давній праслов'янський зміст та індоєвропейську підставу його розвитку, генерує власні семантичні компоненти відповідно до особливостей виконання дії 'бити' суб'єктом та її спрямованості на об'єкт: 'ударяти (*про хвилі*)', 'стукати (*у двері, дверима*)', 'убивати (*про птахів*)', 'стріляти, перемагати (*у війні*)' [Матеріали.., 89].

Лінгвістичний матеріал літописних пам'яток цієї доби дає ґрунтовні підстави вважати, що за змістом давньоруське *бити* є складною мовною одиницею, яка у функціонуванні виявляє великий семантичний потенціал.

Так, ‘вказівка на початок дії’ (*Святославъ же сынъ его то видивъ, и съскочи съ коня и заступн отца своего, и поча сѧ бити съ ними – ИЛ 1154*) у змісті *бити* посилюється ‘вказівкою на її ознаку’ (*Он же два не побѣгоста, Рахъ со Прусиномъ, но створиста дѣло достойно памяти и начаста сѧ бити мужескы – ИЛ 1281*) та ‘вказівкою на заперечення дії’, яка може поєднуватися із ‘вказівкою на іншу дію як її обмежувальний конкретизатор’ (*законъ же баше.. таковъ: челяди не имати, ни бити, но лупахуть – ИЛ 1281*).

Семантичний компонент ‘вказівка на модальність дії’ (*и тако поїде Гюрги за шоломъ съ полкы своими, Вячьславъ же, Изаславъ и Ростиславъ поїдоша по немъ на верхъ озера, хотѧче сѧ бити съ нимъ – ИЛ 1151*) розвиває супровідне значення – ‘вказівка на заперечення бажання або небажання виконувати дію’ (*тогда же Гюрги, и Володимеръ Давыдовичъ, и Святославъ, и Половци.., и Всеволодичъ Святославъ, поворотѧче полкы своя поїдоша къ Великому Рутви, не хотѧче сѧ бити, но хотѧху зайти за Рутъ, туже и ждати Володимира Галичьского – ИЛ 1151*). У межах змісту *бити* така конкретизація органічно доповнюється ‘вказівкою на вмотивовану заборону або неможливість виконання дії’ (*Наутрѣи же день Изаславъ видивъ, оже Днѣпръ казится, и рече къ мужемъ своимъ къ Угромъ: «се съ симъ ны сѧ полкомъ не лѣзѣ бити сеж рѣкою, а сѣмо сѧ за нами Днѣпръ располиваеть; а поїдемъ за Днѣпръ» – ИЛ 1147*).

Особливе місце у структурі змісту давньоруського *бити* має лексичне значення, окреслене семантичним компонентом ‘стріляти’ і конкретизоване ‘вказівкою на початок дії’. У формалізованому аналізі форми вираження давньоруського *бити* в текстах пам’яток XI–XIII ст. важливо враховувати те, що ця семантика в синтаксично зумовлених зв’язках супроводжується ‘вказівкою на сильний ступінь вияву дії’ (*И вошла баше засада Ярославъ въ городъ, и начаша сѧ бити крѣпко засадници изъ города – ИЛ 1159; Мьстиславъ же съ братома вниде въ Бѣлгородъ; начаша сѧ бити крѣпко – ИЛ, 1159*) та ‘вказівкою на місце, з якого дія спрямована або в якому локалізована’ (*И начаша сѧ Звенигородъци оттолѣ бити безъ льсти – ИЛ 1146; и тѹ начаша сѧ бити въ города у Острожныхъ воротъ – ИЛ 1152*), що нерідко ускладнюється ‘вказівкою на якісні характеристики виконання дії’. Такі лексичні значення в контексті *бити* оформляються обставинними утвореннями, які мають прислівникову або ж прийменниково-іменникову форму вираження.

У розгортанні структури змісту *бити* семантичний компонент ‘захистити’ співвіднесений із ‘вказівкою на певні обставини дії (причини, мети або умови її виконання)’ (*во правду сий пѹть сходити и съ*

противними сѧ бити» – ИЛ 1148; *рекуче: «поѣди, княже, не страпай, ради ксѧе тобѣ: аче ны сѧ и сѣ дѣтьми бити за тѧ, а ради сѧ бѣмъ за тѧ»* – ИЛ 1159; *Вѣжа же средѣ [Холма] висока, ѡкоже бити сѣ неѧ шкрестѣ града* – ИЛ 1259).

Матеріал писемних пам'яток свідчить про те, що у змісті давньоруського *бити* з'являються нові семантичні компоненти – 'стукати, ударяти + вказівка на музичний інструмент виконання дії' (*у Вѧчьслава, и у Изѧслава, и у Ростислава, почаша бити вѣ бѣбны и вѣ трѣбы трѣбити* – ИЛ 1151).

Сучасне українське *бити* належить до багатозначних утворень в українській літературній мові. Його лексичне значення в тлумачному словнику описується за допомогою 14 рубрик і 8 відтінків (СУМ, 168–169). Структуру змісту мовної одиниці *бити* ідентифікують більш як тридцять лексико-семантичних компонентів: 'стукати, ударяти', 'хвилюватися, плескати', 'завдавати (ударів, страждання, поразки)', 'спрямовувати (дії, заходи)', 'піддавати (критиці)', 'викривати', 'перемагати', 'позбавляти (життя)', 'убивати', 'забивати (дичину)', 'створювати (звуки)', 'грати (на ударних музичних інструментах)', 'позначати час (про годинник)', 'бемкати, звучати (про дзвін)', 'видавати звуки (про птахів)', 'стріляти', 'розбивати, розколювати', 'топтати, толочити', 'виготовляти, обробляти (що-небудь)', 'вириватися назовні (про рідину, повітря і т.ін.), витікати', 'діяти (на чуття людини)', 'проникати, доноситися (про запах, світло)', 'виражатися (про риси характеру, властивості і т.ін.)', 'випромінюватися', 'трясти, трусити', 'сіпатися, пульсувати', 'розраховувати', 'мати на увазі', 'виводити (з гри)', 'забирати'.

Лексикографічне обґрунтування структури змісту досліджуваної мовної одиниці в тлумачному словнику не лише окреслює межі лексичної семантики *бити* в сучасній українській літературній мові, але й визначає його зміст як історично цілісну сутність. Саме тому в багатоярусній ієрархічній семантичній структурі *бити* можна простежити саме ті напрямки в розгортанні змісту давньоруського та праслов'янського попередників, які забезпечує семантична підстава індоєвропейських породжувальних структур. Так, наприклад, семантичний компонент 'бити' (*Батурин зустрів гетьмана лихими вістями: народ усе частіш починав бунтуватися, глумитись над його універсалами, пограбовувати.. збирачів податей, бити властителів..* – Григорій Колісник) у структурі змісту досліджуваної української одиниці конкретизується 'вказівкою на кількісні характеристики виконання дії' (*Сорока ударами буде його бити, не більше* – Біблія. Старий заповіт). На сучасному ґрунті суб'єкт дії 'бити' начебто роздвоюється, перетворюючись на суб'єкт і об'єкт, тому 'вказівка на спрямованість дії суб'єкта на об'єкт' у змісті українського *бити*

ускладнюється ‘вказівкою на суб’єктивований об’єкт дії’: *Усе, усе б життя оддав!.. Ех!.. – І він трагічно б’є себе в груди* – М. Івченко).

Давньоруський семантичний компонент ‘ударяти, стукати + вказівка на музичний інструмент’ у змісті сучасного **бити** не лише розширюється ‘вказівкою на особливості музичного інструмента’ (*Кинув перо і зняв зі стіни торбан. Сам на дозвіллі зробив його тут, знічев’я, бо ще хлопцем навчився не тільки бити по струнах, але й робити бандури й торбани* – Н.Королева), але й формує ‘вказівку на будь-який засіб, придатний для утворення звуків’ (*А ті, що не попали в круг, теж кричали собі якісь веселі слова, й плескали в долоні, і били в свої казани, і трубили в труби* – Г.Хоткевич).

Породжувальні процеси в розгортанні змісту сучасної мовної одиниці **бити** супроводжуються формуванням фразеологізованих одиниць із своєрідним лексичним значенням (**бити** на сполох, **бити** чоботи у танку).

Отже, розгортання змісту досліджуваної мовної одиниці забезпечує взаємодію всіх семантичних компонентів у його структурі. У цій взаємодії породжувальні процеси не лише визначають структуру змісту **бити**, але й зберігають та посилюють їхню єдність, актуалізуючи семантичний потенціал і закріплюючи відповідні результати у структуротвірних компонентах змісту. Тому успадкована від попередніх епох мовна одиниця **бити** не лише у згорнутій формі зберігає індоєвропейську семантичну підставу для свого розвитку, але й утримує вихідне значення, з якого розвинулися в певний період свого становлення та функціонування компоненти її змісту. І якщо «всі мовні зміни повністю визначаються попереднім станом певної мовної системи і з лінгвістичного погляду наперед задані» [7, 323], то це означає, що відповідні зміни стосуються й процесу розгортання семантичної структури мовної одиниці – «конкретної, індивідуалізованої, відмінної від інших одиниць того самого порядку» [19, 12].

БІБЛІОГРАФІЯ

1. Бенвенист Э. Классификация языков / Пер. с франц. В.А. Матвиенко. – Новое в лингвистике. – Вып. III. – М.:Прогресс, 1963. – С. 36–59.
2. Білодід І.К. Вибрані праці: В 3-х т. – Т. 1. – К.:Наук. думка, 1986. – 446 с.
3. Блэк М. Лингвистическая относительность (Теоретические воззрения Бенджамина Ли Уорфа) / Пер. с англ. Е.С. Кубряковой и В.П. Мурат. – Новое в лингвистике. – Вып. I. – М.:Изд-во иностр. лит., 1960 – С. 199 – 212.
4. Бузук П.А. Основные вопросы языкознания. – 2-е изд., перераб. и дополн. – М.:Изд-во т-ва «В.В. Думнов, н-ки бр. Салаевых», 1924. – 218 С.
5. Виноградов В.В. Об основном словарном фонде и его словообразующей роли в истории языка // Виноградов В.В. Лексикология и лексикография: Избр. тр. – М.:Наука, 1977. – С. 47–68.
6. Гумбольдт В. фон. О различии строения человеческих языков и его влияние на духовное развитие человечества // Гумбольдт В. фон. Избр. труды / Пер. с нем. – М.:Прогресс, 1984. – С. 37–298.
7. Коржинек Й.М. К вопросу о языке и речи / Пражский лингвистический кружок. – М.:Прогресс, 1967. – С. 317–324.
8. Крушевский Н. Очерк науки о языке. – Казань, 1883. – 149 с.

9. Кустова Г. И. О семантическом потенциале слов энергетической и экспериенциальной сферы // Вопр. языкознания. – 2005. – № 3. – С. 53–80.
10. Маковский М.М. Лингвистическая комбинаторика. Опыт топологической стратификации языковых структур. – М.:Наука, 1988. – 232 с.
11. Маковский М.М. Системность и асистемность в языке. Опыт исследования антиномий в лексике и семантике. – М.:Наука, 1980. – 210 с.
12. Маковский М.М. Язык – миф – культура: Символы жизни и жизнь символов. – М.:Русские словари, 1996. – 330 с.
13. Марр Н.Я. Язык и современность. – Известия госуд. академии истории материальной культуры. – Вып. 60. – Л.: Соцэкгиз – ГАИМК, 1932. – 40 с.
14. Пауль Г. Принципы истории языка. – М.:Изд-во иностр. лит., 1960. – 500 с.
15. Потенбня А.А. Из записок по русской грамматике. – Т. I–II. – М.:Учпедгиз, 1958. – 535 с.
16. Прохоров В.Ф., Прохорова Т.Н. Прогностична ли перспекція? – Проблеми лінгвістическої прогностики : Сб. научн. труд. / Под ред. А.А. Кретьова. – Воронеж : ЦЧКИ, 2004. – С. 201–203.
17. Свидерский В.И. О некоторых особенностях развития. – Вопросы философии. – 1985 – № 7. – С. 27–35.
18. Сепир Э. Язык. – М.-Л., 1934. – 223 с.
19. Смирницкий А.И. Лексическое и грамматическое в слове // Вопр. грамматического строя. – М.:АН СССР, 1955. – С. 11–53.
20. Соссюр Ф. де. Заметки по общей лингвистике / Пер. с франц. Б.П. Нарумова. Общ. ред., вст. ст. и коммент. Н.А. Слюсаревой. – М.:Прогресс, 1990. – 275 с.
21. Тараненко А.А. Языковая семантика в ее динамических аспектах (основные семантические процессы). – К.:Наукова думка, 1989. – 256 с.
22. Уфимцева А.А. Типы словесных знаков. – М.:Наука, 1974. – 206 с.
23. Чейф У.Л. Значение и структура языка. – М.:Прогресс, 1975. – 432 с.
24. Ярун Г.М. Породжувальний процес у формах вираження українського *viti* і праслов'янського **viti* // Вісник Київського лінгвістичного університету. – Серія Філологія. – Т. 8. – 2005. – № 1. – С. 55–65.

СПИСОК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

- БЕР: Български етимологичен речник / Съст. Вл. Георгиев, Ив. Гълъбов, Й. Заимов, Ст. Илчев. – Связка 1. – София:Издательство на Българската Академия на Науките, 1962.
- ЕСУМ: Етимологічний словник української мови в 7 т. – Т. 1. – К.:Наук. думка, 1982.
- ИЛ: Ипатьевская летопись // Полное собрание русских летописей. – СПб., 1847.
- Материалы...: Срезневский И.И. Материалы для Словаря древнерусского языка: В 3 т. – Т. I. – СПб., 1893.
- СУМ: Словник української мови: В 11 т. – Т. 1. – К.:Наук. думка, 1970.
- ЭСРЯ: Преображенский А.Г. Этимологический словарь русского языка. – Т. I. – 1959.
- ЭССЯ: Этимологический словарь славянских языков. Праславянский лексический фонд / Под ред. О.Н. Трубачева. – Вып. 2. – М.:Наука, 1975.
- Brückner: Brückner A. Słownik etymologiczny języka polskiego. – Warszawa: Wiedza Powszechna, 1957.
- Sławski F. Słownik etymologiczny języka polskiego. – Т. I. – Krakow, 1952–1956.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Галина Ярун – кандидат філологічних наук, старший науковий співробітник Українського мовно-інформаційного фонду НАН України.

Наукові інтереси: історія і теорія мови, лексикографія, зіставна лінгвістика, форма і зміст мовних одиниць.

РОЗДІЛ IV. ПРОБЛЕМИ ФОНЕТИКИ І ФОНОЛОГІЇ

ОСОБЛИВОСТІ ФОНЕТИЧНИХ СТРУКТУР ЧАСТКОВО АСИМІЛЬОВАНИХ ЛЕКСИЧНИХ ЗАПОЗИЧЕНЬ В АСПЕКТІ БРИТАНСЬКОЇ ВИМОВНОЇ НОРМИ

Людмила КОМАР (Кіровоград)

У статті описані особливості фонемних і акцентних структур частково асимільованих запозичень у британській кодифікованій вимовній нормі. Вони визначаються насамперед наявністю іншомовних фонем у фонемній структурі запозичень, існуванням вільних фонемних та акцентних варіантів фонетичних структур іншомовних слів.

This paper presents a set of phonetic features of partially assimilated lexical borrowings in the British codified pronunciation norm. They are primarily defined by the availability of loan phonemes in the phonemic structure of borrowed words, the existence of free phonemic and accentual variants in the phonetic structure of borrowings.

Для того, щоб виявити специфічні риси фонологічного освоєння фонетичних структур запозичень у британській вимовній нормі, необхідно розглянути іншомовне слово як фонетично цілісне утворення в єдності його фонемної та акцентної організації. Доведено, що фонетичний обрис іншомовних слів перетворюється відповідно до закономірностей мови-реципієнта [1, 10]. Відтак фонемну та акцентну структури, що складають основні підсистеми фонологічної організації слова, слід описувати згідно із закономірностями фонологічної системи англійської мови.

Мета цієї статті полягає у визначенні специфіки фонетичних структур частково асимільованих запозичень в аспекті британської вимови (БВ). Поставлена мета передбачає вирішення завдань, які ще не були розглянуті в попередніх публікаціях авторки [2; 3], а саме: 1) описати особливості фонемних та акцентних структур частково асимільованих запозичених слів у БВ; 2) установити, яким модифікаціям підлягають фонемні та акцентні структури іншомовних лексем в аспекті американської кодифікованої вимовної норми та 3) визначити залежність ступеня фонологічного освоєння лексичних запозичень від їхньої генетичної характеристики.

Ми відібрали 1047 лексичних одиниць (ЛО) із 41 мови світу, які були запозичені англійською мовою в ХХ столітті, шляхом суцільного обстеження сучасних авторитетних словників, що фіксують британський тип вимови [14; 15]. Для уточнення генетичної характеристики іншомовних слів, використані дані етимологічного словника [13]. За мовою-джерелом ми поділили всі слова на французькі (399 ЛО), італійські (120 ЛО), німецькі (105 ЛО), латинські (79 ЛО), іспанські (57 ЛО), японські (41 ЛО), російські

(38 ЛО), грецькі (30 ЛО), запозичення з мови хінді (30 ЛО), африкаанс (10 ЛО), валійські (8 ЛО), португальські (8 ЛО) та одиничні випадки запозичень з інших мов світу.

Фонемна структура *запозичень* корпусу емпіричного матеріалу складається з 23 голосних (15 з яких є монофтонгами, а 8 – дифтонгами), а саме: /ɪ/, /ə/, /æ/, /ɒ/, /ɑ:/, /eɪ/, /i:/, /e/, /ʊ/, /ʌ/, /ɔ:/, /u:/, /ɔ̃/, /z:/, /æ̃/, /ɜ:/, /ʊə/, /əʊ/, /aɪ/, /ɔɪ/, /ɪə/, /eə/, /aʊ/ та 25 приголосних фонем: /s/, /n/, /j/, /t/, /dʒ/, /z/, /k/, /w/, /ʒ/, /tʃ/, /g/, /ʃ/, /ŋ/, /d/, /f/, /v/, /r/, /b/, /h/, /l/, /m/, /ð/, /θ/, /p/, /x/. До нашої картотеки додатково включені 4 голосні та 1 приголосна фонема, які не властиві англійській мові, а саме голосні назалізовані фонemi: /ɜ:/, /æ̃/, /ɔ̃/ та глуха велярна фрикативна фонема /x/.

Для освічених носіїв британської вимовної норми – RP/BBC English – властива вимова франкомовних слів відповідно до оригіналу в зв'язку зі знанням французької мови як іноземної, яка найбільш широко викладається в освітніх закладах Британії. Однак такі голосні фонemi, як правило, позначаються в авторитетних словниках вимови [14; 15] символами, наближеними до англійських фонем з додатковою назалізацією, наприклад: *croissant* (фр.) /¹kʷæs̃ ð/ – Fr /к̃вма s̃ɑ̃/. Наведемо приклади еквівалентів французьких фонем, зафіксованих у матеріалі дослідження [14, xii]:

<i>French</i>	<i>English</i>
ẽ	æ̃
ã	ɔ̃
œ̃	ɜ̃:

Приголосна фонема /x/, за даними матеріалу спостереження, фіксується у словах німецького, шотландського та ірландського походжень, наприклад: *Ursprache* (нім.) /¹ʊə ʃpɾa: x ə/ – Ger /²u:ɔ ʃpɾa: x ə/, *Taoiseach* (ірл.) /¹ti:ʃ ək -əx/ – Ir /¹ti:ʃəx/. Запозичення, що містять іншомовні фонemi, складають 47 слів – 4,5% від загальної кількості досліджуваного корпусу іншомовних слів, із них 76,6% становлять франкомовні слова.

У процесі ототожнювання різних ланок фонологічних систем часто виявляється відсутність в одній із них аналогічної фонemi, і тому виникає необхідність доповнити вихідну систему елементами нової. Як правило, це явище полягає у власному утворенні мови-реципієнта за певним іншомовним зразком [4, 6]. Такі фонemi можуть видозмінювати звуковий лад мови, перетворюючись на її постійні компоненти. На думку М.Д.Нікіфорова [5, 9], іншомовні фонemi слід розглядати не як чужерідні вкраплення, а як інновації в фонологічній системі мови. Саме належність цих елементів до фонемних інновацій впливає на подальший процес фонологічного нормування лексичних запозичень.

Систематизуємо частоту випадків вживання іншомовних фонем у табл. 1, де в першому стовпчику зліва представлені фонemi іншомовного походження, які подані за спаданням частоти вживання у фонемній

структурі запозичень; у другому та третьому стовпчиках подано абсолютну та відносну частоту випадків вживання іншомовних фонем; у четвертому – наведені приклади запозичень.

Таблиця 1

Частота вживання іншомовних фонем у фонемній структурі запозичень в аспекті британської вимовної норми

№ п/п	Фонема	Випадки вживання іншомовних фонем у корпусі експериментального матеріалу		Приклади слів
		Абсолютна частота	Відносна частота, (%)	
Голосні фонем				
1	ɔ̃	32	64%	<i>croissant</i> (фр.) /'kwæs ɔ̃/
2	œ̃	5	10%	<i>bien-pensant</i> (фр.) /,bjœ̃ 'pɔ̃s ɔ̃/
3	ɛ̃:	1	2%	<i>vingt-et-un</i> (фр.) /,vænt ei 'ɛ̃:/
Приголосні фонем				
4		12	24%	<i>echt</i> (нім.) /ext/
	Усього	50	100%	

Найбільш уживана фонема /ɔ̃/ (64%) цієї групи запозичень відповідає французьким налізованим фонемам /ɑ̃/, /œ̃:/, наприклад: *virement* (фр.) /'viə mɔ̃/ - Fr /viɛ mɑ̃/; *langue* (фр.) /lɑ̃g/ - Fr /lɑ̃:g/.

Розглянемо специфіку фонемної структури запозичених слів, що містять іншомовні фонем, з точки зору довжини слова у фонеммах [12, 9; 6, 119; 10, 9]. Вивчення довжини слова й частоти фонем розглядається в сучасному мовознавстві як один із параметрів фонемної структури слова [9, 38; 12, 9]. Фонемна структура лексичних запозичень за критерієм довжини слова та сполучуваності фонем досліджується нами у вигляді канонічної форми (КФ), де замість конкретної голосної фонем вживається символ V (англ. *vowel* – голосна фонем), а замість приголосної – C (англ. *consonant* – приголосна фонем). Отримані нами результати відносно частоти досліджуваних одиниць дають підставу виокремити ядро, що охоплює високочастотні одиниці (75%) та периферію (10%) – низькочастотні одиниці експериментального матеріалу [9, 165]. За нашими спостереженнями, фонемна структура досліджуваних запозичень охоплює слова з п'яти (24,45%), трьох (17,78%), семи (17,78%), десяти (13,33%) фонем, які разом складають 73,34% слів матеріалу спостереження. Результати кількісних підрахунків свідчать, що до експериментального матеріалу не входять слова, які налічують менше ніж 3 фонем й більше ніж 11 фонем (1 лексема у матеріалі дослідження). Таким чином підтверджується відома статистична

закономірність, коли мінімальні й максимальні величини виявляють незначну частоту, а середні – найбільш частотні [12, 41-42; 6, 119].

За моделюючою силою КФ нами виділені 20 ядерних структур, що складають фонетичну будову лексем-запозичень: CVC – /raɪx/ *Reich* (нім.), VCC – /ext/ *echt* (нім.), VCV – /eɪ 'lɔ̃/ *elan* (фр.), CCV – /blɔ̃/ *blanc* (фр.), VCCVC – /ɔ̃ 'brɔs/ *en brosse* (фр.), CCVCV – /'kwæ s ɔ̃/ *croissant* (фр.), CVCVV – /'pet i ɔ̃/ *petillant* (фр.), CVCCV – /,mɔ̃z 'tu:/ *mangetout* (фр.), CVCVC – /'ti:ʃ ək/ *Taoiseach* (ірл.), CCVCVCV – /,bjæ 'pɔ̃s ɔ̃/ *bien-pensant* (фр.), VCCVCVC – /ɪn 'su: s ɔ̃s/ *insouciance* (фр.), CVCCVCV – /lɔ̃g də 'ʃa:/ *langue de chat* (фр.), VCCCVVCV – /'ʊə ʃpra:x ə/ *Ursprache* (нім.), CVCVCVCVCC – /,pæl eɪ də 'da:n^{ts}/ *palais de danse* (фр.), CCCVCCVCVC /'ʃprex gə ˌzæŋ/ *sprechgesang* (нім.), CCVCCCVVCV – /'ʃprex ˌstɪm ə/ *sprechstimme* (нім.), CVCVCCVCCV – /,fæ də 'sjek lə/ *fin de siècle* (фр.), VCVCVCCCVCC – /,em i nɔ̃s 'gri:z/ *eminence grise* (фр.), VCCVCCVCCV – /,ɔ̃m buəz 'wa:z mɔ̃/ *ebourgeoisement* (фр.).

За нашими спостереженнями, поєднання фонем у запозиченнях неповністю слідує законам симетрії, яка є характерною рисою фонемних структур питомих слів англійської мови [9, 75; 12, 14]. Хоча перевага віддається симетричному розподіленню голосних і приголосних фонем у запозичених словах нашої картотеки, і кількість симетрично побудованих КФ (60,71% ЛО) переважає, однак фіксуємо досить великий відсоток (39,29%) фонемних структур з відхиленнями від симетричної будови КФ. Ця характеристика маркує такі слова як іншомовні ЛО, що знаходяться в процесі фонологічного освоєння. Кількісне співвідношення фонем у слові вказує на перевагу приголосних фонем над голосними – 60,64% проти 39,36%. Величина консонантного коефіцієнта [10, 16] дорівнює 1,5 і повністю відповідає правилам англійської мови, де на кожні три приголосні припадає по дві голосні (КК = 1,5) [Там само].

Аналіз фонемної структури досліджуваних запозичень свідчить також про фонотактичні особливості, які не властиві фонологічній системі англійської мови, а саме незвичні розміщення або сполучення голосних та приголосних фонем. Так, наприклад, 9,52% франкомовної лексики нашого дослідження складають слова з уживанням довгого голосного в кінцевій ненаголошеній позиції: *dressage* (фр.) /'dres ɑ:z/, *fuselage* (фр.) /'fju:z ə lɑ:z/. Іншомовні слова з незвичними для англійської мови сполученнями фонем становлять 4,58% від загальної кількості досліджуваного корпусу слів. Ця іншомовна лексика складається з одиниць, що є запозиченнями з французької, німецької, латинської, китайської, японської, корейської, італійської мов, а також санскриту та хінді.

Випадки вживання сполучення фонем, які не притаманні фонотактичній організації англійської мови, систематизуємо в табл. 2, де в першому стовпчику відображено кількість випадків сполучення фонем, у

другому стовпчику подано їхнє відсоткове співвідношення за спаданням частоти, у третьому наведені приклади запозичень.

Таблиця 2

Частота вживання сполучень фонем у складі лексичних запозичень, невластивих фонотактичній організації англійського слова

№ з/п	К-сть випадків сполучень фонем	% від загальної к-сті випадків сполучень фонем	Сполучення фонем та приклади слів-ілюстрацій
1	1	42, 7% (38)	drwa:-; tsu:-; swa:-; -twi:- <i>droit de seigneur</i> (фр.) / ₁ drwa: də seɪn 'jɜ:/ <i>tsutsugamushi</i> (яп.) / ₁ tsu:ts əg ə 'mu:ʃi/ <i>soigné</i> (фр.) / ¹ swa:n jeɪ/
2	2	15,73% (14)	gwa:-; pwi:-; zwi:-; pwæ- <i>guacamole</i> (ісп.) / ₁ gwa:k ə 'məʊli/ <i>puissance</i> (фр.) / ¹ pwi:s ðs/ <i>zwieback</i> (нім.) / ¹ zwi: bæk/
3	3	16,85% (15)	ʃwə:-; swa:-; kwi:- <i>schwartzschild</i> (нім.) /ʃwɔ:ts ʃɪld/ <i>swami</i> (хінді) / ¹ swa:m i/ <i>cui bono</i> (фр.) / ₁ kwi: 'bəʊn əʊ/
4	4	8,99% (8)	kwa:-; vwa:- <i>Cointreau</i> (фр.) / ¹ kwa: ntr əʊ/ <i>voila</i> (фр.) /vwa: 'la:/
5	6	6,74% (6)	kwæ- <i>Kuomintang</i> (кит.) / ₁ kwəʊ mɪn 'tæŋ/
6	8	8,99% (8)	mb- <i>bombe</i> (фр.) /bɒm bɒmb/
	Усього	100% (89)	

Одиничні випадки вживання сполучення фонем, не властивих англійській мові, складають переважну більшість – 42,7%. Слід зазначити, що досліджувані слова є запозиченими з найбільш поширених європейських мов, з якими, як правило, обізнані британські мовці. Іншомовні ж слова з азійських мов найчастіше позначають нові незнайомі поняття в мові-реципієнті, а тому можуть вимовлятися за іншомовним зразком. В обох випадках ця група іншомовної лексики знаходиться в процесі фонологічного освоєння.

Взагалі, фонемній структурі досліджуваних запозичень притаманна *фонемна субституція*, тобто заміна одного звуку іншим, коли в мові, що запозичує, немає звуку, що відповідав би звукові мови-джерела запозичення

[11, 432]. Наприклад: *alla breve* (іт.) /æɫ ə 'breɪv i/ – It /,al la 'bre: ve/; *astrakhan* (рос.) /æs trə 'kæɪn/ – Russ /'as trə xən^ɪ/; *schadenfreude* (нім.) /'ʃa:d ʔn ˌfrɔɪd ə/ – Ger /'ʃa:d ʔn ˌfʁɔyd ə/.

Отже, фонемна структура більшості іншомовних слів експериментального матеріалу підлягає дії законів фонологічної системи англійської мови-реципієнта. Фонемній структурі лексичних запозичень нашого матеріалу спостереження одночасно притаманні риси мови-джерела (наявність іншомовних фонем, фонотактичні особливості) та риси мови-реципієнта (довжина слова у фонемах, кількісне співвідношення голосних та приголосних фонем). Прискорення або уповільнення фонологічного нормування цих іншомовних лексем може залежати від частоти їхнього вживання в мовленні.

Акцентно-ритмічна організація іншомовних слів БВ розглядається визначенням акцентних типів та структур [13, 149-150]. Різниця в ступені наголосу, послідовне розподілення головного й другорядного наголосів, різна кількість наголосів у слові – утворює *акцентні типи слів* (АТ), а розподіл наголосів по складах утворює *акцентні структури слів* [там само]. Із 11 чинних акцентних типів, які складають фонетичну будову англійської мови, лише два АТ, беруть участь у формуванні акцентних структур досліджуваного корпусу іншомовних слів, а саме: 1) „головний наголос” /'--/ наприклад: *diktat* (нім.) /'dɪkt æt/; 2) „другорядний + головний наголос” /₁'-'/, наприклад: *ratatouille* (фр.) /,ræt ə 'twi:/. Домінуючим є тип „один наголос” у слові, який складає 64% від загальної кількості запозичень. АТ „другорядний + головний наголос” охоплює 27,8 % досліджуваних запозичень.

Складова організація запозичень визначається словами від 1 до 7 складів. При цьому дво- й трискладові слова складають переважний відсоток – 73,26% , від загальної кількості іншомовних лексем. Найменший відсоток складають запозичення у сім складів – 0,09%. Розподіл іншомовної лексики нашого експериментального матеріалу за довжиною слова в складах відповідає закономірностям англійської мови, де найбільш поширені слова із середньою складовою довжиною [13, 52-56].

Специфічна риса фонемної та акцентної структур запозичених слів, за даними нашого дослідження, виявляється у вільному фонемному варіюванні (ВФВ) або варіюванні місця та ступеня словесного наголосу у межах цих структур, коли в результаті заміни однієї фонемі на іншу в одній і тій же позиції/зміни місця наголосу утворюється не нове слово, а модифікація фонетичної структури одного і того ж слова [8, 167]. Загальна кількість запозичень, які мають модифікації фонемних структур в складає 544 іншомовні лексеми – 52,96% від загальної кількості експериментального матеріалу. Із цієї кількості виділено 866 випадків варіювання голосних та приголосних фонем. Більшу половину лексичних одиниць складають

запозичення, що мають два варіанта вимови –58,27% (317 ЛО). У ході дослідження не виявлено більше ніж 8 варіантів вимови іншомовних слів, отже вони розподіляються в межах від двох до 8-и варіантів.

Домінуючим засобом утворення варіантів фонемних структур іншомовних слів є вокалізм. Вільне варіювання голосних фонем утворює фонемні варіанти 374 лексем або 68,75% ЛО нашого дослідження, наприклад: *burr̄ito* (ісп.) /b̄ə'ri:t əv bu-/; *bonsai* (яп.) /'b̄ɒn sai 'b̄əʊn-/; *vedette* (фр.) /v̄ɪ 'det ve-/ . ВФВ забезпечується лише приголосними у фонемній структурі 53 запозичень або 9,74% іншомовних слів, наприклад: *dinghy* (хінді) /'d̄ɪŋ i -gi/; *maestoso* (іт.) /mai 'st̄əʊs əv -'st̄əʊz-/; *verbotten* (нім.) /f̄ə 'b̄əʊt ən v̄ə-/ . Варіювання голосних і приголосних фонем в одній і тій лексемі відбувається у 117 запозичень або 21,51% ЛО, наприклад: *frottage* (фр.) /'fr̄ɒt ɑ:z -ɪd̄z/; *mangetout* (фр.) /,m̄ɒndz 'tu: ,m̄ɑ:ndz-, ,m̄ɔ̄z-/; *samosa* (урду) /s̄ə 'm̄əʊs ə s̄æ-, -'m̄əʊz-/ . Варіювання голосних фонем у 3,08 разів перевищує варіювання приголосних фонем. У сегментній організації слова голосні фонемні елементи є менш закріпленими елементами ніж приголосні, що й сприяє їхній участі в різноманітних процесах у фонемній структурі слова [7, 12].

Варіювання акцентних структур запозичень відбувається у 4,2 рази рідше порівняно з варіюванням їхніх фонемних структур. Загальна кількість досліджуваних іншомовних слів, які мають формальні модифікації акцентних структур нараховує 130 лексичних одиниці – 12,42% від загальної кількості досліджуваних запозичень. Переважна частина слів, які беруть участь у варіюванні – це французькі запозичення – 78 ЛО. У варіюванні акцентних структур АВ беруть участь два АТ: 1) „один наголос” у слові /-'/, який дає 76,15% від загальної кількості випадків акцентного варіювання; наприклад: *maquis* (фр.) /m̄æ 'ki: 'm̄æki:/ 2) „другорядний + головний наголос” у слові, що складає 23,85%, наприклад: *saboteur* (фр.) /,s̄æb ə 't̄z: 's̄æb ə t̄z:/ .

Варіювання акцентних структур досліджуваних запозичень головним чином визначається тенденцією зберігання розстановки наголосу оригіналу. За даними нашого дослідження, у 52,31% іншомовних слів акцентна структура наближена до слова-етимона в основному варіанті вимови. Прагнення мовців зберегти оригінальне звучання запозичених лексем свідчить про підвищений інтерес до мовної культури суспільства, володіння іноземними мовами та розширення контактів. Окрім того, висока активність франкомовних слів у процесах акцентного варіювання уповільнює адаптацію запозичень до фонологічної системи англійської мови. Таке явище пояснюється ґрунтовними знаннями британців французької мови та певними соціокультурними, історичними стосунками, що склалися між країнами.

Отже, процес фонологічної асиміляції лексичних запозичень в британській кодифікованій вимовній нормі демонструє наступні особливості: а) наявність іншомовних фонем та фонотактичних особливостей у фонемній структурі запозичень, які не властиві фонологічній організації англійської мови; б) співіснування в межах норми фонемних та акцентних варіантів іншомовних слів. Це свідчить про уповільнення процесу фонологічного освоєння в британському варіанті англійської мови запозичень з найбільш поширених мов світу або добре відомих носіям, тобто можна зафіксувати тенденцію до часткової асиміляції фонетичної структури таких запозичень. Урахування цієї тенденції сприятиме глибшому розумінню асимілятивних процесів, що відбуваються в аспекті британської вимовної норми при використанні англійської мови як *lingua franca* та практиці її навчання як іноземної.

БІБЛІОГРАФІЯ

1. Колесникова М.С. Фонетическая ассимиляция иноязычных слов в современном немецком литературном языке (на материале лексикографического анализа): Автореф. дис. ... канд. филол. наук: 10.02.04/ПГПИИЯ. – Пятигорск, 1986. – 16 с.
2. Комар Л.В. Фонологічне нормування запозичень в американському та британському варіантах англійської мови//Матеріали II міжвузівської конференції молодих учених "Сучасні проблеми та перспективи дослідження романських і германських мов і літератур". – Донецьк: ДонНУ. – 2004. – С. 155-157.
3. Комар Л.В. Варіювання фонетичної структури іншомовного слова як специфічна риса його фонологічного освоєння (на матеріалі британської вимовної норми)// Нова філологія: Зб. наук. пр. – Запоріжжя: ЗНУ, 2005. – №2 (22). – С. 53-59.
4. Курченко Л.М. Сучасні тенденції асиміляції англоамериканських запозичень у студентському соціолекті німецької мови (соціолінгвістичний аспект): Автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.04/Київськ. ун-т. – К., 1994. – 21 с.
5. Никифоров Н.Д. Консонантная структура иноязычных слов в современном немецком языке: Дис. ... канд. филол. наук: 10.02.04. – Одесса, 1987. – 199 л.
6. Паращук В.Ю. Фонематическое варьирование в структуре лексики английского языка (на материале лексикографических источников): Дис. ... канд. филол. наук: 10.02.04. – К., 1988. – 217 л.
7. Паращук В.Ю. Фонематическое варьирование в структуре лексики английского языка (на материале лексикографических источников): Автореф. дис. ... канд. филол. наук: 10.02.04/Киевск. гос. пед. ин-т иностр. яз. – К., 1989. – 20 с.
8. Паращук В.Ю. Зміни в кодифікованих вимовних нормах сучасної англійської мови//Наукові записки Кіровоградського держ. пед. ун-ту імені Володимира Винниченка. Сер. Філологічні науки (мовознавство). – Кіровоград: РВЦ КДПУ ім. В. Винниченка. – 2000. – Вип. 26. – С. 165-175.
9. Перебийніс В.С. Кількісні та якісні характеристики фонем сучасної української мови. – К.: Наукова думка, 1970. – 272 с.
10. Петровская Н.М. Фонемная структура слова в текстах разных стилей (на материале английского языка): Дис. ... канд. филол. наук: 10.02.04. – Луцк, 1996. – 201 с.
11. Справочник лингвистических терминов/Д.Э. Розенталь, М.А. Теленкова. – М.: Просвещение, 1972. – 495 с.
12. Слипченко Л.Д. Фонемная структура лексики английского языка: Дис. ... канд. филол. наук: 10.02.21. – К., 1974. – 180 с.

13. Торсуев Г.П. Вопросы акцентологии современного английского языка. – М.-Л.: Изд-во Акад. наук СССР, 1960. – 92 с.
14. Bliss A.J. A Dictionary of Foreign Words and Phrases in Current English. – London: Routledge and Kegan Paul, 1977. – 389 p.
14. Cambridge English Pronouncing Dictionary/Originally compiled by D. Jones. – 17th ed./Edited by P. Roach, J. Hartman and J. Setter. – Cambridge: University Press, 2006. – 599p.
15. Longman Pronunciation Dictionary/Compiled by J.C. Wells. – 2d impression. – Harlow: Longman, 2000. – 870 p.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Людмила Комар – аспірантка кафедри германської філології КДПУ ім. В.Винниченка.

Наукові інтереси: проблеми фонетики та фонології англійської мови, теорії мовних контактів.

АКЦЕНТНА НОРМА СУЧАСНОЇ АНГЛІЙСЬКОЇ МОВИ В СИНХРОНІЇ

Станіслава ШАРОВАРОВА (Кіровоград)

У статті уточнюється статус акцентної норми сучасної літературної англійської мови як складової вимовної норми. Висвітлено її мовний і соціо-історичний аспекти та систематизовано сутнісні характеристики акцентної норми.

The status of accentual norm of contemporary standard language as part of pronunciation norm is defined in this paper. Linguistic, socio-historical aspects and essential characteristics of accentual norm are enlisted.

Словесний наголос/СН як особливий просодичний засіб, що організує слово й виокремлює його певний склад/склади, підлягає динамічному розвитку в часі [17] та просторі поліетнічної англійської мови [21]. Саме ця сутнісна риса словесного наголосу пояснює постійну увагу дослідників до проблем акцентології англійської мови.

У наукових працях вивчались функції СН, його акцентні типи та моделі (Г.П. Торсуєв, Г.Н. Васильєв) акцентно-ритмічні моделі інноваційних складних слів (В.О. Бондаренко), закономірності розподілу наголосу в багатоскладових словах різних функціональних стилів (І.І. Вольфсон, Н.Г. Лаврентьєва), тенденції розвитку акцентної структури складних слів (Т.В. Мошніна), динаміка акцентної структури слова в американському варіанті англійської мови (Т.О. Дацька), акцентна варіативність в діахронічному аспекті (Є.І. Єнгель), акустичні характеристики СН і специфіка їхньої взаємодії у наголошеній та ненаголошеній позиціях (Т.О. Бровченко), акцентні варіації в американському та британському варіантах англійської мови (В.І. Артёмов, Т. Berg). Однак, дотепер відсутнє загальноприйняте визначення акцентної норми та частково висвітлені її провідні ознаки.

Мета статті полягає у виокремленні та систематизації сутнісних характеристик акцентної норми сучасної літературної англійської мови. Досягнення поставленої мети вимагає вирішення наступних завдань:

уточнення статусу акцентної норми та її взаємозв'язку з кодифікацією, виведення типології ознак акцентної норми.

Норма є обов'язковим атрибутом будь-якої літературної мови [5, 5]. Термін «норма» походить від латинського *norma*, що означає «правило, зразок» [20, 898]. З філософської точки зору, норма є приписом, зразком поведінки або дії, мірою оцінки [23]. Норма введена до парадигми лінгвістичних досліджень у працях представників Празького лінгвістичного гуртка Б. Гавранека, В. Матезіуса, Й. Вахека, А. Едлічки, які розглядали її як внутрішньомовну категорію, наголошували на її об'єктивному характері, відзначали особливості співвідношення норми з узусом [6, 339]. Відштовхуючись від сосюрівської ідеї про протиставлення мови й мовлення, Е. Косеріу першим запропонував дихотомію „система – норма” й обґрунтував лінгвістичний характер норми [10, 147].

На часі існує низка визначень мовної норми, в основу яких закладені різні сторони та характеристики цього складного поняття. Мовна норма може бути визначена як чинні в певний час в певному мовному колективі та обов'язкові для всіх членів колективу засоби мови [8, 8; 5, 56], як загальноприйнята в певній мові реалізація можливостей системи [2, 21], як сукупність стійких, традиційних реалізацій мовної системи, відібраних та закріплених у процесі суспільної комунікації [12, 337], як сукупність правил/регламентацій, що впорядковують використання мовних засобів у мовленні індивідів [1, 42]. Окрім того, мовна норма має дві сторони вираження: *імпліцитну*, коли вона виступає у вигляді зразка, або, точніше, текстів, які вважаються зразковими, та *експліцитну* [8, 11], яка формулюється для носіїв мови в кодифікації [16, 166]. Остання охоплює фіксацію об'єктивно існуючої мовної норми, сформульованою у вигляді правил в авторитетному лінгвістичному виданні, та адресована всім членам мовного колективу [8, 11].

Складність виведення адекватного визначення норми зумовлена двобічною сутністю норми – її взаємовідносинами з системою та узусом [16, 26]. Р.Р. Каспранський описує співвідношення мовної системи та норми у вигляді двох кіл: внутрішнє коло символізує систему, а зовнішнє – норму, при цьому вихід із системи на рівень реалізації можливий лише через сферу норми [9, 12]. Норма внутрішньо зумовлена системою мови, і з усіх мовних можливостей, закладених у системі, в нормі реалізується лише їхня незначна частина [2, 21]. Мовна норма ґрунтується на узусі, мовленнєвій звичці [4]. Кодифікована мовна норма офіційно узаконює узус (або в деяких випадках не приймає його).

Типом мовної норми є *вимовна норма*, одне із загальновідомих визначень якої описує її як оброблену вимовну форму єдиної літературної мови, що підкоряється певним законам та правилам, і тому прийнята (імпліцитно) в певному мовному колективі [24, 44]. Існують різні терміни на позначення норми на рівні звукової будови мови. Для вітчизняної

лінгвістичної традиції загальнозживаними є «орфоенічна норма», «літературна вимова», в зарубіжній традиції частіше використовується термін «вимовний стандарт»/“*pronunciation standard*”. Часто ці терміни вживають синонімічно [24, 44].

Вимовна норма інкорпорує два близьких, але не ідентичних поняття – *орфоенію* й *орфофонію* [5, 27]. *Орфоенія* охоплює правила, що визначають нормативний фонемний склад слів, а *орфофонія* – правила вимови алофонів фонем [5, 27]. Однак звукові характеристики усного мовлення включають не тільки фонемний склад і реалізацію алофонів у конкретних позиціях, а також наголос та інтонацію [3]. З цього випливає, що вимовна норма є складнішим утворенням, вона включає в себе не тільки еталони сегментних, а також супрасегментних одиниць звукової будови певної мови та правила їхнього вживання.

Предметом нашого дослідження є сутнісні характеристики *акцентної норми/АН*, яку тлумачимо як складову вимовної норми, що описує оформлення акцентних структур мовних одиниць: слів, словосполучень та речень. У зв'язку з розрізненням двох функціональних типів наголосу: словесного й фразового [22], АН охоплює еталони акцентних структур слів та правила їхнього вживання, а також правила акцентуації словосполучень і речень. Акцентна норма включає один або декілька можливих способів акцентного оформлення одного й того ж слова, зумовлених певною мовною системою та прийнятих у мовленні на певному історичному етапі розвитку відповідної мови та суспільства, що її використовує [17, 4].

Найбільш експліцитною й об'єктивною формою акцентної норми, як і будь-якої мовної норми, є її *кодифікація*, яка має ретроспективний характер [12, 338] по відношенню до «живої» АН, що функціонує в усному літературному мовленні в синхронії. Кодифікована акцентна норма є сукупністю еталонних реалізацій, що була піддана свідомій фіксації, детальному опису та представлена у вимовних словниках [17, 4].

Виводячи типологію ознак акцентної норми, слід виходити з того, що норма має *об'єктивний*, тобто власне мовний, та «*суб'єктивний*», або соціально-історичний, аспекти [15, 559]. *Об'єктивний (власне мовний аспект)* акцентної норми включає характеристики нормативних реалізацій акцентних структур мовних одиниць. Під *акцентною структурою слова*, услід за Г.П.Торсуєвим, розуміємо певне співвідношення складів слова за компонентами та ступенями наголосу [22, 9]. Узагальнено акцентні структури слів можна представити у вигляді *акцентних типів*, які описують мові моделі розподілу місця та ступеня наголосу в словах, найбільш властиві певній [там само]. Відтак, АН визначає набір еталонних реалізацій акцентних типів та структур слів, і її власне мовні ознаки можна вивести з сутнісних характеристик мовних знаків, найбільш загальними з яких у мовній синхронії вважаються *константність* та *варіативність* [24, 46]. Варіативність є онтологічною рисою мовних одиниць, а процес варіювання

забезпечує поступовий перехід від старої якості до нової, тобто є необхідною умовою мовних змін та, у глобальному розумінні, мовної динаміки [24, 43]. Опис власне мовного аспекту акцентної норми вимагає представлення інвентарю акцентних типів та структур слів як єдино можливих або таких, що мають варіанти, побудовані згідно з акцентними закономірностями мови. Остання характеристика зумовлює *системність* акцентної норми [17, 5].

«Суб'єктивний» (соціо-історичний аспект) акцентної норми пов'язаний з її прийняттям та усвідомленням мовною спільнотою, що її використовує. Цій стороні акцентної норми, на нашу думку, властиві наступні ознаки: *селективність, стабільність, динамізм, соціальність* кожна з яких у свою чергу складається з певних субординативних ознак.

1. *Селективність АН* виявляється у тому, що норма здійснює вибір/відбір еталонних реалізацій по відношенню до структурних потенцій мови та їхніх реалізацій в узусі [15, 560]. Селективність включає *аксіологічність, еталонність, уніфікованість, правильність, обробленість, культивованість та імперативність*.

Аксіологічність норми була запропонована Г.В.Степановим [21, 19] і полягає в тому, що відбір акцентних моделей передбачає, в першу чергу, їхню ціннісну характеристику.

Еталонність АН полягає в тому, що норма є зразком, ідеалом [8, 10; 5], який повинні наслідувати мовці. Успішна реалізація цієї ознаки сприяє культурі мовлення та майбутньому розвитку звукової системи мови [5], крім того, правильне вживання акцентних моделей є показником високого соціального статусу [13, 139]. *Уніфікованість* як ключова ідея напряду прескриптивістів виражається в стандартизації акцентних моделей, протистоянні ідеї стихійного, ненормованого розвитку АН [13, 139]. Ця риса тісно пов'язана з *обробленістю* АН, тобто з відповідністю певним правилам, що є результатом цілеспрямованої діяльності фахівців з відбору найбільш оптимальних акцентних реалізацій нормативного акустичного складу слів [19, 93]. *Правильність* АН ґрунтується на історичній мовній традиції, втіленій в нормі [15, 563], і джерелом правильності для неї постає мова творів письменників, ЗМІ, дані анкетного та живого опитування, наукові дослідження [11].

Культивованість акцентної норми зумовлюється авторитетністю джерел, що її впроваджують в суспільно-комунікативні практики [14, 33]: ЗМІ, закладів освіти, представників елітарної культури етносу [1, 43; 7, 42]. *Імперативність* [4], або загальнообов'язковість АН, полягає у використанні її кодифікованого корелята як зразка, якому мовці підпорядковують свою вимову [17, 4]. Імперативність АН виявляє різну інтенсивність, залежно від сфери комунікації, різних історичних умов, зокрема, певну роль може грати наявність співіснуючих можливостей реалізації, недостатньо диференційованих для носіїв норми [15, 563].

2. Стабільність АН включає такі ознаки: *історична стійкість, традиційність, консерватизм(обмежена варіативність), відносна територіальна одноманітність* [12, 337].

Стійкість акцентної норми в історичному плані дає можливість підтримувати наслідування в акцентному оформленні слів певної мови [17, 5]. Крім того, вона об'єднує покоління мовців, оскільки норма забезпечує наступність культурних та мовних традицій [11]. Проте ця ознака є відносною [Там само], оскільки мова розвивається, допускаючи зміни норми, а відтак, збереження акцентною нормою своєї якості при поступових змінах її окремих правил передбачає періодичне її уточнення, а інколи й перегляд [19, 93]. Провідним способом збереження АН є навчання літературної вимови [17, 5].

Традиційність АН реалізується наявністю найстійкіших, закріплених традицією акустичних засобів [12, 337; 5, 13; 11].

Консерватизм АН спрямований на збереження засобів та правил її вживання, накопичених у певному суспільстві попередніми поколіннями, що забезпечує зрозумілість мовлення [11].

3. Динамізм АН полягає в тому, що акцентна норма може змінитися в межах системи за умови появи нових норм, що поступово витісняють старі, під впливом екстралінгвістичних чинників. Змінність полягає у використанні можливостей, наданих системою, в залежності від учасників, сфери, умов та цілей комунікації [18].

4. Соціальність акцентної норми, як і будь-якої мовної норми, полягає в регулюванні індивідуальної мовленнєвої поведінки [9, 12] та обслуговуванні потреб суспільства найбільш придатними засобами, відібраними та закріпленими в мовленні носіїв мови [14]. Вона включає такі ознаки: *усвідомленість, загальноприйнятність та досяжність*.

Усвідомленість АН, у поєднанні з її *загальноприйнятністю* суспільством виявляється у свідомому визнанні її носіями певної мови як єдино правильної та можливої норми [9, 11; 8, 4; 17, 4; 15, 551]. Мовне спілкування як найприродніша форма суспільної поведінки може бути ефективною лише тоді, коли всі дії будуть відповідати загальноприйнятим нормам в широкому значенні й мовним нормам у першу чергу [9, 11].

Досяжність АН виявляється в наявності в нормі тільки таких правил, які дозволяють їй бути засвоєною всіма користувачами певної літературної мови [Там само].

Відтак, акцентна норма як частина мовної норми охоплює власне мовний та соціо-історичний аспекти. Власне мовний аспект характеризується константністю, варіативністю та системністю. Соціо-історичний аспект виявляє селективність, стабільність, динамізм, соціальність, причому кожна з цих ознак включає субординативні ознаки [Див. табл. 1.].

Таблиця 1

Аспекти та ознаки акцентної норми			
№	Аспект норми	Аспект акцентної норми	Ознаки акцентної норми
1.	Власне мовний		1.1. Константність 1.2. Варіативність 1.3. Системність
2.	Соціоісторичний		2.1. Селективність: 2.1.1. Аксиологічність 2.1.2. Еталонність 2.1.3. Уніфікованість 2.1.4. Правильність 2.1.5. Обробленість 2.1.6. Культивованість 2.1.7. Імперативність 2.2. Стабільність: 2.2.1. Історична стійкість 2.2.2. Традиційність 2.2.3. Консерватизм 2.3. Динамізм 2.4. Соціальність: 2.4.1. Усвідомленість 2.4.2. Загальноприйнятність 2.4.3. Досяжність

Соціо-історичному аспекту акцентної норми властиво значно більше ознак ніж її власне мовному аспекту, що пояснюється впливом великої кількості екстралінгвістичних чинників на норму. Перспективою подальшого дослідження вважаємо опис виокремлених аспектів та ознак акцентної норми на прикладі британського та американського варіантів англійської мови.

БІБЛІОГРАФІЯ

1. Блиндиус Е.С. Об этапности развития нормы // Нормы реализации. Варьирование языковых средств. – Горький: ГГПИ, 1983. – С. 41–48.
2. Богданова Н.В. Живые фонетические процессы русской речи: Учеб.-метод. пособ. по современному русскому литературному языку. – Online: <http://ksana-k.narod.ru/djvu/bogdanova/htm>
3. Бондарко Л.В. Звуковая система языка и произносительная норма. – Online: <http://www.speech.nw.ru/regions/Articles/bondarko.html>
4. Валгина Н.С. Понятие вариантности и её истоки. – Online: <http://www.hi-edu.ru/x-book050/01/title.htm>
5. Вербицкая Л. А. Русская орфоэпия. – Л.: Изд-во Ленинградского ун-та, 1976. – 124с.

6. Гавранек Б. Задачи литературного языка и его культура. Пражский лингвистический кружок. / Сб. статей. – М.: Прогресс, 1967. – С. 310–374.
7. Горбачевич К.С. Вариантность слова и языковая норма: на материале современного русского языка. – Л.: Наука: Ленинградское отд., 1978. – 238с.
8. Ицкович В.А. Языковая норма. – М.: Просвещение, 1968. – 94с.
9. Каспранский Р.Р. Проблемы нормы и нормативности в языкознании // Проблемы нормы и вариативности в реализации высказывания. – Горький, 1990. – С. 3–15.
10. Косериу Э. Синхрония, диахрония и история. (Проблема языкового изменения) // Новое в лингвистике. – М., 1963. – № 3. – С. 143–343.
11. Крысин Л.П. Современная литературная норма и ее кодификация // Имидж. — [Online: http://image.websib.ru/05/text_article.htm?233](http://image.websib.ru/05/text_article.htm?233)
12. Лингвистический энциклопедический словарь / Под ред. В.Н.Ярцевой. – М.: Большая Российская энциклопедия, 1990. – 683с.
13. Матюшина В.В. Дискусии о природе языковой нормы в современной американской лингвистике: прескриптивисты и дескриптивисты // Социокультурное варьирование в языке. Сб. научн. трудов. МГЛУ. – М., 2001. – № 452. – С. 135–145.
14. Никипорец-Такигава Г.Ю. Языковая норма в постсоветской социокультурной ситуации – // Язык, сознание, коммуникация: Сб. статей. – М.: МАКС Пресс, 2004. – № 26. – С. 33–38. – [Online: http://www.philol.msu.ru/~slavphil/books/jsk_index.html](http://www.philol.msu.ru/~slavphil/books/jsk_index.html)
15. Общее языкознание. Отв. ред. Серебренников Б.А. – М.: Наука, 1970. – 604с.
16. Паращук В.Ю. Фонематическое варьирование в структуре лексики английского языка: Автореф. дис. ... канд. филол. наук: 10.02.04./ Киевский гос. пед. ин-т языков. – К., 1988. – 217с.
17. Попов В.С. Динамика акцентных норм современного немецкого языка. Автореф. дис. ... канд. филол. наук: 10.02.04. / МПИИЯ им. Мориса Тореза. – М., 1979. – 21с.
18. Прокутина Е.В. К вопросу о языковой норме. – [Online: http://www.tgpi.tob.ru/info/konfer_an_yaz/16.doc](http://www.tgpi.tob.ru/info/konfer_an_yaz/16.doc)
19. Раевский М.В. Опыт определения понятия «произносительная норма» // Нормы реализации языковых средств. – Горький: ГГПИ, 1986. – С. 90–95.
20. Советский энциклопедический словарь. Гл. ред. А.М.Прохоров. 3-е изд. – М.: Советская энциклопедия, 1985. – 1600с.
21. Степанов Г.В. О двух аспектах понятия языковой нормы.// Методы сравнительно-сопоставительного изучения современных романских языков. М., 1966. – С. 14–27.
22. Торсуев Г.П. Вопросы акцентологии современного английского языка. – М. – Л.: Изд-во Академии Наук СССР, 1960. – 91с.
23. Философский словарь. – [Online: www.RUBRICON.com](http://www.RUBRICON.com)
24. Шахбагова Д.А. Фонетическая система английского литературного языка – целостность, устойчивость, вариативность: Дис. ... д-ра филол. наук: 10.02.04. – М., 1986. – 425с.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Станіслава Шароварова – аспірантка кафедри перекладу та загального мовознавства КДПУ ім. В. Винниченка.

Наукові інтереси: актуальні проблеми фонетики і фонології сучасної англійської мови

РОЛЬ СОЦІОЛІНГВІСТИЧНИХ ФАКТОРІВ У ФОНЕТИЧНІЙ ОРГАНІЗАЦІЇ АНГЛІЙСЬКОГО ОФІЦІЙНО-ДІЛОВОГО ДІАЛОГУ

Ганна ЮЩЕНКО (Кіровоград)

Стаття присвячена вивченню ролі соціолінгвістичних факторів у фонетичній організації англійського офіційно-ділового діалогу; зокрема аналізуються модифікації у вимові мовців, зумовлені впливом таких соціолінгвістичних чинників: ступінь офіційності ситуації спілкування, співвідношення соціальних статусів мовців, їх міжкультурна належність, функціонально-прагматична спрямованість мовлення та його емоційно-прагматичний потенціал.

The article is devoted to the analysis of the role of sociolinguistic factors in phonetic organization of the English formal dialogue; modifications in speakers' pronunciation determined by such sociolinguistic factors as the degree of formality of communicative situation, the correlation of speakers' social status, their intercultural belonging, functional-pragmatic loading of speech and its emotional-pragmatic potential are analysed.

Стрімкий розвиток сучасної лінгвістики відбувається на ґрунті системного комунікативно-прагматичного підходу, у межах якого особлива увага надається розгляду соціолінгвістичних особливостей фонетичного оформлення мовлення. Пов'язана з цим тенденція моделювання реальних процесів породження і сприйняття мовлення викликає необхідність пояснення еволюції та варіативного функціонування звукової системи мови в різних соціокультурних ситуаціях спілкування.

Крім того, в умовах розширення міжнародних зв'язків із представниками іншомовних країн особливої значущості набуває проблема адекватного й коректного фонетичного оформлення англійського офіційно-ділового діалогічного мовлення як невід'ємної частини англійського національно-мовленнєвого етикету. Тому, цілком природним є те, що вивчення особливостей фонетичної організації офіційно-ділового мовлення було й залишається предметом численних наукових досліджень (А. Гімсон, Б.А. Жигальов, С.В. Костюк, Д. Кристал, О.П. Крюкова, У. Лабов, С.О. Новицький, М.Д. Путрова, П. Трагил, А.Д. Швейцер, Т.І. Шевченко та ін.). Проте потреби ситуативно детермінованої мовленнєвої комунікації висувають на перший план питання теоретичного обґрунтування та експериментального дослідження специфіки впливу низки соціолінгвістичних факторів на існуючу варіативність фонетичних засобів реалізації англійського діалогу в офіційно-діловій сфері.

У зв'язку з цим, нами було проведено експериментально-фонетичне дослідження соціолінгвістичної варіативності просодичного оформлення англійського діалогу в офіційно-діловій сфері спілкування, одним із завдань якого було виявлення фонетичних модифікацій у вимові мовців, зумовлених впливом соціокультурних чинників, що, власне, і є метою цієї статті. При цьому для вирішення завдань започаткованого дослідження було

обґрунтовано класифікацію соціолінгвістичних і функціонально-прагматичних ознак актуалізації аналізованих діалогів, яка показала, що для досягнення поставленої мети необхідним і достатнім мінімумом мають бути такі ознаки вказаної класифікації: ступінь офіційності ситуації спілкування, співвідношення соціальних статусів мовців, міжкультурна належність комунікантів, функціонально-прагматична спрямованість мовлення та його емоційно-прагматичний потенціал.

Матеріалом дослідження слугував експериментальний корпус діалогічних текстових фрагментів із лінгафонних інтерактивних курсів та відеокурсів англійської мови. Загальний обсяг матеріалу експериментально-фонетичного дослідження склав 183 діалоги. Відібраний експериментальний матеріал був представлений для аудитивного аналізу. Аудитивний аналіз було побудовано за традиційною схемою. На першому етапі аналіз виконувався групою аудиторів-інформантів, яким було запропоновано встановити природність звучання експериментального матеріалу; його відповідність сучасній нормі вимови англійської літературної мови; коректність впровадженої класифікації. На другому етапі перед 4 кваліфікованими викладачами-фонетистами було поставлено завдання виявити перцептивні характеристики досліджуваних фрагментів діалогів.

Таким чином, під час актуалізації експериментального корпусу діалогів аудитори фіксували модифікації у їхній фонетичній організації, спричинені впливом соціолінгвістичних факторів, як на сегментному, так і надсегментному рівнях. При цьому варіативність фонемних реалізацій пояснювалася, передусім, ступенем офіційності комунікативної ситуації, співвідношенням соціальних статусів мовців та їхньою належністю до різних культур. У свою чергу, до факторів, що впливали на ступінь варіативності параметрів надсегментного рівня – мелодики, гучності, темпу, ритму, особливостей розмежування інтонаційних груп – аудитори, крім зазначених вище, відносили також емоційно-прагматичний потенціал мовлення і його функціонально-прагматичну спрямованість.

Проілюструємо викладене прикладами, в яких аудитори відзначали модифікації у вимові мовців, зумовлені впливом соціолінгвістичних факторів. Згідно з результатами аудитивного аналізу варіативність фонемних реалізацій виражається, здебільшого, у відносно чіткій артикуляції, характерній для підвищення ступеня офіційності ситуації спілкування, при нерівному соціальному статусі мовців та їхній різній соціокультурній належності. Це підтверджується також і тим, що важливою стильовою рисою офіційно-ділового мовлення є його точність [4, 24; 5, 48], яка виявляється, перш за все, в акуратній та чіткій вимові, ретельній артикуляції звуків, так званому "вишуканому коді" [7, 52], тобто в униканні редукації голосних, асиміляції приголосних, випусканні звуків та інших фонетичних процесів, властивих зв'язному мовленню. У наступних прикладах аудиторами була відзначена надзвичайно чітка лабіалізована

артикуляція проривного приголосного /k/ під впливом наступного сонанта /w/, його надмірна аспірація, а також відсутність оглушення типового для останнього, наприклад *quite* [k^hwaɪt], *quick* [k^hwɪk]:

– *Quite.* | 'Don't , worry, | it'll 'come up under , Policy Re , view.|| (*Effective Meetings, 1996, 59*); 'Could we 'have a , quick , word § about the 'sales , conference?|| (*Business Opportunities, 1994, 161*)

Узагальнення даних аудиторів щодо специфіки вимови проривних глухих приголосних /k/, /p/, /t/ свідчить про надмірне напруження в їхній артикуляції та підсилення аспірації при їхньому збігу на стиках слів: *look quite* [lʊk k^hwaɪt], *got to* [gɒt^h tə], *top quality* [tɒp^h 'kwɒlətɪ]. У той час, як, за правилами зв'язного мовлення, один з проривних приголосних повинен відчутно втрачати аспірацію. Це можна простежити в таких прикладах:

– 'You 'look ↑quite 'certain about the , problem.|| (*Business Objectives, 1994, 162*); We've ↘just 'got to ↘do ↘things 'more e`fficiently.|| (*Effective Presentations, 1996, 85*); 'I am 'thinking of 'something 'more`practical.|| ↗Top ↗quality po , tatoes, for e`xample.|| (*Business Venture 2, 1992, 62*)

Доцільно додати, що перцептивне сприйняття точності й чіткості вимови звуків реалізується, здебільшого, завдяки малій швидкості зміни руху ядерного тону, його пологості та відчутної пролонгації, як це проілюстровано в наступних прикладах:

– *Right.* | 'let's get `started , then.|| (*Effective Meetings, 1996, 59*); *Now* | 'is there 'anything , else we 'need to dis`cuss?|| (*Effective Meetings, 1996, 67*); *Good.* | And I've 'got some 'definite ' numbers , now.|| (*Business Opportunities, 1994, 161*)

Поряд з тим, слід зазначити також, що надмірна чіткість вимови може свідчити також про негативні емоції мовців у діалогах з різною функціонально-прагматичною спрямованістю. Наприклад, у наведеному нижче фрагменті перцептивне сприйняття чіткості мовлення реалізується, по-перше, завдяки надзвичайно напруженій артикуляції проривних глухих приголосних /p/, /t/, /k/ та їхній посиленій аспірації у словах “*planned*” [p^hlænd], “*equipment*” [ɪ'k^hwɪpmənt], “*twelve*” [t^hwelv], а по-друге, за рахунок стакатоподібного ритму всього фрагмента, який зазвичай є показником вираження негативних емоцій і високого ступеня емоційного збудження мовця [2, 186]:

– We ↘planned to 'have this e↘quipment in ope↘ration by 'week 'twelve.|| 'What's `gone `wrong? | 'What's `happened?|| (*Business Opportunities, 1994, 166*)

Як бачимо, загальне незадоволення мовця надає його висловленням високого емоційно-прагматичного потенціалу, що виражається експліцитно: використання ковзної спадної шкали та високого спадного термінального тону в першій синтагмі; екстрависокий висотнотональний рівень початку

наступної синтагми; дрібне членування на інтонаційні групи та використання усіченої спадної шкали в двох останніх синтагмах; їх реалізація на середньому підвищеному тональному рівні; наявність високого спадного тону в третій синтагмі та пролонгація сонанта /n/ у слові “*happened*” [hæpnd].

Слід також підкреслити, що високий ступінь офіційності ситуації спілкування визначає мовний контекст ретельного мовлення [6, 309]. Адже для офіційно-ділового мовлення характерна більша увага з боку мовця до мовної форми висловлення взагалі (у порівнянні з умовами функціонування неофіційного мовлення) і, як наслідок, більша “відпрацьованість” стилю. Таке мовлення багатьма сприймається як більш переконливе, вагоме, коректне або як “солідне” оформлення думки. При цьому відомо, що для комунікативних ситуацій, в яких реалізується ретельне мовлення [293, с. 32], характерна свідомо орієнтація на літературну норму, на престижні, правильні форми мовлення. Використання розмовних просторічних діалектних форм в офіційно-діловому мовленні вважається недопустимим. Така тенденція щодо вживання престижних форм зумовлює надмірну правильність мовлення, його *гіперкоректність* [3, 82; 6, 309], що виявляється в занадто чіткому вимовлянні звуків, відсутності редукції голосних й асиміляції приголосних, що можна, наприклад, простежити в мовленні комунікантів, які належать до різних соціокультурних груп. Вказана тенденція характеризується такими ознаками:

1) надретельна вимова задньоязикового велярного приголосного /ŋ/ в суфіксі *-ing*, наприклад *planning* /'plæniŋ/, *publishing* /'pʌblɪʃɪŋ/:

– *We are \planning to ins\tall a , video suite in Mi ,lan| and I'd 'like to 'see the , set-up here.|| (Business Opportunities, 1994, 160); , Yes,| the 'full , nameξ is 'Sony Elec'tronic , Publishing.|| (Business Basics, 1995, 177);*

2) занадто відкрита артикуляція голосного переднього ряду /æ/, його дифтонгізація, наприклад *back* /beæk/, *fax* /feæks/, *chat* /tʃæt/:

– *I'll 'call you 'back to , morrow.|| (Business Basics, 1995, 177); →Is it 'fax in 'clusive?|| (English for Business Activities, 1999, 36); , Well, ξ it was a 'very re ,freshing| and 'stimulating , chat,| but I'll 'have to , leave , right now.|| (English for Business Activities, 1999, 36);*

3) дрижача артикуляція сонанта /r/, наближена до “ротичності” шотландського варіанту вимови, наприклад *sort* /sɔ:rt/, *program* /'prəʊgræm/, *word* /wɜ:rd/, *rural* /'ru:rəl/, *Peru* /pe'ru:/:

– *We →need to 'sort out the , programme.|| (Business Opportunities, 1994, 160); I 'also `wanted a , word| a ,bout our , discount.|| (Business Opportunities, 1994, 164); We 'set `up a vacci'nation , programmeξ in 'rural , villages| in Pe , ru.|| (Business Basics, 1995, 184);*

4) надмірна лабіалізація голосних заднього ряду /u:/, /ɔ:/, як наприклад у словах *two* /tu:/, *order* /'ɔ:də/:

– *Then* | *we can 'fit 'two 'sessions in* | *before 'lunch.* || (*Business Opportunities*, 1994, 161); *I'm 'sorry a 'bout the mis'take in your 'order.* || (*Business Basics*, 1995, 183);

5) надретельна вимова глайду в дифтонгах /aɪ/, /ɔɪ/, /eɪ/, /əʊ/, /aʊ/, наприклад *kindly* /'kaɪndli/, *quite* /'kwɑɪt/, *buy* /baɪ/, *appointment* /ə'pɔɪntmənt/, *toys* /tɔɪz/, *games* /geɪmz/, *take* /teɪk/, *also* /'ɔ:lsəʊ/, *don't* /dəʊnt/:

– *Then* | *'would you 'kindly 'make an a 'ppointment for me?* || (*English for Business Activities*, 1999, 42); *'What about 'children's 'products,* | *'games and 'toys?* || (*Business Basics*, 1995, 182); *I'm 'also ↑quite 'loyal to 'Marks and 'Spencers.* | *If you 'buy 'presents for 'people* | *and they 'don't 'like them,* | *they can 'take the 'things 'back* | *and 'they can ex'change them.* || (*First Insights into Business*, 2001, 164);

6) палаталізація приголосних під впливом наступного голосного переднього ряду /i:/, /ɪ/, /e/, наприклад *Scottish* /'skɒtɪʃ/, *beef* /bi:f/, *live* /lɪv/, *memory* /'meməri/:

– *Ah, 'yes.* | *'Scottish 'beef.* | *'Could you exp'lain the 'word 'tur 'bot'?* || (*Business Opportunities*, 1994, 165); *'That's 'right.* | *I 'live 'here in Ali' cante.* | *'What a 'good 'memory you've 'got.* || (*Business Opportunities*, 1994, 160)

Разом з цим, такі чинники, як низький ступінь офіційності ситуації спілкування, рівні соціальні статуси та середній або високий емоційно-прагматичний потенціал висловлення спричинюють зниження точності вимови, що призводить до модифікації певних звуків і навіть слів на фонемному рівні. Так, у наведеному нижче фрагменті діалогу аудиторі відзначили зниження точності вимови, що виявляється у використанні редукованих реалізацій службових слів та асиміляції приголосних:

– *You 'know that 'Paolo Len 'tini is 'coming on 'Thursday.* ||
 – *I'm 'picking him 'up at the 'station at 'five.* ||
 – *'Yes,* | *I 'know.* | *But I 'think his 'train ar'rives at 'half past 'four,* | *'not 'five.* ||
 – *'Really?* | → *Let me 'check his 'fax.* || ... → *'Yes,* | *you're 'right.* | *He's a'rriving at 'four- 'thirty.* | *I must 'change 'that 'be'fore I for' get.* || (*Business Basics*, 1995, 180)

Як це видно з прикладу, на сегментному рівні зниження точності вимови може виявлятися за рахунок використання редукованої реалізації дієслова “бути” (*I'm, you're, he's*) в результаті елізії голосних /æ/, /ɑ:/, /ɪ/, яка виникає внаслідок прискороного темпу вимовляння в реалізаціях діалогів із середнім та високим емоційно-прагматичним потенціалом. Щодо вимови приголосних, то тут можна простежити такі модифікації: асиміляція

за місцем творення, наприклад “*let me*”, завдяки якій відбувається якісне уподібнення альвеолярного /t/ під впливом наступного губного сонанта /m/ та його повна заміна /lem m/; елізія альвеолярного проривного /t/ під впливом наступного проривного /p/ у сполученнях типу “*that Paolo*”, як наслідок емпатичного виділення “*Paolo*”, що зумовлене необхідністю акцентуації комунікативно вагомого компонента повідомлення тощо.

Відзначимо також, що поява вказаних модифікацій в офіційно-діловому мовленні спричинена необхідністю конденсувати в межах мінімальних мовних одиниць максимум необхідної інформації, тобто однією фразою висловити максимально складну думку за мінімумом затраченого часу. Це пояснюється тим, що в наш час нестримного потоку інформації та обмеженні можливостей спілкування (властивий для ділових людей брак часу) особливо важливим стає вміння точного вибору того оптимального варіанта, який найбільш адекватно виражає потрібний смисл. Іншими словами, під час актуалізації діалогів в офіційно-діловій сфері спілкування спостерігається дія відомого принципу “економії зусиль” [1, 5], який стосується як лексико-граматичних засобів, так і фонетичних.

У той же час, виділення комунікативно вагомого компонента повідомлення в офіційно-діловому мовленні реалізується, здебільшого, завдяки пролонгації голосних. Простежимо цей процес на прикладі розгляду такого фрагмента діалогу:

– *Yes, | I 'see what you mean, | →but ξ I'd like to 'point 'out the ove`rall package they are offering. || (Effective Meetings, 1996, 61)*

В аналізованому висловленні, що реалізоване нижчим за статусом комунікантом, відмічається пролонгація голосного /ɔ:/ у слові ‘*overall*’ [əʊvə'gɔ:ɔ:l], яка відбувається завдяки його виділенню високим спадним ядерним тоном як ключового слова речення та комунікативно вагомого компонента конфліктотвірного фрагмента діалогу, метою якого саме і є визначення проблеми та предмета подальшого обговорення. Емпатичне вимовляння ключового слова інтенсифікується також підвищенням гучності під час його реалізації.

Тенденцію до подовження голосних можна також простежити в діалогах із середнім та високим емоційно-прагматичним потенціалом, особливо в стратегічно-визначальному фрагменті, де емпатичне виділення ключового слова визначає загальну стратегію розмови. Наприклад:

– *But, we've `been through the ↑whole di vision, | and we \haven't come up with ↑anyone `suitable. || (Effective Meetings, 1996, 65)*

Наведений фрагмент є розмовою підлеглої зі своїм начальником. Висловлення підлеглої були кваліфіковані як такі, що мають середній емоційно-прагматичний потенціал та характеризуються експліцитним характером вираження виправдання. В обох синтагмах відзначається наявність високого спадного ядерного тону як засобу інтенсифікації

висловлення, що спричинює подовження голосних у ядерних складоносіях: *been* [bi:i:i:n], *suitable* ['su:u:u:təbl], яке інтенсифікується пологістю та малою швидкістю зміни руху ядерного тону. Зростання емоційної насиченості супроводжується подовженням ядра дифтонга /əu/ у слові “*whole*” [həəəu], на якому реалізується раптове підвищення висоти голосу (Special Rise), та наявністю спадної ковзної шкали в другій синтагмі, яка виділяє підкресленим наголошуванням негативну форму допоміжного дієслова “*haven't*” та спричинює подовження його голосного [hææævnt].

До специфічних засобів забезпечення емоційного забарвлення діалогів із середнім та високим емоційно-прагматичним потенціалом слід віднести також пролонгацію приголосних. Так, у наведеному нижче прикладі вимовлене з високим ступенем аспірації модальне дієслово “*can't*” [k^hɑ:nt] додає висловленню відтінку розчарування та прикрості:

– *And we 'can't give them that § until the e'quipment's in, stalled.||*
(*Business Opportunities, 1994, 166*)

За свідченням аудиторів, пролонгація приголосних, зазвичай, має місце у висловленнях, реалізованих нижчим за статусом комунікантом по відношенню до вищого. Наприклад:

– *I'm 'so sorry,| but it's 'not our \, fault.|| - We dis \like \changing the \schedule as ↑much as `you.||* (*Business Opportunities, 1994, 166*)

У наведеному прикладі алітерований фрикативний /s/ у сполученні “*so sorry*”, крім того подовжений у слові “*sorry*” ['sssɑrɪ], сприяє інтенсифікації вибачення й створенню емоційно-конотативного відтінку досади та щирого жалю. Підкреслення семантичної ваги жалкування актуалізується також за допомогою реалізації висхідно-спадного тону на слові “*sorry*” та наростанні емоційності подальшого висловлення, про що свідчать у другому реченні висока передшкала, спадна ковзна шкала з порушеною поступовістю на слові “*much*” та високий спадний термінальний тон.

Тут варто додати, що зазначені модифікації на сегментному рівні набувають особливо експресивної функції під час їхньої взаємодії із такими надсегментними засобами, як логічний наголос, тональні перепади, сповільнений темп, паузи хезитації. Так, наприклад, у наведеному нижче висловленні, що є власне-заклучним фрагментом діалогу, спостерігається пролонгація сонанта /n/ у сполучнику “*and*” [ənnnd], який оформлюється за допомогою рівного ядерного тону перед паузою вагання, що надає можливість мовцеві додатково продумати висловлене та остаточно закінчити розмову, про що свідчить зниження гучності мовлення:

–→*And § I'll 'find ,out| how many 'people are 'going to ↑each presen, tation.||* (*Business Opportunities, 1994, 162*)

Таким чином, проведений аудитивний аналіз специфіки впливу соціолінгвістичних факторів на варіативність фонетичної організації

англійського діалогу в офіційно-діловій сфері спілкування показав, що розглянуті фонетичні модифікації у вимові мовців, як на сегментному, так і надсегментному рівнях, є зумовленими, насамперед, соціокультурним контекстом ситуації спілкування. Це дозволяє виділити інваріантні риси фонетичного оформлення офіційно-ділового діалогічного мовлення (точність, ретельність), а також певні варіантні характеристики (пролонгація голосних, приголосних), які актуалізуються під впливом низки соціолінгвістичних чинників.

БІБЛІОГРАФІЯ

1. Дворжецкая М.П. Сегментная и просодическая специфика ключевых слов текста // Взаимодействие сегментного состава и просодии текста. – К.: КГИИЯ, 1986. – С. 5–13.
2. Калита А.А. Просодичне вираження смислу англійських висловлень із середнім емоційно-прагматичним потенціалом // Вісник КНЛУ. Серія: Філологія. – Т.7, №1. – К.: Вид. центр КНЛУ, 2004. – С. 182–191.
3. Шевченко Т.И. Социальная дифференциация английского произношения. – М.: Высшая школа, 1983. – 142 с.
4. Шпанова Э.М. Лингвистические особенности официально-деловой речи // Русский язык за рубежом. – 1983. – №5. – С. 21–52.
5. Andrews R.G.H. Written English for Business. – Oxford: Oxford University Press, 1991. – 56 p.
6. Gimson A.C. An Introduction to the Pronunciation of English. – London, New York: Edward Arnold 1991. – 352 p.
7. Trudgill P. Introducing Language and Society. – London: Penguin Books Ltd., 1996. – 79 p.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Ганна Ющенко – викладач кафедри практики германських мов КДПУ ім. В. Винниченка.

Наукові інтереси: проблеми інтонаційної організації мовлення.

РОЗДІЛ V. ФУНКЦІОНАЛЬНА СЕМАНТИКА ЛЕКСИЧНИХ І ФРАЗЕОЛОГІЧНИХ ОДИНИЦЬ

ТЕНДЕНЦІЇ ТРАНСФЕРУ ЛЕКСИЧНОГО ЗНАЧЕННЯ АНГЛІЙСЬКИХ ЗАПОЗИЧЕНЬ У СУЧАСНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ

Ярина БИТКІВСЬКА (Тернопіль)

У статті подаються деякі типи семантичних модифікацій англізмів на ґрунті української лексико-семантичної структури. В основі класифікації лежить теорія транссемантизації Й. Айдуковича.

The article presents a few types of semantic modifications of the English loan-words in line with the Ukrainian lexical-semantic structure. The classification is based on the theory of transsemantization by J. Ajdukovic.

У контексті мовної глобалізації актуальним для вітчизняної лінгвістики є вивчення англомовних запозичень, які на даному етапі є одним із основних джерел поповнення лексичного складу української мови. Цікавим є вивчення семантичної поведінки запозичень на новому мовному ґрунті реципієнта – як зміна значеннєвого навантаження в межах нового лексико-семантичного оточення, так і зворотній вплив на лексичні мікроструктури мови-приймача, організацію її синонімічних та антонімічних рядів тощо.

Змістовим модифікаціям запозичень приділено увагу в працях як зарубіжних, так і вітчизняних мовознавців (Л. Архипенко, Є. Біржакова, Я. Голдованський, Л. Доровських, І. Каминін, О. Муромцева, Л. Сергєєва, В. Сімонок та ін.). Новим у вивченні семантичного засвоєння запозичення є підхід сербського мовознавця Й. Айдуковича, який вводить поняття транссемантизації – процесу регулювання адаптації на семантичному рівні. Відтак виділяє нульову транссемантизацію, яку пояснює як «трансфер семантики із мови-джерела у мову-реципієнт без змін» [5, 193], часткову транссемантизацію, що містить звуження й розширення значення та звуження й розширення значеннєвого поля (нюанси значення), а також двочленну комбінацію (поєднання двох семантичних змін) та тричленну комбінацію (поєднання трьох семантичних змін). Транссемантизація також може бути вільною – коли втрачається семантичний зв'язок з первинним запозиченим значенням, й адаптована запозичена лексема набуває нового, іншого значення, відмінного від моделі з мови-джерела [5, 195]. У нашій розвідці обмежимося найбільш поширеними транссемантичними змінами: нульовою транссемантизацією та частковою транссемантизацією, у якій виділимо звуження / розширення значення та звуження/розширення

значеннєвого поля. Також пропонуємо розрізнити контактосему¹ – мікрокомпонент значення етимону, перейнятий у значеннєве навантаження англїзму, та контактосемему – інваріант значення англїзму, перейнятий із мови-донора.

Семантичну структуру значення англїзму слідом за І. А. Стерніним розглядатимемо як сукупність мікрокомпонентів – сем, виокремлених горизонтальними ланками лексичного значення, зокрема денотативним та конотативним макрокомпонентами [3, 44]. Нам імпонує поділ денотативних сем за рубриками «ядерні» та «периферійні» на узуальні й окаяональні, системні й особистісні, архісеми та диференційні, яскраві та слабкі, експліцитні та приховані, постійні та ймовірні, чіткі та нечіткі тощо [3, 56–69].

Об'єктом дослідження є англїзми новітнього етапу входження в українське мовлення – від 90-их рр. ХХ ст., а також ті, які активізувалися в узусі після тривалого перебування на периферії лексичної системи української мови. Відтак лексикографічна фіксація не є пріоритетною у виборі досліджуваних лексем: аналіз семантичних змін робитимемо як на словникових визначеннях, так і контекстах, що увиразнюють значеннєвий багаж англїзмів.

Найчисленнішу групу становлять англїзми, значення яких перейнято в українську мову без змін, тобто за термінологією Й. Айдуковича підлягають нульовій транссемантизації. У мові-джерелі це, зазвичай, моносемантичні лексеми, позаяк називають нові для суспільства реалії та поняття, що встановились у ХХ столітті.

Зокрема таким є англїзм *мейнстрим*. Попри відсутність лексикографічної фіксації українськими словниками він все частіше проникає в український узус, позначаючи поняття, відтворене у значенні етимону: «переважаюча течія або напрямок діяльності чи впливу» [6]: *Можливо, ще спрацьовує інерція відштовхування від канону соцреалізму, коли трудівників письменницького цеху примушували продукувати типових людей у типових обставинах? У новому історичному контексті це називається елегантніше – «мейнстрим», або головна течія (Дзеркало тижня № 1, 2007). Краса по-українському ... Це страшна, ні, точніше – модна сила! Це рух у мейнстрімі світових фешн-тенденцій, але не космополітично-уніфікованим маршем, а нашою власною, індивідуальною ходою (Дзеркало тижня, № 11, 2006).*

До цього ж типу транссемантизації відносимо перехід значення англїзму *венчурний капітал* від його моделі *venture capital* попри, на перший погляд, різний обсяг їхніх дефініцій у відповідних словниках. Так, у мові-джерелі згадана лексема тлумачиться як «капітал (наприклад, корпоративні чи власні заощадження), інвестований або придатний до інвестування у

¹ Айдукович Й. називає контактосемою будь-яке значення і/чи нюанс значення, що формується у мові-реципієнті під домінантним впливом мови-джерела. [5, 217]

власність нового, незнайомого підприємництва, справи» [6]. В українській мові англійзм *венчурний капітал* зафіксований зі значенням «ризикований, пов'язаний зі значним ризиком (переважно в торгівлі, банківській справі)» [4]. Така відмінність тлумачення свідчить про певний суб'єктивізм у підході до розуміння і визначення лексеми, фактором «неєдності опису» значення [3, 89]. В українських засобах масової інформації натрапляємо на використання цього англійзму із супровідним його поясненням: *Потрібні були нові люди з новим мисленням і новим підходом до інвестування, які погодилися б іти на великі ризики, інвестуючи свої гроші усього лише «під ідею». Інакше кажучи – венчурні інвестори»* (Дзеркало тижня, № 49, 2001); *Жінки не надто охоче займаються підприємництвом, віддаючи перевагу малобюджетним, пов'язаним в основному зі своїм хобі проектам, та й належної кваліфікації для цього не мають. Саме тому з 73 млрд. дол. венчурного (тобто призначеного для інвестування в ризиковані проекти) капіталу на частку корпорацій, очолюваних жінками, 2000 року припало лише 4,9 відсотка* (ДТ, № 9, 2004).

Англійській мові властива субстантивна структура словосполучень, тобто будь-який іменник може вільно вживатись як означення іншого іменника в препозитивній позиції. При адаптації до української мови словосполучення втрачає свою внутрішню форму, функціонуючи в мові-реципієнті як іменник. Прикладом такої лексичної поведінки на новому мовному ґрунті є англійзм *креш-тест* (crash-поломка, сильний удар, зіткнення; test – тест, випробування), який усе частіше використовують у сфері автореклами на позначення «випробування автомобіля на стійкість в умовах зіткнення досліджуваного авто з іншим»: *Витончений, але вагомий дизайн підкреслює потужність та надійність автомобіля, підтверджену лідируючими позиціями у **креш-тестах** Euro NCAP* (Контракти, № 44, 2006)

Полісемантичний етимон рідко входить у мову-приймач у повному обсязі своїх лексичних значень. Об'єктом і метою запозичення, як правило, є найбільш узагальнене, широке значення, чи навпаки: запозичується вузьке значення, похідне від загального значення етимону [2, 255]. Така поведінка виокремлюється за пропонованою класифікацією часткової транссемантизації як звуження значення у кількості.

Так полісемантична модель *marker* тлумачиться як: 1) те, що позначає; 2) мітка, позначення; 3) сигнальний прапорець; 4) боргова розписка; 5) генетичний показник [6]. Словник іншомовних слів ССІС подає тільки одне значення лексеми маркер: «фломастер для кольорового виокремлення в тексті певних елементів (рядків, абзаців)» [4]. Проте зафіксовані контексти свідчать про ширше змістове навантаження англійзму, тотожного першій семемі моделі: *Маємо правоцентристську партію «Народний союз «Наша Україна», яку, незважаючи на її ліберальну основу, все ж можна позначити правим ідейним **маркером*** (Експрес, 3–10.08. 2006); *У змаганні повітроплавців є завдання, коли потрібно якомога влучніше поцілити в*

мішень на землі спеціальним **маркером** (мішечок з піском) з кулі (Карпати. Туризм. Відпочинок, №3, 2006, с.72)

Засвідчені дві семема запозичення в порівнянні з його англійським двійником відносять аналізовану лексему до низки англізмів зі звуженим значенням.

Кожна мова є віддзеркаленням ментальності народу, національного світогляду. Словам, які входять до активної лексики однієї мови, заледве можна знайти відповідники в іншій, які однак не матимуть того емоційного, оцінного чи іншого прихованого навантаження. Зокрема англійська лексема *loser*, що означає: «1) той, хто постійно щось губить; 2) хто нездатний, неспроможний досягти успіху; також щось приречене на поразку або розчарування» [6] і відтак містить оцінювальність у самій номінації, в свідомості пересічного американського носія англійської мови є надзвичайно образливим словом. Це зумовлене американським стилем життя, що асоціюється із великими можливостями і фінансовими успіхами за умови наполегливості і працелюбності та осудом суспільства в разі нездатності чогось досягти. Дихотомія «переможець-невдаха» є виразним відображенням життєвої філософії американської нації у мовленні.

Очевидно, запозичення лексеми *loser* в українську мову спричинене не мовною необхідністю заповнити лакуни власної лексики (існує відповідник *невдаха*), а бажанням перейняти деякі риси американського світогляду як прикладу економічних та інших перемог. Українські лексикографічні джерела не фіксують англізму *лузер*, його змістове навантаження вимальовується в наведених контекстах: 1) *Водночас на ньому стоїть тавро «лузера».* *Значна частина тих, хто проголосував у третьому турі президентських виборів за Януковича, не захоче знову зробити ставку на аутсайдера* (№ 21, 2005). 2) *Нехай усі вони будуть зваженими і відповідальними, і в міжклановій і міжідеологічній боротьбі нехай переможцям буде не соромно за виграш, а лузерам – не страшно від програшу.* *Нехай у новому році жадібності стане трохи менше...* (№ 50, 2004). 3) *Я божеволію, я просто їду з глузду// Ще мить – і я зомлію // Я лідер, а не лузер* (із тексту пісні групи «Крихітка Цахес»).

У поданих прикладах зміст аналізованої лексеми увиразнюється контекстним оточенням. У першому прикладі уточнення відбувається за рахунок синоніма-англізму *аутсайдер* на основі спільної семі «невдаха». Однак, на нашу думку, пейоративна оцінка денотату *аутсайдера* є значно слабшою, ніж в англізму *лузер*. У другому та третьому прикладах пояснення досягається за допомогою конверсивів *переможець* (2) та *лідер* (3).

Зважаючи на тлумачення етимону *loser* та зафіксованих контекстів, англізм *лузер* відносимо до ряду лексем зі звуженим у порівнянні з моделлю значенням.

Активно використовується загалом, застосовується засобами масової інформації жаргонна лексика, зокрема комп'ютерна. У мові-джерелі

дієслово *to click* означає: 1) бити, рухати чи створювати щось клацанням; 2) вибирати, наприклад на комп'ютері, натисканням кнопки на активоване зображення [6]. Англо-український тлумачний словник з обчислювальної техніки, Інтернету і програмування пояснює англiзм *клікати* як «установити курсор миші на об'єкт (або піктограму) і, щоб вибрати його, швидко натиснути і відпустити кнопку миші» [1]. Відтак англiзм *клікати* переймається мовою-реципієнтом зі звуженим значенням у порівнянні з його моделлю.

Розширення значення англiзму в порівнянні з його моделлю відбувається переважно за умови моносемантичності останнього. Зазвичай такі лексеми з'явилися в англійській мові недавно, або ж виокремилися як похідні. Часто це слова, що називають нові явища, наприклад у сфері технологій, суспільних відносин, економіки тощо.

Зокрема моносемантична англійська лексема *Xerox*, яка є торговою маркою, називає (позначає) пристрій для копіювання [6]. В українській мові її двійник *ксерокс*, окрім копіювального пристрою, позначає і саме зображення, одержане за допомогою такого пристрою, ксерокопію [4].

До групи англiзмів із ширшим від моделі значенням віднесли лексему *дайвінг*. До контактосемеми «спортивне й туристичне підводне плавання з аквалангом, маскою і ластами та ін. спеціальним спорядженням» [4] (порівняйте англійське тлумачення «спортивне пірнання під воду або плавання і дослідження під водою» [6]) додалася сема «підводне полювання».

Розширення поля значення відбувається за умов появи в межах контактосемеми не характерних етимону сем, спричинених переосмисленням, суб'єктивним тлумаченням запозичення на новому мовному ґрунті.

Зокрема, до словникового запасу українського мовця поступово входить англiзм *гіпермаркет*, який у спеціальній додатковій літературі значиться як «магазин роздрібної торгівлі площею 5–20 тис. кв. м, розташований поза центром міста. Пропонує товари першої необхідності та різноманітний асортимент товарів non-food (Контракти, № 44, 2006). У мові-джерелі зафіксоване таке визначення англійської моделі *hypermarket*: «дуже великий магазин, що торгує тими ж товарами, що й супермаркет, а також товарами, які зазвичай можна знайти в універмагах». *Супермаркет* відповідно тлумачиться як «великий магазин самообслуговування, що торгує продуктами харчування та господарськими товарами» [6]. На прикладі даних визначень можна припустити, що уточнювальна диференційна сема «розташований поза центром міста» розширює значеннєве поле запозичення.

Об'ємнішим у порівнянні зі значеннєвим навантаженням моделі є англiзм *піар* або *наблік рілейшонз* (*рйлейшнз*). До спільної семі «сприяння встановлення порозумінню й доброзичливості між особистістю,

організацією та іншими людьми за допомогою поширення пояснювального матеріалу, розвитку обміну (інформацією) та оцінки громадської думки» [4] додається семема «відділ інформації комерційного підприємства» та тотожна за змістовим вантажем, однак виокремлена семема «система інформаційних зв'язків влади з громадськістю». Таким чином, англійзм *ni-ap* відносимо до групи англійських запозичень, що при семантичній адаптації розширили поле значення.

З різних аспектів подаються значення англійської моделі *prime-time* та українського двійника *прайм-тайм*. Так, в мові-джерелі згадана лексема позначає 1) час, період, коли глядацька (на телебаченні) чи слухацька (на радіо) аудиторія найбільша; 2) найкращий, найзанятіший час [6]. Натомість українські відповідні словники архісемою виділяють «найдорожчий ефірний час», тлумачать англійзм *прайм-тайм* як «найкращий, найдорожчий і найзручніший час для розміщення і випуску реклами, передвиборчої та іншої агітації на радіо й телебаченні, коли ці передачі охоплюють найбільшу кількість людей; найкращий ефірний час на телебаченні (з 19 до 21 години)» [4]. Відтак можна стверджувати про розширення поля значення як тип часткової транссемантизації.

У мовленні відображається проникнення продуктів американської культури в побут сучасних українців через засоби масової інформації, фільми, товари широкого вжитку тощо. Аналогії, асоціативні зв'язки, залучені в мовній грі, зумовлюють появу нових слів розмовного вжитку. Прикладом може слугувати англійська лексема *goblin* на позначення міфічної істоти – «потворного чи фантастичного ельфа, пустотливого та інколи зловмисного й агресивного» [6]. Пейоративна оцінка, що входить в денотативний компонент значення англійської моделі, витісняє в англійзмі *гоблін* сему «ельф» значно яскравішими семами «потворний» та «злий». Відтак можна стверджувати про певну тенденцію до звуження поля значення аналізованої одиниці: *Вона вже встигла трохи попускати очима бісики якомусь рудому й волохатому гоблінові (це так вона про нього подумала) навпроти... Гоблін виявився не тільки рудим і волохатим, але й, наче дівич, сором'язливим, тому щоразу то опускав, то відводив погляд...* (Ю. Андрухович. «Дванадцять обручів»). *Тут-таки вільно вештається кілька десятків гоблінів у шкірянках, що, заглядаючи тобі в очі, шкіряться: «Журналіст, да?» (ніколи так близько не бачив порожніх очей бандитів)...* (Дзеркало тижня, № 5, 2005).

Таким чином, теорія транссемантизації дозволяє глибше проаналізувати значеннєву структуру англійських запозичень на українськомовному ґрунті – на рівні макро- та мікрокомпонентів значення.

БІБЛІОГРАФІЯ

1. Англо-український тлумачний словник з обчислювальної техніки, Інтернету і програмування. – Вид. 1. – К.: Видавничий дім «СофтПрес», 2005. – 552 с.

2. Биржакова Е.Э., Войнова Л.А., Кутина Л.Л. Очерки по исторической лексикологии русского языка XVIII века. Языковые контакты и заимствования. Изд-во «Наука», Ленингр. отделение, Ленинград., – 1972. – С. 431.
3. Стернин И. А. Лексическое значение слова в речи. – Воронеж, 1985. – 172 с.
4. Сучасний словник іншомовних слів / Уклали: О. І. Скопненко, Т. В. Цимбалюк. – К.: Довіра, 2006. – 789 с.
5. Ајдуковић Јован. Увод у лексичку контактологију. Теорија адаптације русизама. – Белград, 2004. – 364 с.
6. Merriam – Webster’s Collegiate Dictionary. – Tenth Edition. – Merriam-Webster, Incorporated, 2003.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Ярина Битківська – аспірантка кафедри українського та загального мовознавства Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.
Наукові інтереси: лексико-семантична структура української мови, мовні контакти.

ФРАЗЕОЛОГІЧНА ОМОНІМІЯ ТА ФРАЗЕОЛОГІЧНА ДЕАКТУАЛІЗАЦІЯ ЯК ЯВИЩА СЕМАНТИЧНОГО РОЗВИТКУ ФРАЗЕОЛОГІЧНИХ ОДИНИЦЬ

Людмила ВАСИЛЬЧУК (Київ)

У статті дається детальна характеристика фразеологічної омонімії та фразеологічної деактуалізації, які виступають явищами семантичного розвитку фразеологічних одиниць, у цьому полягає її мета. Актуальність нашої наукової розвідки розкривається в потребі дослідження розвитку фразеологічного складу сучасної німецької мови, який відбувається в постійному протиборстві двох основних тенденцій – тенденції перетворень, з одного боку, і тенденції до стабілізації існуючого фразеологічного фонду, з іншого.

The article aims at a detailed characteristics of phraseological homonymy and phraseological deactualization which are considered to be the phenomena of semantic development of phraseological units. The topicality of this research study is determined by the necessity to investigate and depict the development of phraseological structure in modern German which occurs in constant opposition of two tendencies: on the one hand, the tendency towards transformation and, on the other hand, the tendency towards stabilization of the current phraseological stock.

За останні три десятиріччя фразеологічна наука зробила великий крок уперед. У вітчизняному та зарубіжному мовознавстві з’явилася значна кількість серйозних досліджень, присвячених проблематиці фразеології різних мов, зокрема німецької. У численних працях розроблені питання класифікації, структури, семантики, стилістики та розвитку німецьких фразеологічних одиниць [2; 6; 7; 8; 12; 15; 17 та ін.].

Фразеологічна омонімія. Мовне значення взагалі і фразеологічне зокрема характеризуються дифузністю, рухливістю, легкістю придбання нового понятійного змісту, більш актуального для сучасної епохи. Омонімія є явищем семантичного варіювання ФО, під час якого відбувається зміна семантичного інваріанта фразеологізму. Як показує фактичний матеріал, ситуація, яка передається значенням змінного словосполучення, може бути інтерпретована по-різному, може мати декілька логіко-семантичних

аспектів, що виводяться шляхом дедукції з певної ситуації. Подібне явище пояснюється актуалізацією різних потенційних сем, які відіграють суттєву роль у виникненні фразеологічного значення. У зв'язку з цим ФО може мати в процесі мовного розвитку різноманітний понятійний і емоційно-оцінний зміст. Так, у словнику Кампе ФО *zwischen Tür und Angel stecken* реєструється із значенням *in der Klemme stecken, in einer misslichen Lage, zwischen zwei Fällen, unter welchen man wählen soll, sich befinden*. У словнику Вандера та ж сама ФО кодифікується із значенням *eingeklemmt, in Not / oder im Gehen /*. Відбувається поява нового фразеологічного значення, хоча перевага надається першому значенню, про що свідчить зареєстрований в тому ж словнику фразеологізм *zwischen Tür und Angel klemmen / in die Klemme bringen, reinigen/*. У Duden значення ФО *zwischen Tür und Angel* есплікується наступною дефініцією *in Eile, ohne genügend Zeit / für etw. / zu haben, im Weggehen*. Внутрішня форма архаїчного значення даного фразеологізму базується на уявленні про надзвичайну незручність, неприємність становища людини, яка гостро нею відчувається. На аналогічному уявленні побудована внутрішня форма ФО *zwischen Baum und Borke sitzen / stecken / stehen* [1]. Сучасне значення *zwischen Tür und Angel stecken* має внутрішню форму, в основі якої лежить уявлення про те, що біля дверей, поспішаючи, людина, має намір ще щось сказати або зробити. У подібному випадку ми маємо дві внутрішні форми, які створюють різне розшифрування одного й того ж образу, різний мотиваційний підтекст і різні значення однієї мовної форми.

Розходження образних асоціацій у процесі розвитку ФО може бути проілюстроване таким прикладом. Якщо у носія німецької мови на сучасному етапі фразеологічний комплекс *Naare auf den Zähnen haben* викликає асоціації з агресивною, різкою людиною (причому переважно і жінкою), то на початку XIX століття ця ФО асоціювалася з досвідченою людиною, яка має глибокі знання, велику силу, про що свідчить дефініція значення цього фразеологізму в словнику Кампе: *Naare auf den Zähnen haben / ein in seinem Fache erfahrener, geübter Mann sein, viel Kraft, Erfahrung, Kenntnis besitzen /*.

Сучасне значення цього фразеологізму має в основі іншу внутрішню форму. Семантичний розвиток ФО *Naare auf den Zähnen haben* підтверджує системний характер фразеологічної мотивованості / пор. з компонентною групою “*in den Naaren*”, яка вносить до фразеологічної семантики ідею лайки [2, 76]. У наведеному прикладі відбувається перехід від позитивної характеристики особи до негативної. Причини семантичного варіювання у цьому випадку мають системно-семантичний характер. Таким чином, варіювання семантики ФО може торкатися одного або декількох аспектів одночасно. Використання мовних форм позначення предметів, явищ базується, з одної боку, на особливості людської психіки сприймати нове на основі вже пізнаного і, з іншого боку, на прагненні мовної економії.

Розвиток омонімічного значення ФО, що супроводжується деактуалізацією значення, наявного на початку XIX століття, є характерним також для таких фразеологізмів: Campe: eine Gelegenheit vom Zaune brechen / einen nichtigen Vorwand zu einem Zwecke, einer Gewalttätigkeit hernehmen, anführen / – Duden: etw. / einen Streit / Zwist / Krieg o. ä. / vom Zaune brechen / heraufbeschwören, plötzlich damit beginnen /; Campe: ihm brennt die Stelle unter den Füßen / er ist ungeduldig, eilfertig / – Duden: j-m brennt der Boden unter den Füßen / j-m wird es an seinem Aufenthaltsort zu gefährlich / u. a. В останньому випадку розвиток нового, омонімічного, значення супроводжується появою негативної оцінки. Отже, в процесі розвитку фразеологічного складу мови ситуація, що відображається прямим значенням змінного сполучення слів може переосмислюватися в різних напрямках. Спостерігається контраст між відповідними, закріпленими за компонентами ФО значеннями і широкими можливостями образу на позначення комплексних ситуацій або дій [3, 424].

Досліджуваний матеріал показує, що внутрішня форма не може бути ототожненою з образом, покладеним в основу переосмислення. Внутрішня форма входить в образ, є його складовою частиною, але не дорівнює або не прирівнюється до нього / йому. Семантичне варіювання ФО детермінується не лише багатогранністю образів, але й особливістю мислення і психології людини. Ця особливість полягає в оперуванні розпливчастими поняттями та прагматичною загостреністю мови і мислення, що спонукає мовлян кожного разу специфічно виділяти в позалінгвальних об'єктах різноманітні риси. У зв'язку з цим Р.А. Будагов підкреслює, що факт різного сприйняття внутрішньої форми мовних знаків в різні історичні епохи свідчить не лише про рух самих знаків, а й про розвиток людського мислення, що розкривається в історичному становленні семантики одиниць мови [4, 65].

В.Г. Гак розглядає семантичні зміни як загальні закони мовної семантики та ономазіології, які відображають найбільш загальні семантичні закони [5, 79–96]. В основі таких змін значення, як розширення, звуження, перенесення лежать формально-логічні закономірності мислення. Виділяється чотири типи відношень між поняттями: відношення рівнозначності, контрадикторності, підпорядкування, перехрещення. Ці логічні відношення послужили основою успішного вивчення семантичних відношень та їхніх змін в історичній семасіології. Як показали дослідження фразеологічного матеріалу, між значенням змінного словесного сполучення та фразеологічною семантикою спостерігаються перелічені типи формально-логічних відношень [2].

У процесі розвитку в окремих ФО змінюється тип формально-логічного співвідношення між значенням змінного словесного комплексу, з яким генетично пов'язана ФО, та фразеологічним значенням, у чому виявляється динамічність семантичного розвитку ФО. Розвиток контрадикторних відношень між поняттями зумовлює виникнення протилежного значення у

ФО. Так, в основі зареєстрованої в словнику Кампе ФО *etw. ist auf dem besten Wege von der Welt / hat den erwünschtesten Fortgang* / лежать причинно-наслідкові зв'язки. Дешифрування ФО *auf dem besten Weg(e) sein* відповідно до даних Duden відбувається за принципом “розумій навпаки”: *oft iron.: durch sein Verhalten einen bestimmten / nicht wünschenswerten / Zustand bald erreicht haben*.

Подібним є шлях розвитку, внаслідок якого утворюється енантіосемічне значення, наприклад: *Campe: das hat sich gewaschen / das kann sich sehen lassen, das ist so züglich, trefflich / – Duden: sich gewaschen haben / ugs.: von äußerst beeindruckender Art sein / u. unangenehmer Art sein*, що знайшло відображення в прикладах, які ілюструють цю ФО в словниковій статті: *die Klassenarbeit hat sich gewaschen: eine Ohrfeige, Strafe, die sich gewaschen hat*. Семантичний розвиток подібних фразеологізмів, а також окремих вищенаведених (див. ФО *Haare auf den Zähnen haben* та ін.), характеризується зміною знака позитивної оцінки на негативну, що відповідає характерній особливості фразеологічної семантики, яка виявляється в тому, що негативно конотативні поля в фразеології завжди є більшими в кількісному відношенні, ніж поля з позитивною конотацією [6; 7 та ін.].

Ознайомлення з аналізом семантичних зв'язків фразеологізмів у різних авторів свідчить про поглиблений інтерес до з'ясування фактів омонімії [8; 9; 10; та ін.]. Ми вважаємо, що дослідження семантичних особливостей ФО, їхня всебічна характеристика вимагає розгляду цього цікавого явища. Те, що омонімія в сфері фразеології є обмеженою, не викликає заперечень. Однак наведені факти свідчать, що це явище все ж властиве певній частині стійких одиниць.

Фразеологічна деактуалізація. Важливою ознакою розвитку фразеологічної системи є зникнення застарілих фразеологізмів. Теа Шиппан зазначає, що слова зникають разом із зникненням предметів, а також якщо вони замінюються іншими словами, які краще передають означуване, уточнюють його, викликають більш інтенсивні асоціації [11, 207].

До одиниць, які вийшли з ужитку О.О. Дмитрієва відносить перш за все ті з них, які пов'язуються із застарілими реаліями й поняттями. До лінгвістичних причин архаїзації, на її думку, можна віднести появу більш експресивного варіанта чи синоніма, що стали загальноживаними та втрату лексичною одиницею, компонентом фразеологізму одного лексико-семантичного варіанту, на основі якого будується фразеологічний образ [12, 6]. На нашу думку, застаріння понять та реалій не є основною причиною виходу ФО з ужитку. Вірніше, ця причина носить опосередкований характер. Реальні уявлення, що викликали до життя фразеологічний образ, застарівають, і, кінець кінцем, зникають. Цей процес нерідко вабить до себе й поступове застаріння, й зникнення самої ФО, що відображає такі уявлення. У багатьох дослідженнях ФО, які вийшли з ужитку, називаються

архаїчними. Але диференційований підхід до застарілих ФО, їх розподіл на фразеологічні архаїзми та історизми, а також дослідження співвідношення цих одиниць у загальному процесі деактуалізації ФО сприяє, на наш погляд, правильному розумінню тенденції розвитку ФО.

Під деактуалізацією ФО розуміємо процес виходу їх з ужитку, який порушує один або два аспекти фразеологічних знаків. Будемо оперувати такими визначеннями: фразеологічні історизми – мовні одиниці, що позначають застарілі для сучасного суспільства поняття, реалії; фразеологічні архаїзми – одиниці, які є результатом деактуалізації образу, на основі якого відбулося переосмислення. Вони позначають цілком сучасні поняття. Б.О. Ларін вважає втрати фразеології значно більшими від втрати в словниковому складі. Причина цього криється в специфіці семантики ФО, яка якісно відрізняється від лексичної співвідношенням конотації та предметно-логічного значення. При цьому конотативно-прагматичний аспект виступає результатом взаємодії обох планів у значенні ФО – деактуалізованого предметного та актуального образно-переосмисленого [13, 111].

А.Г. Назарян вбачає основну причину деактуалізації ФО не в тому, що застаріває означуване нею поняття, а в тому, що вона втрачає свою актуальність як образно-експресивний засіб вираження на даному історичному етапі розвитку мови [14, 133]. Поділяємо думку автора, враховуючи однак, що вихід ФО з ужитку частково зумовлений застарінням і деактуалізацією означуваного нею поняття [15, 39].

На думку Р.Н. Попова, основною тенденцією у формуванні фразеологічного складу російської мови (та інших сучасних національних літературних мов) є зберігання в ньому усталених сполучень слів, що накопичуються століттями, і особливо тих, яким притаманна образність та експресивність. У цьому автор вбачає незвичайний характер стійкості ФО. Досліджуючи ФО сучасної російської мови з архаїчними значеннями і формами слів, Р.П. Попов приходять до висновку, що фразеологізми, до складу яких входять такі компоненти, підлягають впливові системи мови, що веде до оновлення компонентів ФО. Однак, як він вважає, це сприяє збільшенню кількості варіантів тих самих фразеологізмів і співіснування в сучасній російській літературній мові ФО як з оновленими компонентами, так і з архаїчними їхніми формами [16, 135]. В.М. Мокієнко наголошує на активній ролі, яку відіграли фразеологізми з архаїчними елементами в сучасній літературній мові і на широкому використанні цих зворотів, що свідчить про їхню невинну актуальність. Фразеології англійської мови, відповідно до наслідків дослідження О.О. Дмитрієвої, властиві дві тенденції: оновлення матеріального складу ФО заміною архаїчних елементів, з одного боку, та схильність ФО до різноманітних оновлень, у яких експресивність підтримується завдяки застарілій конструкції або морфологічній формі [12]. В.І. Левинтова та С.М. Вольф дотримуються іншої точки зору, за якою

основному корпусу фразеологізмів не властиве, як це не парадоксально, прагнення до збереження немотивованих одиниць, до перетворення ФО в цілком немотивовані знаки. Існує тенденція до заміни компонентів фразеологізмів або самих ФО структурами, мотивованими в системі мови. Лише відносно небагато фразеологізмів виявляються історичними реліктами. Таким чином, питання про стабільність частини фразеологічного складу в процесі його розвитку вирішується дослідниками не однозначно. Суперечність отриманих дослідниками результатів пояснюється тим, що для різних мов притаманним є різний вплив системи, який зумовлює неоднаковий ступінь збереження фразеологізму і окремих фразеологічних компонентів.

Факт деактуалізації встановлювався відсутністю лексикографічної фіксації в словнику Duden фразеологізмів, зареєстрованих у словнику Кампе.

Серед ФО, які підлягають деактуалізації, нами розглядаються:

1) ФО, що вийшли з ужитку у зв'язку з деактуалізацією того, що позначається / фразеологічні архаїзми/; 2) ФО, які втратили свою актуальність у зв'язку з деактуалізацією позначуваного / фразеологічні історизми; 3) застарілі значення ФО, наявних у мові; 4) члени фразеологічних серій, які вийшли з ужитку.

Застаріння образів, покладених в основу переосмислення ФО, які позначають поняття, що існують у сучасній дійсності, приводить до зниження актуальності цих одиниць і до переходу їх до розряду архаїзмів. У нашому матеріалі архаїзмами є ФО, зареєстровані в словнику Кампе і відсутні в словнику Duden, тобто які вийшли з ужитку на сучасному етапі. Цей же критерій, а саме відсутність лексикографічної фіксації в сучасному словнику Duden став основою ідентифікації фразеологічних історизмів, які виникли внаслідок деактуалізації понять, позначуваних ними.

Фразеологічні історизми відображають у своєму змісті історію, культуру, умови життя німецького народу в минулому. Їм притаманна національно-культурна семантика, до складу якої входять цілі комплекси різноманітних фонових знань. До історизмів належать ФО, значення яких має актуальність лише на певному відрізку історії німецького народу, наприклад: *keine Henne fliegt über die Mauer / man nimmt keinen Leibeigenen in einer Stadt zum Bürger an/*.

Серед застарілих є такі ФО, які не вважаються історизмами, близькі до них за своєю семантикою, оскільки вони відображають поняття, які ще існують у сучасній дійсності, але не такі розповсюджені, як раніше. До них належать ФО, які позначають поняття “катування”: *Campe: auf die peinliche Frage erkennen / kommen /:* знаряддя тортур: *der spanische Mantel / ein hölzernes und schweres Ding, beinahe wie eine Glocke gestaltet, mit einer Öffnung an dem oberen engern und gerundeten Ende, welches einem Verbrecher, damit er es zur Strafe trage, gleich einem Mantel über den Schultern befestigt*

wird, so das der Kopf nur herausragt /; der gespickte Hase / eine mit Stacheln versehene Welle, welche unter dem Rücken dessen, der die Folter gespannt wird, umgehet und denselben aufritzt /; страта: Campe: Hängelbirnen essen / gehängt werden /; Campe: mit des Seilers Tochter Hochzeit halten / gehängt werden /; einen trocken scheren / vom Enthaupten /; Campe: einem einen roten Hahn auf das Dach setzen; danach soll der rote Hahn krähen / der Ausdruck der Mordbrenner, mit welchem sie drohen /. У цих ФО компонентна група der rote Hahn має типовий образ пожежа.

Втратили свою актуальність також такі поняття, як “дуель, володіння шпагою”: Campe: Kugeln wechseln, eine gute Fuchtel führen / mit einem Degen gut züchtigen können /: “забобони”; Campe: sich fest machen / sich durch abergläubige Mittel gegen Schuss und Hieb sichern /; fest sein / auf solche Art gegen Schuss und Hieb gesichert sein /; einem einen Weidmann setzen / ihm einen zauberischen Streich spielen, z.B. dass ihm das Gewehr versage /.

Значно знизилась роль релігії в суспільному житті німецького народу, що призвело до деактуалізації ФО, які мають релігійне забарвлення: Campe: aus der Welt gehen, die Welt verlassen / in ein Kloster gehen /; in eine bessere, schönere Welt übergehen / nach dem Tode, dem Geiste, nach auf einem anderen Himmelskörper verletzt werden /; das Reich der Herrlichkeit / die künftige Glückseligkeit der wahren Gottesverehrer nach diesem Leben /.

Історизмами стали також ФО, які відображають поняття термінологічного походження, пов'язані з ремеслами, сільським господарством, зі старою технологією гірничої справи, судноплавством. Наприклад: Campe: der Zettel hängt an der Schnur / das Leben ist bestätigt /: einen Bock machen / Bergbau: mangelhaften Rost machen /; eine Husche bekommen /wenn einem Bergmann unvermutet ein Unfall zugestoßen ist, in welcher Bedeutung man sonst sagt, er hat eine Ohrfeige bekommen.

Зникнення вищенаведених ФО з фразеологічного складу сучасної німецької мови зумовилося змінами в політико-економічній і соціальній сферах життя німецького народу.

Основну частину фразеологічних деактуалізацій складають фразеологічні архаїзми. Перехід ФО до розряду історизмів зумовлюється екстралінгвальними причинами: архаїзація ФО – результат впливу як лінгвальних, так і екстралінгвальних факторів.

Семантична архаїзація, тобто відмирання окремих значень ФО, стосується фразеологічної архаїзації ФО в цілому. Перехід полісемічних фразеологізмів в моносемічні є результатом динамічних процесів у семантичному розвитку ФО. Наприклад: Campe: einem /einer / den Hof machen /sich bei ihm versammeln, sich zu ihm begeben aus der Höflichkeit, ihm aufzuwarten, einer Dame seine Aufwartung machen, besonders als ein Liebhaber / – Duden: j-m / einem Mädchen, einer Frau / den Hof machen / veraltend, noch scherzh. /; ein Mädchen, eine Frau in galanter Weise umwerben, sich um ihre Gunst bemühen /.

Дослідження фразеологічних архаїзмів являє собою значний інтерес, оскільки фразеологічна архаїзація є одним з найважливіших стимулів зміни та розвитку засобів фразеологічної номінації. Відмирання окремих значень ФО або цілих фразеологічних значень породжує необхідність заміни старої номінативної одиниці новою.

Процес деактуалізації ФО звичайно відбувається завдяки їхньому застарінню, звуженню сфери їхнього застосування. Такі одиниці відходять на периферію фразеологічного складу і стають притаманними одній соціальній або віковій групі носіїв німецької мови. Застарілі фразеологізми неоднакові за ступенем застаріння: одні з них є застарілими /*veraltet*/, тобто вони не використовуються в звичайному мовленні. Інші перебувають на стадії застаріння і є властивими, в основному, для лексики людей старшого покоління /*veraltend*/.

Е.А. Макаєв зазначає, що в діяхронічній лінгвістиці перехідні одиниці займають виключно важливе місце, і динаміка мовного розвитку перш за все і більш за все виявляється в цьому класі одиниць. Наявність у фразеологічному складі проміжних утворень, периферійних елементів, які не належать до стандартних протиставлень і взаємозв'язків, є фактором, що демонструє відкритий характер фразеологічної субсистеми. Наприклад: Duden: *j-m, einer Sache unhold sein / /dichter: veraltend: nicht geneigt, nicht zugetan sein /; auf der Walstatt bleiben / veraltet: im Kampf, im Krieg fallen / u. a.*

Перехід ФО на периферію фразеологічної субсистеми, деактуалізація ФО зумовлені в окремих випадках затемненням мотивування образу ФО, наприклад: Campe: *einem den Geck stechen / ihn zum Besten haben /; aus dem Taue schlagen / widerspenstig, ungehorsam sein, eine unordentliche ausschweifende Lebensart anfangen /; einen zur Bank hauen /; durch Rede eine Ehre vernichten /; Duden: j-n zu Paaren treiben / veraltend: restlos und völlig in die Enge treiben, niederzwingend / in die Flucht / schlagen / u. a.* Втрата мотивування фразеологізмами пов'язана з відкиданням звичаїв, повір'їв, реалій або із забуттям історичних фактів, першоджерел і контекстів, які стали основою переосмислення.

У лінгвістичній літературі демотивацію вважають завершальним етапом розвитку ФО [12; 17]. Проте, аналіз фразеологічних архаїзмів, представлених у нашому матеріалі в значній кількості, свідчить про те, що лише незначна частина фразеологічних архаїзмів "дійшла" до цієї стадії. Отже, демотивація ФО не є основною причиною деактуалізації фразеологізмів. У більшості випадків образні уявлення зберігаються, хоча втрачається їхня актуальність, тому що факти, явища, відображені змінними словосполученнями, втратили свою важливість, злободенність, змінилися суспільні погляди, мовні смаки і звички. Підтвердженням цього положення є такі фразеологічні архаїзми: Campe: *den Wolfspelz anlegen / Gewalt gebrauchen /; alle Fische wegangeln / durch allerlei listig erdachte Mittel sich zu verschaffen wissen / u. a.*

Архаїзація фразеології відбувається в результаті витіснення одних ФО іншими, більш свіжими, які відповідають духові часу і краще відображають специфіку об'єкта найменування. Важливу роль відіграє при цьому суспільна значущість, оригінальність образу, покладеного в основу переосмислення ФО.

Процес витіснення фразеологізмів з мови часто зумовлюється системними факторами. Так, у словнику Кампе ФО *im Trockenen sitzen* кодифікується з значенням *so viel Vermögen besitzen, dass man ohne Sorge leben kann*. Те ж саме значення має ця ФО і на початку ХХ століття. У німецькій мові, за показниками словника Л. Рьоріха в середині ХVIII століття з'являється фразеологізм *auf dem Trockenen sitzen, sein* із значенням *von Mitteln entblösst sein, nicht weiter können*. Тепер ФО *im Trockenen sitzen* перейшла до розряду архаїзмів. А у ФО *auf dem Trockenen sitzen* в ХІХ столітті з'являється ще одне значення *vor einem leeren Glas sitzen, nichts mehr zu trinken haben*. Обидві ФО базуються на конкретних образах: *im Trockenen sitzen* – сидіти в теплі, затишку, тобто бути матеріально забезпеченим; *auf dem Trockenen sitzen* – сидіти на міліні, подібно корабля. Проте внаслідок розвитку “право на існування” дістає друга одиниця з негативною оцінкою. Архаїзація ФО *im Trockenen sitzen* зумовлена внутрішньо системними намаганнями зняти можливу двозначність цих одиниць. У цьому вбачаємо також вияв тенденції до економії мовних засобів, враховуючи, що економія повинна розумітися не тільки як використання коротшого засобу, який добирається мовцем з метою затрати мінімальної кількості зусиль і часу на його промовляння, а й як тенденція, яка забезпечує однозначне розуміння тим, хто слухає.

Значна кількість фразеологізмів, які вживалися в минулому столітті перейшла до складу архаїзмів. У зв'язку з цим важливо з'ясувати, які фразеологізми демонструють підвищену швидкість деактуалізації. Аналіз фразеологічних архаїзмів засвідчив, що підвищена швидкість архаїзації властива ФО конкретної семантики порівняно з ФО абстрактної семантики. ФО однозначного типу номінації порівняно з ФО багатозначного типу номінації. Чим елементарнішим є фразеологічне значення, тим активнішою є зміна образних засобів, які його об'єктивують.

Значна частина фразеологічних архаїзмів належить до розмовного стилю, що ще раз засвідчує відоме положення про найбільшу рухливість і динамічність фамільярно-розмовного прошарку фразеології [12 та ін.]. Таким чином, перейшли до розряду архаїзмів такі ФО: *Campe: Wander: er sei mit Hafenschrot geschossen / sagt man von einem possenhft scherzenden Menschen /; einem den Hobel ausblasen / ihn prügeln /; warm sitzen / sich in einer vorteilhaften Lage, besonders in Ansehung der Vermögensumstände, befinden / u. a.* Серед фразеологічних архаїзмів немало ФО книжного характеру, наприклад, *seine Wanderschaft auf Erden endigen / sterben /; aus dem Wollustbecher trinken / Wolluste genießen /; die Menschheit*

ablegen, ausziehen / alles Menschliche, besonders die sittliche Würde verleugnen, ablegen, auch für sterben / u.a.

Розвиток фразеологічного складу сучасної німецької мови відбувається в постійному протиборстві двох основних тенденцій: тенденції перетворень, змін фразеологічного складу під впливом екстра- та інтралінгвальних факторів, з одного боку, і тенденції до стабілізації існуючого фразеологічного фонду, з іншого. Категорії змінності та стабільності є двома основними ознаками мови й утворюють діалектичну єдність, яка гарантує здатність мови до функціонування. Фактичний матеріал, дібраний із словника Кампе, показав, що основну кількість фразеологічних деактуалізацій складають фразеологічні архаїзми. Фразеологізмів, які позначають поняття, що втратили свою актуальність у сучасному суспільстві, тобто фразеологічних історизмів, зафіксовано набагато менше. Ми виявили фразеологізми, які об'єднують стійкі словесні комплекси із застарілими або які стають застарілими значеннями та ФО, що вийшли з ужитку і є членами фразеологічних серій. Об'єктивною умовою збереження частини ФО в мові виявилася їхня образність, яка характеризується наочністю, виразністю. Вона базується на повсякденному життєвому досвіді носіїв мови або носить загальнолюдський характер. Це звичні образи, стійкі мовні метафори; їхня стійкість певною мірою підтримується дією аналогії і виявляється в збереженні певної частини нейтральної та загальнолітературної фразеології, а також деяких стилістично маркованих одиниць.

БІБЛІОГРАФІЯ

1. Duden. Redewendungen und sprichwörtliche Redensarten. Wörterbuch der deutschen Idiomatik. Bearbeitet von Günter Drosdowski und Werner Scholze-Stubenrecht. – Duden Bd. II. – Mannheim-Leipzig-Wien-Zürich, 1992. – 864 s.
2. Митина Т.В. Семантическая значимость компонентов фразеологических единиц немецкого языка: Дис. ... канд. филол. наук. – М., 229 с.
3. Černyševa I.I. Zum Problem der phraseologischen Semantik // Wissenschaftliche Zeitschrift der Karl-Marx Universität Leipzig: Gesellschafts- und sprachwissenschaftliche Reihe. – 1981. – Heft 5. – S. 424–429.
4. Будагов Р.А. Что такое развитие и совершенствование языка? – М.: Наука, 1977. – 263 с.
5. Гак В.Г. Семантическая структура слова как компонент семантической структуры высказывания // Семантическая структура слова. Психолингвистические исследования. – М.: Наука, 1971. – С. 78–96.
6. Райхштейн А.Д. О механизмах экспрессивно-оценочной номинации в современном немецком языке // Словообразование и проблемы номинации в германских языках: Межвуз. сб. науч. тр. / Отв. ред. В.С. Вашунин. – Горький: ГГПИ, 1985. – С. 70–77.
7. Чернышева И.И. Коммуникативно-прагматический потенциал устойчивых словесных комплексов современного языка // Сб. науч. тр. / Моск. гос. пед. ин-т иностр. яз. им. М. Тореца. – 1983. – Вып. 217. – С. 135–141.
8. Бабич Н.Д. Фразеологічна омонімія і полісемантизм // Укр. мовознавство. – К.: Вища шк.: 1980. – Вип. 8. – С. 113–118.

9. Кононенко В.М. Словесні символи в семантичній структурі фрази // Мовознавство. – 1991. – № 6. – С. 30–32.
10. Скрипник Л.Г. Фразеологія української мови. – К.: Наук. думка, 1973. – 280 с.
11. Schippan T. Zur Wortschatzentwicklung in der DDR // Deutsch als Fremdsprache. – Leipzig, 1979. – № 4. – S. 203–208.
12. Дмитриева О.А. Функционирование и развитие устойчивых словесных комплексов, имеющих в своем составе компоненты-имена родства (16–20 вв.): Дис. ... канд. филол. наук. – М.: 1984. – 321 с.
13. Райхштейн А.Д. Сопоставительный анализ немецкой и русской фразеологии. – М.: Высш. шк., 1980. – 141 с.
14. Назарян А.Г. История развития французской фразеологии: Учеб. пособие для студ. ун-тов и фак. иностр. яз. – М.: Высш. шк., 1981. – 169 с.
15. Кораблина Л.П. Развитие средств фразеологической номинации современного немецкого языка (XIX–XX вв.): Дис. ... канд. филол. наук. – М., 1987. – 207 с.
16. Попов Р.Н. Фразеологизмы современного русского языка с архаичными значениями и формами слов. – М.: Высш. шк., 1976. – 185 с.
17. Мокиенко В.М. О тематико-идеографической классификации фразеологизмов // Словари и лингвострановедение. – М., 1982. – С. 108–121.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Людмила Васильчук – аспірантка кафедри німецької філології Київського національного лінгвістичного університету /КНЛУ/.

Наукові інтереси: лексикологія німецької мови.

К ПРОБЛЕМЕ ИЗУЧЕНИЯ ИСТОРИИ ФРАЗЕОЛОГИЧЕСКИХ ЕДИНИЦ

Александр ГАВРИЛЕНКО (Кировоград)

Статья посвящена вопросам исследования этимологии французских фразеологических единиц и установлению источников их происхождения.

The article is devoted to the investigation of etymology issues of French phraseological units and sources of their origin.

Вопросы происхождения фразеологических единиц с давних пор привлекали внимание французских языковедов. Этимологические исследования, как показывает история французской фразеологии, положили начало теоретическому изучению этой дисциплины. Интерес к подобным исследованиям не ослабевает и по сей день; проводимые как во Франции, так и в других странах, они фактически привели к выделению этимологии фразеологических единиц в самостоятельный раздел французской фразеологии.

Следует, однако, отметить, что характер указанных исследований со временем значительно изменился. Если в начале под этимологией фразеологических единиц понимали исключительно установление их источника происхождения, то, начиная с XIX в., языковеды все чаще в своих исследованиях стали отражать и смысловую историю этих единиц. Это явилось закономерным результатом развития французской фразеологии и

все более глубокого осмысления роли и значения семантических факторов в образовании и эволюции фразеологических единиц.

Сказанное выше определяет то большое значение, которое имеет связь этимологии с семасиологией для изучения истории фразеологических единиц. Хотя этимологические исследования имеют различные задачи, они взаимозависимы и нередко опираются друг на друга. От правильного понимания этой связи во многом зависит и эффективность этимологических исследований в области фразеологии. Этимология является отправным пунктом любого семасиологического исследования, между тем как последнее существенно дополняет и уточняет первую. Одна этимология, в ее узком понимании, не может полно и всесторонне осветить историю фразеологических единиц. Вот почему возникает необходимость в более широком истолковании понятия «этимология фразеологических единиц», с тем чтобы она могла включить в себя не только собственно этимологию, но и описание семантического развития этих единиц.

Наконец, нужно подчеркнуть, что между этимологией фразеологических единиц и этимологией слов наряду со сходными чертами существует и значительное различие. Фразеологические единицы в отличие от слов обладают более сложной семантической структурой, они обозначают понятия более объемные, поэтому для их этимологизации приходится в гораздо большей степени привлекать данные других отраслей языкознания и филологических наук.

Итак, этимология фразеологических единиц предполагает как установление источников происхождения этих единиц, так и объяснение (описание) их смысловой истории, в том числе и генетической связи, существующей между фразеологизмами и их прототипами.

Этимология фразеологических единиц предполагает не только установление источника фразеологизма, но и объяснение его смысловой истории. Стало быть, семантический принцип является преобладающим. Однако если даже признать за ним определенный приоритет, то никак нельзя пренебрегать и фонетическим принципом, который в отдельных случаях может даже оказаться на первом плане. Так, в фразеологизме *maître Aliboron* «осел; невежда, самонадеянный дурак» фонетический состав слова *Aliboron* указывает на его связь с *ellébore* (от лат. *helleborum*). Тот же фонетический принцип позволяет нам восстановить первоначальную форму *haro* в фразеологизме *crier haro sur qn* «выражать негодование против кого-л.»

Однако установления первоначальных форм слов *Aliboron* и *haro* недостаточно для этимологизации соответствующих фразеологизмов. Необходимо еще объяснить их значение, проследить их смысловую эволюцию. Здесь-то и вступает в силу семантический принцип. Таким образом, фонетика и семантика вместе служат одной цели, дополняют друг друга.

Применение упомянутых выше методических принципов далеко не устраняет всех трудностей, которые встают перед исследователем-этимологом. Эти трудности главным образом связаны со сложностью исследуемого материала, их преодоление в значительной степени зависит от эрудиции этимолога и глубины его знаний по истории, литературе, этнографии и т. д. народа – носителя данного языка. Виднейшие французские фразеологи – авторы словарей, были не только незаурядными лингвистами, но и прекрасными филологами. Тем не менее и этим ученым далеко не всегда удавалось найти исчерпывающее, научно обоснованное объяснение происхождения фразеологических единиц.

Здесь следует отметить, что, несмотря на явные успехи французских и других исследователей в изучении истории фразеологизмов французского языка, происхождение значительного числа этих словосочетаний до сих пор не ясно, а имеющиеся их толкования носят гипотетический характер. Например, о происхождении фразеологизма *se moquer comme de l'an quarante* «вовсе не считаться с чем-л., думать о чем-л. как прошлогоднем снеге» существует четыре версии, из которых ни одну нельзя считать исчерпывающей.

Это, однако, не значит, что следует отвергать любую выдвинутую гипотезу о происхождении фразеологических единиц. История французской фразеологии знает немало случаев, когда спорное толкование какого-нибудь фразеологизма впоследствии подтверждалось достоверными фактами и примерами.

Правда, нередки случаи, когда авторы некоторых книг предлагают порой совершенно необоснованные объяснения, цель которых скорее развлечь читателя, нежели установить верную этимологию фразеологизма. К таким произведениям, разумеется, нельзя относиться серьезно. Но это вовсе не означает, что нужно заведомо отвергать все версии, объясняющие происхождение фразеологизмов каким-нибудь забавным фактом или анекдотом. Подобный подход к этимологии фразеологических единиц был бы явно ошибочным, особенно если учесть, что во французской фразеологии отразились врожденное остроумие и юмор французского народа, его склонность к иронии, шуткам и каламбурам.

Для примера возьмем употребительное в современном французском языке шутливое выражение *payer en monnaie de singe* «не заплатить свой долг, обмануть; отделяваться шутками» (букв. платить обезьяньей монетой). Его возникновение относится к XIII в. Согласно указу, изданному французским королем Людовиком IX (1214–1270), фокусники с обезьянами освобождались от пошлины, взимавшейся за переход по Малому мосту в Париже, если их обезьяны делали какой-нибудь трюк перед сборщиками. Как видно, история фразеологической единицы *payer en monnaie de singe* мало чем отличается от анекдота, однако ее происхождение не вызывает никаких сомнений, ибо оно засвидетельствовано в многочисленных

документах. Не менее смешным может показаться и фразеологизм *faire danser l'anse du panier* «обсчитывать при закупке провизии». Его происхождение связано с тем, что служанки, обсчитывая своих хозяев, трясут за ручку корзину с продуктами (т. е. «заставляют плясать ручку корзины»), с тем чтобы создать видимость обилия продуктов.

Примеров подобного рода можно было бы привести множество, но и эти два достаточно убедительно показывают, что шутовское и забавное содержание фразеологических единиц не исключает возможность определения их точной этимологии, если это содержание отражает реальные факты.

Как уже отмечалось, подавляющее большинство фразеологических единиц французского языка возникло на национальной основе. Источники их происхождения чрезвычайно разнообразны, они восходят к разным эпохам. Образы исконно французских фразеологизмов взяты из самых различных сфер материально-культурной и общественно-экономической жизни народа, в них отражены его история, быт и культура, его дух и образ мышления. Эти фразеологизмы являются как бы синтезом духовных ценностей французского народа, они воссоздают верную картину его прошлого, раскрывают его характер, знакомят нас с его нравами, обычаями и национальными чертами. Вместе с тем, богатство и многообразие источников происхождения французских фразеологизмов осложняют их историко-этимологическую классификацию, так как затрудняют полный охват фразеологического запаса французского языка.

Происхождение значительного числа фразеологизмов восходит к прошлым эпохам и связано с каким-нибудь историческим фактом или событием. В этих фразеологизмах отражена история Франции во всех ее проявлениях. Здесь можно встретить упоминание о королях (*faire Charlemagne* (разг.) «выйти из игры после выигрыша»; *travailler pour le roi de Prusse* «работать задаром»; *au temps du roi Dagobert* «при царе горохе») и королевах (*couleur Isabelle* «бледно-желтый цвет»; *au temps où la reine Berthe filait* «с незапамятных времен»), о полководцах (*vérité de la Palice* «старая песня, азбучная истина») и генералах (*mot de Chabronne* «грубое ругательство»), об исторических личностях (*coup de Jagnac* «неожиданный вероломный удар»; *coup du père François* (разг.) «предательский удар, нападение с целью ограбления») и святых (*c'est Saint-Roche et son chien* «это неразлучные друзья, их водой не разольешь»), о войнах и сражениях (*coup de Trafalgar* (прост.) «тревога, волнение; неожиданная катастрофа»), о социально-политических и исторических событиях (*avoir l'air de revenir de Pontoise* «иметь растерянный вид»; *poisson d'avril* «первоапрельская шутка»; *faire à qn la conduite de Grenoble* «враждебно принять кого-л., грубо обойтись с кем-л. и выгнать кого-л. в шею»), о нравах и обычаях прошлого (*c'est une autre paire de manche* «это совсем иное дело, это совсем другой разговор»; *faire pièce à qn* «расстраивать чьи-л. козни, насолить кому-л.») и т. д.

Подлинно научное объяснение истории фразеологической единицы предполагает установление более или менее точной даты ее возникновения. Между тем именно трудности в датировке часто являются препятствием для определения этимологии фразеологических единиц. Многие подобные единицы, восходящие к далекому прошлому или вошедшие в литературный язык из диалектов, местных говоров и профессиональных жаргонов, не могут быть документированы в их исходной форме с достаточной точностью и полнотой. Все это осложняет и без того сложную задачу исследователя. Некоторые этимологи первый пример употребления фразеологизма в литературе считают и моментом его возникновения. С таким взглядом нельзя согласиться по крайней мере безоговорочно. Для правильного объяснения происхождения фразеологизмов важно не только (и не столько) знать дату их документации или проникновения в литературу, но и установить дату их рождения и распространения в языке. Между этими двумя датами, в зависимости от ряда причин социально-исторического и языкового порядка, может существовать более или менее длительный промежуток времени. Как правило, фразеологическая единица, прежде чем попасть в письменный памятник, определенное время бытует в устной речи. Вот почему при ее этимологизации исследователь должен предусмотреть своего рода «допуск», т.е. должен учесть, что происхождение объясняемого фразеологизма может по времени предшествовать его первому употреблению в литературе.

БИБЛИОГРАФИЯ

1. Гак В. Г. и Рецкер Я. И. О французской фразеологии и французско-русском фразеологическом словаре / В кн.: Французско-русский фразеологический словарь / Под ред. Я. И. Рецкера, М., 1963.
2. Костелянц Б. Л. Французские народно-разговорные фразеологизмы и их перевод на русский язык / В кн.: Вопросы французской филологии. – «Труды МГПИ им. В. И. Ленина», М., 1972.
3. Левит З. Н. Фразеологизмы как единицы языка (К проблеме фразеологизма и свободного словосочетания). Тезисы докладов межвузовской конференции на тему «Язык и речь» (27 ноября – 1 декабря). – М., 1962.
4. Липшицене-Зибуцайте Э. И. Фразеологические синонимы французского языка. Л., 1971.
5. Ляндю Р. Л. Лексические варианты глагольных фразеологических единиц в современном французском языке. – Воронеж, 1965.
6. Мосьяков А. Е. Стилистические функции фразеологизмов в современном французском языке. – М., 1971.
7. Назарян А.Г. Фразеология современного французского языка. – М., 1976. – С.262–270.

СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРЕ

Александр Гавриленко – старший преподаватель Частного высшего учебного заведения «Социально-педагогический институт Педагогическая академия».

Научные интересы: этимология французских фразеологизмов.

СОЦІОЛІНГВІСТИЧНИЙ АСПЕКТ МАОРІЙСЬКИХ ЗАПОЗИЧЕНЬ У ЛЕКСИЦІ НОВОЗЕЛАНДСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО ВАРІАНТА АНГЛІЙСЬКОЇ МОВИ

Л. ГЕРМАН (Харків)

У статті розглянуто соціальний контекст маорійських запозичень у діакронічному ракурсі, з'ясовано шляхи переходу маорійських запозичень у лексику новозеландського національного варіанту англійської мови (НЗА), визначено основні етапи проникнення маоризмів у НЗА.

The paper views the social context of the Maori borrowings in the diachronic aspect; ways of transition of the Maori lexical loans into the lexical system of the New Zealand national variant of English (NZE) are defined; the main stages of Maori loan words penetration into NZE are singled out.

Через свою багатоаспектність проблема мовних контактів (МК) та їх наслідків залишається актуальною і в наші дні.

Відомо, що мова Х, яка перебуває у контакті з мовою У, може або функціонувати у цьому соціумі поряд з мовою У, адаптуючись до певної контактної ситуації (тут мова зберігається), або ж може бути замінена мовою У у всіх або деяких функціях (у цьому випадку ми маємо справу з повною або частковою зміною мови).

У цій розвідці наша увага зосереджена на тому випадку, коли мова Х зберігається і функціонує, контактуючи з іншою мовою У. Найрозповсюдженішим результатом мовної взаємодії в ситуації збереження мови є процес запозичення, який може мати місце на всіх рівнях мовної структури. В одних ситуаціях при випадкових (слабких) контактах відбувається тільки лексичне запозичення; в інших випадках в умовах постійних (інтенсивних) контактів, крім лексичного запозичення, відбувається і структурне, що може привести до змін та переструктуризації мови.

Нас цікавить перший результат мовної взаємодії, а саме лексичне запозичення. Зазначимо, що направленість цього процесу залежить від статусу мов, що контактують („домінантна” / „субординативна”) [6; 5], а саме протікання процесу запозичення відбувається у напрямі „домінантна мова” → „субординативна мова”, коли ж контактують дві домінантні мови або дві субординативні мови (і в полілінгвальних державах, і поза межами однієї країни), то цей процес можна зобразити таким чином: „домінантна” <=> „домінантна”, „субординативна” <=> „субординативна”, тобто відбувається двосторонній процес запозичення. Це явище, свого роду „обмін лексичними одиницями”, здійснюється і в тому випадку, коли „домінантність” і „субординативність” чітко не встановлена. Таке двостороннє запозичення характерне для англійської та маорійської мов у Новій Зеландії, які тривалий час контактують між собою, і контакти між якими переросли з випадкових (слабких) у доколонізаційний період у постійні (інтенсивні) у колонізаційні часи та в період Новозеландської

державності. За нашими підрахунками, які проводилися за словниками Г. Орсмана [9] та У. Моріса [8], кількість маорійських лексичних одиниць у лексиці новозеландського національного варіанта англійської мови (НЗА) становить 797 слів, а англійських у маорійській мові – 600 одиниць.

Об'єктом нашої розвідки є маорійські запозичення (МЗ) в лексиці НЗА, які становлять значну частину національного – специфічного лексикону цього варіанта англійської мови.

Необхідно відзначити, що проблема МЗ особливо інтенсивно стала вивчатися в останні 30 років, коли мова автохтонного населення країни із зникаючої перетворилася на мову, що успішно відроджується і продовжує впливати на формування НЗА, поповнюючи його лексичний склад новими словами. Питання МЗ досліджують ряд лінгвістів [4; 7; 10; 3 ін.], які в своїх працях порушують різні аспекти цієї проблеми: тематичне групування маоризмів, що потрапили до лексики НЗА; соціолінгвістичний аспект деяких пластів запозиченої лексики, функціонування МЗ у НЗА та ін.

Предметом цього дослідження є розгляд соціального контексту МЗ у діахронічному ракурсі, що дасть змогу прослідкувати історичний шлях МЗ з мови-донора у мову-реципієнт. Проведення цього дослідження стало можливим після виходу у світ вищезгаданого словника [9], на основі якого був дібраний матеріал для аналізу лексичних одиниць, що увійшли до словника новозеландської локально-маркованої лексики.

Мета статті – виявити причини і умови переходу цих запозичень із мови в мову; описати шляхи, якими потрапили МЗ у лексику НЗА та визначити основні етапи в історії проникнення маоризмів у НЗА.

Розглядаючи причини запозичання слід зазначити, що традиційно їх розподіляють на позамовні (або екстралінгвальні) та внутрішньомовні (лінгвальні). Хоча їх розподіл, як зазначає більшість дослідників, є умовний, тому що одні з причин, які ми виділяємо як внутрішньомовні, є нерідко наслідком певних позамовних впливів на цю мову [1; 2; 5].

Отже, проведений аналіз свідчить, що основними вирішальними екстралінгвальними причинами запозичання маорійських слів англійською є такі: тривалі історичні контакти британців з автохтонним населенням Нової Зеландії, які розпочалися ще в доколонізаційний період (у 1769 р.) і тривають нині; високий рівень суспільного та культурного розвитку маорі та визнання маорійської мови офіційною поряд з англійською (у 1974 та 1987 рр.); ріст їх національної самосвідомості, який став особливо помітним у 80-ті роки ХХ ст. і який вилився в національний рух маорі за свої права і вплинув на ревіталізаційні процеси, що відбуваються в культурі та мові автохтонів; наявність часткового білінгвізму в країні; бажання англомовних новозеландців виразити свою національну ідентичність, показати, що НЗА – це не британська англійська, а окремий національний варіант англійської мови, що має свою локальну своєрідність, яка, в першу чергу, і виражається в наявності маорійського компонента в лексиці НЗА [7, 12]: (е. г. вживання

“kiwi” замість “New Zealander” у широкому контексті) та вираження своєї симпатії до маорі, сприйняття їх цінностей, бажань, а також із метою вплинути на слухача (е. г. вживання Aotearoa „замість” “New Zealand”).

Серед причин лінгвального характеру ми виділяємо: номінативну необхідність (маорійські слова запозичувалися для номінації нових реалій та понять: е. г. kiwi „нелітаючий птах”, marae „місце зібрання маорійців”); принцип мовної економії (стикаючись з новою реалією, яка не має спеціального позначення в цій мові (англійській), мовець віддає перевагу не описовому звороту рідною мовою, а запозичує лексичну одиницю з маорійської): е. г. war dance → haka „військовий танок”; необхідність заміни розчленованої номінації поняття нерозчленованою (особливо це характерно для термінологічної лексики: е. г. “rimu” замість „red pine”); поповнення словника НЗА експресивною лексикою: е. г. “porangi” – (“crazy”, “mad”).

Але, крім причин, що впливають на процес запозичення, потрібні ще й певні умови, за яких би дане явище мало місце у мові. Для того, щоб слово було запозичено з іншої мови й натуралізувалося в ній, необхідно, щоб члени мовної спільноти були більш-менш знайомі з мовою-донором. Вони повинні перебувати на сходинці хоча б часткового білінгвізму, інакше вони не зрозуміють значення слова, а запозичення не відбудеться [1, 138]. Таким чином, головною умовою запозичення в умовах Нової Зеландії є наявність білінгвів, які є носіями запозичень.

Другою умовою проникнення МЗ у лексику НЗА є те, що європейська мовна спільнота країни була сприйнятливою до запозичень, чим пояснюється їх велика кількість у лексиці цього національного варіанта англійської мови. Це свідчить про наявність та навіть перевагу демократичного напрямку в розвитку НЗА на відміну від пуристичного, представники якого протистоять проникненню запозичень у рідну мову.

Отже, розглянувши причини та умови проникнення МЗ, перейдемо до з'ясування шляхів, якими ці лексичні одиниці потрапляли у НЗА.

По-перше, основними носіями МЗ були і є білінгви. На початку колонізації двомовними ставали перші місіонери (священик Тупаїа, Jane і William Williams; дослідники (географи, історики, ботаніки), які вивчали місцеву флору та фауну, своєрідність місцевості, історію народу (J. Cook, J. Banks) і відображали все це у своїх описах, вводячи в англійський контекст для позначення нових реалій та понять маорійські слова. Перші місіонери також надали велику допомогу в створенні маорійської писемності, в основу якої був покладений латинський алфавіт. За їх сприяння був складений перший словник маорійської мови, написана граматика. Відкривалися школи для маорійців, де вони вивчали і рідну мову, і англійську. Все це створювало умови для підняття на сходинку часткового білінгвізму вже на початковому етапі колонізації маорійців, що полегшувало процес проникнення МЗ у НЗА. Починаючи з 60-их років ХІХ століття, кількість білінгвів збільшувалася у зв'язку з тим, що мовна

політика уряду була спрямована на англізацію. У період з 1860-го по 1970-ий роки майже всі маорійці стали білінгвами, в той час як серед європейців лише 1 % вивчили в тій чи іншій мірі маорійську мову.

На ранньому етапі колонізації маорійські лексичні одиниці потрапляли у НЗА також за допомогою *Pakeha Maori* (це європейці, які жили серед маорійців і в основному займалися торгівлею). Білінгви *Pakeha Maori* допомагали автохтонам зрозуміти світ європейців, називаючи маорійськими словами європейські реалії, поняття. Більшість із цих же *Pakeha Maori* допомагали і європейцям порозумітися з маорі, тобто вони виступали посередниками в спілкуванні представників англійської та маорійської мовних спільнот і їх високо цінували і британці, і маорійці.

По-друге, проникнення МЗ у НЗА відбувалось за допомогою преси, радіо, телебачення. Їх кількість особливо зросла в останні 30 років. Сюди ж відносимо і англійськомовну художню літературу. Такі письменники, як *W. Ihimaera*, *P. Grace*, *K. Hulme*, *H. Tuwhare*, у своїх творах широко використовували в англійських текстах МЗ, таким чином доносячи їх до англійськомовних читачів.

І, нарешті, розглянувши соціальний контекст МЗ, тобто з'ясувавши причини, умови та шляхи їх входження у лексику НЗА, ми підійшли до питання, яке стосується історичних етапів проникнення цих слів в англійську мову Нової Зеландії. На основі статистичного аналізу відібраних маорійських слів у НЗА (797 лексичних одиниць) ми виділяємо три періоди входження МЗ в англійську мову Нової Зеландії.

Перший період розпочинається у доколонізаційні часи (з 1769 р. від часів прибуття Дж. Кука на острови Нової Зеландії) і триває до 60-х років XIX століття). Він відкритий для запозичень, у цей час до словника національно-маркованої лексики НЗА ввійшло 565 лексичних одиниць маорійського походження, які позначали реалії та поняття, невідомі до цього часу британським колонізаторам (наприклад, *mīro* „хвойне н.-з. дерево міро”, *hangi* „форма привітання маорійців”, *ariki* „маорійський вождь” тощо).

Другий період триває століття (1870 – 1970 рр.). Протягом цього часу процес запозичання послабився. За 100 років менше ніж 200 лексичних одиниць (197 слів) потрапило до лексикону НЗА. На уповільнення цього процесу вплинули такі чинники зовнішнього характеру, як демографічні зміни (скорочення чисельності маорі і збільшення кількості британців); географічне відділення двох мовних спільнот: англійської та маорійської; відновлення Новозеландським урядом своїх зв'язків з Британією і його намагання продемонструвати свою прихильність, показати, що Нова Зеландія – одна з головних колоній Великобританії. У цей час такі МЗ, як *kiokio* „н.-з. місцева папороть”, *ngeri* „спів церковних пісень”, *taniko* „килим з орнаментом,” поповнили лексику НЗА.

Третій період розпочався з 1971 року і триває по нині. Словником Г. Орсмана [9] зафіксовано 45 лексичних одиниць маорійського

походження, які ввійшли до словникового складу НЗА (з 1971 по 1997 рр.), а це означає, що цей процес не призупинився. ММ і зараз впливає на формування локальної специфіки англійської мови Нової Зеландії. Цьому процесу сприяли вступ Великобританії до ЄЕС, що примусило Новозеландський уряд замислитися над своєю власною долею, переоцінити свої взаємовідносини не тільки з Британією, а й з рештою країн світу; переселення маорійців у міста у зв'язку з індустріалізацією; велика кількість міжнаціональних шлюбів; поява у маорійців почуття національної ідентичності і їх національний рух за відродження своєї культури й мови; оголошення маорійської мови офіційною поряд з англійською; великий вплив ЗМІ, системи освіти на розвиток білінгвізму в країні та ін.

Таким чином, зазначимо, що „ історичний шлях” маорійських слів із мови-донора у мову-реципієнт не був одноманітним: спостерігалися періоди і злетів, і падінь, на що вплинули згадані вище чинники.

Розглянута проблема ще не повністю вивчена внаслідок своєї багатогранності й очікуваного в майбутньому поповнення матеріалу для аналізу, тому потребує подальших досліджень.

БІБЛІОГРАФІЯ

1. Крысин Л.П. Языковое заимствование как проблема диахронической социолингвистики // *Диахроническая социолингвистика*. – М.: Наука, 1993. – С. 131–150.
2. Лотте Д.С. Вопросы заимствования и упорядочения иноязычных терминов и терминологических элементов. – М.: Наука, 1982. – 149с.
3. Турченко(Герман) Л.В. Маорийские заимствования в новозеландском варианте английского языка // *Грамматические и лексические аспекты регионального варьирования полинациональных языков: Сб. науч. тр. КГПИИЯ*. – К.: КГПИИЯ, 1988. – С.49–53.
4. Bellet D. Nakas, Hangis and Kiwis: Maori Lexical Influence on New Zealand English // *Te Reo*. – 1995. – № 38. – P. 73–104.
5. Dixon R. *The Rise and Fall of Languages*. – Cambridge: Camber. Univ. Press, 1999. – 155 p.
6. Higa M. Word-borrowing // *Trends in Linguistics: Sociolinguistics Studies in Language Contact*. – Hague: Mouton Publishers, 1979. – P. 277–291.
7. Hirsh W. *New Zealand English ... alive and very well*. – Auckland, Wellington: Office of the R.R. C. 1989. – 28 p.
8. Morris H. *A Dictionary of the Maori Language*. – Wellington: Legislation Direct, 2004. – 499p.
9. Orsman W. *The Dictionary of New Zealand English*. – Auckland: Oxf. Univ. Press, 1999. – 966 p.
10. Ryan S. *The Tolerance of Maori in New Zealand English* // *Orbis*. – 1977. – Vol. 26. – № 2. – P. 341 – 370.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Л. Герман – Харківський національний аграрний університет ім. В.В. Докучаєва.
Наукові інтереси: лексикологія англійської мови, мовні контакти.

ЕВОЛЮЦІЙНИЙ РОЗВИТОК ВНУТРІШНЬОЇ ФОРМИ МЕТАФОРИ

Крістіна ГОЛОВЕНКО (Кіровоград)

У статті розглядається питання еволюції метафоричної внутрішньої форми відповідно до світоглядів різних історичних епох.

The article deals with the question of the evolution of the metaphorical inner form in reference to the world outlook of different historical epochs.

Процес метафоризації мови – дуже давнє явище, дослідження якого відкриває двері в минуле і розкриває особливості світоглядів різних історичних епох, а також визначає притаманний їм спосіб та стиль мислення. О.О. Потебня наголошував на можливості відтворення світогляду народу в певну історичну епоху через розкриття образного стрижню мовного виразу [7, 163]. Наш стрижень – метафора, діахронічне вивчення якої уможливорює визнання індивідуальності образного мислення людей на різних етапах розвитку: античного, середньовічного, барокового, класичного, сентиментального, романтичного, реалістичного, модерного та постмодерного. Отже, користуючись принципом від метафори до світогляду – від світогляду до метафори, робимо стислі спроби відстеження чутливості її внутрішньої форми до змін індивідуальної свідомості зазначених історичних епох.

На появу метафоричного мислення вплинуло “пізнавальне зрушення”, що знайшло своє вираження в розділенні суб’єкта й об’єкта. “Для людини давнини відношення між суб’єктом та об’єктом аналогічне відношенням між двома фізичними предметами, один із яких при зіткненні з іншим залишає на ньому свій відбиток” [9, 78]. Те саме спостерігаємо в античній метафорі, в процесі творення якої буквальный смисл апелювативних основ назви залишається значною мірою релевантним для вірного розуміння назви в цілому. Компоненти античної метафори є логічно сумісними, належать до близьких семантичних сфер, виявляють приховану семантичну взаємообумовленість, яка логічно відновлюється під час співставлення ознак зазначених понять. Н.Д. Петрова зауважує “антична метафора завжди значить те, що передає, і передає те, що значить” [5, 58].

Джерелом продукування середньовічної метафорики слугувала активно осмислена тогочасною свідомістю настанова на символізацію світу. Людина творила символічні образи з навколишнього середовища, надаючи тим чи іншим виразам широкої перспективи, багатозначності, узагальнюючої сили. Формування символу-предмета сприяло вживанню його в новій функції, наприклад, *кров* (англ. *blood*) як символ життя, душі, здоров’я, *золото* (англ. *gold*) – символ краси, істини, спокуси, *залізо* (англ. *iron*) – уособлення твердості, жорстокості, нещадності, неминучості, *камінь* (англ. *stone*) – символ надійності.

Символічна форма актуалізувалась в епоху середньовіччя також теологічним вченням, сформованим християнською ідеологією. Всі явища світу – символи божественної присутності. Природа являла собою символи божественних феноменів: небо – те, чого не можна торкнутись, земля – навпаки, сонце – Христос, зоря – світло віри, зеніт сонця – благо споглядання Господа. Осягнення смислу божественних символів – головна задача мислителів середньовіччя. Така абстрагуючо-узагальнююча спрямованість середньовічного мислення сприяла ствердінню внутрішньої форми метафор та трансформації їх у символи, в яких “уподібнення здійснюється на символічній, умовно-означальній основі, а не за конкретно-чуттєвими асоціаціями” [11, 18].

Розум бароко – явище складне й суперечливе. Людина бароко вчиться мислити двома мовами: чіткими, логічними означеннями науки й багатозначними образами, алегоріями і символами мистецтва. Одна її мова – це мова тих, хто прагне проникнути у глибокі і часом сумні та страшні для самої людини таємниці природи. Друга її мова – мова молитви, віри у вищий сенс світобудови й людської доброти [3, 62]. Сплеск художнього мислення в добу бароко був спричинений не до кінця усвідомленим страхом людини того часу перед власним розумом і намаганням розвинути в собі такі форми мислення, які б оберегли її життєві цінності.

Бароко – мистецтво гіперболи, гра у грі (play within a play) [16, 20]. Його метафора віддзеркалює інтерес людини до всього абстрактного, алогічного, ірраціонального й таємничого. Своєрідна неврівноваженість психіки бароко, стан внутрішньої зосередженості, прозріння й осяяння надає бароковій метафорі такі характеристики: емоційна, пишна, декоративна, причудлива, надумана, протирічна, полісемантична. Неодмінною умовою творення барокової метафори є наслідування принципу “дотепності” – неочікуваного сполучення досить віддалених одна від одної ідей і взаємно чужих за своїм оточенням і стилістичним забарвленням слів, образів і уявлень [11, 35-36]. Поєднуючи в собі безкінечно далекі явища, метафора бароко дивує несподіваністю порівнюваного, засвідчує гостроту розуму митця. Багато метафор цього часу концентруються навколо універсальних символів води, землі, повітря, вогню: вода – джерело – річка – море – дощ – потік; земля – сад – нива – виноград – лоза – цвіт – плід – насіння і т.п. Генетична спорідненість універсальних символів та метафоричних переосмислень зумовила нову естетичну якість метафори бароко.

Повну опозицію бароко знаходимо в класицизмі. На зміну переобтяженим деталям, надмірним прикрасам, новизні й оригінальності приходить прагнення до простоти, стриманості, покори. Представники нового стилю свідомо прагнуть найточнішого вислову думки, ясного формулювання, прозорості побудови. Вони переконані в тому, що основним виявом людського духу, основною історичною силою є розум. Ірраціональні сили, все те в житті людини, суспільства та в історичному процесі, чого не

можна обґрунтувати розумом, якщо не відкидається цілком, то в жодному разі не береться до уваги.

Найактивніше течія класицизму використовувала арсенал метонімічних засобів. Серед метафоричних засобів використовувалась, насамперед, алегорія, яка спроможна втілювати абстрактну ідею через конкретний образ, що може досить самостійно існувати в комунікації та художній галузі. Таким чином, класицисти стримані й ощадливі у використанні метафори. Пояснення цьому можна знайти, покликачись на творчі принципи доби, розсудливість якої “обмежувала можливості зображення дійсності в її різноманітних зв’язках і опосередкуваннях, скасувала саму можливість введення метафори як структурного елемента образної тканини” [11, 213]. Класицисти підпорядковували метафоричні засоби високому стилю, тому їх метафори характеризуються традиційною канонічністю. Спрощене розуміння канону стало причиною розповсюдженого уявлення про суб’єктивно-емоціональну бідність метафори класицизму, обмеженість її формотворчої активності орнаментально-прикрашальною функцією. Активно використовуючи орнаментальний елемент, метафора класицизму має щось подібне з емблемою, на кшталт, *очі – ягідки, брівоньки – шнурочок, личко – рожка*. Очевидним є збереження подібності вигаданого зображення із самою річчю.

Метафорика класицизму послужила джерелом розвитку сентименталізму – напрямі, позначеному якісним зсувом у розвитку метафоричного мислення. Творча уява звільнилась від канонів і дала життя метафорі нового гатунку. Зацікавленість в антропологічному аспекті почуттів привела до переосмислення їх природи. Саме через чутливість сентименталісти виявляють всю повноту внутрішнього світу людини. Порівняно із образами класицизму, сентиментальні образи відрізняються структурно та функціонально складними утвореннями, пов’язаними з такою особливістю як сприймання світу через почуття. Широкого розповсюдження набувають оцінні метафори, що розкривають свій погляд на будь-яке явище. Для сентименталіста *сонце – денне світило, зірки – небесне мереживо, природа – чарівна мелодія, людина – її гармонійне відлуння*. Метафора, переглянувши свої функції, стала набувати широкої розповсюженості, створюючи потрібну експресію вислову, емоціональну атмосферу, чуттєву настроєність, цінуючи індивідуальне, неповторне, самотутнє.

Новими критеріями романтизму стали свобода самовираження, увага до індивідуальних, неповторних рис людини, природність, щирість та ризикованість. Ця доба, для якої характерна індивідуально-творча художня свідомість, універсалізує метафору, перевівши її у важливий механізм осягнення дійсності. Переосмислення ролі метафорики уможливилось завдяки романтичній філософії, яка розглядала процес пізнання як метафоричний, а в самій метафорі вбачала чи не єдиний спосіб витлумачення світу [12, 71].

Підгрунття доби романтизму надало людині можливість пізнавати світ через уяву. Захоплення природою, людиною та суспільною історією, насамперед, проявляється в чуттєвому вираженні. Іманентними прийомами романтичного вираження виступають метафоричні тропи – символ, персоніфікація (уособлення), алегорія та гіпербола [10, 55]. Типовий романтик – мрійник (*dreamer*), а у мріях та фантазіях завжди присутні символи [17, 1127]. Особливість романтичної метафори полягає в тому, що вона працює на возвеличення порівнюваного предмета і не навпаки. Кожен із романтиків актуалізує в метафорі якусь певну грань її внутрішньої структури – те, що потрібно йому як репрезентанту цілісної світоглядно-естетичної системи. Звідси – метафора глибоко оригінальна, специфічна, наділена комплексом ознак.

Поступове зменшення ваги метафоричного спостерігається в наступній художній течії – реалізмі. Це видається цілком закономірним, за спостереженням В. Ванслова, “реалісти майже повністю поривають з інакомовленням, метафоричністю, які з найважливішого методу зображення перетворюються в один із часткових прийомів” [1, 378]. Представники “натурального напрямку” мали за мету створити відбиток із реальної дійсності – бути нарівні з життям [6, 42]. Однією з основних засад вони вважали зображення життя у формах самого життя.

Метафори реалізму – це, як правило, прості метафоричні конструкції. Образ, який вони представляють, без надмірних зусиль із боку реципієнта співвідноситься з предметом дійсності. Ці метафори виникають на такій асоціативній віддаленості, яка не призводить до втрати реальної підоснови образу. Це детермінує появу специфічних “реалістичних” особливостей метафори: простота, точність, зрозумілість, “зрима ясність”, що роблять відтворюване майже фізично відчутним. Прагнення реалістів, надавати образам живописно-пластичної виразності і чіткості, актуалізує в тропях зображальну функцію, покликану відтворювати об’єктивний світ. Помічено, що структура реалістичних метафор є порівняльного типу. У таких метафорах порівняльні компоненти зчіплюються через граматичний посередник – порівняльні слова *мов, немов, ніби, наче*. В уяві типового реаліста небо неначе грається, земля ніби дихає, вітер мов свище. Саме в порівняльному характері подібних метафор криється індивідуалізуюча природа реалістичного мистецтва, відчутне змістове начало.

Увібравши досягнення романтизму і реалізму, модернізм переплавив їх і утворив щось інше, третє. Увага до внутрішніх проблем особистості, проголошення самоцінності людини та мистецтва, прагнення до роз’єднання часу й простору, осмислення загальних тенденцій духовного буття фактично засвідчили духовне пробудження особистості, що зацікавилася сама собою і почала блукання в лабіринтах своїх внутрішніх проблем і протиріч. Людина остаточно й без вороття стала центром всього, що відбувається в світі. Період модернізму – епоха небаченого доти суб’єктивізму.

“Мова перетворилась на медіум не в сенсі нейтрального засобу передачі інформації, а радше у сенсі спіритичному – вона стала некерованим знаряддям” передачі змісту [4, 93]. Оскільки джерело модерної художньої уяви – душа людини, неповторна й унікальна, то найвище знання міститься в інтуїтивному переживанні. На думку Анрі Бергсона, пізнати світ можна лише за допомогою інтуїції, яку він розуміє як містичне прозріння, де акт пізнання збігається з актом, що породжує нову дійсність у свідомості людини [14, 129]. За допомогою власної інтуїції внутрішнє буття особистості спонукає її до нових відкриттів у собі та навколишній дійсності. Поринаючи у світ духовних переживань особистості й шукаючи “вічну істину”, модерністи використовували такі художні засоби, як складний метафоризм, інакомовлення, натяки, символіку, мелодійність, багатозначність слів, абстрагованість образів тощо. Модерна метафора – це, насамперед, вияв творчої свободи митця. Актуалізація в метафорі модерністів чуттєвої природи призводить до панування так званої живої (суб’єктивної) метафори. Тут метафора – дуже важливий засіб суб’єктивного осягнення світу, один із виразних виявів художньої реальності. Суб’єктивність, що її несе метафорика новітнього часу, особлива. У ній є щось містичне й чарівне, те, що має вплив на свідомість. Психологізм – неодмінний атрибут модерної метафори. Психологізовані метафоричні асоціації уособлюють внутрішній стан, переживання, певні моменти буття.

Загальне розхитування устоїв спостерігаємо в постмодернізмі. Йому притаманне специфічне бачення світу як хаосу, що вбачається свідомістю у вигляді невпорядкованих фрагментів. “Постмодерн починається там, – зауважує В. Вельш, – де закінчується ціле, тотальне. А тому всюди, де спостерігаються спроби ретоталізації, постмодерн – в опозиції” [2, 129]. На коротку мить він спалахнув ”якісно новим”, та незабаром зазнав занепаду, не втримавшись від спокуси межового використання відкритої ним свободи. Відчуття втрати, загальний мікс, насмішкуватість над усім створює людину нового часу. “Людина постмодерну, усвідомивши себе однією з багатьох випадковостей “плюралістичного Всесвіту”, в якому немає привілейованого центру, почуває себе не так, як почувала себе людина премодерну або модерну” [8, 21]. Із наведеної цитати можемо констатувати, постмодерне самоусвідомлення людини зводиться до раптовості, випадковості. Таке ставлення до навколишнього середовища спричинило появу наступних ключових слів доби: *гра, карнавал, розпорошення, незв’язність, невизначеність, іманентність*. Невизначеність виражається через відкритість, плюралізм, еkleктизм, довільність, протест, деформацію, іманентність – через здатність розуму генералізувати себе у світі, впливати одночасно і на себе, і на світ, стаючи, таким чином, все більшою мірою власним оточенням.

“Характер постмодерну вимагає, щоб зігране у фантазії та уяві було перенесено в життя, все дозволене в мистецтві є дозволеним у житті” [13, 106]. Світ як текст, текст – реальність [15, 80]. Мова – автоматичне письмо, потік свідомості. Метафора – спецефект. Модерністи нічого не пояснюють, вони лише фіксують зрушення в суб’єктивному й об’єктивному світі за допомогою знаків, символів, натяків. Іноді вони говорять серйозно, подекуди – іронізують, в постмодерні ця межа розмита, а реципієнт, як правило, залишається спантеличеним, проте може піднятися до рівня творця, отримати законне право безповоротно домислити й приписати будь-які смисли створеному, в тому числі й ті, що творець і не мав на увазі. Отже, вибір залишається за реципієнтом. Залишаючись собою, саме він творить нову реальність.

Підсумовуючи, зазначимо, що свідомість людини – найдавніший спосіб осягнення дійсності, що нероздільно пов’язана із метафоричною діяльністю. Досліджуючи природу метафори, її механізми утворення та функціонування в діахронічному аспекті, виявляємо наявність різних світоглядів тієї чи іншої епохи. Отже, в інтелектуальному житті кожної доби домінує свій психологічний тип, який обирає свій шлях відповідно до світобачення й естетичних уподобань. Аналогічно, метафора проходить свій шлях, еволюціонує відповідно до світогляду. В античній та середньовічній метафорі форма переважає над змістом, орнамент над ідеєю. Основним положенням барокової метафори є дотепність, котра втілюється в поєднанні несумісних понять. Класицизм додає метафорі раціональності, нормативності, об’єктивності, а сентименталізм робить її психологічно-поглибленою. Романтична метафора є втіленням антропоморфності, будується на суб’єктивному осягненні світу. Метафора реалізму – семантично прозора й змістовно ясна. Модерна метафора – психологічна, творча, індивідуальна й глибоко суб’єктивна. Метафора постмодерну – вільна гра активної інтерпретації. Таким чином, простежується рух від чуттєвого світосприйняття до розумового.

Перспективи подальшого вивчення еволюційного розвитку внутрішньої форми метафори на матеріалі різних мов невичерпні.

БІБЛІОГРАФІЯ

1. Ванслов В. В. Эстетика романтизма. – М.: Искусство, 1966. – 403 с.
2. Вельш В. Постмодерн. Генеалогия и значение одного спорного понятия // Путь. – 1991. – № 1. – С. 129.
3. Макаров А. М. Світло українського бароко. – К.: Мистецтво, 1994. – 288с.
4. Нич Ришард. Мова модернізму: досвід відчуження і його наслідки // Сучасність. – 2002. – № 1. – С. 91-104.
5. Петрова Н.Д. Лингво-гносеологические основы динамики фразеологической номинации: Дис. докт. филол. наук.: 10.02.04. – К., 1996. – 496с.
6. Писательский клуб. Реализм: мода или основание мировоззрения? // Москва. – 1998. – № 9, – С. 41-59.
7. Потебня А.А. Теоретическая поэтика. – М.: Высш. шк., 1990. – 343с.

8. Соболев О. М. Постмодерн і майбутнє філософії. – Київ, 1997. – 188 с.
9. Теория метафоры: Сб. научн. тр.: Перевод с англ., фр., нем., исп., польск. яз. – М.: Прогресс, 1990. – 512 с.
10. Тимошенко Ю. В. Аллегорія та гіпербола як елементи романтичного стилю // Зарубіжна літ. в навчальних закладах. – 2001. – № 3. – С. 55-57.
11. Тимошенко Ю. В. Метафора в структурі художньої свідомості: Дис. канд. філол. наук: 10.01.06. Інститут літератури ім. Т. Г. Шевченка. – К., 2001.
12. Хализев В. Е. Теория литературы: Учеб. – М.: Высш. шк., 1999. – 398с.
13. Хассан Іхаб Культура постмодернізму // Вікно в світ. – 1999. – № 5. – С. 99-111.
14. Henry Bergson. The Creative Mind: An Introduction to Metaphysics. New York: Kensington Publishing Corp, 1946.
15. Jacques Derrida, John D. Caputo. Deconstruction in a Nutshell: a Conversation with Jacques Derrida. Fordham Univ Press, 1997.
16. Roger Fowler. A Dictionary of Modern Critical Terms. Routledge and Kegan Paul, London, Henley and Boston, 1978.
17. Samuel C. Chew, Richard D. Altick. A literary history of England. The nineteenth century and after. Volume V. Routledge and Kegan Paul. London and Henley, 1980.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Крістіна Головенко – асистент кафедри перекладу та загального мовознавства КДПУ ім. В. Винниченка.

Наукові інтереси: внутрішня форма метафори.

СПЕЦИФІКА СТІЙКИХ ВИСПОВІЮВАНЬ ЯК ФРАЗЕОЛОГІЧНИХ ЗНАКІВ

Світлана ГУРБАНСЬКА (Київ)

У статті досліджується специфіка стійких висловлювань як фразеологічних знаків на основі уточнення їх поняттєвого і термінологічного поля та з'ясування їх основних онтологічних рис.

In this paper specific features of set expressions as phraseological signs are studied on the basis of closer definition of their conceptual and terminological sphere and elucidation of their main characteristics.

Постановка проблеми в загальному вигляді та її зв'язок із науковими завданнями. Сучасна лінгвістична парадигма демонструє тісний зв'язок мови і мислення [4], мови і мовлення [16], мови і пізнання [28]. «Усі поняття, що є в мові, були так чи інакше наявні раніше у мисленні. У мові вони закріплюються знаками мови, які розрізняються формою, властивостями, ознаками тощо» [20, 11].

Мовні знаки, слідом за М. Алефіренком, – це вторинні матеріальні (звукові або графічні) об'єкти особливого роду, звуко-слухова чи графіко-оптична оболонка яких тісно пов'язана з певним ідеальним змістом (значенням) [1, 25].

Явища мовної системи реалізуються в мовленнєвому потоці, при категоризації якого мовці виділяють одиниці різних рівнів, що згодом використовують у власному мовленні.

Якщо речення є одиницею, що слугує не стільки для відбиття законів спілкування, скільки для опису мовних засобів, які використовуються в процесі спілкування [25], то висловлювання – це актуалізоване в мовленні речення, що виконує як комунікативну, так і прагматичну функції [15]. Визначаючи специфіку стійких висловлювань як фразеологічних знаків, слід відокремлювати їх від інших знаків мови – слів і вільних висловлювань [2; 18; 8; 21].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблема виділення і визначення фразеологізмів як мовних одиниць – одна з найскладніших у лінгвістиці [21, 9-11], «незважаючи на те, що маємо вагомні традиції та досвід фразеологічних досліджень, значні досягнення як у загальній теорії, так і у вивченні фразеології окремих мов» [10, 5]. Позиції дослідників [18; 8; 21] щодо головного питання фразеології з визначення фразеологічної одиниці різняться, оскільки ця проблема залишається й дотепер остаточно не розв'язаною, що пояснюється складністю самого об'єкта дослідження.

У процесі спілкування людина послуговується поряд із вільними сполуками слів багатьма зворотами, словосполученнями, компоненти яких, як правило, є фіксованими, а відношення між ними – закріпленими [8, 57]. Вільні мовні одиниці (словосполучення і речення) В.Архангельський протиставляє невільним, вважаючи їх «регулярними словосполученнями і реченнями, що організуються за діючими у мові моделями, граматичний каркас яких чітко відтворюється в мовленні, але вільно заповнюється лексичним матеріалом, який взаємозамінюється за вибором мовця» [5, 57]. Порівняно з вільними мовними одиницями, стійкі сполуки слів мають постійний лексичний склад [29], є найпростішими і цілісними комунікативними одиницями [8], які слугують засобом формування й повідомлення думок та вираження емоцій [19].

Фразеологізми, вважає В.Архангельський, слід відмежувати не лише від вільних синтаксичних комбінацій слів [5, 65-67], а й від слів [там само: 76-78]. Саме тому поняття стійкості фразеологічних одиниць учений розуміє як обмеження у виборі складових фразеологізма на лексичному, семантичному, морфологічному і синтаксичному рівні [там само: 181-182].

Фразеологічні одиниці як мовні знаки, на думку О.Бабкіна, перебувають на межі номінативних одиниць (слова) і комунікативних (речення) [6] і, позначаючи типову ситуацію, водночас виступають мовними знаками поряд зі словами і словосполученнями [17, 5].

Мета статті – дослідити специфіку стійких висловлювань як фразеологічних знаків.

Завдання:

- уточнити поняттєве та термінологічне поле стійких висловлювань;
- з'ясувати основні онтологічні риси стійких висловлювань як фразеологічних знаків;

- обґрунтувати належність стійких висловлювання з граматичною структурою речення до фразеологічного фонду мови.

Наукові результати. Враховуючи семантико-структурні й синтаксично-структурні критерії на позначення *фразеологізма* як одиниці мови науковці вживають такі дефініції: *фразеологічна одиниця* [14; 11; 21], *фразема* [2], *фразеологічний вираз* [7; 29], *стійка фраза* [17], *ідіома* [32; 22], *ідіоматичний вираз* [22], *фразеологічний зворот* [24], *фразеологічний суміщений омонім* [26] тощо. Їх різноманітність, на думку К.Мізіна, «зумовлена такими критеріями фразеологічності: 1) еквівалентністю фразеологічної одиниці слову; 2) типом постійного контексту; 3) функціонально-семантичною комплікативністю» [21, 9].

Ці термінопозначення фразеологізма як мовного знака, хоча й тлумачаться дещо по-різному, та все ж ґрунтуються на таких спільних характеристиках, як *стійкість*, *відтворюваність* та *образність*. Виходячи із завдань дослідження, за робочий термін обираємо *стійке висловлювання*, оскільки порівняно з поняттями *фразема*, *фразеологічна одиниця*, *фразеологічний вираз* тощо він більш точно позначає усталено-образний словесний комплекс з фіксованим словниковим значенням та змінною структурою у контекстному вживанні і безпосередньо не пов'язаний із жодною з існуючих фразеологічних концепцій.

Вільні висловлювання перетворюються на стійкі як наслідок їх кількаразового вживання в мовленні і «закріплюються в мові як еквіваленти слів у своєму переносному значенні» [3, 200]. Ці будівельні одиниці мови, як зазначає І.Арнольд, «вживаються здебільшого в одному і тому ж складі, не конструюються в реченні, а вводяться до нього в готовому вигляді так само, як і слова» [там само, 187-188]. «Якщо в якому-небудь словосполученні кожна графічна одиниця втрачає частково або повністю своє значення, і тільки сполучення в цілому зберігає чіткий смисл, то можна стверджувати, що ми маємо справу з фразеологічним виразом», – зазначає Ш. Баллі [7, 87]. Відтак наслідком тісного семантичного зв'язку між елементами стійкого висловлювання є втрата елементами стійкого висловлювання їх першопочаткового лексичного значення, що веде до набуття єдиного значення всього стійкого висловлювання, тобто такого, що перестає бути зв'язаним з лексичним значенням кожного окремого компонента.

Саме «зв'язаність», на думку Д.Шмельова, сприяє об'єднанню фразеологічних одиниць і є тим загальним для всіх них, завдяки чому вони протистоять вільним словосполученням [30, 259-273]. Автор виділяє три типи «зв'язаності» фразеологізма: 1) *парадигматичну зв'язаність*, яка полягає в тому, що такі звороти будуються на основі лексичної парадигматики даної мови; 2) *синтагматичну зв'язаність*, яка базується на детермінованому зв'язку між компонентами фразеологічних одиниць: один із компонентів звороту є неможливим поза певним лексичним оточенням;

3) *дериваційну зв'язаність* – тобто часткову мотивованість (деяку залежність значення від іншого значення) [там само].

У зв'язку з цим слушним видається твердження О.Куніна про те, що для фразеологічних одиниць характерною є не взагалі стійкість, а стійкість на фразеологічному рівні, закономірні залежності словесних компонентів і структурно-семантична немодельованість. Розглядаючи стійкість фразеологічних одиниць як комплексне поняття, як властиву їм інваріантність, під фразеологічною стійкістю вчений розуміє об'єм інваріантності, властивий різним аспектам фразеологічних одиниць, що зумовлює їх відтворюваність у готовому вигляді [18, 46-47].

Чотири критерії стійкості, що утворюють мінімальну фразеологічну стійкість, є наслідком відмежування фразеологізмів від змінних нефразеологічних сполук: 1) *стійкість використання* є показником того, що фразеологізм є одиницею мови, суспільним здобутком у певному мовному колективі, а не індивідуальним зворотом, що вживається автором. Використання фразеологізма не носить характеру цитування і завжди пов'язане з фразеологічною абстракцією; 2) *семантична ускладненість* проявляється неоднаково у фразеологізмах різних класів. До типів семантичної ускладненості відносяться: повне чи часткове переосмислення значення, необразні перетворення значення, наявність архаїчних елементів у складі фразеологізмів тощо; 3) *різнооформленість* – це особливість побудови синтаксичної єдності, яка полягає в тому, що одиниці, котрі входять до її складу, є граматично оформленими компонентами; 4) *неможливість утворення за певною структурно-семантичною моделлю змінного сполучення слів*. Для фразеологізмів невластивим є утворення за певною моделлю як змінних словосполучень, так і змінних речень. Це один із найважливіших показників стійкості фразеологізмів [там само: 46-95].

При порівнянні стійкого висловлювання зі словом, особливу увагу звертаємо на твердження, що слово є цільнооформленою одиницею мови, а фразеологізм – нарізнооформленою, що включає щонайменше два слова-компоненти, які, за М. Шанським, мають бути повнозначними (наголошеними) [29].

Зокрема, необхідним видається визначення характеру номінації стійких висловлювань порівняно зі словом.

Різниця між знаками первинного та вторинного означування полягає в характері їх семантики та призначення. Кожен окремий спосіб номінації діє за допомогою певних одиниць, які розрізняються за способом знакотворення. Знаками первинної номінації є одиниці, які формуються завдяки семіологічному способу знакотворення (це повнозначні і службові слова). До знаків вторинної номінації відносяться дискурсивні знаки-висловлювання, які виникають завдяки семантичній інтерпретації [9, 69-89].

Це пояснюється тим, що мова має два способи означування – семіотичний та семантичний – і може одночасно здійснювати як означення

знаків, так і означення висловлювань. Перше означування вільне від референції, а друге – породжується мовленням і пов'язане з повідомленням. Значення знаків первинної номінації кодифіковані, а смисл та інформація знаків вторинної номінації не закріплені мовним кодом [8, 81-82].

Слід виокремити, на думку О.Назаряна [23, 172], і суттєві відмінності, що виявляють лексика і фразеологія в плані генезису. Вони пов'язані з різним функціональним призначенням лексики і фразеології. «Лексика обслуговує переважно інтелектуальну сферу мови, а фразеологія – емоційну. У зв'язку з цим, слово виникає передусім для називання (номінації) даного поняття, а фразеологізм – для його образно-експресивної характеристики» [там само].

Фразеологічне значення як «особлива семантична категорія мови» [21, 7] відрізняється від значення слова, словосполучення і речення непрямопохідним кодуванням об'єктивної дійсності, особливостями смислової мотивації, цілісністю ідіоматизованого значення, характером участі конститuentів в утворенні, структуруванні та мовленнєвій реалізації узагальнено-цілісного значення фразеологічних одиниць [2, 11].

Ще одне надскладне і дискусійне питання стосується проблеми включення до фразеологізмів стійких висловлювань з граматичною структурою речення [8; 21]. У різних наукових працях [21; 12; 18] подаються досить різні погляди з цієї проблеми, утім ставиться спільне завдання з розгляду наявності чи відсутності у таких одиницях властивостей фразеологізмів.

Стійкі словосполучення з граматичною структурою речення на зразок прислів'їв, приказок, афоризмів, клішованих виразів, крилатих фраз тощо прихильниками вузького розуміння об'єму фразеології [6; 31] виносяться за межі фразеологічного фонду. Ці науковці одноставні в тому, що названі одиниці виконують комунікативну функцію у мовленні, а номінативна функція їм не притаманна.

На думку прихильників широкого розуміння об'єму фразеології [18; 29; 22; 12; 11; 21], одиниці з граматичною структурою речення слід розглядати як особливі фразеологічні одиниці комунікативного типу і відносити до фразеології. Ці одиниці наділені високим ступенем комунікативності, що пояснюють наявність у їх семантиці експліцитно-невисловлених оцінок та ставлення мовця, які беруть участь у формуванні змісту висловлювання.

Такі полярні точки зору вчених пояснюємо надзвичайною складністю об'єкта дослідження та існуванням у мові низки перехідних одиниць, що перебувають на периферії класичних фразеологічних одиниць і вільних сполучень слів. Вихідним принципом є визначення параметра фразеологічності:

1) постійний лексичний склад [29; 27], 2) постійне лексичне значення [14; 29], 3) лексичний характер номінативності фразеологічних одиниць [13], 4) постійна граматична будова [27], 5) стійкі словесні комплекси мови,

які відтворюються в процесі мовлення [18; 13; 29; 14], 6) семантична монолітність [14], 7) немодельованість за схемою змінної сполуки слів [18], 8) граматично організовані за моделлю словосполучення чи речення [13], 9) ідіоматичність [13; 31], 10) функціонально-семантична комплікативність [18], 11) замкненість структури [29], 12) повністю чи частково переосмислене значення [3], 13) цілісна синтаксична функція [13], 14) метафоричність [6], 15) лексична неподільність [14], 16) наявність не менше двох повнозначних (наголошених) слів [29].

Враховуючи думки з проблеми визначення фразеологізмів як мовних знаків і виділення їх головних ознак та погоджуючись із позицією М.Шанського, який під фразеологізмами розуміє стійкі словосполучення, що за своєю відтворюваністю дорівнюють готовим і цілісним одиницям – словам [29], виходимо з широкого розуміння фразеології, вважаючи її об'єктом всі стійкі висловлювання з ускладненим значенням – як стійкі сполуки слів, що семантично та структурно еквівалентні словосполученню, так і стійкі сполуки слів, що в семантичному і структурному відношенні функціонують як речення.

Висновки та перспективи подальших розвідок. Висловлені вище міркування дозволяють зробити такі висновки.

Визначаючи специфіку стійкого висловлювання як фразеологічного знака, відокремлюємо його від вільного висловлювання і слова.

Під *стійкими висловлюваннями* розуміємо мовні одиниці вторинної номінації, які належать до вторинного сегменту мовної картини світу, що є варіативним та індивідуальним для кожної мови. Стійкі висловлювання не лише називають предмети, явища тощо як засоби номінації, але й надають їм оцінку й експресивну характеристику, виражають ставлення мовця, виконуючи у такий спосіб функцію вторинної номінації.

Розглянувши різноманітні концепції вчених-фразеологів, звертаючи особливу увагу на виділення й визначення фразеологічних одиниць як мовних знаків, їх головні ознаки, виокремлюємо два структурно-граматичні класи: 1) стійкі висловлювання як фразеологічні знаки на зразок словосполучення і 2) стійкі висловлювання як фразеологічні знаки на зразок речення, розглядаючи їх як такі одиниці, що мають цілісне (інколи частково цілісне) значення, наділені постійною образною компонентною структурою, вступають в граматичні й смислові зв'язки з іншими мовними одиницями, функціонують як у мові, так і в мовленні на позначення певної логіко-семіотичної ситуації. Ці одиниці мають власне значення, свою функцію в мові і містять інформацію про явища позамовної дійсності.

Стійкі висловлювання розглядаємо як фразеологічні знаки, в яких денотативно-сигніфікативний зміст умотивовується образами, тобто саме тим змістом, що першопочатково формував значення генетичних прототипів фразеологічних одиниць.

Таким чином, стійкі висловлювання є одним із типів мовних одиниць, яким властива відтворювана в мовленні постійна комбінація словесних знаків, що базується на внутрішній залежності її членів і складається мінімум із двох чітко визначених одиниць лексичного рівня. Стійкі висловлювання є граматично організованими за існуючими моделями словосполук чи речень, мають єдине значення, різною мірою комбінаторне по відношенню до значень сполучуваних елементів, але стабільне по відношенню до того, що позначається і виражається. Ця проблема буде досліджуватись у наступних статтях та дисертаційній роботі.

БІБЛІОГРАФІЯ

1. Алефиренко Н.Ф. Спорные проблемы семантики. – М.: Гнозис, 2005. – 326 с.
2. Алефиренко Н.Ф., Золотых Л.Г. Проблемы фразеологического значения и смысла (в аспекте межуровневого взаимодействия языковых единиц). – Астрахань: Изд-во Астраханского гос. пед. ун-та, 2000. – 220 с.
3. Арнольд И.В. Лексикология современного английского языка. – М.: Изд.-во лит. на иностр. языках, 1959. – 351 с.
4. Арутюнова Н.Д. Язык и мир человека. – М.: Языки русской культуры, 1999. – 896 с.
5. Архангельский В.Л. Устойчивые фразы в современном русском языке. – Ростов-н/Д: Изд.-во Ростовского ун-та, 1964. – 315 с.
6. Бабкин А.М. Русская фразеология, ее развитие и источники. – Л.: Наука, 1970. – 263 с.
7. Балли Ш. Французская стилистика. – М.: Изд-во иностр. лит., 1961. – 394 с.
8. Баран Я.А. Фразеологія у системі мови: Дис. ... докт. філол. наук. – Івано-Франківськ, 1998. – 391 с.
9. Бенвенист Э. Общая лингвистика. – М.: Прогресс, 1974. – 447 с.
10. Білоноженко В.М., Гнатюк І.С. Функціонування та лексикографічна розробка українських фразеологізмів. – К.: Наук. думка, 1989. – 156 с.
11. Білоус О. Національний колорит: дискурс інтерпретації та перекладу // Наукові записки КДПУ ім. В.Винниченка. – Вип. 69. – Ч. 1. – Серія: Філологічні науки. – Кіровоград, 2006. – С. 51-61.
12. Верба Л.Г. Порівняльна лексикологія англійської та української мов. – Вінниця: Нова книга, 2003. – 160 с.
13. Верещагин В.М., Костомаров В.Г. Язык и культура. Лингвострановедение в преподавании русского языка как иностранного. – М.: Рус. язык, 1976. – 248 с.
14. Виноградов В.В. Избранные труды: Лексикология и лексикография. – М.: Наука, 1977. – 310 с.
15. Дородных А.И. Грамматика речевого общения. – Харьков: Изд.-во Харьковс. гос. ун-та, 1987. – 109 с.
16. Калита О.М. Мовні засоби вираження іронії в сучасній українській малій прозі: Автореф. дис. ... канд. філол. наук. – К., 2006. – 20 с.
17. Козырева Л.Ф. Устойчивые фразы и контекст. – Ростов-н/Д: Изд-во Ростовс. ун-та, 1983. – 120 с.
18. Кунин А.В. Курс фразеологии современного английского языка. – М.: Высш. школа, Дубна: Изд. центр «Феникс», 1996. – 381 с.
19. Кучеренко І.К. Фразеологізми як об'єкт синтаксису // Укр. мовознавство. – К., 1983. – Вип. 10. – С. 9-15.
20. Личук М.І. Ступені фразеологізації речень: Дис. ... канд. філол. наук. – Чернівці, 2001. – 171 с.

21. Мізін К.І. Компаративна фразеологія: Монографія. – Кременчук: ПП Щербатих О.В., 2007. – 168 с.
22. Назарян А.Г. Идиоматические выражения французского языка. – М.: Просвещение, 1978. – 160 с.
23. Назарян А.Г. История развития французской фразеологии. – М.: Высш. шк., 1981. – 189 с.
24. Пермяков Г.Л. Основы структурной паремиологии. – М.: Наука, 1988. – 240 с.
25. Почепцов О.Г. Основы прагматического описания предложения. – К.: Высш. шк., 1986. – 116 с.
26. Ройзензон Л.И., Абрамец И.В. Совмещенная омонимия в сфере фразеологии // Вопр. языкознания. – 1969. – №2. – С. 54-63.
27. Телия В.Н. Русская фразеология. Семантический, прагматический и лингвокультурологический аспекты. – М.: Языки русской культуры, 1996. – 288 с.
28. Чередниченко В.О. Інноваційна фразеологічна вербалізація в англійській мові (лінгвокогнітивний та соціолінгвістичний параметри): Автореф. ... канд. філол. наук. – Запоріжжя, 2005. – 20 с.
29. Шанский Н.М. Фразеология современного русского языка. – М.: Наука, 1985. – 160 с.
30. Шмелев Д.Н. Проблемы семантического анализа лексики (на материале русского языка). – М.: Наука, 1973. – 280 с.
31. Dobrovolskij D. Kognitive Aspekte der Idiom-Semantik. Studien zum Thesaurus deutscher Idiome. – Tübingen: Gunter Narr, 1995. – 272 S.
32. Fleischer W. Phraseologie der deutschen Gegenwartssprache. – 2. durchges. und erg. Auflage. – Tübingen: Max Niemeyer Verlag, 1997. – 299 S.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Світлана Гурбанська – аспірант кафедри германського та порівняльного мовознавства Національного педагогічного університету імені М.П.Драгоманова.

Наукові інтереси: фразеологія, аналіз структурно-семантичних трансформацій стійких висловлювань в англійських та українських художніх текстах.

СЕМАСІОЛОГІЧНЕ ПОЯСНЕННЯ ФАХОВОГО ТЕРМІНА: (ЕКСТРА/ІНТРАЛІНГВАЛЬНІ ФАКТОРИ)

Роман ДУДОК (Львів)

Стаття присвячена аналізу структурної будови терміна та його семантичним особливостям. Особливу увагу зосереджено на екстра/інтралінгвальних факторах терміна. На основі методу “значення – смисл” у статті проведено дослідження узагальнюючої природи терміна та механізму послідовної кореляції того самого слова-знака з кількома різними екстралінгвістичними об’єктами/поняттями. У статті описується абстраговане інтралінгвістичне значення, котре одночасно описує одне з багатьох можливих різних екстралінгвістичних понять.

The article deals with the analysis of structural composition of the term, and its semantic peculiarities. Special attention is focussed on extra/intra linguistic factors of the term. The research of the generalized nature of the term and the mechanism of successive correlation of the same sign with several various extralinguistic objects/notions by means of meaning – sense method has been applied in the research. Much importance is given to finding out the abstracted invariant intralinguistic meaning which unanimously describes one of many possible different extralinguistic notions.

Вивчення мови як спеціальної набуває фахового термінологічного спрямування, де терміни різних галузей утворюють свої системи із

внутрішньою впорядкованістю компонентів. Оскільки переважну частину лінгвістичного фонду складає фахова лексика, тому цілком зрозуміло, що лінгвісти надають важливого значення закономірностям утворення фахових термінів, їх структурним та семантичним факторам.

Проблемі дослідження спеціальних одиниць та окремих термінологій, а також опису екстра/інтралінгвальних зв'язків між окремими елементами систем присвячені праці як вітчизняних, так і зарубіжних вчених лінгвістів: Н.Ф.Клименко, В.І. Карабан, Т.Р. Кияк, С.О. Гурського, А.Д. Белова, М.В. Нікітіна, Ю.С. Степанова, В.І. Суперанської, Б. Бікс, П. Гудрік, Ст. Ульман, Д. Мелінкоф та багатьох інших.

Мета та завдання статті – дослідити структурну побудову термінів, провести системний аналіз терміна у ракурсі його екстра/інтралінгвістичних зв'язків. Особливу увагу приділено розкриттю узагальнюючої природи слова-терміна, лінгвістичному механізму послідовного співвіднесення одного й того самого слова-знака з декількома різними екстралінгвальними об'єктами за допомогою проміжної ланки – смислу. Яким чином абстраговане інваріантне інтралінгвальне значення одночасно описує одне з багатьох можливих об'єктивно різних екстралінгвальних понять (денотатів)? Це одне із центральних запитань, на яке робиться спроба дати відповідь у даній статті, виходячи із власного бачення проблеми.

У мові як системі знаків виокремлюються у першу чергу дві головні функції: інтеріндивідуальна (міжіндивідуальна) – як засіб спілкування, комунікації та інтраіндивідуальна (внутрішньоіндивідуальна) – як вираження думки. Провідна роль у семасіологічних дослідженнях належить першій функції, через яку здійснюється зв'язок усієї системи з думкою, тобто через термінологічний смысл.

Спостереження над спеціальною лексикою показує, що утворення термінологічних смислів відбувається головню на основі загальноновживаних слів, зокрема (1) за відповідністю форми спеціального поняття і узагальненого абстрактного поняття як інваріантного значення; (2) за відповідністю відносного поняття і ознаки чи форми.

Словниковий склад загальноновживаної мови є одним з основних джерел, поповнення лексичного фонду майже усіх наукових термінологій. Коли значення загальноновживаного слова набуває термінологічного характеру, то слід говорити про “термінологізацію” цього слова. Термінологізація загальноновживаної лексики – складний процес, пов'язаний з виходом лексичної одиниці з властивої їй галузі вживання та її асіміляції у чужому для неї термінологічному середовищі. Якщо термінологізацію розглядати як розвиток у загальноновживаного слова особливих термінологічних значень, то такий перехід супроводжується зміною семантики лексичної одиниці; зміною обсягу значення або зміною змісту значення (метафоризація, метонімізація) тощо [2, 38–47].

Скажімо слово *to swing* (v): 1. “*to cause to move with the to and fro or curving motion of object having fixed points*” – яке описується як перше значення у словнику (OID) як *хитатися, гойдатися, коливатися, позначаючи стабільний чи круговий рух*. e.g. *The gate swung on one rusty hinge* – *Ворота гойдалися на одному ржавому завісі*, де вихідне номінативне значення слова *to swing* цілком зрозуміле. Однак як розуміти наступний вислів із цим словом “*to swing public opinion*”, де те саме слово знак має вже значення “*розхитувати, розбурхувати громадську думку*”, тобто *выводити її із стабільного стану*. Цілком резонно постає запитання чому “*the gate swung*” та “*to swing public opinion*” позначаються тим самим словом знаком? Що спільного між *to swing the gate (door)* та *the swing of public opinion (election)*? Хоча на перший погляд позначаються різні рухи “*коливання, розхитування*” фізичного об’єкта (*воріт, дверей, маятника тощо*) та “*розхитування, розбурхування*” громадської думки *спільноти*, у них вбачається щось спільне. Цим спільним компонентом є семантичний інваріант.

Шлях абстрагування та узагальнення дає можливість виокремити спільний семантичний компонент-інваріант – “*ритмічне та постійне розхитування чогось*” серед усіх численних описів словникової статті *to swing*. Виділення інваріанта дає можливість пояснити і вислів “*in full swing*” “*у повному розпалі*” e.g. *Ten weeks before the election the campaign was in full swing* – *За десять тижнів до виборів кампанія була у повному розпалі*.

Значення слова-терміна у найширшому розумінні є центральною категорією лінгвістики, де кожна частина мови має свою власну категорійну семантику, що відображається у значеннях слів, які до неї належать [14, 9]. Абстрагований характер слова полягає в тому, що знак все більше і більше віддаляється від зображуваного об’єкта і все більше включається у знакову систему, надаючи їй додаткові операційні можливості. Семантична структура слова не є нероздільною єдністю (саме тому вона і є структурою) і не завжди позначає одне поняття. Загальновідомо, що більшість слів позначають різні поняття і тому набувають різної кількості значень [6: 98]. Порівн. спец. *swing bridge* – *kind of bridge that can be swing aside on pivots to let ships etc. pass* – “*розвідний*” міст для проходу кораблів тощо та (муз.) *swing music* – *kind of jazz in which the time of the melody (usually played by single instrument) is freely varied over simple harmonic time with strongly marked rhythm* - вид джазу, де час мелодії (який зазвичай виконується одним інструментом) високо варіює над гармонійним часом з точно зазначеним ритмом. Отже, у висловах “*swing bridge*” та “*swing music*” чітко простежується спільний інваріант безперервного ритмічного руху, об’єкта, поняття у певний проміжок часу.

Згідно інтегральної концепції значення уявляється як складна структура, що складається із численних концентричних кіл – центральної денотативної частини та конотацій-сміслів, що оточують її [8, 103-126].

Об'єднання ознак смислів у певний набір, який міститься у пам'яті, утворює структуру, яка є основою пізнання певного числа об'єктів, понять. (див. вище наведені приклади з *to swing*).

Таким чином, для визначення семантичних змін, які відбуваються в семантичній структурі слова-терміна об'єктивно можуть бути виділені стабільні елементи як складові значення “інваріант інформації”, або концепт – тобто те, що постійно зберігається при перетворенні інформації.

Однак значення відрізняють від концепту зв'язаністю знаком. М.В. Нікітін зв'язує концепт із значенням. Кажучи про поняття та значення, ми, по суті, маємо справу з одним і тим самим предметом – концептуальним рівнем абстрагуючих, узагальнених одиниць свідомості. Оскільки значення – те саме поняття, то вони зберігають за собою усе те, що відноситься до понять: їх зміст, структуру, системні зв'язки, характер відображуваної природи [7, 89].

Найбільш доцільним, на наш погляд, є інтегративний підхід до розуміння концепту, що постулюється Е.С. Кубряковою: “концепт – термін, який служить для пояснення одиниць ментальних і психологічних ресурсів нашої свідомості і тієї інформаційної структури, котра відображає значення та досвід людини”; і далі: концепт – “оперативна змістовна одиниця пам'яті ментального лексикону, концептуальної системи і мови мозку (*lingua mentalis*), усієї картини світу, відображеного у людській психіці” [5, 83]. Відповідно концептуальний аналіз як пошук загальних компонентів, необхідний для виявлення інваріанта та пояснення усіх віртуальних сполучень слова-терміна.

Оскільки значення та смисл є складовими концепту, концепт можна визначити як мінімум найбільш спільних ознак та весь запас інформації про предмет. Телія В.Н. справедливо вважає, що концепт – це все те, що ми знаємо про об'єкт [11, 97]. На наш погляд, таке тлумачення концепту є дуже вдалим.

Процеси інтеграції і диференціації, які притаманні людському мисленню, здійснюються між двома полюсами основних гносеологічних категорій – спільною і окремою, спільною і особливою, абстрактною (віртуальною) і конкретною (актуальною) [4, 35].

Безпосереднє описування окремих різних об'єктів як відповідно різних значень співвідносного слова або різних слів-омонімів у лексикографічних роботах з їх орієнтацією на об'єкт реальної дійсності нерідко підтверджується контекстуальним методом розмежування різних значень і різних слів-омонімів.

Так два омонімічних слова: *партія*¹ – як “політична організація” і *партія*² – “група людей”, лінгвістично доведені як об'єктивно різні денотати, які звичайно не мають нічого спільного між собою. Але чому вони були названі одним словом “партія”, а не різними – це питання дослідниками не порушується.

Якщо проаналізувати описи цього слова у тлумачних словниках, то виділяється спільний компонент *“group of people gathered together for a specific purpose”*: *a search party; political party etc.* – група людей зібраних разом для певної цілі (у політиці, науці, спорті тощо) [WCD].

Отже, за допомогою спільного компонента-інваріанта *група людей чи протилежна сторона або навіть “third party”* – третя сторона, можна пояснити усі на перший погляд незвичайні терміносистеми.

Розвиток мови як знакової системи залежить насамперед від розвитку мислення. Розвиток мислення зумовлений екстралінгвістичними факторами, які є основними чинниками у мові. Мовлення завжди характеризується надмірністю інформації, у якій розкриваються дві її сторони – позамовна (екстралінгвістична) і мовна (інтралінгвістична). Екстралінгвістична сторона інформації полягає у відображенні чисто індивідуальних ознак мовця. Інтралінгвістична сторона надмірності інформації виявляється у тому, що матеріальних мовних елементів, потрібних для розрізнення смислових значень у мовленні, завжди більше ніж це треба для потреб самого розрізнення смислових значень.

Отже, вплив екстралінгвістичних факторів на мовну структуру є не безпосередній, а опосередковується лексично. Цікаву думку щодо розвитку мовної структури висловлює В.М. Ярцева: “вважаючи, що система мови становить не лише схему відношень, а й включає також і самі співвідносні елементи з усіма їх суперечливими властивостями. Кількісні зміни у числі або властивостях цих елементів повинні спричинитися до перебудови усєї системи і давати якісно нову систему [16, 71]. Під поняттям кількості у мові автор розуміє ємкість мовної моделі і частотність її вживання, а під поняттям суперечності – суперечність між лексичною природою мовних елементів і умовами їх синтаксичного вживання. Внутрішні закономірності розвитку мови автор не відриває від процесу мовлення. Адже саме в цьому процесі розкривається вплив екстралінгвістичних факторів.

Якщо про розвиток мови судити на основі збагачення вищого рівня відображення, то воно відбувається не лише внаслідок появи нових слів, але й внаслідок розширення змісту “старих” слів. Слово-термін можна розглядати як одиницю мовлення, якщо для нього знайдено лише йому властиву диференційну ознаку, і ця ознака виділяє відповідну одиницю у будь-якій його атрибутції. Такою диференційною ознакою, яка дозволяє розмежовувати термінологічні одиниці, є, на нашу думку, їх інваріантне значення, яке трактуємо як семантичний диференціал.

Досліджуючи інваріантне значення слова, важливо перш за все брати до уваги інтралінгвальний стабільний інваріантний семантичний зміст кожного слова як елемент лексико-семантичної системи мови на відміну від змінних екстралінгвальних смислів, які не входять у систему мови.

Вважаємо, що у процесі тлумачення значення фахового терміна важливо розглядати його як суто інтралінгвальне поняття, як пучок елементарних одиниць змісту сем/семантичних компонентів

Кожне слово, яке співвідноситься з якимось конкретним об'єктом реальної дійсності, утворює одну найменшу можливу одиницю простору і часу. Неврахування найменших можливих одиниць простору і часу вживання одного слова, спрямованого на одне екстралінгвальне поняття, призводить до нечіткості (дифузності) позначуваного [15]. Тому, як справедливо зазначав Ю.С. Степанов, на рівні мовлення (speech) значення є позамовним і екстралінгвальним явищем, його не можна повністю визначити в логічних та лінгвістичних термінах: воно розпливається в частинах індивідуального буття [9, 121].

За висловом В.В. Виноградова, за відношенням до слова лише як до назви певного екстралінгвального об'єкта неможливо встановити принципову відмінність між різними значеннями одного й того самого слова та різними словами омонімами [1, 5].

Опис різних значень одного й того самого слова-знака ведеться на основі суто лінгвістичних параметрів – лексико-семантичних зв'язків досліджуваного слова з іншими словами на синтагматичній осі. Але це, на нашу думку, лише різні прийоми однакового підходу до значення слова як до певного екстралінгвального об'єкта, описаного у різних інтралінгвальних дистрибутивних формулах [10]. У синтагматичному плані у мікро чи макроконтексті кожне слово, як правило, співвідноситься з якимось одним конкретним об'єктом реальної дійсності. Так слово *bar*⁽ⁿ⁾ – *a piece of metal, wood or other material, ablong piece of solid material* – *шматок (частина) металу, дерева чи іншого матеріалу* тлумачиться по-різному: “*a bar of chocolate*” – *плитка шоколаду*; “*a bar of gold*” – *злиток золота*; *a bar of soap* – *брусок мила* – за референтно-формальним підходом нагадує нам усі ці об'єкти/предмети.

Більш складною є ситуація коли дієслово *to bar anything that abstracts or hinders* набуває значення *перешкоджати, чинити перепону*. Очевидним є те, що видовжений брусок металу (дерева) тощо окрім позначення фізичної перешкоди – “*to block or hinder the windows*” – *загратувати вікна* набув ще й емотивної оцінки (obstacles, barriers). *Poverty was a bar to their advancement* – *Бідність була перешкодою їх просуванню (кар'єрі)* або *Smoking was barred* у значенні “*to prevent or prohibit*” – *Палити було заборонено*.

Завдяки узагальнюючій природі слова можемо пояснити і спеціальне *the bar in law-court* – *місце у суді, де знаходиться засуджений (комре відгороджене від зали суду)*; чи *the Bar* – *адвокатура; barristers (from bar in Court separating benchers)* – *лава присяжних, відгороджена від решти залу, а також буфет, бар, прилавок у магазині - обмеження між продавцем та покупцем* тощо.

Отже семантичну структуру слова-терміна *bar* складають три компоненти, які формують його інваріантне значення, а саме: 1. *шматок, частина фізичного предмета*; 2. *перешкода, перепона чогось*; 3. (спец.) *юр. адвокатура, (торг.) бар, прилавок*. Ці три складові семантичного інваріанта уможливають розуміння усіх численних сполучень слова-терміна “*bar*” як у словникових описах, так і у спеціальних текстах. Для подальшого викладу значення тут важливо диференціювати значення та поняття як дискусійні категорії сучасної лінгвістики.

На наш погляд, мінімальний інваріантний зміст слова є інтралінгвальна інтеріндивідуальна сутність структурно-мовної якості, лінгвістична категорія, об’єкт дослідження семасіології. Поняття – це екстралінгвістична, інтраіндивідуальна сутність процесу пізнання, мислення, основна логічна категорія гносеології.

Ст. Ульман визначає значення слова як “взаємовідношення (*reciprocal relation*) між ім’ям (*name* – слово-знак), яке дає їм можливість викликати одне одного в пам’яті [13].

Традиційно контекстуальний підхід, який переважає у сучасній лінгвістиці, спрямовує слово-знак безпосередньо на одне певне пояснення в усій його тотальності. Узагальнююча природа слова, його інваріантне значення при цьому повністю ігнорується, розчиняється в необмеженій кількості різних лексико-семантичних варіантів (ЛСВ), які є нічим іншим як лінгвістичним описом більш-менш типових екстралінгвальних об’єктів.

Однак контекстуалісти не пояснюють як одне і те ж слово з певним контекстуальним значенням потрапляє в інший контекст. Мінімальний інваріантний зміст ми розглядаємо як один і той самий у всіх вживаннях певного полісемантичного слова. Тому важливо є визначити, що це за мінімальний інваріантний зміст слова.

На нашу думку, одне полісемантичне слово-знак співвідноситься у плані мови з одним і лише одним інваріантним змістом, а в плані мовлення – з одним і лише одним змінним змістом. Співвіднесення одного слова-знака з іншим можливе лише в іншу одиницю його існування, коли буде реалізована інша можливість співвіднесення інваріантного значення слова з іншим екстралінгвальним поняттям.

Так скажімо (1) *blank* – “*not written or printed upon*”; “*a blank sheet of paper*” – “*не писаний (не друкований)*”, “*чистий аркуш паперу*”, де спільний інваріантний компонент шляхом узагальнення “*чистий, відсутній чи позбавлений чогось*” легко виділяється і у (2) *void of interest or thought; empty* e.g. “*his mind is blank*”; “*a blank look*” – “*позбавлений думки*”, “*пустий погляд*” тощо. У процесі узагальнення слово *blank* набуває наступного значення: “*lacking some finishing features or characteristic*” e.g. “*a blank cartridge*”; “*a blank key*”; “*His future is a blank*” - “*позбавлений витончених рис чи характеристики*”, як: “*пустий, незаповнений патронтаж*”

(магазин); “заготовка” для виготовлення ключа чи вислів “його майбутнє – пустота (безперспективність)” [SD].

Отже, як бачимо, не контекст зумовлює та визначає значення слова, як стверджується контекстуалістами, а узагальнююча діяльність мислення.

Всі значення слів є поняттями лише з різним ступенем узагальнення, узагальнені комунікативно-релевантні ознаки (КРО) фіксуються у словах-знаках, утворюючи лексико-семантичну структуру мови, функціонують у ній як СДО – інваріантні значення відповідних слів у плані мови. Будь-яка абстрагована ознака сама по собі не може визначити усього конкретного семантичного змісту – певного поняття.

Функціонування СДО обов’язково передбачає опозицію, тобто виявлення відмінності за однією ознакою при збігу всіх інших ознак двох понять. Тобто семна структура слова визначається як набір структурно-організованих смислів – сем, які складають інваріантне значення слова в плані мови [3, 5].

У процесі мовлення СДО абстрагуються, узагальнюються і закріплюються як інтралінгвальне значення слова в системі мови. При називанні тим самим словом іншого об’єкта, слово не “переноситься” на цей об’єкт як його чергове нове значення, а утворює новий смисл, але вже на іншій основі протиставлення. Диференційні ознаки структури слова розпізнаються у новому об’єкті, і тому він називається за цією самою ознакою цим самим словом. Ознаки, за допомогою яких об’єкти розпізнаються, називаємо услід за Н. Трубецьким “смислорозмежувальними опозиціями” (*distinctive opposition*) [12, 38], за допомогою яких ми виражаємо усі конкретні думки. Усі інші ознаки протиставлених об’єктів, які не є смислорозмежувальними, в даній комунікативній ситуації не беруться до уваги.

Усе вище викладене наводить нас до наступних висновків:

1. Вчені лінгвісти головно звертали увагу на дослідження найбільш загальних законів зміни значення слова, а власне знакове значення слова, при цьому залишалось поза увагою дослідників, оскільки саме поняття значення не було визначене в інтралінгвальних термінах елементів системи мови.

2. Значення слова ототожнювалося з відповідними екстралінгвальними об’єктами реальної дійсності, тобто змінювався об’єкт, змінювалося і значення співвіднесеного слова, де співвідношення цього слова з іншим об’єктом розглядалося як зміна значення. Тобто значення слова таким чином по суті ототожнювалося з екстралінгвальним об’єктом.

3. Контекстуальний підхід до вирішення цієї проблеми забезпечує поверхневе інтерпретування незвичайного вживання слова, а знання інваріантного значення на відміну від контекстуального змісту веде до глибинного розуміння численних сполучень слова-терміна. Адже кожне слово за своїм визначенням має своє власне інтралінгвальне значення у

системі мови, і саме це значення скеровує вживання слова в усіх його численних вживаннях.

4. Таким чином інваріантне значення, поєднуючись із змінними екстралінгвальними компонентами у синтагматичному плані бере участь у “породженні” різних нормативних вживань даного слова, інакше кажучи, реалізує свої системотвірні властивості.

5. Отже, “смысл і значення” як основні семантичні категорії слова таким чином визначаємо як семантичний інтралінгвальний елемент у плані мови – значення та екстралінгвальний компонент у плані мовлення – смысл, які виконують роль екстра/інтралінгвальних зв’язків у семантичній структурі слова-терміна.

БІБЛІОГРАФІЯ

1. Виноградов В.В. Основные типы лексических значений слова // Вопр. Языкознания. – 1953. – № 5. – С. 5.
2. Володина М.Н. Специфика терминологической номинации // Вестник Моск. ун-та. Серия 9. Филология, 1986. – № 5. – С. 38-47.
3. Гурський С.О. Значення і смысл. Іноземна філологія. – Вип. 34. – С. 9-15.
4. Кубрякова Е.С. Введение // Человеческий фактор в языке. Язык и порождение речи. – М., 1991.
5. Кубрякова Е.С. и др. Краткий словарь когнитивных терминов. – М., 1996. – С.90.
6. Мостовий М.І. Лексикологія англійської мови. – Харків, 1993. – С. 98.
7. Никитин М.В. Курс лингвистической семантики. – Спб., 1996. – С. 89.
8. Реформатский А.А. Термин как член лексической системы языка // Проблема структурной лингвистики. – М., 1967. – С. 103-126.
9. Степанов Ю.С. К общей лингвистической теории значения // Проблемы значения в лингвистике и логике: Тезисы докладов. – М., 1963. – С. 121.
10. Телия В.Н. Типы языковых значений // Связанное значение слова в языке. – М., 1981.
11. Трубецкой Н.С. Основы фонологии. – М., 1960. – С. 38, 372.
12. Ульман Ст. Семантические универсалии // Новое в лингвистике. – М., 1970. – Вып. 5.
13. Яворская Т.М. Лексико-семантическая типология в синхронии и диахронии. – К., 1992. – С. 11.
14. Языковая номинация. Общие вопросы. – М., 1977. – С. 35.
15. Ярцева В.Н. Количественные и качественные изменения в языке. – М., 1970. – С. 71.

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ

- WCD – Merriam Webster’s Collegiate Dictionary. 10-th ed. USA, 1993.
 OID – Oxford Illustrated Dictionary – Publishing Univ. Press. Oxford, 1977.
 SD - Scribner Dictionary by William D. Halsey. Mission Hills, California, 1987.
 ЛСВ – лексико-семантичний варіант.
 КРО – комунікативно-релевантна ознака.
 СДО – семантико-диференційна ознака.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Роман Дудок – кандидат філологічних наук, доцент, завідувач кафедри іноземних мов для гуманітарних спеціальностей Львівського національного університету ім. Івана Франка.

Наукові інтереси: актуальні проблеми лексикології.

КУЛЬТУРНО-НАЦІОНАЛЬНА СПЕЦИФІКА КОЛІРНИХ АСОЦІАЦІЙ АНГЛІЙСЬКИХ ТА УКРАЇНСЬКИХ МОВЦІВ У МЕЖАХ ФРАЗЕОЛОГІЧНИХ ОДИНИЦЬ НА ПРИКЛАДІ ЗЕЛЕНОГО КОЛЬОРУ

Ірина КУБКІНА (Кіровоград)

У статті розглядаються і зіставляються значення, які експлікує зелений колір в рамках фразеологічних одиниць в українській та англійській мовах. Виявляються спільні та специфічні національно зумовлені конотації та асоціації, закріплені за колірною номінацією, що представляють собою спільні та відмінні фрагменти картини світу українських та англійських мовців.

The article deals with the comparison of meanings of green colour within phraseological units in the English and Ukrainian languages. Common and specific nationally defined connotations and associations assigned to the name of colour are revealed. Those connotations and associations present common and different fragments of the linguistic view of the world of English and Ukrainian speakers.

Сучасні дослідження в галузі лінгвістики відображають зростання зацікавленості вчених щодо ролі фактора людини у становленні та функціонуванні мовної системи. Семантика номінативних одиниць і особливості їхньої мовленнєвої реалізації вивчаються з урахуванням таких факторів, як асоціативно-образне сприйняття позначуваних реалій, їхня значимість у культурно-символічних та інших системах, що склалися у певному соціумі.

Антропоцентричний підхід у дослідженнях таких вчених-лінгвістів, як Апресян Ю.Д., Арутюнова Н.Д., Вежбицька А., Плунгян В.А., Серебряников Б.А., Телія В.Н. сприяє багатогранній розробці концепції мовної картини світу. Даний підхід відкриває нові перспективи у вивченні семантики номінативних одиниць, зокрема, складу колірної номенклатури – одного з найбільш тонко диференційованих лексичних пластів англійської та української мови.

Кольоронайменування вивчалось з точки зору засобів передачі основних кольорів спектру і його відтінків, виділення всередині назв загальних і окремих кольорів, зокрема в працях Деевої І.М., Москович В.А., Соколовської Ж.П. Але зазначені дослідження робились в рамках однієї мови. Порівняльних же досліджень щодо кольорів дуже невелика кількість, серед них роботи Корсунської Т.Г., Фрідман Х.Х., Черемісіної М.І., Скляниченко Г.В.

В сучасних дослідженнях семантики кольоропозначень спостерігається зміщення інтересу від вивчення колірних найменувань однієї мови до

зіставлення даного явища в різних мовах. Такий підхід передбачає реконструкцію фрагментів мовної картини світу, виявлення спільного і відмінного в семантиці лексичних одиниць, що позначають колір.

Урахування системності мови дозволяє проводити вивчення кожного семантичного об'єднання слів як невід'ємної частини загальної системи мови, що допускає можливість моделювання семантичних відношень у лексиці. Контрастивні дослідження лексико-семантичних об'єднань слів різних мов сприяють виявленню таких властивостей лексичних систем, які відображають специфіку світобачення лінгвосоціумів.

На сучасному етапі розвитку порівняльної типології, на фоні зростання інтересу до вивчення мовної картини світу і способів її експлікації в різних мовах, питання семантичного моделювання належить до числа найбільш важливих.

Дослідження семантики основних кольорів спектру англійської та української мов потребує вивчення їх семантичного поля з точки зору передачі основних кольорів та їх відтінків. Багатовимірний підхід аналізу назв кольору з урахуванням усіх їхніх значень, тобто як полісемантичних утворень, а також як складових частини фразеологічних одиниць дозволяє відтворити більш повну картину асоціативних зв'язків кольоронайменувань у межах картини світу англійської та української мов.

Фразеологізми грають особливу роль у створенні мовної картини світу. Вони – “дзеркало життя нації”. Природа значення фразеологічних одиниць тісно пов'язана з фоновими знаннями носія мови, з практичним досвідом особистості, з культурно-історичними традиціями народу, який розмовляє даною мовою. Фразеологічні одиниці приписують об'єктам ознаки, які асоціюються з картиною світу, мають на увазі цілу дескриптивну ситуацію (текст), оцінюють її, виражають ставлення до неї.

Фразеологічні одиниці завжди спрямовані на суб'єкт, тобто виникають вони не стільки для того, щоб описувати світ, скільки для того, щоб його інтерпретувати, оцінювати і висловлювати до нього своє суб'єктивне ставлення.

В.Н.Телія пише, що фразеологічний склад мови – це “дзеркало, в якому лінгвокультурна спільнота ідентифікує свою національну самосвідомість”, саме фразеологізми ніби нав'язують носіям мови особливе бачення світу, ситуації.

У внутрішній формі більшості фразеологізмів містяться такі смисли, які надають їм культурно-національного колориту.

Механізм виникнення конотацій пов'язаний із підсиленням окремих аспектів значення (часто за рахунок яскравої внутрішньої форми слова, на базі якої виникають найбільш стабільні асоціації). Асоціації при цьому утворюють, мотивують основу для виникнення конотацій, пряме значення слова виступає як внутрішня форма по відношенню до переносного.

Зазвичай із денотата вичленовуються окремі ознаки, образ яких з'являється у внутрішній формі конотативного слова. Так, якщо говорять “заєць” (про боягузливу людину), то це не означає, що у неї сіра шуба, короткий хвіст та довгі вуха, а свідчить лише про те, що така людина, відчувши небезпеку, часто уявну, вчасно встигне втікти. Закріплення асоціативних ознак у значенні слова, тобто виникнення конотації, – процес культурно-національний.

Часто конотації сприймаються як оцінний ареал, при цьому також яскраво проявляється національна специфіка мови, яка створює картину світу.

Таким чином, для нас найбільш цікавими будуть такі фразеологічні одиниці, специфіка яких буде відображена через зв'язок із культурно-національними конотаціями, символами, стереотипами, еталонами.

Еталони – це те, в чому образно вимірюється світ. Вони відображають не лише національне світобачення, але і національне світорозуміння, оскільки вони являють собою результат власне національно-типового порівняння явищ у світі. Найчастіше еталони існують у мові у вигляді сталих порівнянь (Наприклад: *he is as red as beetroot*).

Порівняння ж, на думку Е.Сепіра, є найдавнішим видом інтелектуальної діяльності. “Все, що людина сприймає органами чуття, і все, що є результатом її мисленнєвої діяльності (від цілісних картин світу до окремих ознак і якостей, абстрагованих від реалій, до розчленованих конкретних вражень), може поєднуватися в нашій свідомості асоціативно” [9, 190]. В.В.Виноградов звернув увагу на порівняння як на особливий тип фразеологічних конструкцій, в яких внутрішня умовність фрази визначається певною традиційною характеристичністю образу, його випробуваною влучністю, побутовим реалізмом та експресивною переконливістю.

Саме порівняння як елемент подібності речей породжують метафори, символи, виявляють міфологічність свідомості. Велика кількість загадок, анекдотів, паралелей будується на порівнянні. Наприклад, в народних загадках про будову всесвіту виразно відчувається прагнення людини пізнати світ за допомогою аналогій з відомими їй предметами та явищами:

Голубе шатро увесь світ накрило

(Небо).

Загадка тісно пов'язана з іншими фольклорними жанрами, зокрема з прислів'ями та приказками. Існують загадки, які у певній трансформації побутують як прислів'я або приказки. Наприклад: Кого лихо красить? (Рак) – відповідне прислів'я: Лише рака лихо красить; У вогні не горить. У воді не тоне? (Правда) – Правда і у вогні не горить, і у воді не тоне.

Таким чином, фразеологізми, порівняння, прислів'я, приказки, загадки є тим безцінним фондом народних уявлень та специфіки відображення процесів світопізнання та асоціацій, що не лише закріплюють фрагменти

національно-специфічної картини світу, а й формують менталітет певного мовного соціуму. Тож метою нашого подальшого викладу є виявлення саме цих національно зумовлених конотацій, специфічних асоціацій, закріплених за колірною номінацією в рамках фразеологічних одиниць. Зіставлення українських та англійських прислів'їв, приказок, порівнянь, фразеологізмів, загадок направлено як на виявлення спільного, так і більшою мірою на вичленування того специфічного, що й становить собою асоціативну базу англійських та українських мовців.

Оскільки в даній роботі основна увага приділяється значенням (відтінкам їх та конотаціям), що їх реалізують колірні фрагменти ФО, то, відповідно, за основу аналізу береться не типологія ФО, яка не відіграє тут настільки змістової ролі, а саме варіанти значень колірних найменувань, і узагальнення відбувається за наступною схемою:

1) Значення, яке реалізує колірна номінація у ФО, абсолютно співпадають із словниковою дефініцією кольору, значеннями, даними у словниковій статті.

2) Ті значення прикметників на позначення кольору, які чітко актуалізуються лише у ФО, прислів'ях, порівняннях тощо, а також додаткові відтінки, які не виражені в словниковій статті.

3) Група ФО, де зустрічаємо поодинокі, часто досить несподівані конотації, які реалізує відповідне колірне найменування.

4) Національно-культурні, специфічні, притаманні лише одній із досліджуваних мов конотації.

Прослідкуємо культурно-національну специфіку колірних асоціацій англійських та українських мовців у межах фразеологічних одиниць на прикладі зеленого кольору.

Зелений, як і більшість досліджуваних нами кольорів, має досить широкий спектр значень, які включають як позитивні, так і негативні відтінки та асоціації.

Загалом, в більшості фразеологічних одиниць (ФО) зелений або сам виступає як новоутворюючий елемент, або в синтезі з іменником (чи іншими словами / частинами мови, з якими співвідноситься) актуалізує той чи інший аспект значення “зеленого” як складного концептуального багатозначного утворення.

Аналіз ФО, прислів'їв, приказок, народних порівнянь з елементом “зелений” дозволяє виділити велику кількість співпадань значень із словниковими дефініціями, хоча більшість із них все таки набувають додаткового звучання, нового відтінку.

1. Назви за кольором об'єктів навколишньої дійсності: зелений чай, green tea, зелене мило, green fly, зелений стіл (ігровий стіл, вкритий зеленим сукном). Остання ФО може отримувати негативну конотацію, але, на нашу думку, вона міститься не стільки в кольорі (який все-таки може імплікувати

потенційну можливість нарівні з загрозою), а в самій грі, яка може стати як щасливою, так і драматичною для гравця.

Наступні ФО:

давати зелену вулицю	give somebody the green light let somebody know etc that it is safe / to go ahead with his plans, that he is allowed to do as he wants in some particular case
----------------------	--

виростають як результат абстрагування від об'єктивної дійсності: світлофора, який регулює безпеку руху за допомогою трьох сигналів-знаків, останній з яких – зелений – означає дозвіл перетинати вулицю.

Green card – a document that a foreigner must have in order to work legally in the USA.

Вищевказана ФО є першопочатково американським національним мовним надбанням, яка акцентує значення дозволу (можливості), відкритої дороги (порівняйте: give somebody the green light), а також безпеки.

Такі ФО, поширені в американській розмовній мові та сленгу, як: green stuff, green energy, green buck, які вживаються для позначення національної валюти США, є знову ж таки національним утворенням, хоча як уже було зазначено, багато країн світу, в тому числі і Сполучені Штати, обрали зелений колір грошей, як колір стабільності та благополуччя, а також колір потенційної можливості (порівняйте ці значення з психологічним впливом зеленого кольору). Саме цей аспект значення зеленого експлікується у вищезгаданих ФО.

Те ж саме значення потенційної можливості включає в себе фразеологізм:

Green paper – a document produced by the British government containing proposals to be discussed, that may be used in making laws

Так само як і попередня ФО була надбанням суто британського варіанту англійської мови, що не має еквіваленту в українській мові, наступна ФО знаходить своє відображення лише в американській англійській:

the green room – the area in a concert hall, often near the stage, where performers can relax, tune their instruments, meet visitors

В даній ФО “зелений” містить елемент спокою та безпеки.

2. ФО, пов'язані з рослинністю: зелене будівництво, зелене добриво, зелений театр.

А ось наступні ФО є, на нашу думку, відбитком українських національних традицій:

Зелений борщ – специфічна страва української кулінарії, куди кладеться весняна зелень.

Зелена неділя та зелені свята – весняні свята прибирання хати всередині і зовні зеленню. І хоча нині ці свята співвідносяться із церковними, корені цього свята, набагато глибші і сягають давньоязицьких традицій святкування приходу весни, як періоду оновлення, омолодіння природи. “Зелений” охоплює семантику народження життя, повернення від тліну зими, молодості та надії. Це суто позитивне значення є провідним у наступному прислів’ї: Зелена весна чорне сіно з’їдає. Тут ситуативні антоніми зелений vs чорний можна інтерпретувати як протистояння народження і смерті, молодості і старості, де перше перемагає, тому “зелений” – яскравий символ надії.

В англійській мові знаходимо таке поняття, як

greens – leaves for decoration at Christmas.

Англійське “greens” та українське “зелені свята” мають спільну точку дотику. Але між ними існує істотна різниця: пора року, в українській мові “зелений” тісно пов’язано з весною, виступає постійним її атрибутом, що не характерно для англійської мови.

На думку О.О.Потебні, зелений відповідає значенню веселий. “Весна світла. Блискуча, але вона також весела” [4, 58]. Така семантика “зеленого” як головного кольору весни чітко прослідковується у приказці: Молодо – зелено, гулять велено. Елемент веселошів разом із фрагментом “молодість” домінує в даній ФО.

3. У наступних прикладах описуване кольоронайменування позначає реальну колірну ознаку, а також відсилає думку адресата до понять, що знаходяться на паралельних рівнях буття. “Зелений”, як епітет рослини відповідає слову “молодий”, як епітету людини:

Не хилися явороньку, ще ти зелененький,

Не журися козаченьку, ще ти молоденький.

Таким чином, відбувається розширення семантичного об’єму описуваного кольоропозначення, яке є наслідок процесів символізації, тобто зелений означає молодий, а значить прекрасний, веселий, адже все ще попереду.

Тим трава зелена, що близько вода,

Тим дівка хороша, що ще молода.

Наведене прислів’я утворює тісний трикутник: зелений → молодий → хороший. А відповідно, зелений отримує значення хороший, гарний.

Але “молодість” включає в себе сему “недосвідченість”. Відповідно “зелений”, розширюючи свій семантичний об’єкт, розвиває значення – “який не має життєвого досвіду, недосвідчений”, що, по суті своїй, є негативною конотацією.

Колірний образ, створюваний мовними засобами, у синтезі із смаковими асоціаціями розширює можливості експресії та емоційної

навантаженості прислів'їв та інших ФО через механізм впливу на емоційну сферу людини сукупністю кольорово-смакових відчуттів.

Наведемо кілька сталих паралелей:

Червоний – солодкий (стиглий);

Зелений – кислий (нестиглий).

Проілюструємо вищенаведене положення народним прислів'ям:

Молодий ум – не міцний,

Зелений виноград – кислий.

Тісний зв'язок між зоровим і смаковим сприйняттям породжує додаткове конотативне значення, яке переноситься на людину.

Як уже зазначалося, порівняння виступає засібом пізнання світу, засібом закріплення результатів цього пізнання в культурі. О.О.Потебня стверджував, що самий процес пізнання є процес порівняння. У наступних народних порівняннях у відповідності до порівнюваного явища, зелений отримує позитивне чи негативне звучання:

	(позитивне значення)	(негативне значення)
Зелена, як	барвінок	огірок
	рута	жаба
	трава	мрець
	жито весною	
	лоза над водою	
	у сосни гілки	
	муріг	

Наступне англійське порівняння є, по-перше, мовним засобом фіксації еталонного уявлення про відповідний колірний сигнал, по-друге, виступає як якісний показник ступеня зображуваного явища.

as green as grass – naive; inexperienced; immature; easily deceived.

Колір трави виступає як крайня межа, еталон даного кольору, відповідно, зелений, як трава – це зелений у найвищому ступені своєму – настільки наївний та недосвідчений, наскільки може бути.

Ще одним засобом позначення недосвідченості в англійській мові є ФО:

green horn – someone who lacks experience and can be easily deceived

Зелений як елемент, що актуалізує сему “недосвідченість” отримує підкреслено негативне значення завдяки другому компоненту ФО “horn”, яка експлікує сему “обман” (Порівняйте: наставити роги).

4. У наступному прислів'ї “зелений” з якісного епітета переростає в оціночний. “Зелений” як колір добробуту та благополуччя реалізує значення “більш процвітаючий, кращий”.

The grass is greener on the other side –said by or about people who never seem content and always think that others have a better situation that they have

Колір трави знову виступає еталонним компонентом – трава не може бути зеленішою зеленого, від чого прислів'я отримує злегка іронічний відтінок нереальності, нездійсненності.

У ФО

Flourish like the green bay tree – prosper, be conspicuously successful (the implication often being that the flourishing is temporary or undeserved)

зелений виступає мовним символом процвітання, благополуччя, але тут імпліковано елемент нестабільності.

В наступній англійській ФО

to have green fingers / thumb – to have greater than usual abilities to grow plants, flowers, crops successfully.

(український аналог: як із води росте) аналізована лексема на позначення зеленого кольору реалізує кілька значень на різних рівнях:

- пов'язаний із рослинністю (фізичний рівень)
- приховані можливості, потенціал (психологічний рівень);
- плодючість, буйний ріст (символічний рівень).

5. Як уже зазначалося, “зелений” визначається багатством і різноманітністю конотацій. У наступному англійському прислів'ї, поряд із уже проаналізованим компонентом значення “молодість, свіжість”, реалізується додаткова конотація: зелений виступає як поєднуючий елемент зв'язку: *A hedge between keeps friendship green*. При чому поєднання може бути людини з людиною, як у попередньому прислів'ї, людини з природою, а може виступати як зв'язуюча ланка між цим та потойбічним світом:

to keep memories of somebody green – try not to forget somebody after death.

Ще яскравіше це значення виражено у наступній українській приказці:

Пішов під зелену муравку, яка є евфемізмом для позначення смерті людини.

Джерелом його є звичай садити на могилі зелену траву або квіти. В цьому “зелений”, власне, і реалізує себе як колір зв'язку між цим і тим світом.

6. В обох досліджуваних мовах зелений може виступати символом потойбічного. Адже традиційним кольором інопланетян як представників неземних цивілізацій в англійській мові є зелений:

little green man – (facetious) extra-terrestrial beings

У наведеному нижче прикладі реалізується культурна конотація, тісно переплетена з досвідом народного пізнання.

Зелений змії – напитися до зеленого змія, що означає до нестями сп'яніти. Безтямний стан, як вважається, – це пограничний стан між життям і смертю. Змії здавна в слов'янській культурі був уособленням зла, пізніше – у християнські часи – диявола (владики, підземного світу, смерті

та сил зла). Зелений же виступає не лише як символ потойбічного, але і як елемент розкладу, смерті. Відповідно, окрім несхвального відтінку, даний фразеологізм імплікує і потенційну загрозу.

7. Як видно із попереднього викладу, більшість значень “зеленого” в обох мовах співпадає або, принаймні, має спільну точку дотику, а от два наступні фразеологізми є специфічною інтерпретацією описуваного кольору, національно-культурним надбанням англійської мови.

Green with envy – extremely or resentfully envious of that another has or does.

the green-eyed monster – jealousy

Обидві ФО вжиті на позначення заздрощів та ревнощів (в українській мові цю функцію бере на себе жовтий колір), остання з них включає фрагмент народної філософії: заздрість – це зло, відповідно, воно потворне.

Співставивши та узагальнивши проаналізовані значення “зеленого” у фразеологічних одиницях, прислів'ях, приказках та порівняннях підіб'ємо підсумки у наступній таблиці.

українська мова	англійська мова
Виражені в словникових дефініціях та фразеологізмах	
<ul style="list-style-type: none"> – пов'язаний з рослинністю – колірна ознака 	<ul style="list-style-type: none"> – пов'язаний з рослинністю – колірна ознака – заздрощі, ревнощі
Значення чітко виражені лише у ФО, прислів'ях і т.д.	
<ul style="list-style-type: none"> – весна – молодість – недосвідченість – потойбіччя – поєднуючий елемент – елемент розкладу 	<ul style="list-style-type: none"> – дозвіл, безпека – потенційна можливість – недосвідченість – потойбіччя – поєднуючий елемент – благополуччя, добробут
Одиничні конотації зеленого	
<ul style="list-style-type: none"> – смерть – загроза – дозвіл 	<ul style="list-style-type: none"> – спокій – загроза, нестабільність – плідючість
Національно-специфічні конотації	
<ul style="list-style-type: none"> – весна – веселий – надія – гарний, хороший – кислий – молодість 	<ul style="list-style-type: none"> – заздрощі, ревнощі – потенційна можливість – добробут, благополуччя – еталонність

Зіставний аналіз фразеологічних одиниць, прислів'їв, приказок, порівнянь і загадок, які містять у собі колірні фрагменти «зелений», дозволяє зробити такі висновки.

1. Давній за своїм походженням один із основних кольорів спектру «зелений» має широку гаму значень: від суто позитивних до абсолютно негативних. Українські та англійські основні кольори спектру в рамках ФО мають здебільшого відмінну семантику. (Напр.: “зелений” позначає весна, молодість, елемент розкладу; “green” – заздрощі, ревнощі, потенційна можливість тощо).

2. Національна специфіка асоціювання в англійській та українській мовах найбільш виразно проявляється у порівняннях, що звернені переважно до фонових знань носіїв мови. (Наприклад: “зелений, як барвінок”).

Більше того, об'єкт порівняння (асоціат) може моделювати семантичну навантаженість того самого ж кольоропозначення: визначати його конотацію. Найбільш яскраво це явище представлено в українській мові. (Наприклад: “зелена, як лоза над водою”, “зелена, як жаба”).

3. Українські прислів'я проводять паралелі між колірним сприйняттям та іншими, наприклад, смаковими відчуттями (що не відображено в англійській мові). Таким чином, народжуються такі асоціативні пари, як зелений – кислий. (Наприклад: “Молодий ум – не міцний, зелений виноград – кислий”).

4. На відміну від англійської мови, для українських прислів'їв із колірними фрагментами характерна побудова ситуативних антонімів (Наприклад: “Зелена весна чорне сіно з'їдає”).

Таким чином, способи передачі основних кольорів спектру та їх відтінків, зокрема зеленого кольору, особливості їхньої семантики свідчать про антропоцентричність мовного зображення колірного простору. Розглянуте кольоронайменування здатне передавати багату гаму змістових відтінків, відображати національну специфіку асоціювання та сприйняття позначуваної реалії, що й визначає місце відповідного кольоронайменування в мовній картині світу.

БІБЛІОГРАФІЯ

1. Апресян Ю.Д. Лексическая семантика. – М.: Наука, 1974. – 275с.
2. Буслаев Ф.И. Русские пословицы и поговорки, собранные и объяснённые. – М., 1954. – С.37.
3. Вежбицкая А. Язык, культура, познание: Пер. с англ. / Отв. ред. М.А. Кронгауз. Вступ. ст. Е.В.Падучевой. – М.: Русские словари, 1996. – 360 с.
4. Потебня А. А. Символ и миф в народной культуре / Сост., подг.текстов, ст. и ком мент. А. Л. Топорков. – М.: Лабиринт, 2000. – 480 с.
5. Потебня А. А. Мысль и язык. – К.: СИНТО, 1993. –192 с.
6. Потебня А. А. Слово и миф. – М.: Правда, 1989. – 674 с.
7. Потебня О. О. і проблеми сучасної філології / Під ред. Франчука. – К.: Наук. думка, 1991. – 248 с.

8. Сепир Э. Избранные труды по языкознанию и культурологии: Пер. с англ. / Ред. А. Е. Кибрик. – М.: Изд. гр. прогресе, Универс. 1995. – 230с.
9. Сеченов И. М. Кому и как разрабатывать психологию: Психологические этюды. – СПб., 1973. – 190с.
10. Скляниченко Г. В. Про деякі особливості в позначенні кольорів в українській та англійській мовах // Проблеми контрастивної лінгвістики. Тези міжвуз. конференції. – Кіровоград, 1993.–С.232–233.
11. Телия В.Н. Русская фразеология. – М., 1996.
12. Українські прислів'я та приказки. /Упоряд. С.Мишанича та М.Пазяка; Передм. М.Пазяка; Іл. худож. А.Василенка. – К.: Дніпро, 1983. – 390с.
13. Українські прислів'я, приказки та порівняння з літературних пам'яток / Упоряд. М.М. Пазяк. – К.: Наук.думка, 2001. – 392с.
14. Словник української мови. В 10-ти т. – К., Наук. думка, – 1970 – 80.
15. A.S.Hornby. Oxford advanced learner's Dictionary of Current English, Fifth edition – Oxford University Press, 1995.
16. Longman Dictionary of English idioms. Editorial Director Thomas Hill Dong. Seventh repr. London: Longman, 1987.
17. The Oxford Miniference Thesaurus. Compiled by Alan Spooner, “Clarendon Press” – Oxford, 1996.
18. The Oxford Russian Dictionary. Revised and Updated throughout by colit Howlett. – University Press – Oxford; New York, 1995.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Ірина Кубкіна – асистент кафедри іноземної філології КДПУ ім. В. Винниченка.
Наукові інтереси: порівняльна типологія, колористика.

АНГЛІЙСЬКІ ЗАПОЗИЧЕННЯ ТА ШЛЯХИ ЇХ НАДХОДЖЕННЯ ДО СУЧАСНОЇ НІМЕЦЬКОЇ МОВИ (на матеріалі англіцизмів комп'ютерної галузі)

Алла МІЩЕНКО (Кіровоград)

Стаття присвячена висвітленню проблеми категорійного опису сучасних англомовних запозичень та з'ясуванню шляхів їх проникнення в німецьку мову.

The paper is devoted to the problem of categorical description of the English borrowings and ways of their penetration into present-day German.

Складні процеси в сучасній німецькій лексико-семантичній системі, пов'язані з інтенсивним надходженням запозичень, переважно з англійської мови, закономірно одержують неоднозначні оцінки мовознавців: з одного боку, дослідники відзначають певне збагачення мови, наближення за допомогою асимільованих іншомовних запозичень до світових досягнень у суспільно-політичній, економічній, управлінській, торговельній тощо сферах, з другого – виявляється перевантаження й засмічення німецької мови чужими лексемами часто за наявності німецьких відповідників.

Проблемам запозичення англіцизмів у німецьку мову присвятили чимало праць вітчизняні та зарубіжні дослідники (Л.Васильєва, М.Володіна, Т.Гавриленко, Л.Гранаткіна, О.Жабіна, Л.Зільберг, С.Мангушев, О. Розен, В.Хенцен, Б.Карстенсен, Р.Глан, К.Таутенхан та ін.). Однак, незважаючи на

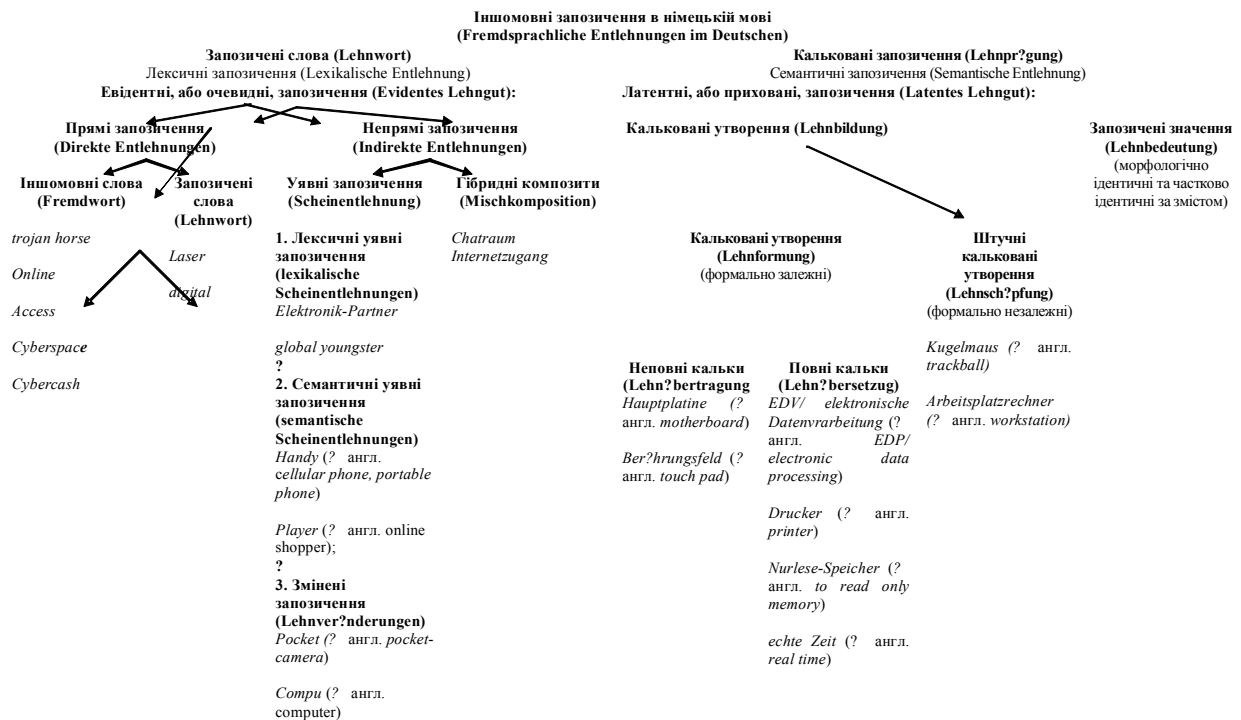
постійний інтерес дослідників до англомовних запозичень, поза увагою лінгвістів залишається системна класифікація запозичень. Актуальність нашого дослідження зумовлена тенденцією до системності сучасних лінгвістичних досліджень.

Метою цієї статті є виявлення та класифікація основних шляхів та способів запозичання англіцизмів до системи сучасної німецької мови. У такому контексті вважаємо за потрібне дати визначення терміна „англіцизм”. Уперше він був зафіксований у великому словнику іншомовних слів Дудена 1744 р. видання у формі „Anglicismi”. У його тлумаченні йшлося про „характерні особливості англійської мови”, а точніше про „запозичене з англійської мови в будь-яку іншу мову або сформоване в ній за англійським зразком мовне лексичне або синтаксичне утворення, яке в цій мові сприймається як „чуже її лексико-семантичній системі” [8, 535]. З часом значення терміна „англіцизм” розширювалося чи звужувалося. Саме з цієї причини кожен з авторів у працях, які стосувалися проблеми англіцизмів, давав власне визначення терміна залежно від мети дослідження.

Усі сучасні запозичення з англійської є власне неологізмами, що називають новітні реалії життя. О.Огуй визначає неологізми як „слова, які позначають нові та актуальні явища” [3, 357]. Більшість англіцизмів, які вживаються в узусі сучасної німецької мови, потрапляли до неї завдяки різним формам запозичення. Термін „запозичення” (від англ. *borrowing*, *loan*, а також: *Interferenz*, *Transferenz*) служить для позначення „процесу та результату запозичення лексичних одиниць з іноземної мови в тих випадках, коли в мові-реципієнті не існує номінеми або значення для нових речей” [5, 193]. При цьому індивідуальні та ситуативні утворення не беруться до уваги. Такі лексичні одиниці позначаються терміном „евідентні” (очевидні) запозичення [7; 9]. Інша категорія запозичень-неологізмів у цих дослідників має назву „латентні” (приховані) [7; 9] запозичення, які є семантичними неологізмами або „неосемантизмами” [12, 122]), тобто німецькими кальками іншомовних лексичних одиниць.

Розглянемо ці різновиди запозичень докладніше. Латентними є „усі види запозичень, серед яких не можна знайти словникового складу мови-донора” [9, 39], а в словнику лінгвістичних термінів Х.Бусмана подається більш точна дефініція цієї категорії запозичень: „Кальковані запозичення (від англ. *calque*. Також: *Abklatsch*, *Calque*, *Kalkierung*) є родовим поняттям для всіх форм семантичного запозичення, які позначають процес та результат моделювання змісту іншомовних слів засобами рідної мови” [6, 398]. По суті вони є калькованими запозиченнями для позначення не існуючих у німецькій мові денотатів чи сигніфікатів.

Класифікацію неологізмів можна унаочнити в такій схемі:

Адаптація нового змісту може відбуватися різними способами: через запозичення калькованих значень (*Lehnbedeutung*) або калькованих утворень (*Lehnbildung*). Про запозичені значення (*Lehnbedeutung* від англ. *borrowed meaning*) доречно говорити, коли семантичний зміст іншомовного слова частково або повністю переходить на вже існуюче „еквівалентне” слово в мові-реципієнті, завдяки чому розширюється зміст останнього. Отже, при запозиченні значення має місце розширення семантики автохтонного слова. Прикладом цього може бути німецьке значення слова *Maus*. До розширення семантики лексема вживалася в значенні „миша – тварина сімейства гризунів”. Сьогодні слово *Maus* може вживатися також в значенні „комп’ютерна миша” [10, 349].

„З огляду на менший чи більший ступінь формальної залежності від зразка, кальковані утворення слід диференціювати на штучні, формально незалежні кальковані утворення для відображення значення іншомовних лексичних одиниць (*Lehnschöpfungen*) та формально залежні кальковані утворення (*Lehnformung*), які у свою чергу поділяються на повні кальки (*Lehnübersetzungen*) та неповні кальки (*Lehnübertragungen*)” [9, 39]. Штучні кальковані утворення, за Б.Карстенсеном, є „лексичними одиницями в мові-реципієнті, які передають запозичені значення шляхом довільного моделювання” [7, 215]. Як приклад можна назвати лексему *Kugelmaus*, що є штучною калькою англ. *trackball*. Тобто вони є не калькованим перекладом лексичних одиниць мови-донора, а лише штучним відтворенням німецькою мовою певних іншомовних лексичних одиниць.

Як уже зазначалося вище, запозичені кальковані утворення – це лексичні одиниці, сформовані шляхом повного або неповного калькування слів іноземної мови засобами мови-реципієнта. Запозичені кальковані утворення поділяють на повні та неповні кальки. Повне калькування, за Х.Буссманом, (від англ. *loan translation*) „означає процес та результат еквівалентного поморфемного перекладу іншомовного слова лексичними засобами рідної мови” [6, 398], напр.: *Festplatte* від англ. *hard disk* „жорсткий диск”; *Echtzeit* від англ. *real time* „режим реального часу”; *Maschinensprache* від англ. *machine language* „машинна мова”; *Programmiersprache* від англ. *programming language* „мова програмування”; *das Netz* від англ. *net* „мережа”. Буквальний переклад англійських виразів часто призводить до витіснення усталених у мові-реципієнті виразів та поступової зміни лексичної та синтаксичної валентності лексичних одиниць, наприклад: *nicht wirklich* вживається замість німецького *eigentlich nicht* „власне не”, *einmal mehr* замість *noch einmal* „ще раз”, *mehr und mehr* замість *immer mehr* „все більше”, *in Folge* замість *hintereinander* „послідовно, одне за одним”.

„Про неповне калькування йдеться, коли один з елементів композита перекладається шляхом калькованого перекладу засобами німецької мови, а інший довільно переноситься на німецький ґрунт” [14, 35]. Серед лексем нашого корпусу такими можна вважати лексеми *Betriebssystem* (*Betrieb* „виробництво” та *system* „система”) від англ. *operating system* „операційна система”; *Speicherkapazität* (*Speicher* „накопичувач” та *Kapazität* „об’єм”) від англ. *memory capacity* „об’єм пам’яті”; *Zwischenspeicher* (*zwischen* „між” та *Speicher* „накопичувач”) від англ. *temporary storage* „тимчасовий запам’ятовуючий пристрій”.

На відміну від запозичених форм іншомовних лексичних одиниць, кальковані запозичення, які є запозиченнями змісту іншомовних слів, ґрунтуються на пристосуванні мови-реципієнта до нового змісту. У такому разі можна говорити про внутрішню „англіцизацію” німецької мови. Власне запозичення (*Lehnwort*) у широкому розумінні – це інтернаціоналізми, які служать для позначення міжнародних понять і тому запозичуються різними мовами. Термін „запозичення (від англ. *borrowing, loan*, а також: *Interferenz, Transferenz*) служить для позначення процесу та результату входження до рідної мови лексичних одиниць іноземної мови в тих випадках, коли в мові-реципієнті відсутні номінації або значення слів для називання нових реалій” [6, 193]. Такі „явні, видимі” запозичення під впливом іноземної мови Р. Глан класифікує як „евідентні” (очевидні) запозичення [9, 39]. До них німецькі дослідники [7; 9; 13; 6] зараховують два види прямих запозичень: іншомовні слова та запозичені слова, – а також непрямі види запозичень: уявні запозичення та гібридні композити.

На відміну від слов’янської філології, у германістиці розрізняють іншомовне слово та запозичене слово, які диференціюють відповідно до

фонетичних особливостей їх реалізації в мові. Отже, якщо слово в мові-реципієнті реалізується згідно правил вимови мови-джерела, його кваліфікують як іншомовне слово, а якщо згідно правил вимови німецької мови – його вважають запозиченим. У словнику лінгвістичних термінів Х.Буссман дає таке визначення цих термінів: „Іншомовне слово – це слово, яке було запозичене з іноземної мови (іноді разом з реалією чи поняттям, для позначення яких воно використовувалось)” [6, 226]. На відміну від запозиченого слова, „іншомовне слово не інтегрується в систему мови-реципієнта у звуковій, орфографічній формах та флексіях, але межа між обома рівнями запозичень нечітка і визначається на основі різних норм у процесі запозичення в кожному окремому випадку” [6, 226]. У ролі критеріїв для розмежування запозичень та іншомовних слів у німецькій мові можуть виступати:

а) „чужа” фонологічна або морфологічна структура, наприклад: *trojan horse* „троянський кінь” – назва комп’ютерного вірусу; *Online* „робота в комп’ютерній мережі”; *Access* „доступ” – можливість користування програмними чи апаратними ресурсами в мережі; *Interface* „інтерфейс”; *Bluetooth* „безкабельний порт для переносу даних з мобільного телефону на комп’ютер”; *Cyberspace* „кібер-світ, віртуальний світ”; *Cybercash* „віртуальні гроші”; *Elektronik Commerce* „електронна комерція”.

З іншого боку, їхня морфологічна сполучуваність із найбільш уживаними основами або афіксами свідчить про адаптацію чужомовних лексичних одиниць до системи німецької мови, наприклад: *einscannen* „сканувати”; *Layouterin* „жінка-художник, яка займається оформленням пакета друкованого видання”; *virenfrei* „без вірусів”; *webfähig* „прийнятний для роботи в мережі”; *computerlesbar* „може бути прочитано комп’ютером”, *webbasiert* „базується на роботі в мережі”; *Übernerd* „фахівець-ідіот, недосвічений користувач”;

б) орфографічна репрезентативність (збереження орфографічної форми мови-джерела), наприклад: *Windows* „операційна система *Windows*”; *Mouse* „комп’ютерна миша”;

в) „наближеність слова та поняття до літературної мови є здебільшого передумовою для морфологічної адаптації, незалежно від віку запозичення” [6, 226], наприклад: *Laser* „лазер” – лексема, яка функціонує в німецькій мові з 1960 року, вважається більшою мірою іншомовним словом, ніж лексема *digital* „цифровий”, яка в такому значенні почала функціонувати в німецькій мові значно пізніше.

Запозичені слова (від англ. *loan word*) у вузькому значенні, на відміну від іншомовних слів, – це „запозичення мови А з мови Б, які у звуковій, орфографічній формі та флексіях повністю пристосувалися до мови А” [6, 398], наприклад: нім. *programmieren* (програмувати) від англ. *to program*; нім. *chatten* (спілкуватися в чаті) від англ. *to chat*. Таким чином, запозичене

слово в широкому розумінні є родовим поняттям для позначення іншомовного та запозиченого слова.

Ще одна категорія запозичень представлена уявними запозиченнями, які по суті є „запозиченнями з лексичного складу іноземної мови, які не існують у такому значенні в мові-донорі” [9, 36]. Б.Карстенсен виділив три категорії уявних запозичень: лексичні, семантичні і змінені запозичення.

Уявним лексичним запозиченням є побудовані з англійського лексичного матеріалу слова, які не існують в англійській мові у такій формі, наприклад: від англійських лексем *electronic* „електронний” та *partner* „партнер” у німецькій мові було утворено лексему *Electronic-Partner*, якій в англійській мові еквівалентним є слово *cyberfriend*, що використовується для позначення інтернет-друзів. Ще одним таким прикладом у німецькій мові є слово *global youngster*, утворене з англійських лексем *global* „глобальний, всесвітній” та *youngster* „хлопчик, молодик”, яке є позначенням молодих людей, „відкритих” для всесвітньої мережі, віком від 14 до 18 років.

Друга категорія уявних запозичень – це уявні семантичні запозичення: запозичені в оригінальній формі лексеми, які у мові-реципієнті отримують нові значення. Найбільш актуальним прикладом уявного семантичного запозичення сьогодні є англійське слово *Handy*, яке в німецькій мові слугує номінацією для мобільних телефонів, але в англійській мові її еквівалентами виступають дві лексеми *cellular phone* та *portable phone*, а семантика лексеми *handy* в англійській мові відповідає німецьким словам *handlich* „зручний для використання, за розміром руки” та *geschickt* „умілий, вправний”.

До третьої категорії уявних запозичень відносять так звані змінені запозичення – лексеми, які у мові-реципієнті зазнають морфологічних змін. Це можна проілюструвати на прикладі таких слів, як скорочення від англійської лексеми *computer* до *Compu* „комп’ютер” – так називають у Німеччині дитячі комп’ютери, що використовуються виключно для комп’ютерних ігор, або ж це може бути пестливим позначенням для комп’ютера. Зміненими вважаємо також усі запозичені, адаптовані до морфологічної системи німецької мови дієслова, іменники та прикметники, які отримали власне – німецькі афікси та флексії, наприклад: *computerisieren* (від англ. *to computerize*); *einloggen* (від англ. *to log in*); *Computerei* (від англ. *computer*); *Web-Designerin* (від англ. *web-designer*).

Гібридними композитами є лексеми, які частково складаються з іншомовного лексичного матеріалу. С.Мангушев указує на те, що „новітні запозичення не мають, зазвичай, у системі німецької мови повних еквівалентів, тому носії мови віддають перевагу запозиченням, а не описовим конструкціям та мотивованим словам” [2, 9]. Це прискорює комплексну інтеграцію та асиміляцію англіцизмів, визначає їхню словотворчу активність і подальшу семантичну самостійність, що

призводить до появи в писемному мовленні, а потім і в мовній системі значної кількості гібридних композитів.

Гібридними, слідом за такими відомими дослідниками, як В. Хенцен, Б. Карстенсен, Р. Глан, К. Таутенхан, О. Розен, О. Жабіна, вважатимемо лексеми, які були створені внаслідок комбінування чужомовної та німецької лексеми. Здебільшого вони не мають англійського зразка, а є лише поєднанням англійської та німецької лексем, кількість яких залежить від ступеня актуальності поняття або предмета для носіїв мови-реципієнта. У цьому випадку йдеться про гіпотактично організовані детермінативні композити, в яких синтаксично залежний компонент, що стоїть на першому місці, виконує функцію означення. У свою чергу, вони поділяються на дві підгрупи: 1) композити з головною німецькою лексемою в основі та англіцизмом у ролі означального елемента; 2) композити з головною англійською лексемою в основі та німецьким словом у ролі означального елемента. „Гібридні утворення віддзеркалюють більш глибокий рівень інтеграції запозичених слів і детермінують їх подальший семантичний розвиток у мові-реципієнті” [1, 15]. О. Розен наголошує, що „слова-гібриди полегшують входження іншомовного слова до системи німецької мови, а новизна чужої, іншомовної лексеми частково знімається, якщо носіям німецької мови відомі будь-які структурні аналоги відповідних позначень, зрозуміла словотвірна форма, якщо можливі асоціації з відомими словами такого етимологічного плану” [4, 151].

Аналізуючи мовний матеріал, можна зробити висновок, що для лексичних одиниць комп'ютерної галузі характерною ознакою є пряме запозичення лексичних одиниць з англійської мови, при цьому інтенсивне запозичення англіцизмів детермінує як засмічення, так і збагачення сучасної німецької мови. Феномен запозичення цікавий і актуальний для дослідження, оскільки репрезентує поширене явище в усіх сучасних мовах. Він відкриває невичерпні можливості творення номінацій у період, коли нові актуалізовані продукти й технології з'являються швидше, ніж відповідні позначення й терміни.

БІБЛІОГРАФІЯ

1. Жабіна Е. В. Англо-американские заимствования в лексике современного немецкого языка: Автореф. дис. ... канд. филол. наук. – Барнаул: БГПУ, 2001. – 18 с.
2. Мангушев С. И. Закономерности ассимиляции англо-американизмов в немецкий язык (на материале прессы и толковых словарей): Автореф. дис. ... канд. филол. наук. – Самара: СГПУ, 2002. – 15 с.
3. Огуй О. Д. Лексикологія німецької мови. *Lexikologie der deutschen Sprache*: Навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів. – Вінниця: Нова книга, 2003. – 416 с.
4. Розен Е. В. Как появляются слова?: Немецкая лексика: история и современность. – М.: Из-во МАРТ, 2000. – 156 с.
5. Шмелев Д. Н. Проблемы семантического анализа лексики. – М.: Наука, 1973. – 280 с.

6. Bußmann Hadumod. Lexikon der Sprachwissenschaft. – Stuttgart: Kröner, 1983. – 603 s.
7. Carstensen Broder. Englische Einflüsse auf die deutsche Sprache nach 1945. – Heidelberg: Carl Winter Universitätsverlag, 1965. – 295 s.
8. Duden: Das große Fremdwörterbuch: Herkunft und Bedeutung der Fremdwörter/ hrsg. und bearb. vom Wissenschaftlichen Rat der Dudenredaktion. [Bearb.: Dieter Baer. In Zusammenarb. mit Mattias Wernke und weiteren Mitarb. der Dudenredaktion...]. – Mannheim; Leipzig; Wien; Zürich: Dudenverlag, 2000. – 1552 s.
9. Glahn, Richard. Der Einfluß des Englischen auf gesprochene deutsche Gegenwartssprache: eine Analyse öffentlich gesprochener Sprache am Beispiel von „Fernsehendeutsch“. – 2., durchges. Aufl. – Frankfurt am Main; Berlin; Bern; Bruxelles; New York; Oxford; Wien: Lang, 2002. – 178 s.
10. Grosseswörterbuch: Fremdwörter /Chefredaktion von Ilse Hell. – München: Compact Verlag, 2002. – 608 s.
11. Henzen Walter. Deutsche Wortbildung. – Halle, Salle: Max Niemeyer Verlag, 1947. – 307 s.
12. Sowinski, Bernhard. Stilistik: Stiltheorien und Stilanalyse. – 2., überarb. u. akt. Aufl. – Stuttgart: Metzler, 1999. – 252 s.
13. Tautenhahn K. Anglizismen im Sportteil der “Freien Presse” 1985 und 1995. Eine Untersuchung: Wissenschaftliche Arbeit im Fach Englische Sprachwissenschaft. – Chemnitz: TU, philosophische Fakultät, 1998. – 187 s.
14. Youngick Chang. Anglizismen in der deutschen Fachsprache der Computertechnik: eine korpuslinguistische Untersuchung zu Wortbildung und Bedeutungskonstruktion fachsprachlicher Komposita. – Frankfurt am Main: Lang, 2005. – 201 s.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Алла Міщенко – викладач кафедри перекладу та загального мовознавства КДПУ ім. В. Винниченка.

Наукові інтереси: порівняльна типологія.

СТРУКТУРНО-СЛОВОТВІРНІ ОСОБЛИВОСТІ ТЕРМІНІВ СУДОВОЇ МЕДИЦИНИ В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ

Роксолана СТЕЦЬЮК (Кіровоград)

Стаття присвячена структурно-словотвірному аналізу термінології судової медицини – однієї з важливих складових частин медичної термінології. Детально розглядається словотвірна система українських судово-медичних термінів, її специфіка і види термінотворення. Структурно-словотвірний аналіз судово-медичних термінів дозволив встановити три основні способи їх творення – лексико-семантичний, морфологічний і синтаксичний, виявити продуктивність основних словотвірних моделей.

The article is dedicated to the structural word building analysis of forensic medicine terms. The word building system of Ukrainian forensic medicine terms, their peculiarities and kinds of term formation are examined in detail. The structural word building analysis of forensic medicine terms made it possible to determine three ways of their formation – lexico-semantic, morphological and syntactical, to define the productivity of the basic word building models.

Серед різних терміносистем української мови термінологія судової медицини посідає значне місце. Висновок судового експерта – об’єктивний та цінний доказ у судочинстві, а однією з умов результативного

використання цієї інформації є семантичний взаємозв'язок між джерелом та адресатом інформації (між судовим медичним експертом та правником) і це взаєморозуміння забезпечується однаковим розумінням термінів, що використовуються ними.

У лінгвістиці теоретичне вивчення питань, пов'язаних з термінологією, яка є функціонально важливою для професійної діяльності людини ділянкою мови, почалося відносно давно. На сучасному етапі існує значна кількість наукових праць вітчизняних та зарубіжних учених, присвячених структурно-словотвірному аналізу різних терміносистем (Т.Кияк, І. Кочан, Г. Краковецька, Г. Мацюк, Б.Михайлишин, Г. Молодід, Т.Панько, М. Паночко, Л.Симоненко, В. Даниленко, В. Телія та ін.). Останні дослідження структурно-словотвірних особливостей галузевих терміносистем репрезентовані такими роботами: М.Вакуленко, О.Кочерга, Г.Наконечна, О.Покровська, Б.Рицар та ін. Проте це питання залишається актуальним, оскільки термінологічна лексика судової медицини постійно поповнюється новими термінами, утвореними різними способами.

Метою статті є структурно-словотвірний аналіз термінів судової медицини. Відповідно предметом нашої уваги є судово-медичні терміни, утворені різними способами словотворення.

Використовуючи загальномовні засоби словотворення, термінологічне словотворення на відміну від загальномовного виявляє деякі специфічні особливості, пов'язані насамперед із специфікою терміна як лексичної одиниці спеціальної сфери вживання. Основними типами термінотворення в судовій медицині є: термінологізація слів загальнолітературної мови; творення термінів за всіма відомими способами словотвору української мови; творення термінів за спеціальними правилами з використанням спеціалізованих формантів.

За словотвірною структурою українські судово-медичні терміни діляться на три типи: термін – просте слово, термін – складне слово, термін – словосполучення. Терміни перших двох типів активно творяться за допомогою засобів морфологічного та лексико-семантичного способів (інші способи беруть у цьому процесі незначну участь), для творення термінів третього типу використовується синтаксичний спосіб.

Частина термінів є результатом термінологізації слів загальнолітературної мови (вторинна номінація). Термінологізуються вже готові слова або тільки їх коренева частина. При цьому, до уваги береться близькість за формою, функцією, їх використанням: 1) терміни, що виникли в результаті переносу за функцією: *ворота (інфекції)*; 2) метафоричне перенесення за подібністю форми: *вуздечка, вуса, крючок*.

Так, лексема *ворота* має загальномовне значення “проїзд або прохід в огорожі між будівлями тощо, а також ворітниця, що його закривають; брама”; термінологічне значення: в анатомії – “місце входу до органа або входу з органа нервових волокон, кровоносних і лімфатичних судин”, у

медицині – “місце проникнення інфекції в організм” (*ворота інфекції*) [СУМ, I, 741].

Часто термінологічна назва може утворюватись на основі переосмислення загальнозживаного значення запозиченого слова. Так, слово *канал* українська мова запозичила з латинської: лат. *canalis* – труба, жолоб [СІС, 305]. Основне значення цієї лексеми “наповнене водою штучне річище для судноплавного сполучення між водоймищами, зрошування ґрунтів, осушування боліт, відводу та стоку води” [СУМ, IV, 86]. Отже, з погляду семантики у слові *канал* відсутня мотивованість вихідного значення на рівні української мови, ця мотивованість закріплена у мові-джерелі. Однак значення терміна *канал рановий* “ушкодження тканини у вигляді отвору (щілини), що занурюється в глибоко розміщені органи; утворюється від дії вогнепальної та клинкової зброї” [ССМ, 99] є мотивованим, бо виникло внаслідок перенесення ознаки за схожістю порівнюваних денотатів. Крім цього, слово *канал* має й інші термінологічні значення: у техніці – “вузька порожнина в чому-небудь, що має форму трубки”. Отже, полісемічне слово *канал* є ще полісистемним.

Крім метафоричного, термінології судової медицини властивий і метонімічний перенос, коли назви одного предмета переносяться на інший, який перебуває з ним у відношенні асоціації за суміжністю. Досліджуваній терміносистемі властиве метонімічне перенесення найменування внаслідок переосмислення власного імені, наприклад: *гільйотинування, бертільйонаж* та ін. Так, термін *бертільйонаж* “метод ідентифікації особи” [ССМ, 28] виник від прізвища французького криміналіста Бертільйона, який запропонував його в ХІХ ст.

Словосполучення у процесах вторинної номінації інколи служать для утворення термінів-фразеологізмів на зразок: *поза боксера, ворота смерті, котяче око, обличчя Гіппократа, пергаментні плями, проміжне життя, реставрація трупа, рука прачки, рукавичка смерті* тощо. Наприклад, термін *котяче око* має значення “ознака смерті; полягає в тому, що під час здавлювання пальцями ока з боків зіниця стає щілиноподібною, як у котів” [ССМ, 29] і утворений на основі реалії, з якою схожі прояви цього симптому (зовнішня подібність).

Утворення термінів лексико-семантичним способом пояснюється тим, що найменування судово-медичної експертизи формувалися на підставі народних узагальнень, отриманих у процесі практичного пізнання світу; розуміється, цей процес творення термінів був активним, в основному, на початковому етапі формування як самої науки судової медицини, так і її термінології. На сучасному етапі лексико-семантичний спосіб творення нових термінів судової медицини малопродуктивний, оскільки, з одного боку, новітня система термінів не підпорядковується способам найменувань за аналогією, тому що рівень сучасної науки вимагає чітких наукових принципів побудови цілісної системи найменувань за певними класифіка-

ційними ознаками, з другого – поглиблення наукових знань деталізує наукові поняття, і названий спосіб не дає достатньої точності у їх визначенні.

Одним із продуктивних способів термінотворення в судовій медицині є морфологічний. Основним типом морфологічного словотвору у досліджуваній термінології є афіксальний спосіб, у сфері якого найбільш продуктивний – суфіксальний. Цьому сприяє наявність у досліджуваній термінології національних та запозичених суфіксів (-к, -ок, -ик, -ник, -ість, -нн/я, -анн/я, -енн/я, -уванн/я, -ість, -ізм, -ація, -ур).

Ступінь активності цих суфіксів неоднаковий. Серед слов'янських суфіксів високу продуктивність виявляє афікс -нн/я з варіантами -анн/я, -уванн/я, -енн/я, -єнн/я, -інн/я. Терміни цього типу становлять основну масу віддієслівних іменників із загальним значенням опрідметнених дій, процесу. Вони творяться за моделлю “основа дієслова + -ння” (V + -ння): **бальзамування, волочіння, інкримінування, калічення, мордування, оглушення, отруєння, скелетування, татуювання, ушкодження** тощо.

Значною продуктивністю при творенні судово-медичних термінів української мови відзначається суфікс -ість. Іменники, утворені за допомогою цього афікса, мотивовані якісними і відносними прикметниками, що виражають якість, властивість когось, чогось: **амбівалентність, виродливість, відповідальність, дебільність, недбалість, необережність, причинність, самовпевненість, свідомість, токсичність** тощо.

Інші слов'янські суфікси малопродуктивні, наприклад: формант -ок (**свідок**), -як (**синяк**), -ець (**синець**), -ин (**подряпина**), -тель (**глушитель**).

Деривати з нульовим суфіксом творяться за моделлю – “основа дієслова + Ø” /V + Ø/. Це насамперед утворення чол. роду, в яких виступає твірна основа інфінітива з усіченою фіналлю (голосним або суфіксами -ува/-юва, -ну-) [1, 71-82]. Особливість термінів з Ø полягає у тому, що вони можуть позначати: процес дії, предмет як результат дії, одиничний акт якоїсь дії, що інтенсивно відбувається. Наприклад: **допит** – “процесуальна дія, що полягає в одержанні у визначеному порядку показань свідка, потерпілого про відомі їм факти, які мають значення для справи” [ССМ, 65], аналогічно: **вивих, набряк, запал, розрив, розріз, розруб, розтин, розтяг** тощо.

В українській термінології судової медицини значна частина термінів на означення процесу дії утворена за допомогою продуктивного в термінології суфікса -аці(я) / -ці(я), здебільшого синонімічного до слов'янського -анн(я) / -єнн(я). Цей суфікс приєднується до дієслівних основ іншомовного походження: **ампутація, деформація, інтоксикація, пергаментация, презумпція, реабілітація, юриспруденція** та ін.

Інші суфікси іншомовного походження малопродуктивні. Це форманти -изм/-ізм (**гашишизм, кокаїнізм**), -оз/-із (**амілоїдоз, гемолиз**), -из (**експертиза**), -ит (**дефрит**), -ат (**конгломерат**).

Варто відзначити наявність у термінології великої кількості прикметників, мотивованих основами іменників (передусім із суфіксами -н- (-ен-, -ан-, -ян-), -ов- (-ев-, -єв-), рідше -ичн- /-ічн-, -альн- / -ельн-. Ці прикметники, як правило, входять до складу термінів-словосполучень: *гортанний шок, експертне дослідження, колена рана, повітряна проба, життєві проби, судова балістика, криміналістична експертиза, патологічна анатомія, маніакальне збудження, смертельна доза* тощо.

Префіксація (часто у поєднанні з суфіксацією) представлена широким набором формантів, серед яких найпродуктивніші такі власне-мовні: не-, проти-; іншомовні: а- (ан-), ад-, анти-, апо-, гіпер-, гіпо-, де-, дис-(диз-), наприклад: *неосудність, протиудар, антиген, антитіла, гіперплазія, гіпер-трофія, декомпенсація, декомпресія, дизартерія, дисморфоманія* тощо.

Для термінології судової медицини характерна досить велика кількість термінів-комполітів, які творяться шляхом осново- і словоскладання (часто в поєднанні із суфіксацією). Продуктивнішим є основоскладання, оскільки дозволяє в компактній формі виражати складні поняття, що є засобом мовної економії [2, 109]. Спостерігається поєднання як власне-мовних (*дітовбивство, кровотеча, самоушкодження, слідоутворення*), так і запозичених (*біокримінологія, дактилограма, токсикоманія*) основ.

Особливу групу становлять терміни – складні слова, як-от: *бампер-перелом, гамма-проміння, краш-синдром, лікар-експерт, мінус-тканина, об'єкт-слідоносій, резус-фактор, слід-удавлення*. Слова-терміни такого зразка по-різному розглядаються у мовознавстві. Одні автори трактують їх як словосполучення (В.Даниленко), інші – як складні слова (Н. Клименко), ще інші – як перехідний вид між словосполученням і складним словом.

Крім складних термінів-іменників, сучасна судово-медична термінологія української мови має у своєму складі значну кількість прикметникових термінів-комполітів, серед яких за семантико-словотвірними ознаками виділимо кілька типів складних слів, утворених шляхом поєднання: а) двох прикметникових основ: (*асфіксія*) *новонародженого*; б) основи прикметника й іменника: *внутрішньоутробна (асфіксія)*; в) основи іменника й дієслова: *слідоутворювальний (об'єкт)*; г) основи прислівника та іменника: *навколоплідні (води)*.

Також для характеристики деяких понять судової експертизи, які мають схожість з предметами чи явищами об'єктивної дійсності, у досліджуваній термінології використовуються складні прикметники з компонентами -видний і -подібний, що надають слову значення “який має форму, вигляд того, про що йдеться у першій частині”; перевага надається складним термінам з компонентом -подібний: *клиноподібний (дефект), миртоподібні (сосочки), стрілоподібний (шов), терасоподібний (перелом), хлистоподібний (перелом)*. Таких термінів невелика кількість.

Крім безпосередньо складних слів, в українській термінології судової медицини є незначна кількість складноскорочених назв-аббревіатур: *ВІЛ* – вірус імунодефіциту людини, *ДЛК*, *ЛСД*, *LSD* – дієтиламід лезергінової кислоти. Взагалі у мові науки аббревіація використовується для спрощення важких у вимові і написанні назв.

Найпродуктивнішим у термінології судової медицини, як і в термінології в цілому, є спосіб утворення термінів шляхом словосполучень різних типів – синтаксичний спосіб термінотворення (ним утворено більше 60% досліджуваних термінів). Це пояснюється тим, що розвиток науки і ускладнення наукових понять викликає необхідність більшого їх уточнення й тим самим змушує звертатись до залучення додаткових уточнень, до утворення складних термінів [3, 146].

Судово-медичні терміни-словосполучення, як показує аналіз, побудовані за моделями підрядної залежності компонентів – узгодження та керування – і в поєднанні їх. Серед термінів-словосполучень частіше використовуються моделі, які побудовані на узгодженні складових частин: *активаційний аналіз, безпорадний стан, вибухова травма, судова медицина*. Значну частину термінологічних словосполучень, побудованих за моделлю керування, становлять неприйменникові форми компонентів: *виконання експертизи, відповідальність експерта, генезис смерті, призначення експертизи*. Щоправда, є невелика кількість і прийменникових форм: *асфікція від здавлювання, крепітація в легенях*.

Найчисленнішою групою українських термінів-словосполучень термінології судової медицини є дволексемні. Це пояснюється, напевно, тим, що така структура відповідає самій природі терміна, який повинен давати найменування предметам або поняттям з найбільшою точністю та повнотою і бути якомога коротшим.

Серед двочленних термінологічних сполучень найпродуктивніша структурна модель: “прикметник + іменник” (A+N) чи “іменник + прикметник” (N+A), де іменник виражає родові поняття, прикметник вказує на його видові ознаки, а також характеризує те чи інше явище або поняття з різних сторін: визначає їх функцію, уточнює типи, різновиди понять тощо: *азотна кислота, антропометричні точки, бактеріологічне дослідження, вибухова травма, судова балістика, судова медицина* та ін.

Атрибути в термінах-словосполученнях можуть виражатися й складними прикметниками, наприклад: *колєно-різана рана, маніакально-депресивний психоз, судово-медична експертиза* тощо.

Менш поширеними (а отже і менш продуктивними) є термінологічні словосполучення, утворені за моделями “іменник + іменник” (N+N): *акт експертизи, вади розвитку, відбитки пальців, допит експерта, клопотання експерта, місце злочину*; “атрибутивна форма дієслова (дієприкметник) + іменник”: *ідентифікувальний об’єкт, ототожнювальний об’єкт, ушкоджувальний агент*.

Окремий підтип простих термінів-словосполучень утворюється за моделлю “ім. у наз. відм. + прийм. + ім. у непряму відм.” (N + прийм. + N): *асфіксія від здавлювання, кіпоть від пострілу, крєпїтація в легенях, падіння на площину*. Отже, у склад термінологічних словосполучень входять і прийменники разом з іменниками у непрямих відмінках, але їх кількість невелика: в, від, на.

У досліджуваному корпусі термінів зустрічаються структурні моделі епонімічних термінів-словосполучень, які є, звичайно, компонентом складених термінів: *Абрикосова метод розтину, Виногорова феномен, Галена-Шресна проба* та ін.

Багатокомпонентні утворення складають лише 25% загальної кількості всіх термінологічних словосполучень. Це свідчить про те, що такі цільні вирази надто громіздкі й незручні у використанні. Тричленні конструкції за різними способами граматичного оформлення мають відповідно конструкції: “прикм.+прикм.+ім.” (A+A+N): *задушливі отруйні речовини, комбінована транспортна травма*; “прикм. + ім. + ім.” (A+N+N): *гідродинамічна дія кулі, судово-медична класифікація смерті*; “ім.+прикм.+ ім.” (N+A+N): *вид судових експертиз, метод кульових відбитків*; “ім.+ім.+ім.” (N+N+N): *відмова виконати експертизу, ідентифікація зняття травми*.

Багаточленні терміносполучення мають різну кількість компонентів: чотири – *акт судово-медичного дослідження трупа* (N+A+N+N); *судово-медична експертиза живих осіб* (A+N+A+N); п’ять – *акт судово-медичного дослідження речових доказів* (N+A+N+A+N); шість – *маса органів дорослої людини середньої статури* (N+N+A+N+A+N).

При творенні багатокомпонентних термінів-словосполучень спостерігається певна структурна ієрархія, за якої двокомпонентні терміни стають базою творення три- і багатокомпонентних термінів. Вони також творяться на основі іменників або словосполучень нижчого порядку. Про термінологічність цих структур свідчить наявність у них дефініцій, наприклад: *огляд трупа на місці його виявлення (на місці події)* – “обов’язкова слідча дія, що є частиною огляду місця події в цілому” [ССМ, 149]. терміни-словосполучення є однією з форм номінації судово-медичних понять, в яких об’єднувальним центром, як правило, є терміни-однослови – виразники родових понять.

Таким чином, викладене вище є свідченням того, що сучасна українська термінологія судової медицини є складовою частиною загальнолітературної мови, функціонує за її законами і використовує її засоби словотворення та термінотворення, які разом з тим мають свої специфічні риси.

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ

- СІС Словник іншомовних слів/ За ред. О.С.Мельничука. – К., 1985.
ССМ Герасименко О.І. Тлумачний та російсько-український словники з судової медицини.– Донецьк, 1999.– 294с.
СУМ Словник української мови: В 11-ти тт. – К., 1970-1980.

БІБЛОГРАФІЯ

1. Словотвір сучасної української літературної мови / За ред. М.А. Жовтобрюха. – К., 1979. – 406с.
2. Симоненко Л.О. Формування української біологічної термінології. – К., 1991.
3. Склад і структура термінологічної лексики української мови. – К., 1984. – 196 с.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Роксолана Стецюк – кандидат філологічних наук, вчений секретар секретаріату Вченої ради Кіровоградського юридичного інституту Харківського національного університету внутрішніх справ.

Наукові інтереси: актуальні проблеми термінотворення сучасної української мови.

ЯК ВНУТРІШНЯ ФОРМА СЛОВА ВПЛИВАЄ НА ЙОГО УЖИВАНІСТЬ В МОВІ (НА МАТЕРІАЛІ УКРАЇНСЬКОЇ, РОСІЙСЬКОЇ, АНГЛІЙСЬКОЇ МОВ)

Кирило ТОКАРЕВ (Кіровоград)

У статті здійснюється аналіз внутрішньої форми слова, як чинника, що впливає на вживаність лексичних одиниць у мові в синхронічному та діахронічному аспектах.

This article deals with the impact of inner form of the word on its historical development. The frequency of the word occurrence in the language (from the point of view of its inner form) has also been investigated.

Феномен внутрішньої форми слова в останній час стає предметом вивчення у різних гуманітарних сферах, перш за все, через великий потенціал, який містить у собі це явище. Особливе значення для подальшого вивчення питання становить систематизація елементів національного культурного фону, які найкраще можна дослідити через міжмовне зіставлення.

Дослідження сприйняття різними народами предметів та явищ об'єктивного світу було зроблено ще В. фон Гумбольдтом, який намагався представити поняття внутрішньої форми мови як специфічний спосіб об'єднання звукового матеріалу та психічного змісту. Надалі ця проблема вивчалась О. О. Потєбнею, Ю.С.Масловим, В.М. Манакіним, О.С. Снітко, І.А. Стерніним та ін.

Мовна одиниця, яка має внутрішню форму (за словами В.М.Русанівського, – „душу”[2, 16]), постає перед нами не лише як денотат, що позначає той чи інший предмет, але як складний концептуальний спектр, що розкриває першопричину взаємозв'язку слова з думкою, показує, чому воно виражає саме це, а не інше значення.

На думку В.М. Манакіна, „своєрідність внутрішньої форми і полягає в тому, що вона є постійним індикатором історичної пам'яті, нагадуючи нам про минуле народу, про те, як і чому думки, особливості світобачення втілювалися у ті чи інші слова” [1, 240].

Актуальні аспекти цього явища містяться в культурному забарвленні, яке становить основу для створення значення слів.

Відкритість та прозорість структури внутрішньої форми для реципієнта має надзвичайний вплив на подальший розвиток мови.

Слова з історичним культурним смисловим потенціалом викликають неабиякий інтерес для контрастивного мовознавства. Підтвердити взаємозв'язок внутрішньої форми як засобу нагадування про мовний тезаурус можна саме за допомогою зіставлення слів різних мов.

Проблема *зіставлення* є основою для контрастивного мовознавства, в даному випадку матеріалом для порівняння виступає внутрішня форма. Предметом нашої уваги є лєскічні відповідники в російській, українській, англійській мові, які належать до єдиної індоєвропейської сім'ї, що зумовлює схожі образи на архетипному рівні осмислення. Саме ці уявлення людини про предмет і стають у більшості випадків основою для внутрішньої форми слова та його подальшого розвитку.

Спробуємо визначити спільні риси та відмінності, що входять до внутрішньої форми слів, які існують у зазначених мовах, для простеження її впливу на значення відповідних лексем.

Розвиток найменувань невід'ємно пов'язаний з самими предметами оточуючого світу. Ще на початку ХХ століття німецький лінгвіст Х. Шухардт зазначив, що історію слів треба розглядати одночасно з розвитком предметів, які ними позначалися. Вчений проводив паралелі між історією мови та матеріальної культури, говорячи про те, що слова, як і речі, можуть запозичуватися, засвоюватися, відкидатися та ін.

Для того, щоб реконструювати первинні назви, Шухардт звертався до внутрішньої форми слова як до засобу, що дає інформацію про характер речі, яка вже давно не використовується, але назва її все ще живе у мові, проте великих та обґрунтованих досліджень на базі цього підходу зроблено не було. Школа „Слів та речей” (*Wörter und Sachen*), представником якої був вчений, не набула широкої популярності через брак чітких критеріїв дослідження матеріалу.

Втім теорія Х. Шухардта підтверджує думку про те, що внутрішню форму слова необхідно досліджувати разом з позначуванним предметом.

Розглянемо рос. *водомер*. У російській мові це поняття зараз вживається для визначення спеціального двигуна, що встановлюється на судах, які подорожують по міліні.

Донедавна це слово вважалось поетичним архаїзмом. Перехід від одного до іншого семантичного рівня пов'язаний саме зі зміною предмета позначення. Архаїчне звучання цієї назви пояснюється тим, що вона

з'явилась у мові ще у часи Пушкіна як слов'янський синонім слова *фонтан* [4, 202]. Тоді його назва сприймалася занадто штучно, що взагалі притаманно всім впровадженим у мову слов'янським аналогам запозичень (порівняймо рос *бильярд* та *шарока*, *галоши* – *мокроступы*, *фортепиано* і *тихогром*).

Внутрішня форма слова дозволяла одразу встановити його значення за формулою: *вода* [4, 330] + *мёт* [4, 609]. Не зважаючи на зрозумілість цього складеного іменника, він не знайшов собі місця у мові XIX століття, але його природна життєздатність почала розкриватися вже в наш час для позначення технологічного приладу.

В англійській мові згаданий предмет має форму *water-jet* (скорочене від *water-jet air pump*) [8, 1054, 705].

В українській мові дане поняття позначається словом *водограй*, яке складається з тієї ж основи *вода* [5, 414], що вживалась у російському та у англійському варіантах, та додаткового елемента *грай* [5, 586], завдяки якому в слові створюється певна емоційність, що є характерним виразником на фоні інших порівнюваних мов.

Наведений приклад скоріше є винятком із загальної тенденції, коли при зіставленні виявляються розбіжності як між внутрішньою формою, так і між зовнішньою структурою слова при збереженні одного й того ж самого значення. У більшості випадків слова, не зважаючи на генетичну спільність, дуже відрізняються внутрішньою формою одне від одного.

Наприклад, концепт ВИХОВАННЯ існує практично в усіх ментальних культурах, але в кожній з них він був викарбуваний у конкретному слові по-іншому, що становить науковий інтерес не лише для компаративістики, але й для культурології.

У російській мові іменник *воспитание*, що є похідним дієслова *воспитывать* [4, 357], базується на фізичних аспектах процесу. Російською *воспитать* - це перш за все *вскормить*, *взрастить*. Внутрішня форма слова походить від *питать* (рос. *питаться* – укр. *годувати*) [5, 268], тобто нагадує нам про ті самі фізичні дії, з якими досить часто створюється відповідна асоціація. Така ситуація існувала у російській культурі майже до XVIII сторіччя, доки не відбулися істотні зміни в основах самого соціуму.

Далі історія слова змінюється, і воно набуває іншого значення, яке і поширене у сьогоденні – 'дбати про освіту та моральність'.

Іншу картину спостерігаємо в українській мові, де у *виховання* чітко простежується основа *ховати*, яка вочевидь була запозичена з польської мови (пол. *wychowac* – *wychowati* – *chowac* – укр. *ховати*, *вирощувати*) [5, 386]. Розділивши його на два компоненти *ви* + *ховання* (*ховати щось*, *схованка*) можна визначити основну думку, яка міститься в українському варіанті: *захист та приховування*. Отже, якщо в російській мові *виховання* спочатку визначалося як процес суто фізичний, то в українській він мав

зміст „*приховування та захисту* (дитини)” від сторонніх негативних чинників та впливу.

Звернемо увагу на префікс *ви-*, який також впливає на загальне значення слова. Можна виділити інший (та, на наш погляд, адекватний) спосіб опису цього концепту, а саме як: *ви – ховання*, тобто виявлення та винесення зі схованки (людської особистості, характеру та ін).

Англійська мова має декілька синонімів (*education, upbringing; training* (у значенні *підготовка*)) з яких виділимо слово *upbringing* [8, 1469], яке має виразну та чітку внутрішню форму. Ця мовна одиниця містить у своїй основі два потужних смислових компоненти *up* (укр. *вгору*) та *bring* (укр. *піднімати*), що дозволяє розкрити значення, закладене з самого початку: *піднесення* (про що свідчить дієслово *to bring up – виховувати*) [6, 62; 8, 152].

Схожим за структурою є і німецьке *Erziehung*, внутрішньою формою якого вважаємо основу *Ziehung* (укр. *витягування*) від німецького дієслова *ziehen* (*тягнути за собою, діставати, отримувати*) [7, 883].

У германських мовах зберігся майже ідентичний шлях становлення цього слова, який і простежується у його внутрішній формі. В англійській *виховання* – це *підняття вгору*, у німецькій – це *витягування на якийсь інший рівень за допомогою когось (чогось)*. Дещо відрізняється від цього матеріалу український варіант, де об'єкт не піднімається, а виходить з уявної схованки.

Різницю між російським та англійським варіантом пояснюється легко. Основу слова *воспитание* складає процес годування дитини, відповідно в англійській – *зростання дитини*. Припустимо, що український варіант апелює до асоціацій з процесом народження, коли дитина з'являється з утроби матері на світ (концепт СХОВАНКИ), на що також натікає і запозичена польська основа *showac* – укр. *ховати, вирощувати*.

Різниця у внутрішній формі розглянутих слів при цьому ніяк не відбивається на самій структурі значення, яке в усіх наведених лексичних одиницях є відповідним до сучасного трактування поняття *виховання*. Пов'язано це з універсальністю понять, які є спільними для різних культур. У сучасних мовних картинах світу закономірно з'являється все більше слів, які втрачають свою первісну культурну забарвленість. Вони вживаються для позначення загальнолюдських понять. Не зважаючи на позитивні результати цього процесу, завдяки якому межі між різними тезаурусами поступово зникають, що призводить до більшого розуміння під час комунікації, він також має і негативні наслідки. Так нівелюється національна своєрідність, що закодована в семантичній пам'яті слів.

Під час розгляду попереднього прикладу, ми дійшли висновку, що в сучасних мовах майже повністю стирається історія слова, яка прихована у його внутрішній формі.

Велику роль для збереження первісного значення, яке закладалося в основу слова, відіграє саме його внутрішня форма. Це явище набуває

надзвичайної культурної значущості для пізнання своєрідного бачення конкретним соціумом загальнолюдських концептів і суто специфічних реалій.

Можливість побачити особливості народного сприйняття у внутрішній формі певного слова в багатьох випадках лишається прерогативою саме мовців конкретної мови, але іноді може також стати основою для пояснення походження значення іншомовним реципієнтам. Наприклад, у композитних словах німецької мови, що складаються з багатьох основ, або у східних мовах (китайська, японська), де графічний символ може мати подібність до малюнку того чи іншого явища/предмета. Ці якості використовуються при знайомстві з іншими мовами та культурами.

Досліджений нами концепт ГОРИЗОНТ має досить широкий спектр синонімів, які відрізняються цікавим культурологічним навантаженням. В українській мові це слово (окрім *горизонту*) позначається як: *крайнебо*, *небокрай*, *небосхил*, *виднокрай*, *видноколо*, *виднокруг* [3, 361], що підтверджує думку про велику поетичну силу внутрішньої форми слова та дозволяє зберігати ту саму автентичність, яка втрачається при застосуванні міжмовних еквівалентів.

Майже на тотожному семантичному шаблі в англійській мові функціонують і такі слова, як *skyline* [8, 1267] та *horizon*, де також простежується яскрава внутрішня форма схожа за структурою з українським варіантом цього концепту. Англ. *sky* (укр. *небо*) [6, 490] та *line* (укр. *лінія*) [6, 296] створюють в уяві яскравий образ, що може без проблем декодуватися навіть суб'єктами, для яких ця мова не є рідною. Існує також і морський еквівалент цього значення *sea-line* – укр. *лінія моря*, де дещо змінюються акценти між небом та морем.

Відповідні синонімічні еквіваленти російської мови відходять від усталеної в українській та англійській мовах семантики та апелюють до інших, більш широких значень – *інтелектуального*, *духовного горизонту*, або *кругозору*.

Рос. *кругозор* (круг [4, 385], зор (зреть) [4, 104]) вживалося як штучний замітник запозиченого *горизонту* [4, 441], але, на відміну від аналогічних вигаданих слів (*гороскоп* – *часозор*, *бароскоп* – *весозор*; *телескоп* – *далезор*; *микроскоп* – *мелкозор*), *кругозор* не лишився на мовному узбіччі і набув загального розповсюдження.

Відомо, що до середини XVIII століття в російській мові для позначення *того, що можна побачили навкруги* використовувалося слово *обзор*.

До певного часу іменник *кругозор* використовувався для позначення того ж, що і *обзор*, але потім акцент зміщувався до вживання його у згаданому нами вище значенні (у відношенні до *духовного* та *інтелектуального*), що апелює не стільки до первинної семантики, що закладалась в ньому спочатку, скільки до переносних значень.

Втім, прозора внутрішня форма не завжди може слугувати гарантом подальшого життя назви у мові. Причини розповсюдження того чи іншого слова залежать не лише від потенціалу внутрішньої форми, але і від об'єктивної значущості предмету або поняття, що позначається словом.

За допомогою зіставлення можна встановити, що культурний фон та усвідомлення внутрішньої форми слова, незалежно від історичних обставин, становлять величезний словотворчий та поетичний потенціал мовної свідомості нації.

Внутрішня форма слова є вагомим чинником, який впливає на подальший розвиток слова та його уживання у мові. Слова з прозорою структурою мають більше шансів закріпитися у мовній картині світу, проте найбільш вагомим показником вживання слова, є важливість предмету, що позначається, для соціуму.

Нажаль, культурний потенціал, закладений у мовну одиницю, часто залишається нерозкритим, що може вплинути на поступове стирання внутрішньої форми слова. Проте, як не парадоксально, іноді на сучасних етапах розвитку мови, такі слова знаходять нове життя саме завдяки впливу внутрішньої форми.

БІБЛІОГРАФІЯ

1. Манакин В. Н. Сопоставительная лексикология. – К.: Знання. – 2004. – С. 326.
2. Русанівський В.М. Структура лексичної і граматичної семантики. – К.: Наук. думка. – 1988. – С. 240.
3. Словник синонімів української мови в 2 т. – К.: Наук. думка, 1999 – 2000. – Т.1 – С. 1026
4. Фасмер М. Этимологический словарь русского языка в 4 т. – М.: Прогресс. – 1986 – Т1. – С. 576, Т2. – С. 672, Т3. – С. 832, Т4. – С. 864.
5. Этимологический словарь украинского языка: В 7 т. – К.: Наук. думка. – 1982. – Т.1. – С. 586.
6. A Concise Etymological Dictionary of the English Language // Walter W. Skeat. – New York: Capricorn Books – 1963 – С. 656.
7. Friedrich Kluge Etymologisches Worterbuch Der Deutschen Sprache. – Berlin; New York: Walter De Gruyter. – 1975. – S. 924.
8. Longman Dictionary of English Language & Culture – Harlow Essex: Longman. – 1998. – S. 1568.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Кирило Токарев – аспірант кафедри загального мовознавства та перекладу КДПУ ім. В. Винниченка.

Наукові інтереси: проблема контрактивної лінгвістики.

ЯВИЩА ВТОРИННОЇ НОМІНАЦІЇ КРІЗЬ ПРИЗМУ МЕТАФОРИЗАЦІЇ В УКРАЇНСЬКІЙ ТА АНГЛІЙСЬКІЙ МОВАХ

Катерина ЯЦУК (Кіровоград)

У статті “Явища вторинної номінації крізь призму метафоризації в українській та англійській мовах” розглядається питання метафоричної природи сленгізмів, що є складовим аспектом вивчення вторинної номінації.

The article “Phenomena of the Secondary Nomination through the Prism of Metaphorization in the Ukrainian and English Languages” deals with the question of the metaphorical nature of slang words that appears to be an inseparable aspect in the course of the secondary nomination studies.

Метафоризація виступає провідним засобом утворення одиниць вторинної номінації та сленгової лексики зокрема. Незважаючи на той факт, що цій проблемі присвячена вже значна кількість досліджень (В. М. Жирмунський, Л. П. Якубинський, Є. Д. Поливанов, Л. Т. Масенко, Л. О. Ставицька, Н. О. Шовгун), в українському мовознавстві сленг саме в контрастивному аспекті досліджувався мало.

Метою статті є спроба розкриття механізмів метафоричного перетворення, задіяного у формуванні сленгової лексики в українській та англійській мовах. Матеріал дослідження становлять сленгові одиниці в українській та англійській мовах, що позначають осіб з наркотичною й алкогольною залежністю та їхню діяльність. Джерелами зібраного матеріалу є сучасні словники українського сленгу та електронні словники з мережі Інтернет.

Саме лексика дає можливість різноаспектного вивчення мов як вияву національно-культурного багатства народів, їхньої ментальності та способу бачення світу, тому що слова є “ієрогліфи, у які людина вкладає світ та уяву” [4, 349]. Кінцева мета нашого дослідження полягає у встановленні відмінних рис у лексичному складі та лексичній семантиці українських та англійських сленгізмів.

Актуальність та перспективу ми бачимо саме в контрастивному напрямі дослідження, беручи до уваги досягнення та використовуючи базові ідеї семіотики, когнітології, семантики, етнолінгвістики, психолінгвістики, контрастивістики та інших лінгвістичних й екстралінгвістичних факторів, котрі допоможуть вивчити явища вторинної номінації як з боку суто мовних та мовленнєвих механізмів, так і з боку соціальних, комунікативно-прагматичних, національно-специфічних особливостей, а також і психолого-асоціативних зв'язків, де головну роль відіграє такий психосемантичний механізм як метафоризація.

За останні десятиліття центр ваги у вивченні метафор перемістився з філології (риторики, стилістики, літературної критики), у якій переважав

аналіз та оцінка поетичної метафори, у площину вивчення мовленнєвої сфери й у ті сфери, що стосуються мислення, пізнання, свідомості й концептуальних систем. У метафорі почали бачити ключ до розуміння основ мислення й процесів утворення як національно-специфічного бачення світу, так і його універсального образу.

Нові погляди на проблему метафори, запропоновані М. Блеком [3], Дж. Лакоффом та М. Джонсоном [5], Е. МакКормаком [6], Х. Ортега-і-Гассетом, уможливили розглядати метафору не лише у функціональному аспекті як засіб вираження певної ідеї, але й як важливе знаряддя мислення [7, 71], тобто в когнітивному аспекті.

Як писав відомий французький лінгвіст Еміль Бенвеніст у “Загальній лінгвістиці”: “...Мова являє собою найвищу форму здатності, невід’ємну від самої сутності людини, здатності до символізації. Під цим ми в найбільш широкому смислі розуміємо здатність репрезентувати об’єктивну дійсність за допомогою “знака” й відповідно здатність встановлювати “значення” між речами” [2, 28.].

Французький семіолог Р.Барт таким же чином пояснював появу міфу. Міф – це вторинний знак, означуваним якого виступає первинний двосторонній знак [1] (наприклад, первинний знак *Hollywood* означає назву передмістя Лос-Анджелеса, штат Каліфорнія, а також вважається центром американської кінематографії). Проте, це слово набуває зовсім іншого відтінку, розкриваючи стереотипне уявлення багатьох про стиль та спосіб життя в Голівуді – *a hollywood: a large line of cocaine, usually a gram or more* (голівуд – довга доріжка кокаїну, приблизно грам або більше) [12].

Вивчення такого специфічного шару лексики як сленгізми, котрі позначають осіб із алкогольною та наркотичною залежністю, їхню діяльність та стиль життя, не обмежується дослідженням тільки мовного та мовленнєвого факторів. Для того, щоб проаналізувати, систематизувати й зіставити ці явища в українській та англійській мовах, потрібно враховувати характерні для цих народів соціальні й психологічні аспекти, асоціативно-семантичні особливості мислення, особливо при вивченні вторинних значень та функцій слова. Наприклад, власне ім’я та образ Стівена Сігала, американського актора, майстра бойових мистецтв, відомого своїми ролями у бойовиках, проте не дуже виразною й неемоційною грою, було основою для створення лексичної одиниці в наркоманському сленгу: *a Steven Segal is a badly rolled joint, fat and slow burning* [12]. В українській мові такого відповідника немає, але якщо взяти до уваги той факт, що нашому глядачеві теж відомий цей актор та його специфічна манера гри, то для нас буде цілком зрозуміле вторинне значення та метафоричне переосмислення, яке надається імені цього актора: *Стівен Сігал – це погано скручений косяк, товстий та який повільно горить*.

Власні назви дуже часто набувають вторинного значення, і мотивація цих перетворень може полягати як у певних асоціативно-семантичних

зв'язках, так і у звичайній звуковій подібності між словами. Наприклад, наркомани, що вживають такий наркотик, як ЛСД (LSD), дуже часто позначають цю речовину за допомогою власного ім'я *Люся*, англомовні ж наркомани використовують ім'я *Alice*. Проте в цьому випадку можна спостерігати більш складний зв'язок. В англомовних словниках наркоманського сленгу ми знаходимо такий вираз, як *Alice in Wonderland* [12]. По-перше, це назва відомої книги, написаної талановитим англійським письменником та математиком Льюїсом Керролом, котрий, як дехто вважає, страждав від наркотичної залежності. По-друге, сам сюжет про дівчинку, яка начебто уві сні, скоштувавши пігулку, може потрапити до іншого дивовижного світу, наводить на прямий асоціативний ряд про “наркотичну подорож”. І так назва дитячої книги набуває вторинного значення *to be dazed or high* (перебувати у стані наркотичного сп'яніння).

Випадки повного перенесення або іншими словами запозичення англомовного варіанта й закріплення його в українському сленгу не є дуже поширеним, проте ми наведемо декілька цікавих прикладів. Наприклад, розглянемо таке словосполучення: *a bad trip* (погана подорож – негативний досвід вживання ЛСД), *a bummer trip* (погана подорож, *bummer* дослівно перекладається як *облом* – негативний досвід вживання РСР або фенциклідину), *a joint* (косяк – сигарета з марихуаною) [12]. В українській мові ми знаходимо *trip* (так звана “подорож” – марення – під дією наркотиків-галюциногенів), *поганий trip* (невдалий прийом наркотику, коли замість насолоди з'являється відчуття страху, нервово збудження, паніка), *джойнт* (сигарета, скручена із сигаретного паперу для куріння марихуани (косяк) [8].

Пояснити це явище нескладно, якщо взяти до уваги, що ми живемо в добу високих технологій, мережі Інтернет, відкритості кордонів у мовному розумінні. Також потрібно зазначити проникнення в усі сфери спілкування та “популярність” англійських слів, особливо американізмів.

Іншу групу сленгізмів, які є еквівалентами й мають практично однакове значення в обох мовах, складають ті, що мають назви, котрі пов'язані з географічним походженням наркотичних речовин. Наприклад, в українській мові на позначення наркотиків, які постачаються з Афганістану, використовується назва *афганка* (*афганська конопля*) [8]. В англійській мові ми знаходимо такі еквіваленти: *afghan*, *afghani*, *afghan goo* (*афганська конопля високої якості*), *Afghanistan haze* (*конопля помаранчевого кольору – афганський туман*), *Afghanistan skunk* (*афганська конопля – афганська дурь/афганська дуря*) [12].

Повні та часткові еквіваленти мають також назви, які позначають в обох мовах назви наркотичних речовин. Наприклад, в англійській мові ми знаходимо такі сленгізми як *weed*, *grass*, *pot*, *dope*, *Marijuana* (*Maryjane*), *herp*, *cannabis* [12] та ін. В українській: *бадилля* (*конопля низької якості*),

трава (травичка, трин трава, крін), план, драп, марихуана, шмаль, дурь/дура, конопля, канабіс та ін. [8].

Проте більш поширені часткові еквіваленти, при формуванні яких можна спостерігати схожі асоціативно-образні переосмислення значень в обох мовах. Розглянемо декілька прикладів часткових еквівалентів із семою “подорож”.

Взагалі асоціативний зв'язок з подорожжю, польотом, гонитвою за чимось або кимось, швидкістю, рухом та перебуванням у стані наркотичного сп'яніння присутня в обох мовах. Наприклад, в англійській мові ми спостерігаємо такі вирази: *to be trippin'* (подорожувати – бути під впливом наркотиків), *to get high* (бути в піднесеному стані – бути під впливом наркотиків), *to ride an a-train* (подорожувати поїздом – перебувати в наркотичному сп'янінні), *airplane* (літак – марихуана) [12], *chasing the dragon* (переслідувати, гнатися за драконом – вживати крек та героїн), *chasing the tiger* (гнатися за тигром – уживати героїн), *chocolate rocket* (шоколадна ракета – крек коричневого кольору через додавання шоколадного порошку при виробництві цього наркотику), *co-pilot* (другий пілот – амфетамін), *travel agent* (туристичний агент – постачальник наркотиків), *taking a cruise* (здійснити круїз, рейс, подорожувати – вживати РСР або фенциклідін), *speed freak* (наркоман, який постійно вживає “спід” – амфетамін), *space ship* (космічний корабель – кальян із скла для куріння креку) [10].

В українській мові ми бачимо таку ж тенденцію: *злітати* (відчувати блаженство), *бути в хмарах* (перебувати в стані наркотичного сп'яніння), *в'їжджати до хутора* (входити в стан наркотичного сп'яніння), *двигло* (наркотична речовина для ін'єкцій), *двинутий* (психічно ненормальний, або під дією наркотику) [8], *відліт* (відчуття найвищого блаженства після прийому наркотику), *пливти* (знаходитися під впливом наркотиків), *мандрівник* (споживач психотропних препаратів) [11], *гонець* (дрібний постачальник наркотиків або той, хто збирає сировину для виготовлення наркотиків), *тацитися* (бути в стані ейфорії після прийому наркотиків), *екскурсія/експедиція* (пошук наркотиків), *входити в астрал* (відчувати зміни, які характеризуються галюцинаціями та відчуженістю), *засилати пасажира* (просити будь-кого купити ліки в аптеці, використовуючи підроблений рецепт) [9], *ракета* (сигарета з марихуаною), *торпеда* (однолітрова пластикова пляшка алкогольного напою; сигарета з марихуаною) [8].

Безеквівалентні сленгізми формують особливий шар лексики, які відбивають ті мовні реалії, що характерні лише для української або англійської мов, або в тій чи іншій мові певне явище не набуло ще метафоричної трансформації. Наприклад, в українській мові: *сухар*, *сухарик* (сухе вино), *сушняк* (відчуття спраги при похміллі), *самограй* (самогон), *сахарка* (самогон з цукру), *фантомас* (алкоголік), *хрон* (хронічний алкоголік

або наркоман), *хронячити* (постійно випивати), *система* (системне вживання наркотиків, залежність від них; *сидіти на системі, впасти в систему* – мати наркотичну залежність; угруповання хіпі) [8].

В англійській мові ми знаходимо такі цікаві приклади безеквівалентних сленгізмів, як *batman drunk* [12]. Словосполучення почали вживати після виходу однієї з серій популярного серіалу в Америці *Two-And-A-Half Men* у значенні “людина, яка перебувати у такій стадії алкогольного сп’яніння, що натягує собі на голову будь-що й прикидається Бетменом”, а потім було спрощено для позначення стану тяжкої алкогольної інтоксикації.

Beat me up, Scotty (Транспортуй/забери мене назад, Скотті) – ще одна фраза з відомого американського серіалу *Star Trek* про космічні пригоди набула метафоричного перевтілення й стала позначати прохання дати кокаїну або випивки (дієслово *beat* дослівно перекладається як *випромінювати, широко посміхатися, транслювати*) [12].

Отже, наявність повних, часткових та безеквівалентних метафоричних перетворень, а також національно-специфічних лексичних одиниць з вторинною номінацією, котрі формують понятійну систему такої особливої сфери, як сленг осіб з наркотичною та алкогольною залежністю, дає підґрунтя зробити висновок, що метафоризація лексичних знаків з первинним значенням є провідним способом утворення лексичних одиниць із вторинним значенням. Цей висновок можна узагальнити: немає сумнівів, що вся сленгова лексика має універсальні способи утворення, а саме за допомогою метафор, стилістичних зсувів, надаючи лексичним одиницям вторинної номінації експресивно-образних та емоційно-оцінних стилістичних значень.

У наших подальших спробах зіставного вивчення явищ вторинної номінації ми приділимо більше уваги способам семантичних модифікацій при формуванні сленгової лексики в українській та англійській мовах, а саме спробуємо дати якісні моделі механізмів семантичного творення сленгізмів, показати продуктивність різних моделей для української та англійської мов і пояснити цю продуктивність та регулярність.

БІБЛІОГРАФІЯ

1. Барт Р. Семиотика. Антологія. – М.: Деловая книга, 2001. – 704 с.
2. Бенвенист Э. Общая лингвистика. – М.: Едиториал УРСС, 2001. – 448 с.
3. Блек М. Метафора // Теория метафоры / Под ред. Н.Д. Арутюновой. – М.: Прогресс, 1990. – С.153 – 172.
4. В. фон Гумбольдт. Язык и философия культуры. – М.: Прогресс, 1985. – 450 с.
5. Лакофф Дж., Джонсон М. Метафоры, которыми мы живем // Теория метафоры / Под ред. Н.Д. Арутюновой. – М.: Прогресс, 1990. – С.387 – 415.
6. МакКормак Е. Когнитивная теория метафоры // Теория метафоры / Под ред. Н.Д. Арутюновой. – М.: Прогресс, 1990. – С.358 – 386.
7. Ортега-и-Гассет Х. Две метафоры // Теория метафоры / Под ред. Н.Д. Арутюновой. – М.: Прогресс, 1990. – С.68 – 81.

8. Словник сучасного українського сленгу / Упорядник Т.М. Кондратюк. – Харків: Фоліо, 2006. – 350 с.

ЕЛЕКТРОННІ СЛОВНИКИ З МЕРЕЖІ ІНТЕРНЕТ

9. <http://imperium.lenin.ru/EOWN/eown7/dictionary/>
10. <http://www.narcozona.ru/nseng.html>
11. <http://www.teneta.ru/rus/aa/argotrava.htm>
12. <http://www.urbandictionary.com/>

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Катерина Яцук – асистент кафедри загального мовознавства і перекладу КДПУ ім. В. Винниченка.

Наукові інтереси: контрастивістика, соціо- та етнолінгвістика, когнітологія.

РОЗДІЛ VI. ОНОМАСТИЧНІ СТУДІЇ

СИСТЕМА АКЦЕНТУАЦІЙНИХ МОДЕЛЕЙ КАТОЙКОНІМІВ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

Лариса ГУЦУЛ (Кіровоград)

Стаття присвячена аналізу акцентної структури українських назв жителів. Встановлені особливості наголосу катойконімів, виявлена система їх акцентуаційних моделей. Доведено, що наголос в аналізованих онімах найчастіше закріплюється на середині слова.

The article is devoted to the analysis of the accentual structure of Ukrainian catoickonyms. Peculiarities of stressing of this lexical group are outlined and the systems of their accentuation models are worked out. It is proved that the stress in the onyms under analysis is mainly fixed in the middle of the word.

Пропонована стаття є продовженням цілої низки досліджень, присвячених проблемі акцентної структури ойконімів та відойконімних дериватів української мови. Її мета – дослідити систему акцентуаційних моделей українських назв жителів. Безпосередньо основане на аналізі фактичного матеріалу, виявлення акцентуаційних моделей катойконімів забезпечує поглиблене осмислення проблеми наголошення цих онімів, які на сьогодні ще є недостатньо вивченими; тому існує багато хитань в наголосі, варіантних форм, а це породжує проблему акцентного нормування назв жителів – назв, у яких «приховується історична, етнографічна і лінгвальна інформація» [3, 3].

Завданнями нашої статті є: 1) дослідити систему акцентуаційних моделей катойконімів; 2) прослідкувати, як змінюються акцентуаційні моделі ойконімів при утворенні катойконімів; 3) встановити типовий наголос у назвах жителів. У статті використані дані «Словника відтопонімних прикметників і назв жителів України» В.О.Горпинича [4, 160; 223] та дані, зібрані способом анкетування.

Дослідження базується на тому, що український наголос є різномісним, тому за основу бралася така характеристика наголосу як різномісність [1, 7].

Поняття «акцентуаційна модель» було введено автором і розглядалося в окремих статтях, присвячених ойконімам та ад'ектонімам [5, 41; 6, 166; 7, 269]. Під акцентуаційними моделями в дослідженні розуміємо акцентуаційний варіант структурного типу. Моделі зображаємо схематично, використовуючи позначення: O' - склад наголошений, O - склад ненаголошений. Наприклад, акцентуаційна модель катойконіма *вінничани* $Vn - OOO'O$ - чотирискладова з наголошеним третім складом від початку та другим складом від кінця.

Різноманітність поданих акцентуаційних моделей залежить від можливої довжини катойконіма та можливих позицій наголошеного складу. Виходячи з того, що наголос в українській мові вільний, акцентуаційні моделі катойконімів різноманітні, і їх кількість залежить від: кількості типів катойконімів за кількістю складів, кількості позицій, які може займати наголошений склад [8, 44]. Різноманітність акцентуаційних моделей і утворюється кількісними та якісними характеристиками набору наголошених і ненаголошених складів аналізованих онімів.

Погоджуємося з думкою російського мовознавця І.М.Голенищева-Кутузова, що наголос може стояти на одному із семи початкових складів [2, 20], хоча такі довгі слова з наголосом, віддаленим від початку і від кінця, трапляються у мові дуже рідко.

Оскільки, як вказує В.О.Горпинич, «назвам жителів, як і відтопонімним прикметникам, притаманна необмежена потенційність утворення. Це означає, що майже від кожного топоніма можна утворити катойконім» [3, 3], тому й акцентна структура українських катойконімів є різнобарвною.

Акцентуаційні моделі ойконімів при утворенні катойконімів змінюються на такі моделі:

1. Односкладова з наголошеним першим складом від початку та першим складом від кінця - O' - 35 (0,5 %): 1) двоскладова з наголошеним першим складом від початку та другим складом від кінця - $O'O$ - 5: Мга^р Пл - мга^рці, Шту^{нь} Вл - шту^{нь}ці; 2) трискладова з наголошеним першим складом від початку та третім складом від кінця - $O'OO$ - 5: Схі^д Крв - схо^дівський - схо^дівці, Ке^рч Крм - ке^рченський - ке^рченці; 3) трискладова з наголошеним другим складом від початку та другим складом від кінця - $OO'O$ - 19: Льві^в Льв - льві^в'я^{ни}, Збру^ч Хм - збруча^нський - збруча^нни, Сі^{ль} Зк - соля^{ни}; 4) трискладова з наголошеним третім складом від початку та першим складом від кінця - OOO' - 3: Га^й Чрк - гаївський - гаївці, Бре^ч Чрг - бречуки; 5) чотирискладова з наголошеним третім складом від початку та другим складом від кінця - $OOO'O$ - 3: Спа^с ІФ - спасівча^{ни}, Сте^п См - степівча^{ни}.

Схема: $O' \rightarrow$ 1) $O'O$; 2) $O'OO$; 3) $OO'O$; 4) OOO' ; 5) $OOO'O$.

Найтиповіша акцентуаційна модель: трискладова з наголошеним другим складом від початку та другим складом від кінця - $OO'O$ (54 %).

2. Двоскладова з наголошеним першим складом від початку та другим складом від кінця - $O'O$ - 594 (9,5 %): 1) двоскладова з наголошеним першим складом від початку та другим складом від кінця - $O'O$ - 1: Льво^{ве} Хрс - льві^вський - льві^вці; 2) трискладова з наголошеним першим складом від початку та третім складом від кінця - $O'OO$ - 359: Ялта^т Крм - ялтинський - ялтинці, Кре^{хів} Льв - кре^{хів}ці, Лі^{ски} ІФ - лісківський - лісківці; 3) трискладова з наголошеним другим складом від початку та другим складом від кінця - $OO'O$ - 163: Ки^{їв} Кв - кия^{ни}, Рі^{пки} Хм - ріпча^{ни}; 4) три-

складова з наголошеним третім складом від початку та першим складом від кінця - OOO' - 11: Ло^ні Рв - лоняки^н, Пли^сків Вн - плескачі^с, Рі^чки Лв - річкаки^ч; 5) чотирискладова з наголошеним третім складом від початку та другим складом від кінця - $OOO'O$ - 80: Кра^сне Од - красничка^сни, Чи^шки Лв - чишківський - чишківча^шни, Ки^йлів Кв - кийлівський - кийлівча^йни.

Схема: $O'O \rightarrow$ 1) $O'O$; 2) $O'OO$; 3) $OO'O$; 4) OOO' ; 5) $OOO'O$.

Найтиповіша акцентуаційна модель: трискладова з наголошеним другим складом від початку та другим складом від кінця - $OO'O$ (60 %).

3. Двоскладова з наголошеним другим складом від початку та першим складом від кінця - OO' - 335 (5 %): 1) трискладова з наголошеним другим складом від початку та другим складом від кінця - $OO'O$ - 241: Форо^с Крм - форо^сці, Фошки^ч Чрв - фошківський - фошківці^ч; 2) трискладова з наголошеним третім складом від початку та першим складом від кінця - OOO' - 9: Кримо^к Жт - кримо^кці, Плетні^в См - плетнівці^в; 3) чотирискладова з наголошеним другим складом від початку та третім складом від кінця - $OO'OO$ - 20: Кордо^н Од - кордонівський - кордонівці^н, Восхо^д Крм - восходівський - восходівці^д; 4) чотирискладова з наголошеним третім складом від початку та другим складом від кінця - $OOO'O$ - 75: Остро^г Рв - остро^гжа^нни, Люті^ж Кв - люті^жжа^нни, Харци^зьк Днц - харци^зя^нни.

Схема: $OO' \rightarrow$ 1) $OO'O$; 2) OOO' ; 3) $OO'OO$; 4) $OOO'O$.

Найтиповіша акцентуаційна модель: трискладова з наголошеним другим складом від початку та другим складом від кінця - $OO'O$ (65 %).

4. Трискладова з наголошеним першим складом від початку та третім складом від кінця - $O'OO$ - 784 (12,5 %): 1) трискладова з наголошеним першим складом від початку та третім складом від кінця - $O'OO$ - 425: Іскривка^п Пл - іскривці^п, Фрун^зенське Крм - фрун^зенці^п; 2) трискладова з наголошеним другим складом від початку та другим складом від кінця - $OO'O$ - 20: Куш^ниця Зк - кушня^нни, Іскрене^чрк - іскрянський - іскрян^нни; 3) трискладова з наголошеним третім складом від початку та першим складом від кінця - OOO' - 30: Груш^{ів}ка Рв - грушівський - грушівці^ш, Ски^бинці Вн - скибинці^ш, Об^тове См - обтівський - обтівці^ш; 4) чотирискладова з наголошеним першим складом від початку та четвертим складом від кінця - $O'OOO$ - 32: До^слідне Хрс - досліднівський - до^сліднівці^ш, Га^йворон Крв - га^йворонці^ш; 5) чотирискладова з наголошеним третім складом від початку та другим складом від кінця - $OOO'O$ - 283: Те^клівка Трн - теклівський - теклівча^шни, У^манське Днц - уманський - уманча^шни; 6) п'ятискладова з наголошеним четвертим складом від початку та другим складом від кінця - $OOOO'O$ - 12: Не^хворощ Жт - нехвороща^шни, Ра^домишль Жт - радомишля^шни.

Схема: O'O → 1) O'OO; 2) OO'O; 3) OOO'; 4) O'OOO; 5) OOO'O; 6) OOOO'O.

Найтиповіша акцентуаційна модель: трискладова з наголошеним першим складом від початку та третім складом від кінця - O'OO (54 %).

5. Трискладова з наголошеним другим складом від початку та другим складом від кінця - OO'O - 1296 (20,5 %): 1) трискладова з наголошеним другим складом від початку та другим складом від кінця - OO'O - 598: Вовчи'нець Вл - вовча'ни, Успе'нка Крв - успе'нський - успе'нці, Зеле'не Крв - зеле'нці; 2) трискладова з наголошеним третім складом від початку та першим складом від кінця - OOO' - 21: Вечі'рки Пл - вечірський - вечі'рці', Капра'нське Хрк - кап'рани', Слобі'дка Чрв - слобідський - слобі'дці'; 3) чотирискладова з наголошеним другим складом від початку та третім складом від кінця - OO'OO - 354: Гуса'рка Зп - гуса'рківський - гуса'рківці, Рома'шки Хрс - рома'шківський - рома'шківці, Весе'лка Крв - весе'лківський - весе'лківці; 4) чотирискладова з наголошеним третім складом від початку та другим складом від кінця - OOO'O - 334: Брусни'ця Чрв - брусни'цький - бруснича'ни, Закре'вське Од - закревча'ни, Зати'штя Од - затиша'нський - затиша'нці; 5) п'ятискладова з наголошеним четвертим складом від початку та другим складом від кінця - OOOO'O - 3: Жура'ки ІФ - жура'ківський - жураківча'ни.

Схема: OO'O → 1) OO'O; 2) OOO'; 3) OO'OO; 4) OOO'O; 5) OOOO'O.

Найтиповіша акцентуаційна модель: чотирискладова з наголошеним другим складом від початку та третім складом від кінця - OO'OO (46 %).

6. Трискладова з наголошеним третім складом від початку та першим складом від кінця - OOO' - 503 (8 %): 1) трискладова з наголошеним другим складом від початку та другим складом від кінця - OO'O - 3: Вовчине'ць ІФ - вовчине'цький - вовча'ни; 2) трискладова з наголошеним третім складом від початку та першим складом від кінця - OOO' - 53: Копанки' Крв - копанський - копанці', Фасова' Жт - фасовці'; 3) чотирискладова з наголошеним третім складом від початку та другим складом від кінця - OOO'O - 451: Чуднівці' Пл - чуднівський - чуднівча'ни, Богати'р Днц - богати'рці, Показне' Мк - показня'нський - показня'нці; 4) чотирискладова з наголошеним четвертим складом від початку та першим складом від кінця - OOOO' - 6: Тростяне'ць Вл - тростянчуки', Городе'ць Жт - городчуки'.

Схема: OOO' → 1) OO'O; 2) OOO'; 3) OOO'O; 4) OOOO'.

Найтиповіша акцентуаційна модель: чотирискладова з наголошеним третім складом від початку та другим складом від кінця - OOO'O (87 %).

7. Чотирискладова з наголошеним першим складом від початку та четвертим складом від кінця - O'OOO - 163 (2,5 %): 1) трискладова з наголошеним першим складом від початку та третім складом від кінця - O'OO - 8: Жа'шковичі Вл - жа'шковицький - жа'шківці, Ра'довичі Вл -

ра'довицький - ра'довиці; 2) трискладова з наголошеним третім складом від початку та першим складом від кінця - ОО'О - 15: Го'рдівка Вн - го'рдівський - гор'дівці', Судобичі Рв - судобицький - судобиці'; 3) чотирискладова з наголошеним першим складом від початку та четвертим складом від кінця - О'ООО - 93: Ю'наківка См - ю'наківський - ю'наківці', Си'монівка Мк - си'монівський - си'монівці'; 4) чотирискладова з наголошеним третім складом від початку та другим складом від кінця - ОО'О'О - 6: Ді'дівщина См - ді'дівща'нський - ді'дівща'ни, До'кторівка Од - до'ктора'нський - до'ктора'ни; 5) чотирискладова з наголошеним четвертим складом від початку та першим складом від кінця - ОО'О'О' - 1: Фе'дорівка Рв - федорівськи'й - федорівці'; 6) п'ятискладова з наголошеним першим складом від початку та п'ятим складом від кінця - О'О'О'О'О - 1: Ві'стовичі Лв - ві'стовицький - ві'стовичани; 7) п'ятискладова з наголошеним четвертим складом від початку та другим складом від кінця - О'О'О'О'О' - 51: Я'блуниця Чрв - я'блуницький - я'блунича'ни, Пи'сарівка Трн - пи'сарівський - писарівча'ни.

Схема: О'ООО → 1) О'ОО; 2) О'ОО'; 3) О'ОО'О; 4) О'ОО'О'; 5) О'ОО'О'; 6) О'ОО'О'О; 7) О'ОО'О'О'.

Найтипівіша акцентуаційна модель: чотирискладова з наголошеним першим складом від початку та четвертим складом від кінця - О'ООО (57 %).

8. Чотирискладова з наголошеним другим складом від початку та третім складом від кінця - ОО'ОО - 1044 (16,5 %): 1) трискладова з наголошеним другим складом від початку та другим складом від кінця - ОО'О - 49: Мишко'вичі Трн - мишко'вицький - мишкі'вці', Кано'ничі Рв - кано'ницький - кано'ниці; 2) трискладова з наголошеним третім складом від початку та першим складом від кінця - ОО'О' - 8: Лантра'тівка См - лантра'тівський - лантра'ти'; 3) чотирискладова з наголошеним другим складом від початку та третім складом від кінця - ОО'ОО - 777: Оле'нівське Крв - оле'нівський - оле'нівці', Біля'тичі Рв - біля'тинський - біля'тинці', Воздви'женка Днц - воздви'женський - воздви'женці; 4) чотирискладова з наголошеним третім складом від початку та другим складом від кінця - ОО'О'О - 59: Боло'тниця Жт - боло'тницький - болотя'ни, Нікі'шене Днц - нікі'шинський - нікіша'ни; 5) чотирискладова з наголошеним четвертим складом від початку та першим складом від кінця - ОО'О'О' - 6: Лопа'тичі Жт - лопа'тицький - лопатюки', Добро'тове См - добро'тівський - добротівці'; 6) п'ятискладова з наголошеним четвертим складом від початку та другим складом від кінця - О'О'О'О'О - 155: Іва'нгород Крв - івангоро'дці', Горо'хівське Мк - горо'хівський - горохівча'ни; 7) шестискладова з наголошеним п'ятим складом від початку та другим складом від кінця - О'О'О'О'О'О - 1: Копа'йгород Вн - копайгородча'ни.

Схема: $OO/OO \rightarrow$ 1) OO/O ; 2) $OOO/$; 3) OO/OO ; 4) OOO/O ; 5) $OOOO/$; 6) $OOOO/O$; 7) $OOOOO/O$.

Найтиповіша акцентуаційна модель: чотирискладова з наголошеним другим складом від початку та третім складом від кінця - OO/OO (74 %).

9. Чотирискладова з наголошеним третім складом від початку та другим складом від кінця - OOO/O - 778 (12 %): 1) трискладова з наголошеним третім складом від початку та першим складом від кінця - $OOO/$ - 25: Лісівці/на Жт - *лісівці/*; 2) чотирискладова з наголошеним третім складом від початку та другим складом від кінця - OOO/O - 590: Студени/ця Хм - студени/цький - *студенча/ни*, Золочі/вське Од - золочі/вський - *золочі/вці*; 3) п'ятискладова з наголошеним третім складом від початку та третім складом від кінця - OOO/OO - 60: Полови/нки Мк - полови/нківський - *полови/нківці*, Першотра/венськ Жт - першотра/венський - *першотра/венці*; 4) п'ятискладова з наголошеним четвертим складом від початку та другим складом від кінця - $OOOO/O$ - 103: Украї/нець Мк - украї/нський - *українча/ни*, Городни/ця ІФ - городни/цький - *городнича/ни*.

Схема: $OOO/O \rightarrow$ 1) $OOO/$; 2) OOO/O ; 3) OOO/OO ; 4) $OOOO/O$.

Найтиповіша акцентуаційна модель: чотирискладова з наголошеним третім складом від початку та другим складом від кінця - OOO/O (75 %).

10. Чотирискладова з наголошеним четвертим складом від початку та першим складом від кінця - $OOOO/$ - 52 (0,8 %): 1) чотирискладова з наголошеним третім складом від початку та другим складом від кінця - OOO/O - 1: Хобултова/ Вл - хобулті/вський - *хобулті/вці*; 2) п'ятискладова з наголошеним четвертим складом від початку та другим складом від кінця - $OOOO/O$ - 50: Морохівці/ Хрк - морохівча/нський - *морохівча/ни*, Антонюки/ Од - антонюкі/вський - *антонюкі/вці*; 3) шестискладова з наголошеним п'ятим складом від початку та другим складом від кінця - $OOOOO/O$ - 1: Берегоме/т Чрв - берегоме/тський - *берегометча/ни*.

Схема: $OOOO/ \rightarrow$ 1) OOO/O ; 2) $OOOO/O$; 3) $OOOOO/O$.

Найтиповіша акцентуаційна модель: п'ятискладова з наголошеним четвертим складом від початку та другим складом від кінця - $OOOO/O$ (96 %).

11. П'ятискладова з наголошеним першим складом від початку та п'ятим складом від кінця - $O/OOOO$ - 4 (0,06 %): 1) чотирискладова з наголошеним першим складом від початку та четвертим складом від кінця - O/OOO - 2: Си/дорівщина Пл - си/дорівський - *си/дорівці*, Ти/хоновичі Чрг - ти/хоновський - *ти/хоновці*; 2) п'ятискладова з наголошеним першим складом від початку та п'ятим складом від кінця - $O/OOOO$ - 2: Все/володівка Вл - все/володівський - *все/володівці*, За/болотове См - за/болотівський - *за/болотівці*; 3) шестискладова з наголошеним п'ятим

складом від початку та другим складом від кінця - 00000'0 - 1: За'болотове См - за'болотівський - заболотовча'ни.

Схема: 0'00000 → 1) 0'000; 2) 0'0000; 3) 00000'0.

Однаковою мірою характерні перша та друга акцентуаційні моделі.

12. П'ятискладова з наголошеним другим складом від початку та четвертим складом від кінця - 00'000 - 33 (0,5 %): 1) чотирискладова з наголошеним другим складом від початку та третім складом від кінця - 00'00 - 4: Люби'ковичі Рв - люби'ковський - люби'ковці; 2) п'ятискладова з наголошеним другим складом від початку та четвертим складом від кінця - 00'000 - 27: Гео'ргіївське Зп - гео'ргіївський - гео'ргіївці, Деме'нтіївка Хрк - деме'нтіївський - деме'нтіївці; 3) п'ятискладова з наголошеним четвертим складом від початку та другим складом від кінця - 0000'0 - 2: Ону'фріївка Од - ону'фріївський - онуфрія'ни, Васи'ленкове Хрк - васи'ленківський - василенча'ни; 4) шестискладова з наголошеним п'ятим складом від початку та другим складом від кінця - 00000'0 - 9: Іва'шковиця Зк - іва'шковицький - івашковича'ни, Бере'зовичі Вл - березови'цький - березовича'ни.

Схема: 00'000 → 1) 00'00; 2) 00'000; 3) 0000'0; 4) 00000'0.

Найтиповіша акцентуаційна модель: п'ятискладова з наголошеним другим складом від початку та четвертим складом від кінця - 00'000 (81 %).

13. П'ятискладова з наголошеним третім складом від початку та третім складом від кінця - 000'00 - 418 (6,5 %): 1) трискладова з наголошеним першим складом від початку та третім складом від кінця - 0'00 - 1: Холоне'вичі Вл - хо'нівський - хо'нівці; 2) чотирискладова з наголошеним третім складом від початку та другим складом від кінця - 000'0 - 5: Кулико'вичі Вл - кулико'вицький - кульківча'ни, Яросла'вичі Трн - яросла'вський - яросла'вці; 3) чотирискладова з наголошеним четвертим складом від початку та першим складом від кінця - 0000' - 1: Миляно'вичі Вл - милянови'цький - миляновці'; 4) п'ятискладова з наголошеним третім складом від початку та третім складом від кінця - 000'00 - 351: Новобо'йківське Зп - новобо'йківський - новобо'йківці, Капіта'нівка См - капіта'нівський - капіта'нівці; 5) п'ятискладова з наголошеним четвертим складом від початку та другим складом від кінця - 0000'0 - 38: Кобале'виця Зк - кобале'вицький - кобалевча'ни, Вовчищо'вичі Лв - вовчищо'вицький - вовчищов'я'ни; 6) шестискладова з наголошеним п'ятим складом від початку та другим складом від кінця - 00000'0 - 42: Переби'ківці Чрв - переби'ківський - перебиківча'ни, Куштано'виця Зк - куштано'вицький - куштановича'ни.

Схема: 000'00 → 1) 0'00; 2) 000'0; 3) 0000'; 4) 000'00; 5) 0000'0; 6) 00000'0.

Найтиповіша акцентуаційна модель: п'ятискладова з наголошеним третім складом від початку та третім складом від кінця - ОО⁰О⁰ (72 %).

14. П'ятискладова з наголошеним четвертим складом від початку та другим складом від кінця - ОО⁰О⁰О - 120 (2 %): 1) п'ятискладова з наголошеним четвертим складом від початку та другим складом від кінця - ОО⁰О⁰О - 101: Комишува⁰те Крв - комишува⁰тський - *комишува⁰тці*, Високоп⁰лля Хрс - високоп⁰льський - *високоп⁰льці*; 2) шестискладова з наголошеним четвертим складом від початку та третім складом від кінця - ОО⁰О⁰О⁰ - 4: Новоблаки⁰тне Мк - новоблаки⁰тнівський - *новоблаки⁰тнівці*; 3) шестискладова з наголошеним п'ятим складом від початку та другим складом від кінця - ОО⁰О⁰О⁰О - 15: Воронови⁰ця Вн - воронови⁰цький - *вороновича⁰ни*, Новочерво⁰не Лг - новочерво⁰нівський - *новочервоня⁰ни*.

Схема: ОО⁰О⁰О → 1) ОО⁰О⁰О; 2) ОО⁰О⁰О⁰; 3) ОО⁰О⁰О⁰О.

Найтиповіша акцентуаційна модель: п'ятискладова з наголошеним четвертим складом від початку та другим складом від кінця - ОО⁰О⁰О (84 %).

15. П'ятискладова з наголошеним п'ятим складом від початку та першим складом від кінця - ОО⁰О⁰О⁰О - 4 (0,06 %): 1) п'ятискладова з наголошеним п'ятим складом від початку та першим складом від кінця - ОО⁰О⁰О⁰О - 2: Вільногрушівське⁰ Зп - вільногрушівськи⁰й - *вільногрушівці⁰*; 2) шестискладова з наголошеним п'ятим складом від початку та другим складом від кінця - ОО⁰О⁰О⁰О⁰О - 2: Володимире⁰ць Рв - володимире⁰цький - *володимирча⁰ни*.

Схема: ОО⁰О⁰О⁰О → 1) ОО⁰О⁰О⁰О; 2) ОО⁰О⁰О⁰О⁰О.

Однаковою мірою характерні перша та друга акцентуаційні моделі.

16. Шестискладова з наголошеним третім складом від початку та четвертим складом від кінця - ОО⁰О⁰О⁰О - 17 (0,2 %): 1) шестискладова з наголошеним третім складом від початку та четвертим складом від кінця - ОО⁰О⁰О⁰О - 17: Володи⁰мирівка Зп - Володи⁰мирівський - *володи⁰мирівці*, Нова⁰ковлівка Зп - нова⁰ковлівський - *нова⁰ковлівці*.

Схема: ОО⁰О⁰О⁰О → ОО⁰О⁰О⁰О.

Характерна лише одна акцентуаційна модель.

17. Шестискладова з наголошеним четвертим складом від початку та третім складом від кінця - ОО⁰О⁰О⁰О - 92 (1,4 %): 1) шестискладова з наголошеним четвертим складом від початку та третім складом від кінця - ОО⁰О⁰О⁰О - 80: Маломиха⁰йлівське Мк - маломиха⁰йлівський - *маломиха⁰йлівці*, Єлизаве⁰тівка Днц - єлизаве⁰тівський - *єлизаве⁰тівці*; 2) семискладова з наголошеним шостим складом від початку та другим складом від кінця - ОО⁰О⁰О⁰О⁰О - 12: Миколає⁰вичі Чрв - миколає⁰вицький - *миколаєвича⁰ни*, Нововаси⁰лівка Мк - нововаси⁰лівський - *нововасилівча⁰ни*.

Схема: ОО⁰О⁰О⁰О → 1) ОО⁰О⁰О⁰О; 2) ОО⁰О⁰О⁰О⁰О.

Найтиповіша акцентуаційна модель: шестискладова з наголошеним четвертим складом від початку та третім складом від кінця - ОООО'ОО (86 %).

18. Шестискладова з наголошеним п'ятим складом від початку та другим складом від кінця - ООООО'О - 35 (0,5 %): 1) шестискладова з наголошеним п'ятим складом від початку та другим складом від кінця - ООООО'О - 35: Очеретува'те Зп - очеретува'тський - *очеретува'тці*, Березнегува'те Мк - березнегува'тський - *березнегува'тці*.

Схема: ООООО'О → ООООО'О.

Характерна лише одна акцентуаційна модель.

19. Семискладова з наголошеним четвертим складом від початку та четвертим складом від кінця - ОООО'ООО - 4 (0,06 %): 1) семискладова з наголошеним четвертим складом від початку та четвертим складом від кінця - ОООО'ООО - 4: Новогео'ргіївка Мк, Од - новогео'ргіївський - *новогео'ргіївці*, Великофе'дорівка Мк - великофе'дорівський - *великофе'дорівці*.

Схема: ОООО'ООО → ОООО'ООО.

Характерна лише одна акцентуаційна модель.

20. Семискладова з наголошеним п'ятим складом від початку та третім складом від кінця - ООООО'ОО - 46 (0,7 %): 1) семискладова з наголошеним п'ятим складом від початку та третім складом від кінця - ООООО'ОО - 46: П'ятомикола'ївка Крв - п'ятомикола'ївський - *п'ятомикола'ївці*, Новоолекса'ндрівське Мк - новоолекса'ндрівський - *новоолекса'ндрівці*.

Схема: ООООО'ОО → ООООО'ОО.

Характерна лише одна акцентуаційна модель.

21. Семискладова з наголошеним шостим складом від початку та другим складом від кінця - ОООООО'О - 2 (0,03 %): 1) семискладова з наголошеним шостим складом від початку та другим складом від кінця - ОООООО'О - 2: Кам'янокостува'те Мк - кам'янокостува'тський - *кам'янокостува'тці*, Новозолотарі'вка Крв - новозолотарі'вський - *новозолотарі'вці*.

Схема: ОООООО'О → ОООООО'О.

Характерна лише одна акцентуаційна модель.

22. Восьмискладова з наголошеним п'ятим складом від початку та четвертим складом від кінця - ООООО'ООО - 7 (0,1 %): 1) восьмискладова з наголошеним п'ятим складом від початку та четвертим складом від кінця - ООООО'ООО - 7: Нововолоди'мирівка Хрс, Мк, Хрк - нововолоди'мирівський - *нововолоди'мирівці*.

Схема: ООООО'ООО → ООООО'ООО.

Характерна лише одна акцентуаційна модель.

23. Восьмискладова з наголошеним шостим складом від початку та третім складом від кінця - ОООООО'/ОО - 2 (0,03 %): 1) восьмискладова з наголошеним шостим складом від початку та третім складом від кінця - ОООООО'/ОО - 2: Новоєлизаве'тівка Од - новоєлизаве'тівський - *новоєлизаве'тівці*, Великоолекса'ндрівка Днп - великоолекса'ндрівський - *великоолекса'ндрівці*.

Схема: ОООООО'/ОО → ОООООО'/ОО.

Характерна лише одна акцентуаційна модель.

24. Дев'ятискладова з наголошеним шостим складом від початку та четвертим складом від кінця - ОООООО'/ООО - 1 (0,01 %): 1) дев'ятискладова з наголошеним шостим складом від початку та четвертим складом від кінця - ОООООО'/ООО - 1: Червоноволоди'мирівка Мк - червоноволоди'мирівський - *червоноволоди'мирівці*.

Схема: ОООООО'/ООО → ОООООО'/ООО.

Характерна лише одна акцентуаційна модель.

25. Десятискладова з наголошеним сьомим складом від початку та четвертим складом від кінця - ООООООО'/ООО - 1 (0,01 %): 1) десятискладова з наголошеним сьомим складом від початку та четвертим складом від кінця - ООООООО'/ООО - 1: Кучерявоволоди'мирівка Хрс - кучерявоволоди'ми-рівський - *кучерявоволоди'мирівці*.

Схема: ООООООО'/ООО → ООООООО'/ООО.

Характерна лише одна акцентуаційна модель.

Проаналізувавши акцентуаційні моделі катойконімів, утворених від кожної акцентуаційної моделі ойконімів, виявляється така система акцентуаційних моделей катойконімів:

1) двоскладова з наголошеним першим складом від початку та другим складом від кінця - О'/О - 6 (0,1 %): Збу'ж Рв - збу'жці, Мга'р Пл - мга'рці;

2) трискладова з наголошеним першим складом від початку та третім складом від кінця - О'/ОО - 798 (12,2 %): Фру'нзенське Крм - фру'нзенський - *фру'нзенці*, І'скрівка Пл - і'скрівський - *і'скрівці*;

3) трискладова з наголошеним другим складом від початку та другим складом від кінця - ОО'/О - 1096 (16,8): Цвітне' Зп - цвітні'вський - *цвітні'вці*, Ку'шниця Зк - ку'шницький - *кушня'ни*;

4) трискладова з наголошеним третім складом від початку та першим складом від кінця - ООО'/ - 172 (2,6 %): Вечі'рки Пл - вечірськи'й - *вечі'рці*, Ростове'ць Мк - ростовськи'й - *ростовці*';

5) чотирикладова з наголошеним першим складом від початку та четвертим складом від кінця - О'ООО - 127 (1,9 %): Га'йворон Крв - га'йворонці, До'слідне Хрс - до'сліднівський - *до'сліднівці*;

6) чотирискладова з наголошеним другим складом від початку та третім складом від кінця - ОО'ОО - 1887 (29 %): Рома'шки Хрс - рома'шківський - рома'шківці, Біля'тичі Рв - біля'тинський - біля'тинці;

7) чотирискладова з наголошеним третім складом від початку та другим складом від кінця - ООО'О - 1887 (29 %): Брусни'ця Чрв - брусни'цький - бруснича'ни, Чуднівці' Пл - чуднівський' - чуднівча'ни;

8) чотирискладова з наголошеним четвертим складом від початку та першим складом від кінця - ОО'ОО' - 14 (0,2 %): Тростяне'ць Вл - тростяне'цький - тростянчуки', Лопа'тичі Жт - лопа'тицький - лопатюки';

9) п'ятискладова з наголошеним першим складом від початку та п'ятим складом від кінця - О'О'ОО'О - 3 (0,04 %): Все'володівка Вл - все'володівський - все'володівці, За'болотове См - за'болотівський - за'болотівці;

10) п'ятискладова з наголошеним другим складом від початку та четвертим складом від кінця - ОО'ОО'О - 27 (0,4 %): Арка'діївка Мк - арка'дійський - арка'дійці, Гео'ргіївське Зп - гео'ргіївський - гео'ргіївці;

11) п'ятискладова з наголошеним третім складом від початку та третім складом від кінця - ООО'ОО - 411 (6,3 %): Балаба'нівка Мк - балаба'нівський - балаба'нівці, Новобо'йківське Зп - новобо'йківський - новобо'йківці;

12) п'ятискладова з наголошеним четвертим складом від початку та другим складом від кінця - ОО'ОО'О - 515 (7,9 %): Кобале'виця Зк - кобале'вицький - кобалева'ни, Ону'фріївка Од - ону'фріївський - онуфрія'ни;

13) п'ятискладова з наголошеним п'ятим складом від початку та першим складом від кінця - ОО'ОО'О' - 2 (0,03 %): Вільногрушівське' Зп - вільногрушівський' - вільногрушівці';

14) шестискладова з наголошеним третім складом від початку та четвертим складом від кінця - ОО'ОО'ОО - 17 (0,2 %): Новоя'ковлівка Зп - новоя'ковлівський - новоя'ковлівці, Володи'мирівка Зп - Володи'мирівський - Володи'мирівці;

15) шестискладова з наголошеним четвертим складом від початку та третім складом від кінця - ОО'ОО'ОО - 84 (1,3 %): Єлизаве'тівка Днц - елизаве'тівський - елизаве'тівці, Маломиха'йлівське Мк - маломиха'йлівський - маломиха'йлівці;

16) шестискладова з наголошеним п'ятим складом від початку та другим складом від кінця - ОО'ОО'ОО'О - 106 (1,6 %): Очеретува'те Зп - очеретува'тський - очеретува'тці, Новоукраї'нське Чрг - новоукраї'нський - новоукраї'нці;

17) семискладова з наголошеним четвертим складом від початку та четвертим складом від кінця - ОО'ОО'ОО'О - 4 (0,06 %): Новогео'ргіївка Мк, Од - новогео'ргіївський - новогео'ргіївці, Великофе'дорівка Мк - великофе'дорівський - великофе'дорівці;

18) семискладова з наголошеним п'ятим складом від початку та третім складом від кінця - ООООО'ОО - 46 (0,7 %): Новоолекса'ндрівське Мк - новоолекса'ндрівський - *новоолекса'ндрівці*, П'ятомикола'ївка Крв - п'ятомикола'ївський - *п'ятомиколд'ївці*;

19) семискладова з наголошеним шостим складом від початку та другим складом від кінця - ОООООО'О - 14 (0,2 %): Єлизаветградка Крв - елизаветградк'ївський - *єлизаветградк'ївці*, Кам'янокостува'те Мк - кам'янокостува'тський - *кам'янокостува'тці*;

20) восьмискладова з наголошеним п'ятим складом від початку та четвертим складом від кінця - ООООО'ООО - 7 (0,1 %): Нововолоди'мирівка Хрс, Мк, Хрк - нововолоди'мирівський - *нововолоди'мирівці*;

21) восьмискладова з наголошеним шостим складом від початку та третім складом від кінця - ОООООО'ОО - 2 (0,03 %): Новоєлизаве'тівка Од - новоєлизаве'тівський - *новоєлизаве'тівці*, Великоолекса'ндрівка Днп - великоолекса'ндрівський - *великоолекса'ндрівці*;

22) дев'ятискладова з наголошеним шостим складом від початку та четвертим складом від кінця - ОООООО'ООО - 1 (0,01 %): Червоноволоди'мирівка Мк - червоноволоди'мирівський - *червоноволоди'мирівці*;

23) десятискладова з наголошеним сьомим складом від початку та четвертим складом від кінця - ООООООО'ООО - 1 (0,01 %): Кучерявоволоди'мирівка Хрс - кучерявоволоди'мирівський - *кучерявоволоди'мирівці*.

Найтиповішою в системі наголошення катойконімів є акцентуаційна модель - чотирискладова з наголошеним третім складом від початку та другим складом від кінця - ООО'О (Оста'пківці Вн - оста'п'янський - *оста'п'яни*, Чуднівці' Пл - чуднівськи'й - *чуднівч'яни*, Золочі'вське Од - золочі'вський - *золочі'вці*). Вона притаманна 29 % катойконімів; її основні ознаки: чотири склади, наголос на третьому складі, нефінальний, неокситонний парокситонний наголос, висхідно-спадне наголошення.

Типовими також є акцентуаційні моделі:

1) чотирискладова з наголошеним другим складом від початку та третім складом від кінця - ОО'ОО - 17,7 % (Рома'шки Хрс - рома'шківський - *рома'шківці*, Біля'тичі Рв - біля'тинський - *біля'тинці*, Кордо'н Од - *кордо'нівці*); її основні ознаки: чотири склади, наголос на другому складі, нефінальний, неокситонний пропарокситонний наголос, висхідно-спадне наголошення;

2) трискладова з наголошеним другим складом від початку та другим складом від кінця - ОО'О - 16,8 % (Цвітне' Зп - цвітні'вський - *цвітні'вці*, Ку'шниця Зк - кушни'цький - *кушня'ни*, Вовчине'ць ІФ - вовчине'цький - *вовчи'нці*); її основні ознаки: три склади, наголос на другому складі,

нефінальний, неокситонний парокситонний наголос, висхідно-спадне наголошення;

3) трискладова з наголошенням першим складом від початку та третім складом від кінця - О'ОО - 12,2 % (Фрунзенське Крм - фрунзенський - фрунзенці, І'скривка Пл - і'скривський - і'скривці; Ра'довичі Вл - ра'довицький - ра'довці); її основні ознаки: три склади, наголос на першому складі, нефінальний, неокситонний пропарокситонний наголос, спадне наголошення.

Таким чином, наголос в українських катойконімах може падати на перший, другий, третій, четвертий, п'ятий, шостий, сьомий склад від початку, але найтиповішими для української мови є катойконіми, які не перевищують чотирьох складів і мають наголошений середній склад. Можна твердити, що, як у системі наголошення ойконімів та ад'ектонімів, в акцентологічній системі катойконімів наголос найчастіше закріплюється на середині слова.

БІБЛІОГРАФІЯ

1. Винницький В.М. Наголос у сучасній українській мові. – К.: Рад.шк., 1984.–159 с.
2. Голенищев-Кутузов І.М. Словораздел в русском стихосложении. – ВЯ, 1959. – № 4. – С.20.
3. Горпинич В.О. Назви жителів в українській мові. – К.: Вища шк., 1979. – 158 с.
4. Горпинич В.О. Словник відтопонімних прикметників і назв жителів України: В 2 т. – Т.1 – Кіровоград. – 1994. – 160 с.; Т.2 – К.: Вища шк., 1994. – 223 с.
5. Гуцул Л.І. Тенденція до наголошення середини слова в ойконімах української мови // Питання сучасної ономастики: Статті та тези за матеріалами VII Всеукраїнської ономастичної конференції. – Дніпропетровськ, 1997.- С.39 – 42.
6. Гуцул Л.І. Система акцентуаційних моделей ойконімів української мови// Наукові записки. – Вип.30.– Серія: Філологічні науки (мовознавство). – Кіровоград: РВЦ КДПУ ім. В.Винниченка, 2000. – С.165 – 170.
7. Гуцул Л.І. Система акцентуаційних моделей ад'ектонімів української мови// Наукові записки.– Вип. 67.– Серія: Філологічні науки (мовознавство). – Кіровоград: РВЦ КДПУ ім. В.Винниченка, 2006. – С. 269 – 279.
8. Касевич В.Б., Шабельникова Е.М., Рыбин В.В. Ударение и тон в языке и речевой деятельности. – Л.: Изд-во ЛГУ, 1990. – 244 с.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Лариса Гуцул – кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови КДПУ ім.В.Винниченка.

Наукові інтереси: акцентологія ономастичної лексики, відтопонімний словотвір.

ДО ПРОБЛЕМИ ЗБИРАННЯ І ДОСЛІДЖЕННЯ МІКРОТОПОНІМІЇ ПІВДЕННО-СХІДНОГО ПОДІЛЛЯ

Олена ЗАІНЧКОВСЬКА (Кіровоград)

У статті розглядаються основні аспекти мікротопонімії як окремого класу онімів, робиться огляд найважливіших праць із мікротопоніміки, окреслюються проблеми збирання та дослідження мікротопонімії південно-східного Поділля (південно-західні райони Кіровоградщини).

The main aspects of microtoponyms as a class of onyms are viewed in this article. The most relevant microtoponym research works are characterized. The problems of collection and studying of microtoponyms from the southern-western areas of the Kirovograd region are described.

З-поміж чисельних проблем, над вирішенням яких працюють топономасти, важливе місце посідає вивчення мікротопонімії – власних назв локальних об'єктів незначних розмірів та ареалів поширення.

Термін «мікротопонімія» з'явився наприкінці 50-х років ХХ століття і вперше був зафіксований у дослідженні О.С.Мельничука «Топоніміка Кодимського району Одеської області» [11]. Беззаперечним є твердження про те, що мікротопоніми – це назви малих географічних об'єктів [14, 34]. Але досі в топономастиці проблемним залишається питання належності певних об'єктів до класу мікротопонімів. Так, дослідниця мікротопонімії західного Поділля Н.І. Лісняк вважає, що сюди належать назви на позначення природних реалій (боліт, горбів, гір, джерел, долин, шляхів, луків, пасовищ, полів, ставків, струмків, урочищ, ярів та ін.) та іменування штучних невеликих об'єктів (вулиць, кутків, частин села, доріг, стежок, криниць, мостів, кладовищ, хуторів) [9, 1]. В.А. Никонов стверджував, що навіть такі дрібні об'єкти, як криниця або дерево, яке росте окремо, можуть мати свої назви [15, 5]. Деякі дослідники, серед яких О.Суперанська [19], Т. Поляруш [18], зарубіжні топономасти С. Грабець та В. Шмілауер не зараховують до мікротопонімів іменування малих штучно створених об'єктів – вулиць, кутків, частин поселень, інші ж, навпаки, включають сюди навіть назви малих населених пунктів [2, 3]. Більшість вітчизняних топономастів до мікротопонімів відносять усі місцеві власні географічні назви, «які відповідають елементу мікро-, тобто мають малі розміри» [7, 15].

Ми приєднуємося до думки, що мікротопоніми – це власні назви незначних природних і штучно створених локальних об'єктів. Зазвичай це первинні неопосередковані назви, які співвідносяться з видом або властивостями певного географічного об'єкта. Вважають, що мікротопоніми – це найбільш змінюваний пласт топонімії, який, як правило, відомий лише місцевим жителям одного, двох, рідше кількох населених пунктів.

Однією з найхарактерніших ознак мікротопонімії є її близькість до назв загальних – апелятивів [18, 154; 19, 7; 16, 43; 15, 7]. Мікротопоніми і

апелятиви дуже тісно пов'язані між собою. В мікротопонімії надзвичайно поширене використання загальних назв у функції власних без будь-яких словотвірних змін [7,17]. О. Суперанська вважає, що мікротопоніми як індивідуальні назви природних і штучно створених об'єктів локального значення, на відміну від не поняттєвих топонімів, є лексично поняттєвими [19,38]. А тому вони не тільки називають, а ще і вказують, як і апелятиви. Мікротопоніми, як стверджує Н. Подольська, займають проміжне місце між загальними і власними назвами [17,43]. На думку ж Ю. Карпенка, що стосується конкретної назви, то вона не може мати перехідного стану, а обов'язково повинна бути або топонімом, або апелятивом. Інша справа, коли йдеться про усталеність, традицію вживання назви, що в мікротопонімії зазвичай виявлено слабше порівняно з назвами інших класів [18,154].

Загальнолінгвістичне пояснення топонімізації апелятива таке: спочатку в ньому номінативна функція переважає над семасіологічною. І це переважання можна вважати початковим етапом топонімізації загальної назви. Але якщо номінативне вживання апелятива із ситуативного перетворюється в постійне, стає, традиційне, то тоді, як правило, відбувається остаточний перехід загальної назви у власну [18,155]. Загальні назви найчастіше стають назвами власними, коли вони мають топографічне значення, тобто є географічними термінами [7,20]. При цьому найбільш звичними є дві ситуації:

1) На певній території є лише один об'єкт певного роду. А тому він не потребує спеціальної назви, оскільки його і так не сплутають з іншими, бо подібних йому немає. Його називають загальною, номенклатурною назвою. Але це номенклатурне іменування має у населення точну адресу тільки одного носія, тобто функціонально є власною назвою. Наприклад, ліс *Лісок* /с. Грушка Ульяновськ. р-ну/, курган *Курган* /сmt Голованівськ /, пасовище *Пасовисько* /с. Вільхове Ульяновськ. р-ну/.

2) Із групи однорідних географічних об'єктів для певного населення найбільш суттєвим є тільки один. Виходячи з цього він може, на відміну від решти однорідних об'єктів, не отримувати власної і називатися лише загальною назвою [7,20]. Наприклад, копанка *Копанка* /с. Великі Трояни Ульяновськ. р-ну/, скеля *Скала* /с. Великі Трояни Ульяновськ. р-ну/.

Близькість власних назв локальних географічних об'єктів до апелятивів створює специфічну систему мікротопонімії. І найяскравішим прикладом цього є різноманітність применникових конструкцій [15,7]. Саме через них зазвичай проходить процес топонімізації апелятива. Наприклад, якщо в одній місцевості є багато полів, то жодного з них не можна назвати просто *Поле* (за винятком того випадку, коли одне з полів є найбільш суттєвим для населення). Разом із тим може не бути й диференційних ознак, які можна було б взяти за основу при називанні цих мікрооб'єктів. У такому разі за відсутності прямого іменування

використовують назви-орієнтири: позначають певний географічний об'єкт, вказуючи на місце його розташування стосовно іншого: *За Мішкою* /с. Наливайка Голованівського р-ну/, *За Буцями*, *Коло Гусей* /с. Грушка Ульяновськ. р-ну/, *Під трасою* /с. Великі Трояни Ульяновськ. р-ну/.

Після своєї появи назва-орієнтир живе своїм життям, в основному розвиваючись шляхом лексикалізації словосполучення (*За болотом – Заболото*).

Варто відзначити, що мікротопоніми частіше, ніж інші класи назв, утворюються на основі діалектної лексики. А тому дуже важливим завданням дослідника місцевих власних назв географічних об'єктів є запис назви у діалектному (справжньому) звучанні, використовуючи при цьому спрощену фонетичну транскрипцію. До того ж, мікротопонімам властива недовговічність – на місці саду, поля або лісу утворюється заселена частина села або будується дорога. Часто буває й так, що онім, який з роками закріпився за певним об'єктом, переходить на нові географічні реалії. Серед визначальних рис мікротопонімів також виокремлюють можливість існування «цілого ряду мікротопонімів у вигляді декількох рівноправних лексико-семантичних варіантів» [3,118]. Це явище відбувається тоді, коли нова назва під впливом певних історико-географічних змін накладається на попередню, або об'єкт, який більший за розміром, включає в себе менший, і тоді ці назви існують паралельно. Мікротопоніми як оніми особливого типу мають ще такі не менш важливі особливості: номінативність, індивідуальність, прив'язаність до певного місця, випадковість мотивування назви, співвіднесеність із видом або властивостями географічного об'єкта, тісний зв'язок із місцевим усним мовленням.

Мікротопоніми завжди викликали значний інтерес не лише мовознавців, а й істориків, географів, етнографів, що зумовлено рядом причин. Першою і найважливішою є та, що ці найменування найповніше і найточніше зберігають автентичні лексичні, граматичні та фонетичні особливості місцевих говірок. Вони значно частіше, аніж топоніми інших класів, утворюються на основі діалектної лексики. По-друге, власні географічні назви несуть у собі досить цікаву і важливу інформацію про історію місцевості, народу, його побуту, традицій, господарства, про місцеві промисли, що ніде не засвідчено, адже мікротопоніми по суті здебільшого не фіксуються в писемних джерелах, на картах тощо. По-третє, багато локальних географічних назв зникає з людської пам'яті назавжди, бо зникає природний об'єкт, який позначав цей онім (наприклад, зникає поле або його частина під час будівництва дороги тощо).

Першими почали вивчати мікротопоніми польські та чеські лінгвісти, яких насамперед цікавили проблеми класифікації онімів. Так, В. Ташицький та В. Шмілауер в основу поділу географічних назв поклали їх семантику, С. Роспанд – структуру. У ХХ столітті польську топонімію досліджували Г. Борек, С. Грабець, М. Карась, Д. Копертовська, М. Лесів, Р. Мрузек,

К. Римут, І. Рудницький, З. Штібер. Сьогодні в Польщі найвідомішою і найбільш ґрунтовною є праця «Słownik polskich wyrazów toponimicznych»[21].

У російському мовознавстві цікаві спостереження в цій галузі знаходимо в працях В. Никонова [15], О. Суперанської [19], Н. Подольської [17], Е. Мурзаєва [13] та ін.

В Україні першим дослідником топонімів вважають М. Кордубу, який досліджував місцеві назви, їх походження. Він уперше покласифікував місцеві назви за структурно-семантичними ознаками [8]. У кінці ХІХ – на початку ХХ століття українські географічні назви досліджували видатні діячі науки, культури, історії та мовознавства. Серед найбільш відомих праці І. Франка, М. Максимовича, І. Філевича, М. Сумцова та ін. У 50-х роках ХХ століття увага до вивчення топоніміки помітно зростає. Основне, що тепер цікавить ономастів, – це питання походження українських топонімів. Важливу роль у розгортанні науки про географічні найменування відіграли праці К.К.Цілуйка. 1954 року за його редакцією виходить друком «Коротка програма збирання матеріалів для вивчення топоніміки України». Вона стала базою для створення 1962р. «Програми збирання матеріалів для вивчення топоніміки України», якою користуються збирачі українських географічних назв і понині. Дещо пізніше вивчення топоніміки переходить на якісно вищий рівень – починається дослідження різних класів власних географічних назв за регіонами. Так, ойконімію Покуття вивчав Д. Бучко, топонімію Закарпаття – К. Галас, Буковини – Ю. Карпенко, північно-східного Лівобережжя України – Т. Поляруш, Дніпро-Бузького межиріччя – В. Лобода, гідронімію Східного Поділля – Л. Масенко, гідронімію Західного Поділля – Я. Редьква, ойконімію Прикарпаття – М. Габорак. В останні роки з'явилися дослідження з мікротопонімії окремих територій: І.Чеховський студіював місцеві географічні назви Чернівецької області в історичному аспекті [20], О.Михальчук вивчала мікротопонімію Підгір'я [12], Н.Лісняк – мікротопонімію західного Поділля [9], мікротопонімію українських сіл Східної Словаччини дослідив М.Дуйчак [6]. Чимало питань української топоніміки та народної географічної термінології, пов'язаної з нею, порушується також у працях Т.Марусенко, Й.Дзендзелівського, П. Чучки, В. Лучика, Т. Громко.

Об'єктом нашого дослідження є мікротопонімія південно-східного Поділля. У географічному плані ця територія охоплює південно-західні райони Кіровоградської області, а саме Гайворонський, Ульяновський, Голованівський та Вільшанський. Мікротопонімічний матеріал досліджуваного ареалу досить багатий і різноманітний. У ньому відбивається не лише розмаїття місцевого мовлення, його побут, традиції, але й фізико-географічні особливості, соціально-економічні умови в минулому. Ці райони належать до територій давнього слов'янського

заселення, які в минулому відзначалися строкатістю етнічних стосунків. Так, наприклад, у Вільшанському районі і нині мешкає велика кількість жителів з болгарським етнічним корінням [16,56]. У той же час природні особливості цих земель сприяли збереженню безперервності міграційних процесів. За діалектним членуванням української мови [1] цей регіон належить до подільських говірок південно-західного наріччя, які за своїми визначальними рисами є старожитними, а тому й перспективними в плані виявлення архаїчних лексем у мікротопонімах. Досі територія південно-східного Поділля залишається практично не дослідженою в мовному плані. З-поміж малочисельних можна назвати праці В.В. Лучика, в яких аналізуються гідроніми та мікротопоніми незначної частини Гайворонського району на правому березі Південного Бугу [10,3]. У кандидатській дисертації та публікаціях Т.В.Громко вивчалися народні географічні терміни Кіровоградщини й означеного регіону в тім числі. Значний місцевий матеріал містить Словник народних географічних термінів Громко Т.В., Лучика В.В. та Поляруш Т.І. [5].

Як уже зазначалося, однією з основних властивостей мікротопонімії є те, що цей клас онімів найповніше і найточніше зберігає автентичні лексичні, граматичні та фонетичні особливості говіркового усного мовлення. А тому найбільш ефективним і надійним методом збирання матеріалів є експедиційний, оскільки саме він забезпечує найоб'єктивнішу та найповнішу інформацію. Важливим і, на нашу думку, найскладнішим завданням дослідника сучасної мікротопонімії, який збирає матеріал саме цим методом, є пошук і визначення інформаторів. Це мають бути місцеві старожили, які дуже добре обізнані з населеним пунктом, його околицями, знають практично кожну його стежку, балку та горбочок, для яких місцева говірка є звичною, рідною. Зазвичай найкраще з цієї точки зору знають свій край чоловіки літнього або похилого віку. Саме таким чином нами зібраний матеріал із 15 населених пунктів Ульяновського району та 10 Голованівського. Мікротопоніми обстежених сіл вражають своєю різноманітністю. Ось приклади: яр *Макітри* /с. Великі Трояни Ульяновськ. р-ну/, поріг *Гатка* /с. Сабатинівка Ульяновськ. р-ну/, куток *Гардова* /с. Вільхове Ульяновськ. р-ну/, балка *Шиман* /с. Грушка Ульяновськ. р-ну/, став *Фадея* /с.мт Голованівськ/, криниця *Фанталка* /с. Журавлінка Голованівського р-ну/, поле *Випханка* /с. Цвіткове Голованівського р-ну/, поріг *Шум* /с. Люшнювате Голованівського р-ну/, яр *Вила* /с. Клинове Голованівського р-ну/, джерело *Синичка* /с. Шамраєве Ульяновськ. р-ну/, яр *Секлетин* /с. Вільхове Ульяновськ. р-ну/, мокра балка *За Мішкою* /с. Наливайка Голованівського р-ну/, брід *Чорний місток* /с. Розділ Голованівського р-ну/, гора *Орищинська* /с. Розношенське Ульяновськ. р-ну/, поле *Мойсикове* /с. Великі Трояни Ульяновськ. р-ну/.

Провівши перші спостереження над мікротопонімією південно-східного Поділля, робимо висновки, що мікротопонімія – це не випадкова

сукупність назв, а історично створена система, яка постійно розвивається. Цей клас власних географічних назв презентує мовне, географічне розмаїття краю, основними принципами номінації дрібних об'єктів локального значення є суб'єктивна оцінка місцевих жителів, соціальна значимість кожного об'єкта, його відношення до інших об'єктів та людей.

БІБЛЮГРАФІЯ

1. Бевзенко С.П. Українська діалектологія. – К.: Вища шк., 1980. – 246 с.
2. Беленькая В.Д. Топонимы в составе лексической системы языка. – М., 1969. – 167 с.
3. Головина Э.Д. О характере номинации в микротопонимии // Вопр. топонимии. Учебн. зап. Уральского гос. ун-та. – 1971. – №5. – С.117 – 120.
4. Горпинич В.О. Теоретичні питання відтопонімного словотвору східнослов'янських мов. – К.: Наукова думка, 1973. – 165с.
5. Громко Т.В., Лучик В.В., Поляруш Т.І. Словник народних географічних термінів Кіровоградщини. – Київ – Кіровоград, 1999. – 222 с.
6. Дуйчак М. Мікροтопонімія українських сіл Східної Словаччини (Лексико-семантичні групи та структура) // Науковий збірник музею української культури у Свиднику. – Словацьке пед. вид. в Братиславі. Відділ укр. літ. в Пряшеві, 1994. – С.260 – 372.
7. Карпенко Ю.А. Свойства и источники микротопонимии // Микротопонимия. – М., 1967. – С.15 – 22.
8. Кордуба М.М. Що кажуть нам назви осель. – Львів, 1938. – 22 с.
9. Лісняк Н.І. Мікροтопонімія Західного Поділля: Автореф. ... канд. філол. наук. – К., 2004. – 20с.
10. Лучик В.В. Автохтонні гідроніми Середнього Дніпро-Бузького межиріччя. – Кіровоград, 1996. – С.3.
11. Мельничук О.С. Топоніміка Кодимського району Одеської області // Мовознавство. – К., 1957. – №14. – С.52 – 61.
12. Михальчук О.І. Мікροтопонімія Підгір'я. Автореф: ... канд. філол. наук. – К., 1998. – 16 с.
13. Мурзаев Э. М. География в названиях. – М.: Наука, 1979. – 168с.
14. Німчук В.В. Українська ономастична термінологія // Повідомлення української ономастичної комісії. – Вип. 1. – К., 1966. – С.34 – 35.
15. Никонов В.А. Научное значение микротопонимии // Микротопонимия. – М., 1967. – С.5 – 14.
16. Поділля. Історико-етнографічне дослідження. – К., 1994. – 499с.
17. Подольская Н.В. Микротопонимы в древнерусских памятниках письменности // Микротопонимия. – М., 1967. – С. 39 – 54.
18. Поляруш Т.І. Мікροтопонімія як клас онімів: обсяг, особливості функціонування та структури // Наукові записки. Серія: Філологічні науки (мовознавство). Вип. 59. – Кіровоград: РВВ КДПУ ім. В.Винниченка, 2005. – С.152 – 162.
19. Суперанская А.В. Микротопонимия, макротопонимия и их отличие от собственно топонимии // Микротопонимия. – М., 1967. – С.31 – 38.
20. Чеховський І.Г. Мікροтопонімія Чернівецької області в історичному аспекті (утворення на базі нар. геогр. термінології): Автореф. дис. ...канд. іст. наук: 07.00.01. – Чернівці, 1996. – 24с.
21. Słownik polskich wyrazów toponimicznych. – Opole, 1991. – 140 s.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Олена Заїнчовська – аспірантка кафедри української мови КДПУ ім. В. Винниченка.

Наукові інтереси: проблеми топоніміки в синхронії і діяхронії.

**ОСОБЛИВОСТІ ТВОРЕННЯ ТА ФУНКЦІОНУВАННЯ
СКЛАДЕНИХ КІНОНІМІВ**

Ольга КИРИЛЮК (Кіровоград)

У статті здійснено аналіз складених кінонімів. Досліджено особливості їх творення та функціонування. Виділено головні групи кличок за структурними та семантичними особливостями.

This paper presents the analysis of compound cynonyms. The peculiarities of their formation and functioning are investigated. The names of dogs are distributed into two main groups in accordance with their structural and semantic peculiarities.

За структурою українські кіноніми поділяються на однослівні та багатослівні (складені). Останні можуть бути побудовані за зразком найменування особи. Такі кіноніми утворені шляхом трансонімізації від власного імені людини і складаються з прізвищового компонента й одного чи кількох особових імен. Кінонімна номінація здійснюється також через синтаксичні конструкції. Основним номінаційним засобом за цієї умови є певне словосполучення.

Вивченню особливостей творення та функціонування складених власних назв присвячено сучасні студії з окремих класів онімів, зокрема “Сучасна українська ергонімія: власні назви підприємств Закарпаття” О.Белея [1], “Особливості номінації в псевдонімії німецької та української мов” О.Петрової [4] та ін.

Метою статті є дослідження особливостей творення складених кінонімів – власне-кличок та назв племінних розплідників / заводів.

Реалізація поставленої мети передбачає розв’язання таких завдань: 1) виокремити головні групи складених назв; 2) дослідити особливості номінації розплідника / племінного заводу; 3) визначити продуктивні способи номінації складених кінонімів відповідно до структурних та семантичних особливостей.

Складені кіноніми можна умовно поділити на дві групи. До першої належать власне-клички, до другої – повна офіційна назва тварини, внесена до паспорта, тобто власне-кличка й назва племінного заводу чи розплідника, що реєструється в Кінологічній спілці України.

Група власне-кличок репрезентована кінонімами, що утворюють шість підгруп.

1. Першу формують дво- та трилексемні відантропонімії структури, що походять від імені й прізвища, псевдоніма та іншої власної назви будь-якої реальної особи або літературного чи кіноперсонажа, як-то: *Ярослав Мудрий, Роб Рой, Фініст Ясний Сокіл, Джордано Бруно, Мірей Матьє, Едді Мерфі,*

Жанна д'Арк, Добриня Нікітич, Стенька Разін, Пері Мейсон, Дункан Маклаут, Ричард Левине Серце, Іван Кузьмич, Катерина Велика, Юлій Цезар. З метою створення кінонімною форми такі антропонімі конструкції інколи видозмінюються в штучних деформаціях. Так, зафіксовано усічення одного із компонентів назви *Джисина Лола* від *Джисина Лолобриджсида*.

2. Наступну підгрупу репрезентують антропоніми в поєднанні з лексемами, що вказують на звання, посади, титули і т. п.: *Сер Гамільтон, Капітан Немо, Містер Самсон Сенатор, Царівна Лебідь, Цар Гвідон*.

3. Поширеними є субстантивні сполучення слів атрибутивного характеру, що виражають зовнішню чи внутрішню характеристику позначуваного об'єкта: *Величава Пава, Зваблива Кралечка, Краса Ненаглядна, Василиса Краса, Зоряний Лев Аполлон, Ясний Принц* (виражають зовнішню привабливість тварини), *Бархан Сірий, Бадді Супутник Сонця* (акцентується увага на кольорі шерсті), *Справжній Герой* (наголошено на внутрішніх рисах тварини).

4. Наступна підгрупа представлена номінаційними структурами, утвореними від іншомовних сталих висловів: *Скуадра Адзура, Терра Інкогніта, Квін Роял Флеш, Тейк Зет*.

5. Частим є використання назв всесвітньовідомих брендів як кличок: *Роллс Ройс, Дольче Габбана, Ніна Річчі, Пані Валецька, Палома Пікассо*.

6. Кличками можуть бути будь-які інші сталі сполучення слів: *Зайка Моя, Козирний Туз, Крупна Купюра*.

7. Зафіксовано також випадкові словосполучення: *Бельканто Бантик, Атті Алекса, Афродіта Діва*.

8. Зустрічаються також описові конструкції: *Зефір у Шоколаді, Доця від Бріни*.

9. Використовується поєднання спільнокореневих лексем типу *Веснушка Весна*.

Багатослівність кінонімного позначення вживається власниками здебільшого як намагання надати величності імені тварини, а також як прийом докладної характеристики позначуваного об'єкта. Варто зауважити, що такі клички в повсякденному житті використовуються вибірково, за бажанням мовця. Тобто автор може вживати як повну назву, так і один з її компонентів.

Складені найменування характерні не тільки для кінонімною номінації, вони притаманні всім класам онімів. У зоонімії зокрема такі назви фіксуються серед кличок коней – *Коцій Безсмертний, Легка Перемога, Переможний Клич, Атласний Кролик* [9, 109], *Біла з Гривою, Біла Чубата* [8, 37], корів, кіз та інших домашніх тварин – *Сива Рогана, Чорна Зірка, Мала Малоха, Велика Білуна, Чорний Черевик, Чорна Мушка, Чорна Гуска* [8, 38].

Складніші конструкції притаманні такому класу антропонімів як псевдоніми. Поряд із двокомпонентними структурами, як-то: *Мирян*

Барвінчук, Гірський Каменяр, Американський Гайдамака – зафіксовано багатокомпонентні самоназви на зразок: *Не Січовий Стрілець, Дід Василь Недобитий, Один з Московських Українців, Данило Медовник, що Прозивають Погонцем* [4, 12] та ін.

Особливістю другої групи складених кінонімів – офіційних назв тварин – є те, що до власне-клички додається назва племінного заводу чи розплідника. „Назва й кличка присвоюються на все життя й повинні бути вказані в усіх кінологічних документах” [6]. Такі структури відрізняються більшою описовістю. “Назва розплідника може вживатися перед кличкою або після неї. Місце визначає власник” [6]. У кінологічній літературі не зафіксовано певних правил чи норм щодо називання розплідника / заводу. Єдина умова – „кожна назва повинна чітко відрізнятися від уже існуючих” [6]. Однак аналіз досліджуваного матеріалу дає можливість визначити головні тенденції такого назвотворення.

Здійснено аналіз 150 відповідних назв розплідників / заводів [7] за структурними та семантичними особливостями.

Залежно від структурних особливостей назв розплідника / заводу виокремлено десять груп.

1. Найвищу частотність виявляють предикативні номінаційні структури, які організовані за структурно-граматичною моделлю “прийменник з, із + слово чи словосполучення” зі значенням місця та відповідають на питання “звідки?”. Вони налічують 43 назви, що становить 28,66% від загальної кількості. Наприклад, *Орнета з Глибокого Джерела, Чері з Дому Камелота, Артур із Славії, Розана із Чорного Лісу, Клеопатра з Червоного Каміння, Вермахт з Тихого Дону, Джастін Річард з Алмазного Острова, Елен із Золотих Воріт, Грем із Англійського Дому, Тарзан із Хутора Нікольського, Челсі з Дніпровських Порогів*. Подібні структурні особливості спостерігаються й при творенні псевдонімів. Наприклад, *Молодець з-над Стира, Іван з-над Дністра, Павло з Грунь, Кобзар-народолюбець з Київщини* [4, 12]. Такі оніми вказують на місце проживання чи походження автора. Однак на відміну від кінонімів, у яких при повсякденному використанні назва розплідника / заводу опускається, ці структури використовуються тільки в такому вигляді.

2. Дещо поступаються продуктивністю складені назви, утворені від словосполучень з підрядним зв’язком узгодження за зразком “прикметник + іменник”. Ця група репрезентована 41 кінонімом, що становить 23,33%: *Олівія Маленька Радість, Динар Чорний Романс, Лігретта Янтарна Ягода, Ден Чорний Апельсин*

3. Наступну групу формують клички, у яких назва розплідника / заводу виражена будь-яким іменником (у тому числі топонімом, антропонімом, гідронімом та ін): *Соні Лідер, Аврора Тамерлан, Літа Саксонія, Жея Інгул, Фантазія Олімп*. Зафіксовано 21 назву, що становить 14% від загальної кількості.

4. Поширеними також є предикативні номінаційні одиниці, утворені за зразком „прийменник від + ім'я власника розплідника / заводу (рідше будь-яке слово чи словосполучення)” зі значенням “від кого”, “від чого”. Наприклад, *Декс від Якова*, *Уніка від Барбацуди* (прізвище), *Карамель від Барбацуди*, *Гоша від Зіниці Ока*, *Амалія від Чорного Діаманта*, *Кассі від Михайлова*. До цієї групи можна зарахувати назву заводу *Сюрприз від Водолія*, побудовану за схемою „іменник + прийменник від + випадковий апелятив”. Усього в межах групи – 15 кличок, що становить 10 %.

5. Ця група репрезентована складеними онімами, утвореними за зразком “відтопонімний прикметник + іменник” і налічує 14 назв, що становить 9,33%. Наприклад, *Борекс Українська Земля*, *Джастін Динамівський Союз*.

6. Меншу частотність виявляють словосполучення, побудовані за схемою “іменник + іменник”: *Мускат Краса Полісся*, *Еней Ангел Хранитель*, *Вісла Мрія Життя*, *Нарцис Вальс Квітів*. Такі утворення налічують 10 назв або 6,66% від загальної кількості.

7. Зафіксовано 4 (2,66%) трикомпонентні структури типу: *Глафіра Ніч на Купала*, *Доллі Династія з Дарвіна*.

8. Таку ж продуктивність (4 – 2,66%) виявляють назви, виражені будь-яким прикметником, переважно відтопонімним: *Ешка Чорноліський*, *Шанді Дніпровська*, *Дік Кіровоградський*, *Грей Лютий*.

9. Тільки 2 онімами (1,33%) репрезентована група назв, що складаються з іменника й займенника: *Ярна Гордість Моя*.

10. Десяту групу формують сталі іншомовні або комбіновані словосполучення типу: *Коза Ностра*, *Моя Відрада Шоу Бест* (2 – 1,33%).

Відповідно до семантичних особливостей виділено одинадцять груп назв розплідників / заводів.

1. Найвищу частотність виявляють структури, що увиразнюють територіальну віднесеність денотата. Усього зафіксовано 41 утворення, що становить 27,33% від загальної кількості назв. Такі кіноніми поділяються на підгрупи:

а) кіноніми, до складу яких входить безпосередньо назва населеного пункту, у якому зареєстровано розплідник: *Альфа із Глодос*, *Сакил з Хутора Надії*, *Ден з Кіровограда*, *Чана Гіта Кіровоградський* (м. Кіровоград), *Козирний Туз із Київ-Града*, *Єрофея з Київської Раті* (м. Київ), *З Хутора Соколовського* (с. Соколовське), *Дніпро-Талісман* (м. Дніпропетровськ), *Легенда Дніпра* (м. Дніпропетровськ), *Конотопська Відьма* (м. Конотоп). Сюди також можна зарахувати структури, що опосередковано називають певний населений пункт: *Аргумент із Княжого Града* (м. Львів), *Жеральдина з Великого Князівства* (м. Київ) або його колишню офіційну назву: *Катеринославський* (Катеринослав – тепер м. Дніпропетровськ), *Віолетта Град Єлисавети* (Єлисаветград – тепер

м. Кіровоград); налічується 14 назв, що становить 9,33% від загальної кількості;

б) також кінонімами стають словосполучення на позначення будь-якої місцевості чи інших географічних об'єктів, що не обов'язково пов'язані з місцем розташування розплідника: *Ельфа Говерла*, *Орланда Скіфські Кургани*, *Малу Південний Двір*, *Лінда Україна*; усього зафіксовано 12 онімів, що складає 8%.

в) частиною клички також може бути назва географічного об'єкта, що пов'язаний з місцевістю, на якій розміщено розплідник / завод: *Лакі з Дніпровського Плеса* (м. Київ, р. Дніпро), *з Чорного Моря* (м. Севастополь), *з Мису Херсонес* (м. Севастополь), *Тілл Дніпровський* (м. Дніпропетровськ, р. Дніпро), *Люа Ревучі Пороги* (м. Запоріжжя), *Альфа Крим-Орлан* (м. Сімферополь), *Данні з Морської Пісні* (м. Одеса), *Жея Інгул* (річка в м. Кіровограді), *Шері Гордість Таврії* (м. Севастополь, Таврія – середньовічна назва Кримського півострова); усього налічується 10 утворень, що становить 6,66 % від загальної кількості;

г) назви, до складу яких входять лексеми на позначення місця: *дім*, *земля*, *садиба* – у поєднанні з прізвищем чи ім'ям власника: *Ульф із Дому Татаринових* (заводчик – Татаринов), *Люкс із Садиби Коби* (Коба – прізвище власника), *Динар із Дому Шарових* (прізвище Шаров); зафіксовано 5 відповідних кінонімів (3,33%).

2. Друга група репрезентована 31 (20,66%) випадковою назвою, мотивацію яких встановити важко: *Вальда Віковий Дуб*, *Бонні Зелений Дубок*, *Омелія Маленька Радість*, *Велике Князівство Віола*, *Лерой Суперстар*, *Лігретта Янтарна Ягода*, *Ярна Гордість Моя*, *Золтан Сузір'я Тріади*, *Зорг Айвенго*, *Бодігард Декамерон*.

3. Також назвою заводу можуть бути лексеми, що семантично пов'язані з денотатом на основі певних асоціативних зв'язків (27 назв, що становить 18%): *Холлі Ход-Дог* (з англ. гарячий собака), *Євсей із Чорної Зграї* (розплідник для породи російського чорного тер'єра), *Агат із Сузір'я Добрих Псів*, *Онталь із Чорного Легіону*, *Амур Чорний Щит* (розплідники ротвейлерів, що мають чорний колір, і російських чорних тер'єрів), *Український Дім Лендзирів* (лендзир – порода), *Каламбур з Легенди про Бородачів* (розплідник ризеншнауцерів, цвергшнауцерів, що вирізняються наявністю “борідки”), *із Таксоманії* (розплідник, що вирощує такс), *Діана Щаслива Лапа*, *Імперія Стаф Джина Лола* (Стаф – скорочено від американський стафордшир-тер'єр), *Бос Золотий Вовкодав* (порода собак), *Сонячна Династія Зенбокс* (Зенбокс – утворено шляхом аглютинації від початкових складів прізвища власника Зен-іна та назви породи собак, яких вирощують у розпліднику, – бокс-ер), *Бульдогер* (завод, що спеціалізується на породі бульдог).

4. Цю групу формують структури, що увиразнюють особливості поведінки тварини. Наприклад, *Клеопатра Люта, Діва Даная, Хоробре Серце, Омар Ясний Грім*. Усього 15 утворень (10%).

5. Група репрезентована 14 (9,33%) назвами, що мають опосередковане відношення до територіального походження породи: французький бульдог – *Ришельє граф де ля Флер, Б'янка де ля Флер*, американський кокер-спанієль – *Новий Голівуд*, англійський мастиф – *Грем з Англійського Дому*, шарпей – *Надія з Маленького Китаю*.

6. Такою ж кількістю утворень (14 – 9,33%) представлена група, яку формують антропонім (прізвище чи ім'я власника) *Дельта Мадам Світлана* (ім'я власниці), *Рустам Палій* (прізвище Палій), *Лютий Вітрай* (Віт-я і Рај-а – імена власників), *Арго Вікторія „Роста”* (прізвище заводчика – *Росточил*).

7. Назвою розплідника / заводу можуть бути клички собак, що на період реєстрації належали власнику (переважно це кличка першої собаки господаря). Наприклад, *Орса* – кличка собаки й кінонім *Тарзан Орса*, назва заводу *Гімбар* походить від кличок собак *Гіта* і *Барик*. Усього зафіксовано 2 утворення, що складає 1,3%.

8. Шляхом трансонімізації утворюються найменування від ергонімів, тобто назв підприємств, які є юридичними власниками розплідника: *Яніс Укрграфіт, Долорес Мотор Січ* (2 – 1,3%).

9. Оніми, мотивовані іменами відомих осіб чи персонажів: *Арлін Дракула, Лакі Сен-Лоран* (2 – 1,3%).

10. Зафіксовано назви, що є результатом “зворотного словотворення” (редеривації), тобто зведення форми іменування до справжнього етимона прізвища господаря. Так, назва племінного заводу “Добра Воля” походить від прізвища власника Добровольська: *Лапушка Добра Воля, Едді Мерфі Добра Воля* (1 онім – 0,66%).

11. Зафіксовано предикативні структури, що пояснюють повне походження тварини: *Доця від Бріни Ніч на Купала*, де власне-кличкою є онім *Доця*, *Бріна* ім'ям собаки, що є їй матір'ю, *Ніч на Купала* – назвою заводу (1 утворення – 0,66%).

Варто звернути увагу на деяку схожість назв розплідників / заводів з таким класом власних назв, як ергоніми. Для порівняння: ергонім – „власна назва ділового об'єднання людей, в тому числі спілки, організації, корпорації, підприємства” [5, 151], завод – „спеціалізоване господарство, де розводять, розмножують породистих тварин” [3, 688]. Однак окремо назви розплідника / заводу вживаються рідко, а необхідність їхньої фіксації в офіційних документах поруч із кличкою призводить до високої продуктивності „логічно незакінчених найменувань”, загальне значення яких передбачає обов'язкову появу назви денотата: *із Кіровограда* (хто?) *Ден*. У такому випадку можна констатувати тільки відносну самостійність таких утворень. Подібні структури фіксуються в ергономіці, наприклад, „У

Гарика”, „У Мішеля” (розважальні заклади), проте їхня семантика не запрограмована на обов’язкову наявність додаткового найменування.

Зрозуміло, що використання назв племінних заводів та розплідників як частин кличок певною мірою ускладнює вживання кіноніма. Такі найменування покликані виконувати суто розрізнявальну функцію з метою встановлення місця походження тварини. Вони фіксуються в офіційній документації, а в повсякденному житті не використовуються. Деякі власники часто не можуть пригадати повного імені собаки, записаного в паспорті. Це свідчить про те, що „до офіційної клички ми не прив’язані намертво і маємо право називати свою собаку як захочемо” [2, 14]. Тому власне-кличкою варто вважати ту назву, на яку тварина реагує і яку найчастіше вживає її господар.

Отже, здійснене дослідження дає підстави для таких висновків:

1. Складені найменування характерні тільки для породистих собак, що мають родослівну.

2. Такі структури поділяються на власне-клички та клички з доданою до них назвою розплідника / заводу.

3. У результаті аналізу структурних особливостей виділено 10 груп складених кінонімів. Найвищу частотність виявляють предикативні номінаційні структури, організовані за структурно-граматичною моделлю „прийменник з, із + словосполучення” зі значенням місця та відповідають на запитання „звідки?”.

4. Аналіз семантичних особливостей складених назв дає підстави виокремити 11 лексико-семантичних груп, найбільш продуктивними серед яких є структури, що увиразнюють територіальну віднесеність денотата.

5. У мовленні складені назви майже не використовуються. Вони зафіксовані тільки в офіційній кінологічній документації.

БІБЛІОГРАФІЯ

1. Белей О. Сучасна українська ергонімія: Власні назви підприємств Закарпаття. – Ужгород, 1999. – 111 с.
2. Кох-Костерзиц Манфред. 400 советов любителю собак. – М.: Профиздат, 1992. – 112 с.
3. Новий тлумачний словник української мови. У 3-х т. – Т.1 / Укладачі: В.Яременко, О.Сліпушко. – К.: Аконті, 2006. – 926 с.
4. Петрова О. В. Особливості номінації в псевдонімії німецької та української мов: Автореф. дис... канд. філол. наук. – Донецьк, 2005. – 20 с.
5. Подольская Н. Словарь русской ономастической терминологии. – М.: Наука, 1988. – 189 с.
6. Положение о питомниках и заводах Кинологического Союза Украины// Ел. ресурс: <http://www.ksu.com.ua>
7. Список питомников и заводов КСУ/FCI в Украине // Ел. ресурс: <http://www.ksu.com.ua>
8. Сюсько М.И. Способы и типы деривации в зоонимии. – К.: УМК ВО, 1989. – 48 с.
9. Щетинин Л.А. Клички лошадей // Русская ономастика и ономастика России. – М., 1994. – С. 107–114.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Ольга Кирилюк – здобувач кафедри української мови КДПУ ім. В.Винниченка.
Наукові інтереси: ономастика, словотвір, морфологія української мови.

СПОСОБИ ТВОРЕННЯ УКРАЇНСЬКИХ ПРИЗВИСК

Марія НАЛИВАЙКО (Тернопіль)

У статті аналізуються семантичний і морфологічний способи творення українських прізвиськ. Морфологічний спосіб характерний тим, що патронімні й матронімні форманти приєднуються до патронімів, матронімів, пропатронімів, проматронімів, гінеконімів та ін. Аналіз антропонімії Львівщини свідчить, що українські прізвиська, утворені семантичним і морфологічним способами, є різноманітними за структурою і лексичною базою.

Semantic and morphological means of formation of the Ukrainian nicknames are described in this article. The morphological means are characterized by adding patronymic, matronymic formatives to the patronyms matronyms and others nicknames. The analysis of antroponyms of Lvivshchina gives evidence that Ukrainian nicknames formed by semantic and morphological means are different according to their structure and the character of lexical basis.

Об'єктом нашого дослідження стала неофіційна система іменувань жителів Львівщини. Матеріал записувався експедиційним шляхом. Мета даної статті-аналіз семантичного і морфологічного способів творення прізвиськ. “Сучасні живомовні прізвиська можуть служити ключем до відмикання і наукового тлумачення наших прізвищ, зокрема їх походження, первісного значення та функції прізвищетворчих засобів”, – стверджує П. Чучка [Чучка 1976:25].

За дериваційними особливостями досліджувані прізвиська можна поділити на дві групи: 1) утворені семантичним способом від імен чи апелятивів; 2) утворені морфологічним способом, за допомогою спеціальних генесіонімних суфіксів.

Семантичний спосіб творення прізвиськ

У сфері творення прізвиськ відбуваються семантичні трансформації. Важко відмежувати прізвиська від апелятивів. Межа між ними на рівні прізвиськової номінації надзвичайно хитка. Дослідники виділяють дві стадії онімізації, а саме: 1) слово перестає виконувати функцію зменшено-пестливого звернення і використовується частіше за ім'я; 2) слово як ідентифікатор особи виходить за межі певної мікрогрупи і стає неофіційним іменуванням особи [Антонюк 2005:1].

Труднощі виникають при розмежуванні прізвиськ та імен. Наприклад, антропоніми *Макар*, *Назарко* для одних осіб є іменами, а для інших – прізвиськами. Серед групи іменувань за особливостями мовлення побутують відіменні утворення, як - от: *Гагазеник*, *Дмитлік*, *Мальня*, які вказують на різні дефекти мовлення, тому відносимо їх до відапелятивних прізвиськ. Прізвиськом стає іншомовний варіант імені носія, пор. *Пітер* (*Петро*), *Юзьо* (*Йосиф*).

Поділ антропонімів на прізвища й прізвиська відбувається за функціональним принципом [Чучка 1969: 21], напр., антропонім Бик у с.Ставники є прізвищем, а у с.Буців – прізвиськом, *Вовк* у с. Молодинче функціонує як прізвище, у с.Борщів виступає в ролі прізвиська.

Творення прізвиськ відбувається за допомогою метафоричного та метонімічного перенесення. При метафоричному перенесенні значення апелює на денотата за схожістю будь-яких ознак: за зовнішньою подібністю (*Цвях* – високий і худий, *Шприха* – худа), за характером, звичками, соціальним становищем носія (*Американка* – багата, *Лис* – хитрий). В основі метонімічного перенесення лежить принцип суміжності. Носії та їх ознаки взаємопов'язані завдяки певним асоціаціям, напр.: *Дах* (покриває бляхою дахи), *Нутрія* (розводить нутрії). У метонімічних назвах характеристика носія виражена найбільшою мірою. У наших матеріалах побутують метонімічні назви, які характеризують іменованого за окремими деталями одягу, взуття, аксесуарами. Напр., гаці в селах носили всі, але одну людину прозвали прізвиськом *Гаці*. Аналогічно утворилися іменування *Бурка*, *Кірзак*, *Кульчик*, *Спідничка*, *Чобіток*. Прізвиська на основі метонімічного перенесення вказують на особливості окремих частин тіла, зокрема на колір чи величину бороди, вусів, напр.: *Білий вус*, *Бородай*, *Вус*, *Вусатий*.

За семантикою твірних основ прізвиська поділяються на такі групи:

1. Іменування, мотивовані церковно-християнськими чоловічими повними, суфіксальними, усіченими та усічено-суфіксальними іменами: *Євген*, *Кузьма*, *Микула*, *Трохим*, *Федір*; *Адамко*, *Ігорко*, *Ігорцьо*, *Миронцьо*, *Степанко*, *Степанцьо*, *Теодорко*; *Дзюньо*, *Ладик*, *Лесь*, *Льодя*, *Панас*; *Бодько*, *Борик*.

2. Іменування, мотивовані церковно-християнськими жіночими повними, суфіксальними, усіченими та усічено-суфіксальними іменами: *Ганна*, *Борислава*, *Ванда*, *Варвара*, *Нимидора*, *Текля*; *Галинка*, *Марійка*, *Марійця*, *Софійка*; *Віта*, *Дора*, *Зоря*, *Ната*, *Нуся*, *Уля*; *Галька*, *Дуська*, *Кася*, *Любешка*.

3. Іменування, співвідносні з розрядом “nomina personalia”, що характеризують особу за: а) зовнішніми ознаками: *Вокатий*, *Довгий*, *Зубата*, *Зубатий*, *Кудлатий*, *Кучерявий*, *Малий*, *Рижка* *Славка*, *Рижий*, *Рудий*, *Червоний ніс*, *Чорний*, *Чорноокий*; б) особливостями мовлення: *Галайко*, *Гикало*, *Горлай*, *Горластий*, *Гук*, *Лалака*; в) внутрішніми ознаками: *Бовдур*, *Вар'ят*, *Мудрий*, *Мудрик*, *Тупий*, *Хвалько*.

4. Іменування, співвідносні з розрядом “nomina impersonalia”, які є назвами: а) тварин та інших істот: *Бик*, *Воробець*, *Голубка*, *Дельфін*, *Зайчик*, *Корова*, *Лис*, *Лисиця*, *Орел*, *Синичка*, *Сорока*, *Цап*; б) рослин, їх частин та плодів: *Вишня*, *Дуб*, *Кабачок*, *Опенька*, *Півонія*, *Помідор*; в) предметів побуту та інших речей: *Бурка*, *Вежа*, *Зигар*, *Кірзак*, *Лямпочка*, *Пачка*, *Прапор*, *Чобіток*; г) страв та продуктів харчування:

Батон, Огірок, Тюлька, Червона бараболя; г) частин тіла людини і тварини: Палець, Шкірка; д) явищ природи: Вітер, Снежик; е) абстрактних понять: Доля; є) грошових одиниць: Бакс, Гривня, Долар.

5. Іменування, мотивовані апелювативними характеристиками особи, зокрема назвами, що вказують на: а) професію, заняття тощо: *Аптекарь, Доктор, Завклуба, Кравець, Медичка, Пекар, Податкова, Поштарка, Сторож, Точний вагер, Фермер, Цирульник, Шапочник, Швець; б) етнічну належність, етнічне походження:* *Американка, Грек, Єврей, Жид, Іспанець, Італієць, Канадієць, Москаль, Німець, Поляк, Фріц; в) місце походження чи проживання:* *Гайовий, Гірний, Дебрак, Долинний, Заболотний.* До цієї групи належать і прізвиська у формі відойконімних прикметників на **-ськ(ий), -зьк(ий), -цьк(ий)**, які утворювалися від відойконімних прикметників: *Білецька Зонька, Мальчицький Івась.*

6. Іменування, мотивовані іменами та прізвищами відомих осіб: *Едісон, Ленін, Нікіта, Сталін, Сухомлинський* та іменування, мотивовані назвами героїв фільмів: *Будулай, Фантомас, Штірліц; казок: Буратіно, Колобок; мультфільмів: Папай, Тартила, Чебурашка.*

Морфологічний спосіб творення

Досліджувані прізвиська утворилися, здебільшого, шляхом додавання до власного імені, прізвиська, прізвища патронімних, матронімних, андронімних суфіксів.

Патронімні та матронімні суфікси. Для творення відповідних родичівських прізвиськ використовувалися такі патронімні (матронімні) форманти, як: **-ів, -ин, -ин(а), -ов(а)/-ев(а), -ук (-'ук,-чук), -ич (-ович, -евич), -ик (-чик), -ак (-'ак,чак), -ськ (ий/а), -ець, -ій, -к(а).**

Суфікс -ів, -ов(а)/-ев(а). У пам'ятках XIV-XV ст. патроніми з посесивними суфіксами **-ов, -єв, -ин** вживаються рідко [Чучка 1983:24]. У XVIII-XIX ст. частина антропонімів на **-ів, -ин** були прямими іменуваннями за батьком чи матір'ю [Рульова 2005: 12]. І. Фаріон указує на високу продуктивність прізвищевих назв із суфіксом **-ів** на Львівщині, що зумовлено специфікою фольклорно-діалектного мовлення, у якому переважають присвійні прикметники, які виконують семантичну функцію предиката: *Семків Іван-Семко має Івана* [Фаріон 2001:18].

У неофіційній системі іменування патроніми-посесиви є продуктивними в говорах української мови [Близнюк 1997:2]. Патроніми-посесиви є найпродуктивнішими у російській та болгарській мовах [Унбегаун 1989:16, Илчев 1969:4]. У польській антропонімії суфікс **-ів(-ов)** творить патроніми за іменем, прізвищем, прізвиськом батька у побутовому мовленні [Bubak 1970-1971:26].

У народно-побутовій антропонімії Львівщини переважають патроніми та пропатроніми із присвійним формантом **-ів**. Зокрема, наявні патроніми: **а) від імені батька:** *Андрухів Степан, Броньків Іван, Денисів Степко, Дорків Юзьо, Іванів Ромко, Ільків Юрко, Міцьків Степко, Олег Петрусів, Остаїв*

Юзько; б) від прізвища батька: Мисько Вовків < Вовк, Солярів Степко, <Соляр, Сидорів Владко < Сидор; в) від прізвиська батька: Баранів, Бригадирів Іван, Грубасів, Петро Градів; г) від апелятивного означення особи: Воленців, Івась Майструньків, Циганів Ромко, Шевців Іван.

Виявлено також пропатроніми, утворені: а) від імені діда: Адаських, Гаврисів Янко, Гриньків Микола; б) від прізвища діда: Вовчуків Микола, Ковалів Мисько, Кухарів Цянько, Щевчуків Бодько; в) від прізвиська діда: Ілько Голубів, Прищів Генко, Славко Заяців, Шевців Славко, Щурів Іван;

Цей формант використовується при деривації андронімів та жіночих патронімів, пропатронімів.

Патроніми утворюються: а) від імені батька: Бартоньова Славка, Гількова Воля, Генкова Ганя, Костьова Галя, Луцьова Ганя, Маринка Назарова, Михалюньова Ірка, Нюнькова В'єра; б) від прізвища батька: Бойкова Пазя, Демчукова Ліда, Єва Іщукова, Колінкова Маринка, Рудникова Ірка, Шудлюкова Вольга; в) від апелятивного означення особи: Ганька Ксьондзова.

За допомогою аналізованого суфікса пропатроніми творяться: а) від імені діда: Андрухова Ольга, Антоськова Стефа, Антошкова Маруська; б) від прізвища діда: Гаврилюкова Оля, Гайдукова Надя; в) від прізвиська діда: Гнидова Вольга, Чехова Оксана; г) від апелятивного означення особи: Поліцайова Ірка, Швецьова Сянька.

Отже, наш матеріал засвідчує здатність форманта **-ів, -ов(а)** сполучатися з іменами, прізвищами, прізвисками та апелятивним означенням особи при утворенні патронімів та пропатронімів.

Суфікс -ин, -ин(а). За походженням суфікс **-ин** – посесивно-ад'єктивний. На Закарпатті формант **-ин** найширше представлений у матронімних, проматронімних та гінеконімних прізвиських [Чучка 1969:21]. На Гуцульщині патронімні утворення на **-ин** відомі ще з XVI ст. У XVII – першій половині XVIII ст. посесиви на **-ин** були найпродуктивнішими в гуцульській антропонімній системі [Близнюк 1997:2]. У кінці XVIII – поч. XIX ст. на Львівщині найпродуктивнішими утвореннями на **-ин** були матронімні ідентифікації особи [Фаріон 2001:18]. Посесивний формант **-ин** був основним при творенні іменувань жінок у другій половині XIX ст. на Лубенщині [Кравченко 2002:6].

Наш матеріал фіксує патроніми, матроніми, пропатроніми, проматроніми, гінеконіми із формантом **-ин, -ин(а)**. При творенні патронімів формант **-ин** виявив здатність сполучатися із повними чоловічими іменами: Антонин Юлько, Микитин Івась, Миколин Іван, Олексин Павлик, Савчин Ігор, Яремин Степко.

За допомогою цього суфікса утворювалися матроніми: а) від імені матері: Воленин, Галин Мисько, Гапчин Мисько; б) від прізвиська матері: Ковалишин Федько, Маляршин Юрко; в) від апелятивного означення особи: Богдан Вчительчин.

Цей суфікс використовувався при творенні пропатронімів (*Михальо Николин, Савин Геньо*), а також проматронімів: **а) від імені баби:** *Оленчин, Руцин; б) від прізвиська баби:* *Костишин Янтик, Михайлишин Славко, Петришин Влотко, Степанишин, Юльчин Зеньо*;

Гінеконіми утворюються від імен: *Гальчин Василь, Ганусьчин Славко, Ганьчин Ігор, Касьчин Бодько, Клявдин Ромко, Маришин Микола; в окремих випадках – від прізвиस्क:* *Цьотчин*.

Формант **-ин(а)** використовується при деривації жіночих матронімів від: **а) імені матері:** *Вірчина Ольга, Воринчина Маринка, Ксеньчина Оля, Маньчина Ганя, Мотрунчина Галя, Наталчина Любка; б) прізвиська матері:* *Когутишина, Перколабишина Маринка; в) апелятивного означення особи:* *Іванка Гоцулчина*.

За допомогою аналізованого суфікса творяться проматроніми від **імені баби** (*Вольжина Люба*).

Суфікс -ук (-'ук,-чук). В.Німчук стверджує, що словотвірний тип іменників (загальні і власні назви) з суфіксом **-ук (-'ук,-чук)** оформився на східнослов'янському ґрунті [Німчук 1964:8]. П. Чучка припускає, що сучасна словотвірна модель на **-ук (-'ук,-чук)** з'явилася під впливом тюркських демінутивних утворень у XIII-XIV ст. в районі Буковини чи Молдавії [Чучка 1963:22]. Власні назви з цим формантом зафіксовані письмовими пам'ятками з XV ст. і виступали у складі прізвиस्क [Німчук 1964:8].

Утворення на **-ук (-'ук,-чук)** виявлені в джерелах XVI ст. у ролі найменувань по батькові на території західноукраїнського регіону [Керста 1984:5]. На думку І. Фаріон, агентиви з **-ук (-'ук,-чук)** до початку XIX ст. виражали ще реальні відношення і лише упродовж XIX ст. перейшли в розряд спадкових прізвищ [Фаріон 2001:18]. Наприкінці XVIII – поч. XIX ст. суфікси **-ук (-'ук,-чук)** виявляють значну продуктивність, що зумовлено здатністю сполучатися з основами чоловічих і жіночих імен і з відапелятивними основами особових назв [Фаріон 2001:18]. Сучасні українські прізвиська засвідчують, що суфікс **-ук(-'ук,-чук)** у говорах і донині сприймається як живий суфікс вираження здрібності або значення нащадка. На думку П. Чучки, первісна функція утворень типу Васюк була демінутивною, а пізніше – патронімною [Чучка 1976:25].

У нашій картотеці зафіксовано прізвиська на **-ук(-'ук,-чук)** таких розрядів: патроніми, матроніми, пропатроніми, проматроніми, гінеконіми.

Патроніми утворюються: **а) від імені батька:** батько *Іван Щудлюк*, а сина неофіційно називають *Івасюк* (Злч, Опк), батько *Костянтин Горбач* – син *Костюк* (Прм, Днв), батько *Микита Лоїк* – син *Микитюк* (Бск, Ожд), батько *Михайло Тиж* – син *Михайлюк* (Явр, Млц), батько *Чиж Прокіп* – син *Пронюк* (Брд, Збл), батько *Кавич Степан* – син *Стецюк* (Мст, ММ), батько *Король Тимофій* – син *Тимчук* (Брд, Ясн); **б) від прізвиська батька:** батько *Заєць Іван* – син *Зайчук* (Явр, Рск), батько *Найда Мирон* – син *Знайдюк* (Явр,

Глн), батько *Кісіль Юлько* – син *Кісілюк* (Мст, Ятв), батько *Козак Василь* – син *Козачук* (Скл, Врж), батько *Медвідь Юрко* – син *Медведюк* (Грд, МЛ); **в) від апелятивного означення особи:** батько *москаль Володимир* – син *Москалюк* (Смб, Нкл), батько *циган Василь* – син *Циганчук* (Бск, Скв);

П. Чучка фіксує суфікс **-ук(-'ук,-чук)** у ролі матронімного на Закарпатті [Чучка 1969:21], а В. Охримович – на Прикарпатті [Охримович 1895:9].

Матроніми, що побутують у досліджуваному регіоні, утворені: **а) від імені матері:** мати *Яворська Орна*, а сина неофіційно називають *Воринюк* (Бск, Анд), мати *Фірман Ганна*, а син *Ганьчук* (Бск, Анд), мати *Марків Гелена* – син *Гельчук* (Прм, Чмр), мати *Шевців Мотрона* – син *Мотронюк* (Брд, Пнк), *Христюк*; **б) від дівочого прізвища матері:** мати *Москаль Іванна* – син *Москалюк* (Смб, Нкл), мати *Скорна Емілія* – син *Скорнюк* (Ждч, Пдд).

За допомогою аналізованого форманта утворені також пропатроніми **від імені:** дід *Мельник Адам* – внук *Адасюк* (Ждч, Пдд), дід *Білоус Гаврило* – внук *Гаврилюк* (Брд, Стн), дід *Брух Кирило* – внук *Кирилюк* (Брд, Пдц), дід *Прихитько Климентій* – внук *Климчук* (Рдх, Ств) та **від прізвища діда** (дід *Вовк Богдан* – внук *Вовчук* (Рдх, Стр), дід *Порося Степан* – внук *Поросяк* (Пст, Лпв).

Цей суфікс використовується при деривації проматронімів **від імені баби:** баба *Колос Борка* – внук *Борчук* (Прм, Днв), баба *Смик Маня* – внук *Манюк* (Бск, Птр) й деяких **гінеконімів:** дружина *Кобзар Олена* – чоловік *Оленюк* (КБ, Ддл), дружина *Герба Ганна* – чоловік *Ганюк* (Явр, БВ).

Суфікс -ич (-ович, -евич). Патроніми на **-ич (-ович, -евич)** зберегли свою основну прадавню функцію – називати похідним утворенням від імені батька [Пахомова 2005: 11]. У сфері апелятивного словотворення формант **-ич (-ович, -евич)** уживалися і вживаються із модифікаційним значенням недорослості з уточненням “син особи, названої мотивуючим словом: княжич, королевич, попович” [Словотвір 1979: 13]. Л. Гумецька зазначала, що патронімічний суфікс **-ович** і його палатальний різновид на **-евич** належали до найпоширеніших суфіксів особових назв української актової мови XIV-XV ст. [Гумецька 1958: 3]. На суфікс **-ович** у цей час припадало близько 50% усіх патронімів [Чучка 1983: 24]. Досліджуючи українську антропонімію XVI ст., Р. Керста зауважує, що “простий патронімічний суфікс **-ичь** у порівнянні з утворенням на його базі складним суфіксом **-ович (евич)** у XVI ст. був більш продуктивним” [Керста 1984: 5]. За спостереженням О. Неділько, на Північному Лівобережжі України в XVII-XVIII ст. суфікс **-ич** не відзначався продуктивністю [Неділько 1969: 7].

У народно-побутовій антропонімії Львівщини виявлено такі патроніми на **-ич (-ович, -евич):** *Іванович, Ількович, Карпович, Климович*. Їх твірна база – це здебільшого повні чоловічі імена.

Суфікс -ик (-чик). На XV ст. припадають перші записи патронімів із суфіксом **-ик (-чик)** [Чучка 1983:24]. Дослідник історичної антропонімії М. Худаш виділяє суфікс **-ик (-чик)** серед менш продуктивних або й реліктових патронімних формантів [Худаш 1977: 19]. Цей суфікс є продуктивним для творення демінутивних варіантів чоловічих імен [Чучка 1970:20]. На території Львівщини суфікс **-ик (-чик)** наявний у словотвірній структурі **відіменних** (батько *Сивак Едмунд-син Мундик*(Злч, Ссв), батько *Білик Степан-син Стецик*(Мкл, Крс); **відпрізвиськових патронімів**(батько *Бринзар Дмитро - син Бринзарик* (Грд, МЛ), батько *Гоцул Іван - син Гоцулик* (Брд, Всп), батько *Москаль Володимир - син Москалик* (Бск, Ябл), батько *Швець Михайло - син Шевчик* (Бск, Анд) та **відпрізвищевих патронімів**: (батько *Ткач Микола - син Ткачик* (Мст, Шгн).

Можливо, сюди можна віднести також і пропатроніми: дід *Ямнюк Олег - внук Льолик* (Ждч, Брн), дід *Рижій Микола - внук Микольчик* (Мкл, Клд).

За допомогою вказаного форманта творяться й **гінеконіми**: дружина *Дорош Галина - чоловік Гальчик* (Злч, Ссв), дружина *Кобзар Ганна - чоловік Ганьчик* (Злч, Опк), дружина *Плотиця Тетяна - чоловік Тацик* (Мкл, Клд).

Суфікс -ак (-'ак,-чак). У давньоруській мові суфікс **-ак** уживався для творення особових власних назв від апелятивів і церковно-християнських імен [Толкачев 1977:15]. Однією з найхарактерніших функцій форманта **-ак(-'ак,-чак)** є його патронімність [Чучка 1983:24]. І. Фаріон стверджує, що в кінці XVIII – початку XIX ст. патронімні та матронімні назви на **-ак (-'ак, -чак)** були досить продуктивними на території Верхньої Наддністрянщини [Фаріон 2001:18]. Патроніми на **-ак (-'ак, -чак)** у XVIII ст. сягають 25% на Гуцульщині і західному Поділлі, а на Бойківщині, Лемківщині, над Сяном – 50% від патронімних утворень [Wolnich-Pawlowska 1978:28].

Наші матеріали містять **відіменні патроніми** (батько *Павлюк Андрій - син Андрусак* (Бск, Пбж), батько *Сало Василь - син Базиляк* (Брд, Пнк), батько *Ткачик Дмитро-син Дмитрак*(Злч, Скв), батько *Войтович Михайло-син Мисяк* (Злч, Опк) та **матроніми** (мати *Саган Євдокія - син Дуняк* (КБ, Ств), мати *Біловус Любов - син Любчак* (Рдх, Адм), мати *Гринчук Марина - син Мариняк* (Бск, СМ), мати *Садова Параскевія - син Пазяк* (Брд, Ктщ), утворені за допомогою суфікса **-ак (-'ак, -чак)**.

Суфікс -ськ (ий/а). І. Фаріон стверджує, що утворення на зразок *Антоницький, Дмитрицький, Савицький* можна трактувати як посесивно-патронімні від особових назв *Антон, Дмитро, Сава* [Фаріон 2001: 18]. Дослідники вказують на патронімність цього форманта [Сухомлин 1969: 14, Smochynski 1966: 27].

Наш матеріал засвідчує наявність патронімних утворень із указаним формантом, який ускладнювався посесивними формантами **-ов (-ів)**, творячи двоморфемні суфікси **-івськ (ий/а), -овськ (ий/а)**. У неофіційній

системі іменування Львівщини побутують **патроніми**: *Малярівський* < батько працює малярем, *Юровський* < *Юрій*, *Петровська* < *Петро*; **пропатронім** *Михайлицької Маньки Юлька*.

Суфікс -ець. Р. Керста зазначає, що формант **-ець**, втративши демінутивно-гіпокористичне значення, став патронімним [Керста 1984: 5]. Упродовж XVI-XVIII ст. на Закарпатті побутували патроніми з суфіксами **-инець** та **-овець**, які постали із суфікса **-ець** [Чучка 1983: 24].

Суфікс **-ець** у досліджуваних нами прізвиськах сполучається з повними, усіченими формами чоловічих імен, утворюючи відіменні та відпрізвисьцеві патроніми (*Баранець*, *Карпець*, *Якимець*), один пропатронім (*Іванець*) та матронім від усіченої основи жіночого церковно-християнського імені (*Маринець*).

Суфікс -ій. Серед прізвиськових назв кінця XVIII – початку XIX ст. на Верхній Наддністрянщині були найпоширенішими утворення на **-ій**, які надавали церковно-християнським іменам іронічно-зневажливого відтінку [Фаріон 1994: 17].

У наших матеріалах прізвиська чоловіків за жіночим іменем мають іронічне забарвлення. За повідомленням інформаторів, такі назви надавалися у разі переваги жінки як особистості над чоловіком, напр.: *Мариній*, *Парасій*.

Формант **-ій**, за твердженням І. Фаріон, функціонує і в патронімному значенні [Фаріон 2001: 18]. В аналізованих прізвиськах нами виявлено формант **-ій** у патронімах: *Адасій*, *Базій*.

Суфікс -ок. П. Чучка зараховує суфікс **-ок** (колишній засіб вираження демінутивності) до патронімних формантів, оскільки первісні демінутивні форманти вказували, що денотат є молодшим, ніж родич, названий передсуфіксальною частиною лексеми [Чучка 1984:23]. Підтвердженням патронімності утворень із суфіксом **-ок** на Лемківщині є наявність паралельних утворень з суфіксом **-ок (-ек)** та безсуфіксальних відповідників [Панцьо 1995:10]. Патронімні моделі із суфіксом **-ок** відсутні на Верхній Наддністрянщині у кінці XVIII – поч. XIX ст. [Фаріон 2001: 18].

В аналізованих прізвиськах нами виявлено суфікс **-ок** у **відпрізвиськових патронімах**: *Гайдучок* < *Гайдук*, *Неборачок* < *Неборак* та **патроніми**, утворені від апелятивних характеристик особи: *Мельничок* < *мельник*, *Пастушок* < *пастух*;

Суфікс -к(а). Вчені вказують на патронімність суфікса **-к(а)**, вважаючи такі назви чоловічими прізвиськами [Фаріон 2001: 18, Чучка 1969: 21]. І. Фаріон розглядає утворення на **-к(а)** від чоловічих церковно-християнських імен як можливі генітивні форми утворень на **-к(о)** і як прізвисьцеві назви осіб чоловічої статі з легким іронічно-зневажливим чи пестливим відтінком [Фаріон 2001: 18].

В обстежуваному регіоні ми виявили гінеконіми, утворені за допомогою суфікса **-к(а)** від **повних жіночих імен**: *Василінка*,

Володимирка, Галинка; чоловічі патроніми від усічених іменних основ: Бонька, Санька, Толька; жіночі патроніми, утворенні від прізвищ: Гуличка, Лиска; пропатронім Корнелька; відіменний гіонім Штефанка та відпрізвищевий гамбронім Скислячка.

Суфікс -их(а). Андронімний за походження суфікс-их(а) творить жіночі патроніми від прізвищ. Називання дочки за батьком є поширеним видом іменувань на Львівщині, оскільки патроніми на -их(а) сприймаються як стилістично нейтральні. В обстежуваних прізвиських нами виявлено формант -их(а) в патронімах: *Варянчиха, Віхастиха, Ворончиха, Думиха, Рудиха, Смулчиха, Тузиха.*

Суфікс -ов(а) творить відіменний аделъфонім (*Русланкова*) та гіонім (*Мішкова*).

Суфікс -к(о). У неофіційній антропонімії Львівщини переважають патроніми та пропатроніми з формантом -к(о). При творенні патронімів суфікс -к(о) виявив здатність сполучатися: **а) з усіченими чоловічими іменами** (*Бронько, Клімко, Семко*); **б) прізвиськами** (*Слемко*). За допомогою цього суфікса утворювалися **пропатроніми від усічених чоловічих імен:** *Гілько, Генко, Дорко, Йосько, Люлько, Омелько, Панько, Сенько.*

Суфікс -івн(а). У XVI-XVIII ст. за допомогою суфікса -овн(а)/-євн(а) утворювалися жіночі патроніми і вживалися як самостійні номінативні одиниці [Чучка 1983:24]. На Львівщині суфікс -івн(а) утворює **відіменні патроніми та пропатроніми** (*Ільківна, Миколаївна, Семківна*).

Форманти -ів, -ов(а), -ин, -ин(а), -ук (-'ук,чук), -ич (-ович,-евич), -ик (-чик), -ак (-'ак, чак), -ськ(ий/а), -ець, -ій, -к(а), -их(а), -ов(а), -івн(а) творять патроніми, матроніми, пропатроніми, проматроніми, гінеконіми, гіоніми, гамброніми, аделъфоніми.

БІБЛІОГРАФІЯ

1. Антонюк О.В. Лексико-семантична група прізвищ, що вказують на звички, уподобання, вчинки людини (на матеріалі антропонімії Донеччини) // Актуальні питання антропоніміки / Відп. ред. І. В. Єфименко. – К., 2005. – С.25-30.
2. Близнюк Б.Б. Сучасні гуцульські прізвища в історичному розвитку. Рукопис дисертації... кандидата філологічних наук. – Львів, 1997. – 220 с.
3. Гумецька Л.Л. Нарис словотворчої системи української актової мови XIV-XV ст. – К.: Вид-во АН УРСР, 1958. – 298 с.
4. Илчев С. Речник на личните и фамилни имена у българите. – София: Изд-во БАН, 1969. – 626 с.
5. Керста Р.Й. Українська антропонімія XVI ст. Чоловічі іменування. – К.: Наукова думка, 1984. – 152 с.
6. Кравченко Л.О. Антропонімія Лубенщини. – Автореф. дис. ... канд. філол. наук. – К., 2002. – 20 с.
7. Неділько О.Д. З історії формування прізвищ з суфіксами -ич, -ович, -евич (на матеріалі документів Лівобережжя України XVII- XVIII ст.) // Питання словотвору східнослов'янських мов. – К.: Наукова думка, 1969. – С. 136-137.

8. Німчук В.В. Українські прізвища з суфіксами -'ук, -чук та етимологічно споріднені утворення // Українська діалектологія і ономастика. – К.: Наукова думка, 1964. – С. 194-210.
9. Охримович В. Знадоби до пізнання народних звичаїв і поглядів правних. Розділ 1. Про сільські прозвища // Жите і слово. – Львів, 1895. – Т. III. – С. 302-307.
10. Панцьо С.Є. Антропонімія Лемківщини. – Тернопіль: Книжково-журнальне в-во “Тернопіль”, 1995. – 125 с.
11. Пахомова С.М. Доля українських патронімів на -ич // Актуальні питання антропоніміки / Від. ред. І. В. Єфименко. – К., 2005. – С. 186-191.
12. Рульова Н.І. Засоби і способи ідентифікування особи на Західному Поділлі (кінець XVIII – початок XIX ст.) // Записки з загальної лінгвістики: Збірник наукових праць. Вип. 6. / Відп. ред. М. І. Зубов. – Одеса: ОРІДУ НАДУ, 2005. – С. 194-203.
13. Словотвір сучасної української літературної мови. – К.: Наукова думка, 1979. – 403 с.
14. Сухомлин І.Д. Особливості словотвору сучасних власноіменних назв патронімічного походження // Питання словотвору східнослов'янських мов. – К.: Наукова думка, 1969. – С. 134-135.
15. Толкачев А.И. К истории словообразовательных форм со значением субъективной оценки (квалитативов) личных собственных имен греческого происхождения в древнерусском языке XI-XV вв. // Историческая ономастика. – М., 1977. – С. 72-130.
16. Унбегаун Б.О. Русские фамилии. – М.: Прогресс, 1989. – 440 с.
17. Фаріон І.Д. Словотворчо-семантична структура прізвищ з формантами -ай, -ей, -ій // Словотвір як вияв динаміки мови. – Львів, 1994. – Ч. II. – С.90-91.
18. Фаріон І.Д. Українські прізвищеві назви Прикарпатської Львівщини наприкінці XVIII – початку XIX століття (з етимологічним словником). – Львів.: Літопис, 2001. – 371 с.
19. Худаш М.Л. З історії української антропонімії. – К.: Наукова думка, 1977. – 236 с.
20. Чучка П.П. Антропонімія Закарпаття. Вступ та імена: Конспект лекцій.– Ужгород: Вид-во Ужгород. ун-ту, 1970. – 103 с.
21. Чучка П.П. Антропонімія Закарпаття: Дис. ... докт. філол. наук. – Ужгород, 1969. – 987 с.
22. Чучка П.П. До походження і значення українських іменникових утворень із суфіксами -'ук, -чук // Тези доповідей та повідомлень XVII наукової конференції. Серія філологічна. – Ужгород, 1963. – С. 67-71.
23. Чучка П.П. Патроніми та їх місце в лексичній системі мови // Мовознавство. – 1984. – № 6. – С. 49-56.
24. Чучка П.П. Розвиток імен і прізвищ // Історія української мови (Лексика і фразеологія). – К.: Наукова думка, 1983. – С. 592-620.
25. Чучка П.П. Сучасні вмотивовані прізвиська і словотворча структура прізвищ // Zbornik pedagogickej fakulty v Presove univerzity P. J. Safarika v Kosiciach: Slavistika. – Bratislava, 1976. – S. 83-88.
26. Bubak J. Nazwiska ludnosci dawnego starostwa Nowotarskiego. – Cz.1-2 // Prace onomastyczne, 14-15. – Wroclaw etc., 1970-1971. – 185 s.
27. Smoczyński P. O semantycznych i morfologicznych właściwościach sufiksu-ski w nazwiskach polskich // Studia Językoznawcze poświęcone profesorowi doktorowi Stanisławowi Rospondowi. – Wroclaw etc., 1966. – S. 435-443.
28. Wolnicz-Pawlowska E. Osiemnastowieczne imiennictwo ukraińskie w dawnym wojewodztwie Ruskim // Prace slawistyczne 7. – Wroclaw etc.: Zakład narodowy im. Ossolinskich, 1978. – 139 s.

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ РАЙОНІВ

Брд – Бродівський, Бск – Буський, Грд – Городоцький, Ждч – Жидачівський, Злч – Золочівський, КБ – Кам'яно-Бузький, Мкл – Миколаївський, Мст – Мостиський, Прм – Перемишлянський, Пст – Пустомитівський, Рдх – Радехівський, Скл – Сокальський, Сmb – Самбірський, Явр – Яворівський.

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ СІЛ

Адм – Адамівка, Анд – Андріївка, БВ – Божа Воля, Брн – Бориничі, Врж – Варяж, Вец – Висоцько, Глн – Глиниці, Ддл – Дідилів, Днв – Дунаїв, Збл – Заболотці, Клд – Колодуби, Крс – Красів, Ктц – Кутище, Лпв – Лапаївка, ММ – Малий Любінь, ММ – Малі Мокряни, Млц – Мальчиці, Нкл – Никловичі, Опк – Опаки, Пбж – Побужани, Пдд – Піддністрияни, Пдц – Підгірці, Пнк – Пониковиця, Птр – Петричі, Рск – Руське, Сkv – Скварява, Сkv – Соколівка, СМ – Старий Милятин, Ссв – Сасів, Ств – Стоянів, Стн – Станіславчик, Стр – Стремільче, Чмр – Чемеринці, Шгн – Шегині, Ябл – Яблунівка, Ясн – Ясенів, Ятв – Ятвяги.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Марія Наливайко – аспірант кафедри української мови Тернопільського національного педагогічного університету ім.В.Гнатюка.

Наукові інтереси: проблеми розмовно-побутової антропонімії.

ЛЕКСИКО-СЕМАНТИЧНИЙ СПОСІБ ТВОРЕННЯ ПСЕВДОНІМІВ У НІМЕЦЬКІЙ ТА УКРАЇНСЬКІЙ МОВАХ

Ольга ПЕТРОВА (Кіровоград)

У статті розглядається лексико-семантичний спосіб творення німецьких та українських псевдонімів як основний спосіб творення самоназв у двох мовах, аналізуються процеси онімізації та трансонімізації в псевдонімній номінації.

The article deals with the lexico-semantic way of German and Ukrainian pseudonyms formation as a main way of pen-names formation in both languages. Both processes of onymisation and transonymisation are analyzed in pseudonymic nomination.

Псевдоніми є окремим видом антропонімів, які посідають особливе місце в системі власних назв людей, оскільки не лише виконують функцію умовної номінації особи, а й виражають бажаний для власника псевдоніма характеристичний зміст, виступаючи результатом його номінаційної творчості. Самоназвам притаманна також низка оцінно-прагматичних, символічних та експресивних значень, які у різних мовах можуть відрізнятися. Порівняльне дослідження псевдонімної номінації у двох мовах, зокрема німецькій та українській, дозволяє виявити, окрім спільних ознак, специфічні риси національного назвотворення, які у своїй сукупності віддзеркалюють узагальнені риси національної ментальності. Тому результати вивчення псевдонімів у зіставному аспекті розширюють знання в галузі порівняльного мовознавства та когнітивної лінгвістики.

Пропонована стаття продовжує дослідження семантико-структурних особливостей псевдонімів, які розглядаються у працях В. Аймера [Eumer 1997], Й. Вайганда [Weigand 2000], М. Голомідової [Голомидова 1998],

О. Дея [Дей 1969], К Кунце [Kunze 1988], Т. Суркової [Суркова 1977], П. Чучки [Чучка 2001], та має на меті порівняльний аналіз творення самоназв лексико-семантичним способом і засобів його реалізації, що є частиною більш загальної проблеми системного вивчення псевдонімів німецької та української мов.

Переважає більшість українських і німецьких псевдонімів – це іменування, утворені на основі наявних у відповідній мові лексичних одиниць, тобто шляхом використання вже існуючих слів у новій функції. Це пояснюється тим, що антропоніми цього виду не мають власної словотвірної структури. Засобами псевдонімної номінації виступають апелятивні та пропріальні одиниці мови, які внаслідок онімізації та трансонімізації набувають нового номінаційного значення [див. Карпенко 1992].

Онімізація апелятива – найдавніший спосіб творення власних назв [ТиМОИ 1986: 42], він широко використовується в німецькій псевдонімії. Аналіз внутрішньої структури таких іменувань дозволяє здійснити їх поділ на самоназви, утворені з одного лише апелятивного позначення, як-то, *Meckerer* [Eumer 1997: 364] ‘буркотун’, *Freund* [Eumer 1997: 112] ‘друг’, та самоназви, оформлені на зразок повного іменування особи, які складаються з онімізованого апелятива з додаванням особового імені (рідше декількох імен), наприклад, *Alexander Schaffen* [Weigand 2000: 339] від *Schaffen* ‘створення, творчість, робота’, *Hannes Rastlos* [Weigand 2000: 319] від *rastlos* ‘невтомний’, *E.M. Burg* [Weigand 2000: 53] від *Burg* ‘замок, твердиня’. Прості відапелятивні псевдоніми виражаються здебільшого одним іменником (*Ungewitter* [Eumer 1997: 348] ‘гроза, непогода’, *Journalistin* [Eumer 1997: 174] ‘журналістка’, *Westphälinger* [Eumer 1997: 32] ‘житель Вестфалії’) або іменником з артиклем: *Der Grenadier* [Eumer 1997: 109] ‘гренадир’, *Eine Mutter* [Eumer 1997: 348] ‘мати’, *Ein Menschenfreund* [Eumer 1997: 147] ‘філантроп’. Рідше засобами номінації виступають: 1) прикметники у невідмінюваній формі, як-от, *Klein* [Eumer 1997: 123] від *klein* ‘малий’, *Fromm* [Eumer 1997: 136] від *fromm* ‘побожний, благочестивий’; 2) субстантивовані прикметники, наприклад, *Der Aufrichtige* [Eumer 1997: 399] від *aufrichtig* ‘ширий, відвертий’, *Ein Friedsammer* [Eumer 1997: 22] від *friedsam* ‘миролюбний’, *Der Treffliche* [Eumer 1997: 260] від *trefflich* ‘чудовий, гарний’; 3) субстантивовані дієприкметники типу *Der Lindernde* [Eumer 1997: 217] від *lindern* ‘полегшувати, угамовувати’, *Der Duldende* [Eumer 1997: 84] від *dulden* ‘терпіти, страждати’, *Der Wünschende* [Eumer 1997: 182] від *wünschen* ‘бажати’; 4) вигуки та звуконаслідувальні слова: *Puff* [Eumer 1997: 336] ‘бух!’, *Bim* [Eumer 1997: 82] ‘дзень!’; 5) займенники: *Niemand* [Eumer 1997: 122] від *niemand* ‘ніхто’. Онімізація одиниць перерахованих груп супроводжується субстантивною конверсією. З-поміж однослівних псевдонімів розгляданого типу виокремлюються 2 іменування, похідні від афіксальних іменників із значенням зменшеності (здрібнілості), пестливості, засобом вираження якого є суфікси *-chen* і *-lein*: *Purzelchen*

[Eumer 1997: 127] від *Purzel* ‘малюк’, *Waldvögelein* [Eumer 1997: 290] від *Waldvogel* ‘лісовий птах’. Творення таких однослівних псевдонімів здійснюється, очевидно, за аналогією із творенням прізвиськ, про що свідчить відсутність у зазначених самоназвах формальних показників, типових для антропонімної моделі. За її зразком формуються двослівні псевдоніми, які складаються у переважній більшості з особового імені (чи ініціала) та онімизованого іменника: *Jan Possen* [Weigand 2000: 145] від *Possen* ‘жарт, витівка’ *D.W.Mut* [Eumer 1997: 72] від *Mut* ‘мужність, сміливість’, *Jochen Sorauer* [Weigand 2000: 228] від *Sorauer* ‘житель Sorau’. Серед двослівних самоназв трапляються сполучення особового імені й прикметника в невідмінюваній формі, як-то, *Hans Schlau* [Eumer 1997: 49] від *schlau* ‘хитрий’, *Julius Heiter* [Weigand 2000: 257] від *heiter* ‘веселий, бадьорий’, *Peter Sorgenfrei* [Weigand 2000: 411] від *sorgenfrei* ‘безтурботний’; особового імені й займенника (*W.Jemand* [Eumer 1997: 200] від *jemand* ‘хто-небудь, хтось’, *Arthur Dein* [Eumer 1997: 216] від *dein* ‘твій’); іменного компонента й сполучника: *Sada Dennoch* [Weigand 2000: 51] від *dennoch* ‘все-таки, проте’. Аби створити враження реального іменування, до апелятивної лексеми можуть додаватися декілька особових імен (чи ініціалів), наприклад, *Melchior Balthasar Regenbogen* [Eumer 1997: 160] від *Regenbogen* ‘веселка’, *N.J.Anders* [Weigand 2000: 190] від *anders* ‘інший’, однак таких іменувань порівняно небагато.

Вибір способу номінації безпосередньо пов’язаний з номінаційними інтенціями автора та детермінований тим змістом, який він закріплює в самоназві. Онімизація відповідних апелятивів дозволяє, по-перше, створення прямих дескрипцій денотата, як-то, *Niedersachse* [Eumer 1997: 156] ‘житель Нижньої Саксонії’, *Wachtmeister* [Eumer 1997: 366] ‘вахмістр’, *Der Sorgenvolle* [Eumer 1997: 192] від *sorgenvoll* ‘сповнений турбот, заклопотаний’. По-друге, уможлиблює образно-характеристичні номінації на основі метафоричного (рідше метонімічного) переносу, що ілюструють наступні псевдоніми: *Zwiebel* [Weigand 2000: 259] ‘цибуля’, *Skorpion* [Eumer 1997: 78] ‘скорпіон’, *L.A.Western* [Weigand 2000: 24] від *Western* ‘вестерн’, *Jimmy Schmöcker* [Weigand 2000: 384] від *Schmöcker* ‘бульварний роман’.

У поодиноких випадках вихідний апелятив перерозкладається автором з метою виділення вдаваних іменних елементів, наприклад, *Pick Nick* [Weigand 2000: 425] від *Picknick*, *M.E.Schugge* [Weigand 2000: 198] від *meschugge* ‘божевільний’, *Leo P.Ard* [Weigand 2000: 305] від *Leopard*. Можливе і його зворотнє прочитання, як у випадку *Raf Effarig* [Weigand 2000: 380], де *Effarig* – *Giraffe* (‘жирафа’) навпаки. Такі вільні маніпуляції з лексичним матеріалом є специфічною рисою псевдонімної номінації.

Таким чином, псевдонім у німецькій мові може бути виражений будь-яким онімизованим апелятивом або самостійно, або в сполученні з певним іменним елементом, тому для створення псевдонімного позначення

залучається як прізвиськова модель називання, так і антропонімна модель офіційного іменування.

Високу продуктивність як мовний засіб псевдонімної номінації апелювативна лексика виявляє і в українській мові. Завдяки реактуалізації внутрішньої форми твірної загальної назви псевдонім стає носієм відповідних характеристичних смислів, які номінатор вважає найбільш суттєвими для формування свого вербального іміджу, наприклад, *Олександр Гуркіт* [Дей 1969: 131], *Шпилька* [Дей 1969: 398] – 2, *Чесний* [Дей 1969: 392]. 3-поміж іменувань, утворених зазначеним способом, виокремлюються 2 їх формально-структурних типи: 1) самоназви, що складаються лише з самого апелювативного позначення, тобто оформлені на зразок прізвиськ, наприклад, *Покуцький* [Дей 1969: 310], *Гак* [Дей 1969: 119], *Чуб* [Дей 1969: 393]; 2) самоназви з додаванням до онімизованої лексеми особового імені чи ініціалів, які імітують справжню антропонімну модель. Для порівняння наведемо псевдоніми 2-го типу, побудовані із використанням уже згаданих апелювативів іншими авторами: *М.Покуцький* [Дей 1969: 310], *Мусій Гак* [Дей 1969: 119], *Дмитро Чуб* [УП4: 30]. Однослівні самоназви творяться переважно іменниками (*Реготун* [Дей 1969: 321], *Обиватель* [Дей 1969: 282], *Слимак* [Дей 1969: 349]) чи прикметниками, які субстантивуються: *Спостережливий* [Дей 1969: 353], *Жукотинський* [Дей 1969: 156], *Чесний* [Дей 1969: 392]. Рідше псевдонімні номінації реалізуються у формі займенників (*Сам* [Дей 1969: 341], *Такий* [Дей 1969: 364]), числівників (*Один* [Дей 1969: 283], *Троє* [Дей 1969: 369]), дієслівних форм (переважно імперативних): *Знай* [Дей 1969: 164]; вигуків та звуконаслідувальних слів, як-то, *Гугу* [Дей 1969: 131], що притаманно структурі прізвиськ. Подекуди засобами номінації виступають деминутивні апелювативні утворення із значенням зменшувальності чи пестливості, наприклад, *Біленький* [Дей 1969: 70], *Сивенький* [Дей 1969: 346], *Синичка* [Комаров 1928: 9], *Ховрашок* [Дей 1969: 382]. Двослівні псевдоніми репрезентовані, у першу чергу, іменниками із додаванням особового імені (чи ініціала): *Іван Страх* [Дей 1969: 357], *У.Уманець* [Дей 1969: 373], *А.Падоліст* [Дей 1969: 301]. Часто двослівні самоназви виражаються прикметником у поєднанні із особовим іменем чи ініціалом: *О.Ласкавий* [Дей 1969: 222], *Микола Прикарпатський* [Дей 1969: 313], *Лесько Срібний* [Комаров 1928: 10]. Порівняно незначною кількістю двослівних номінацій представлені сполучення особового імені (ініціала) із дієприкметником (*Андрій Нежданий* [Дей 1969: 268], *Григорій Коханий* [Дей 1969: 209]), займенником (*Хома Абицо* [Дей 1969: 52]), прислівником (*В.Гуртом* [Дей 1969: 132], *В.Деде* [Дей 1969: 140], *М.Деінде* [Дей 1969: 140]), дієсловом (*В.Бий* [Дей 1969: 69], *П.Думай* [Дей 1969: 148]), вигуком чи звуконаслідувальним словом (*Микита Ой* [Дей 1969: 284]). Мотиваційний зміст, який автор втілює у псевдонімній номінації, може виражатися прямо, коли значення апелюватива повністю відбиває ту чи іншу якість денотата, наприклад, *Спостережливий* [Дей 1969: 353], *Опілянин*

[Дей 1969: 287], *Педагог* [Дей 1969: 303], або ж опосередковано, шляхом метафоричних чи метонімічних переносів, коли основою найменування є почуття чи емоційний стан номінатора, як-от: *Горлиця* [Дей 1969: 126], *Фата Моргана* [Дей 1969: 377], *Верболіз* [Дей 1969: 97].

У деяких випадках форма онімизованого апелятива може зазнавати штучної деформації шляхом перерозкладу (*Д.Р.Гент* [Дей 1969: 122], *Харко Вець* [Дей 1969: 99], *Н.Е.Вільний* [Дей 1969: 102], *К.Лієнт* [Дей 1969: 226]) чи зворотнього прочитання окремого слова: *Конар* [Дей 1969: 206] – ‘ранок’, *Х.Нарат* [Дей 1969: 265] – ‘таран’.

Слід також зазначити, що поодинокі самоназви будуються на римуванні компонентів псевдонімного іменування на кшталт *Федос Абрикос* [Дей 1969: 53], *Микита Волокита* [Дей 1969: 106], тому вибір апелятивного чи іменного позначення зумовлений до деякої міри їх взаємною співзвучністю. Єдиним псевдонімом представлене утворення квазіантоніма до відомого апелятива, а саме *І.Людим* ← ‘нелюдим’ [УПЗ: 18].

Окрім загальних назв, для творення псевдонімних форм ще більш активно залучаються власні назви, що є однією з визначальних ознак цієї номінації.

Типовим для утворення українських самоназв є широке використання пропріальної лексики, передусім антропонімів. Відантропонімні самоназви є за своєю структурою однослівними та двослівними іменуваннями. Однослівні, похідні від антропонімів назви, оформлені на зразок неофіційного іменування особи. Вони виражаються: 1) особовими іменами: *Сергій* [Дей 1969: 345], *Ігор* [Дей 1969: 180], *Наталка* [Дей 1969: 266]; 2) гіпокористичними та демінутивними формами особових імен: *Нуся* [Дей 1969: 271], *Івась* [Дей 1969: 180], *Стецько* [Дей 1969: 356]. Двослівні (рідше багатослівні) псевдоніми цього типу складаються: 1) з особового імені у поєднанні з ініціалами: *Людмила П.* [Дей 1969: 230], *І.Віктор* [Дей 1969: 101], *С.Левко* [Дей 1969: 223]; 2) особового імені як прізвищового компонента у поєднанні з іншим іменем: *Остан Лесь* [Дей 1969: 225], *Михайло Володимир* [Дей 1969: 255], *Петро Стах* [Дей 1969: 354]; 3) іменування іншої особи: *Іван Тарасенко* – Олександр Андрійович Савич [Дей 1969: 364] та *А.А.Савич* – Іван Васильович Тарасенко [Дей 1969: 340], як самоназви автори використали справжні ім’я й прізвище один одного; 4) літературно-художніх антропонімів: *Тарас Бульба* [Дей 1969: 77], *М.Гуца* [Дей 1969: 132], *Виборний Макогоненко* [Дей 1969: 99], та літературно-художніх антропонімів зі зміною іменного компонента: *Павло Стодоля* [Дей 1969: 357], *М.Галайда* [Дей 1969: 119].

Вочевидь із довільним вибором антрополексеми пов’язана промовиста форма *Іванов Іван Іванович* – Олександр Кониський [Дей 1969: 180], яка може мати також конотації ‘людина з народу’, ‘будь-який чоловік’ [Отин 1999: 147 – 148]. Один псевдонім створено шляхом трансонімізації відомого

іменування з одночасним перерозкладом вихідної антрополексеми: *Кар-Мелюк* [Дей 1969: 199].

Трансонімізуються в українській псевдонімії й інші власні назви, але значно рідше. Засобами псевдонімної номінації виступають топоніми з іменним компонентом і без нього, формуючи таким чином двослівні та однослівні структури: *Гаврило Овруч* [Дей 1969: 282], *Пирятин* [Дей 1969: 306], *Микола Псьол* [Дей 1969: 316]. Як правило, однослівними є псевдоніми у формі твірних міфонімів: *Сфінкс* [Дей 1969: 359] – 2, *Афродита* [Дей 1969: 58]. Поодинокими є найменування, виражені назвами періодичних видань: *Зиз* [Дей 1969: 163] (гумористичний журнал „Зиз”), *Руслан* [Дей 1969: 326]; астронімами: *Волосожар* [Дей 1969: 106], *Вега* [Дей 1969: 96].

Найбільш продуктивним у німецькій псевдонімії є творення самоназв шляхом трансонімізації існуючих у мові онімів. Мовними засобами втілення основної функції самоназв (умовної номінації) виступають здебільшого ті чи інші іменування людини, значно рідше з цією метою використовуються власні назви інших об'єктів.

Похідні від антропонімів німецькі псевдоніми є неоднорідними за своєю структурою: серед них виокремлюються однослівні, двослівні та багатослівні позначення, побудовані за моделями офіційного й неофіційного іменування особи. Однослівні самоназви реалізуються у формі: 1) особового імені у його повній (*Maria* [Weigand 2000: 68], *Jodokus* [Weigand 2000: 205]) чи зредукованій формі, наприклад, *Fridolin* від *Friedrich* [Weigand 2000: 227]; 2) іншого офіційного чи неофіційного іменування: *Diogenes* [Weigand 2000: 76], *Balzac* [Eymer 1997: 309], *Paracelsus* [Eymer 1997: 28].

Двослівні самоназви оформлюються на кшталт повного іменування особи і складаються, як правило, з іменного та прізвищевго компонента. Такі псевдоніми становлять найбільший відсоток серед аналізованих самоназв. Номінаційними формами виступають існуючі в мові антропонімні одиниці (особові імена та прізвища), які позначають іншу (зазвичай відому номінатору особу), або ж довільно обираються ним з німецького антропонімікону, наприклад, *Marco Polo* [Eymer 1997: 377], *Walter Scott* [Weigand 2000: 151], *Kaspar Hauser* [Weigand 2000: 397]; *Karl Weber* [Weigand 2000: 280], *Sabine Hagen* [Weigand 2000: 82], *Margarete Thile* [Weigand 2000: 19], *Erich Richards* [Weigand 2000: 114]. До окремої групи двослівних псевдонімів відносимо самоназви, утворені з двох особових імен: *Viola Violetta* [Weigand 2000: 102], *Anna Barbara* [Weigand 2000: 225], *Bruno Wolfgang* [Weigand 2000: 69], *Hans Peter* [Weigand 2000: 115]. Зафіксований один випадок уживання одного й того ж імені як у якості іменного, так і прізвищевго компонента: *Otto Otto* [Weigand 2000: 43]. Подекуди в номінаціях такого структурного типу іменний компонент скорочується до ініціала, внаслідок чого виникають псевдоніми на зразок *T. Michael* [Weigand 2000: 259] чи *R. Walter* [Weigand 2000: 53]. Поодинокими є випадки згорнення до ініціала прізвищевго елемента самоназви, як-то,

Christine S. [Weigand 2000: 360]. Кількома утвореннями репрезентована модель офіційного іменування особи з використанням лексем *Frau, Herr* у поєднанні з прізвищем чи іменем: *Frau Baden* [Eymer 1997: 249], *Frau Brigitte* [Eymer 1997: 279], *Herr Ludwig* [Eymer 1997: 398].

Багатослівні відантропонімні псевдоніми складаються переважно з двох чи більше особових імен та прізвища, наприклад, *Gert Heinz Fischer* [Weigand 2000: 227], *Franz Xaver Grantlhuber* [Weigand 2000: 381], *Stephan Karl August Bächlein* [Weigand 2000: 59], чи ініціалів особових імен та прізвища: *K.A.Gundel* [Weigand 2000: 60], *P.R.Jung* [Weigand 2000: 214].

Псевдоніми, похідні від топонімів, є переважно двослівними іменуваннями, утвореними з назви певного географічного об'єкта в називному відмінку, до якої додаються ім'я чи ініціали: *Lilli Saar* [Weigand 2000: 223], де *Saar* – назва річки, *Arthur Berlin* [Eymer 1997: 176], *Friedrich Einbeck* [Weigand 2000: 326], де *Einbeck* – назва населеного пункту; *C.G.B.Rödgen* [Weigand 2000: 33], *H.Nordheim* [Weigand 2000: 357], *Rödgen, Nordheim* – назви населених пунктів. Використання топоніма можливе і в однослівних псевдонімах без іменного компонента, кількість яких є однак значно меншою, наприклад, *Montblanc* [Eymer 1997: 99], *Berolina* [Weigand 2000: 266] – латинська назва Берліна. Трапляється один випадок перерозкладу топонімної основи з виділенням удаваного іменного елемента: *W.B.Erlin* [Weigand 2000: 345] від *Berlin*.

Трансонімізовані міфоніми утворюють як однослівні (*Achilles* [Eymer 1997: 244], *Wotan* [Eymer 1997: 217]), так і двослівні самоназви, в яких до міфоніма в ролі прізвищового компонента додається певне ім'я, як-от, *Hans Fallada* [Weigand 2000: 89]. Псевдоніми, похідні від міфонімів, представлені незначною кількістю номінацій. Лише 4 самоназви реалізуються у формі твірних астронімів з іменним компонентом і без нього: *G.D.Morgenstern* [Weigand 2000: 290] від *Morgenstern* 'ранкова зоря, Венера' – 2, *Sirius* [Eymer 1997: 225], *Orion* [Eymer 1997: 87].

Широке використання в німецькій псевдонімії форм інших (реальних) антропонімів пов'язане, ймовірно, з тим, що вони виконують спільну з псевдонімами функцію іменування особи. Інші власні назви, які залучаються з цією метою для створення псевдонімних позначень, оформлюються за зразком антропонімної моделі, щоб отримані у такий спосіб самоназви були максимально подібними до реальних іменувань.

Таким чином, утворені внаслідок онімізації псевдоніми порівнюваних мов мають подібну структуру, на основі якої виділяються такі їх групи: 1) псевдоніми, які складаються лише з онімізованого апелятива; 2) псевдоніми, оформлені на зразок повного іменування, до складу яких входить апелятивне позначення у якості прізвищового компонента та одне чи декілька особових імен або їх ініціали. З-поміж власних назв, які використовуються для творення як німецьких, так і українських псевдонімів, найбільш продуктивними засобами номінації є антропоніми,

що більшою мірою виражено у німецькій псевдонімії. Похідні від антропонімів самоназви в обох мовах мають однакові форми вираження, а саме: 1) особове ім'я; 2) особове ім'я у поєднанні з прізвищем.

Національні особливості систем називання зумовлюють деякі відмінні риси творення іменувань цього типу. Серед українських авторів поширене іменування суфіксальними патронімами, наприклад, *Андрійчук* – Юліан Андрійович Целевич [Дей 1969: 56], *Федоренко* – Петро Федорович Залозний [Дей 1969: 377], та антропонімами, які вказують на зв'язок з іншою особою: *Ганин* [Дей 1969: 121], *Володимир Лідин* [УПЗ: 36]. Німецькі самоназви творяться за зразком німецьких антропонімних структур і можуть складатися із декількох особових імен і прізвища: *Eva Maria Bernauer* [Weigand 2000: 29], *Heinz Bruno Hart* [Weigand 2000: 83].

Лексико-семантичний спосіб творення є найбільш продуктивним способом творення псевдонімів у порівнюваних мовах. Ним утворено 52,2% українських і 48,8% німецьких найменувань у межах дослідженого матеріалу, що пояснюється їх переважно характеристичним навантаженням і вторинністю псевдонімної номінації. Однак для української псевдонімії основним джерелом творення самоназв є онімізація апелювальної лексики (у такий спосіб утворено 40,2% іменувань), тоді як у німецькій псевдонімії провідним номінаційним способом є трансонімізація існуючих у мові онімів, яка охоплює 42,6% сформованих таким чином самоназв.

БІБЛІОГРАФІЯ

1. Голомидова 1998 – Голомидова М. В. Искусственная номинация в русской ономастике. – Екатеринбург: Урал. гос. пед. ун-т, 1998. – 232 с.
2. Дей 1969 – Дей О. І. Словник українських псевдонімів та криптонімів (XVI – XX ст.). – К.: Наук. думка, 1969. – 559 с.
3. Карпенко 1992 – Карпенко Ю. О. Синхронічна сутність лексико-семантичного способу словотвору // Мовознавство. – 1992. – № 4. – С. 3 – 10.
4. Комаров 1928 – Комаров Б. М. До словника псевдонімів та криптонімів українських авторів (головним чином за рукописними матеріалами М.Комарова). – Одеса: Укр. бібліографічне товариство, 1928. – 14 с.
5. Отин 1999 – Отин Е. С. Стилистические функции собственных имен в рассказах В. М. Гаршина // Избранные труды по языкознанию. – Донецк: Донеччина, 1999. – С. 145 – 154.
6. Суркова 1977 – Суркова Т. И. Псевдонимы как особый тип антропонимов // Русская ономастика. – Рязань: Рязанский гос. пед. ин-т, 1977. – С. 91 – 100.
7. ТиМОИ 1986 – Теория и методика ономастических исследований. – М.: Наука, 1986. – 256 с.
8. УПЗ – Українські письменники: (Матеріали до біобібліографічного словника) / Національна парламентська бібліотека України; Авт.-складач Ф.П.Погребенник. – К., 1996. – Вип. 3. – 44 с.
9. УП4 – Українські письменники: (Матеріали до біобібліографічного словника) / Національна парламентська бібліотека України; Авт.-складач Ф.П.Погребенник; Упоряд. О.І.Приходько, І.А.Ігнатецька; Відп. ред. В.О.Кононенко. – К., 1996. – Вип. 4. – 47 с.

10. Чучка 2001 – Чучка П. Українські псевдоніми: статус, структура і функції // Наукові записки. – Серія: Філологічні науки (мовознавство). – Кіровоград: РВЦ КДПУ ім. В. Винниченка, 2001. – Вип. 37. – С. 81 – 82.

11. Eumer 1997 – Eumer W. Eymers Pseudonymen-Lexikon: Realnamen und Pseudonyme in der deutschen Literatur. – Bonn: Kirschbaum Verlag, 1997. – 627 S.

12. Kunze 1988 – Kunze K. Dtw-Atlas. Namenkunde. Vor- und Familiennamen im deutschen Sprachgebiet. – München: Deutscher Taschenbuch Verlag, 1988. – 229 S.

13. Weigand 2000 – Weigand J. Pseudonyme. Ein Lexikon. Decknamen der Autoren deutschsprachiger erzählender Literatur. – Baden-Baden: Nomos Verlag, 2000. – 535 S.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Ольга Петрова – кандидат філологічних наук, старший викладач кафедри германської філології КДПУ ім. В. Винниченка.

Наукові інтереси: антропоніміка, когнітивна лінгвістика, порівняльна типологія онімів німецької та української мов.

ДЕЯКІ ТЕОРЕТИЧНІ АСПЕКТИ ВИВЧЕННЯ ОСОБОВОГО ІМЕНІ

Оксана ПЛЮШКО (Кіровоград)

У статті розглядаються деякі специфічні ознаки особових імен людей у зв'язку з іншими категоріями антропонімів, ономастичними класами та власними назвами. Визначаються особливості особового імені на рівні статусу в мові, семантики, функціонування, системних зв'язків.

The article considers specific features of people's personal names in connection with other categories of antroponyms, onomastic classes and proper names. Some peculiarities of a personal name are defined at the level of their status in the language, semantics, function and system links.

Тривалий час у колі інтересів мовознавців перебувають власні назви різних класів (*nomina propria*), зокрема такий вагомий з-поміж них, як особові імена людей. Інтерес до цієї групи онімів зумовлений тим фактом, що як повноцінна галузь мовознавства українська антропоніміка сформувалася порівняно нещодавно [14, 9], чим можна пояснити відсутність ґрунтовних досліджень та обмеженість антропонімічної проблематики, а також обмеженість фактичного загальнонаціонального банку даних особових імен (далі ОІ), зібраних на всій території української мови протягом тривалого періоду їх функціонування. Останнім часом визначилися основні шляхи та перспективи розвитку української антропоніміки, про що свідчить поява значної кількості праць, присвячених загальній теорії антопонімів, історії розвитку системи ОІ, сучасній регіональній антропоніміці, антропонімії художнього твору тощо. Чільне місце з-поміж зазначених наукових проблем посідає питання сучасної регіональної антропоніміки. Свідченням цього є низка ґрунтовних досліджень, серед яких праці П.П. Чучки "Антропонімія Закарпаття" (Ужгород, 1970), С.Є. Панцьо "Антропонімія Лемківщини" (Тернопіль, 1995), С.Л. Брайченко "Антропонімічні уподобання мешканців Одеської

області України: лінгвістичний аналіз" (О., 1999), Г.В. Кравченко "Динаміка українського іменника м. Донецька з 1890 по 1990-і роки" (Донецьк, 2000), Л.О. Кравченко "Антропонімія Лубенщини" (К., 2002), Т.В. Марталогі "Антропонімія Північного Степу України" (Кіровоград, 1997), І.Д. Скорук "Динаміка антропонімікону м. Луцька в ХХ ст." (К., 1999) тощо. Окремі питання регіональної антропоніміки висвітлені в статтях та на міжнародних конференціях. Проте зазначені праці не дають абсолютно повного і чіткого уявлення про національну антропонімічну систему, оскільки на сьогодні антропонімія багатьох регіонів України залишається поза увагою науковців. Саме такі дослідження стануть базою подальшого ґрунтовного вивчення специфіки ОІ як класу антропонімів. Незаперечним є факт, що "спочатку треба вивчити в усіх планах (структурному, семантичному, етнічному та ін.) кожний клас антропонімів певної території (синхронно і діахронно), їх зв'язки з топоніміями, етнонімами та апелятивною лексикою, а тоді вже тільки можна переходити до висновків екстраантропонімічних, а тим більше – до екстралінгвістичних" [14, 9]. У теоретичному плані дослідження специфіки ОІ є важливим для розуміння його особливостей на регіональному рівні: функціонування ОІ в різних регіонах виявляє низку відмінностей. Наприклад, Тернопілля характеризується наявністю значної частки польських імен для найменування українців; разом з тим, дослідники російських говірок півдня України засвідчують певну стійкість їх іменника і стверджують, що іншомовні (українські або молдовські) форми проникають до них рідко [13; 8, 63]. Питання специфіки ОІ тісно пов'язане із загальною теорією власної назви, оскільки особливості антропонімів як класу онімної лексики розширюють і поглиблюють знання про статус власних імен у мові, їх структурну, функціональну знаковість. Важливість означеного питання підтверджується і тим, що проблема специфіки власних назв, а отже і ОІ, у сучасному мовознавстві неодноразово була об'єктом уваги дослідників української, російської, білоруської, англійської тощо антропоніміки: чисельні дослідження засвідчують сталий інтерес до цієї проблеми ще від давньоєгипетських, давньогрецьких та давньоримських учених [12, 45-91; 4, 11]. Незважаючи на довготривале вивчення даної проблеми, дослідники не дійшли спільної думки щодо низки ключових її питань, а тому дискусії тривають ще й досі. У зв'язку з цим привертає увагу твердження О.В. Суперанської про те, що відсутність єдиної загальноприйнятої концепції власного імені значною мірою можна пояснити різними вихідними положеннями та методами творців цих концепцій, а також тим, що пошук відбувався іноді в абсолютно протилежних напрямках [12, 88]. Зважаючи на актуальність означеної проблеми, вважаємо за доцільне зробити спробу виокремити та розглянути деякі специфічні ознаки ОІ у його зв'язку з іншими категоріями антропонімів та онімів інших класів. Оскільки стосовно специфіки ОІ залишається чимало нез'ясованих проблем, варто зосередити увагу на тих, які мають важливе значення для розуміння особливого статусу

та природи цієї категорії антропонімів: наявність та зміст системних зв'язків, статус у мові та мовленні, особливості семантики та функціонування.

Аналіз специфіки ОІ, на нашу думку, варто розпочати із з'ясування поняття ОІ в лінгвістиці та окреслення системних зв'язків його з іншими класами онімів. У "Великому тлумачному словнику сучасної української мови" подано таке значення лексеми "ім'я": особиста назва людини, що дається їй після народження [5, 397]. П.П.Чучка пропонує розглядати ОІ як один з основних (поряд із прізвищами та прізвиськами) класів системи власних особових назв, тобто антропонімії [14, 6], хоча в подальшому аналізі офіційної і народної системи найменувань автор конкретизує, що "офіційна система найменування знає такі класи антропонімів, як прізвища, імена, імена по батькові та псевдоніми..." [14, 16]. О.В.Суперанська, орієнтуючись на класифікацію А. Баха, ОІ розглядає в категорії антропонімів, які належать до групи імен живих істот та істот, які сприймаються як живі [12, 174]. Таким чином, дослідники визначають категорію ОІ як особливий клас назв, що окреслюється з-поміж інших особових назв на позначення живих істот, за низкою ознак: функціонування, динаміка змін у системі, творення тощо. Тож як антропонімічна категорія ОІ мають відмінні від прізвищ, імен по батькові, псевдонімів та прізвиськ характеристики. На іншому рівні специфіку ОІ, на нашу думку, варто визначати у зв'язку з класом антропонімів, до якого ОІ належать. Зрозуміло, що ОІ притаманні окремі риси, спільні для всіх антропонімів, тобто ОІ, прізвищ, прізвиськ тощо, але вирізняють їх від інших класів онімів (наприклад, зоонімів, топонімів, фітонімів, хрононімів тощо). Отже, особливості антропонімів, а відповідно і ОІ, можна умовно вважати за специфіку другого рівня. Ще один рівень специфічних ознак виділяємо, враховуючи протиставлення власні назви (*nomina propria*) – загальні назви (*nomina relativa*). Йдеться про низку ознак, які дають підстави розмежовувати ці два класи назв і говорити про специфіку кожного з них. Оскільки антропоніми належать до пропріальної лексики, то цілком зрозуміло, що ОІ мають характеристики, які притаманні всім власним назвам. Таким чином, специфічні ознаки категорії ОІ можна представити у вигляді трирівневої структури:

I рівень – специфічні ознаки власних назв;

II рівень – специфічні ознаки антропонімів як класу власних назв;

III рівень – специфічні ознаки ОІ як антропонімічної категорії.

Зауважимо, що з метою оптимізації аналізу специфіки ОІ, ознаки одиниць будь-якого рівня варто розглядати у порівнянні з іншими відповідними класами, наприклад, специфіку власних назв дослідники найчастіше визначають у порівнянні їх із загальними назвами. Особливості антропонімів як класу онімної лексики варто розглядати у зв'язку з топонімами, зоонімами, космонімами тощо. ОІ як антропонімічну категорію

доцільно досліджувати в порівнянні з аналогічними параметрами прізвищ, прізвицьк, імен по батькові тощо. Можемо припустити, що такий аналіз можливий завдяки наявності системних зв'язків між класами онімної лексики різних рівнів, тобто вертикаль власні назви – антропоніми – особові імена, та наявності зв'язків між відповідними класами назв одного рівня, тобто горизонталь антропоніми – топоніми – зооніми – космоніми тощо, особові імена – прізвища – прізвицька – імена по батькові тощо.

На наявність таких зв'язків вказував П.П. Чучка, який стверджував, що "антропоніми не є чимось абсолютно ізольованим у системі власних назв. У них дуже тісні структурні зв'язки з топонімами, частина з яких, зокрема прізвицька, мають багато спільних рис із зоонімами, інші ж – із такими специфічними особовими назвами, як етроніми, катойконіми..." [14, 6]. Чисельні ономастичні дослідження засвідчують, що системні відношення спостерігаються на структурному рівні топонімів та антропонімів, оскільки значна частина топонімів походить якраз від антропонімів [14, 21].

Системні зв'язки в ономастичному просторі були проаналізовані відомим російським мовознавцем В.Д. Бондалетовим, який доводить, що ономастична лексика визначається як слабко організована система і пропонує досліджувати системні зв'язки не у всьому ономастичному просторі, а в окремих його класах – в антропонімії, топонімії, космонімії тощо. До того ж, він стверджує, що за своєю структурно-семантичною організованістю ОІ перевершують звичайну лексику мови [4, 35]. Таким чином, аналіз специфіки ОІ так чи інакше ґрунтуватиметься на системних зв'язках антропонімів та власних назв загалом.

На сучасному етапі мовознавство не дає чіткої однозначної відповіді на всі питання стосовно специфіки власних назв, тому дослідники дотримуються часом діаметрально протилежних поглядів щодо тих чи інших аспектів їх функціонування, статусу в мові, структурних особливостей тощо. Аналіз досліджень, присвячених аргументації тієї чи іншої позиції, засвідчує прагнення науковців визначити риси, які відрізняють пропріальну та апелятивну лексику [7, 15]. А.О. Білецький визначає основні відмінності власних та загальних назв на рівні функцій [2, 167], О.В.Суперанська вбачає основні відмінні ознаки власних назв у трьох аспектах: власне ім'я надається індивідуальному об'єкту, а не класу об'єктів, які мають характерну рису, притаманну всім індивідам, що належать до цього класу; об'єкт найменування завжди чітко окреслений; ім'я не пов'язане безпосередньо з поняттям і не має на рівні мови чіткої та однозначної конотації [12, 324]. Запропоновані до розгляду в статті підходи – далеко неповний перелік теорій, що стосуються специфіки власних назв, які достатньо аргументовані та репрезентовані у багатьох дослідженнях. Наріжними в цьому плані є праці О.В. Суперанської "Общая теория имени собственного" [М., 1973], В.А. Никонова "Имя и общество" [М., 1974] тощо. Проте, на нашу думку, дуже важливо звернути увагу саме

на ті положення специфіки власних імен, які визнаються багатьма дослідниками, незалежно від основного вектора їх поглядів на пропріальну лексику. У цьому плані на особливу увагу заслуговує узагальнення В.Д.Бондалетова, який систематизував та доповнив відомі концепції специфіки власних імен. З-поміж головних специфічних характеристик він виокремлює такі:

1. Власні імена є мовними одиницями, тому мають розглядатися як об'єкт мовознавства; власні імена – це номінативні, а не комунікативні одиниці мови, які представлені у категорії конкретних іменників;

2. Специфіку власних імен варто розглядати як на рівні мови, так і на рівні мовлення, тобто в певних контекстах і ситуаціях;

3. Специфіка власних імен стосується як структурно-мовного, так і функціонального аспектів; у структурно-мовному аспекті ця специфіка виявляється більшою мірою у сфері семантики, а в функціональному характеризується наявністю основних функцій – номінативної, ідентифікуючої, диференціальної;

4. Генетична вторинність пропріальної лексики відносно апелювативів;

5. Структурно-мовна та функціональна спеціалізація пропріальної лексики;

6. Функціональна вторинність власних імен;

7. Специфічне становище ономастичних одиниць у мові;

8. Дещо відмінне втілення у власних іменах понять багатозначність, омонімія, синонімія, антонімія, варіативність тощо;

9. Відмінності у закономірностях вживання та дещо інший розподіл за функціональними стилями. [4, 20-22]

Найбільш суперечливим і наразі невирішеним стосовно системи ОІ залишається питання семантики. У сучасному мовознавстві сформувався чотири основні підходи до розуміння семантичної наповненості власних назв: 1. власні імена не мають семантики (Дж.Ст.Мілль, А.Гардинер, О.О.Реформатський тощо); 2. власні імена мають значно більше значення, порівняно з апелювативами (Х.Джозеф, О.Есперсен, Є.Курилович, Є.Гродзінський тощо); 3. наявність у власних імен мовленнєвого значення за відсутності мовного значення (О.В.Суперанська, Дж.Серл тощо); 4. рівноправний, але специфічний мовний статус власних імен (В.А.Никонов, Л.А.Булаховський, Ю.О.Карпенко тощо) [3, 10-11]. Багато сучасних дослідників намагаються проаналізувати усі наявні трактування знакової специфіки власного імені й виробити власну позицію щодо цього питання. На нашу думку, варто звернути увагу на те, що прихильники діаметрально протилежних підходів ("мовного" та "мовленнєвого") виявляють спільність думок щодо відсутності у власних імен узагальнювальної семантики [4, 26]. Проте, як доводять деякі науковці, згідно з діалектичним розумінням мовних знаків, тільки ті знаки є мовними знаками, які мають узагальнювальний характер та відносну стійкість [3, 22].

Таким чином, у лінгвістиці був сформований підхід, в основі якого лежить теза досліджувати ономастичні одиниці у їх цілісності, враховуючи єдність та протиставлення мови й мовлення. Його прихильники (В.А. Никонов, В.Д. Бондалетов, Л.А. Булаховський, Ю.О. Карпенко, М.Я. Блох, Т.М. Семенова тощо) стверджують, що (1) власні імена мають як мовне, так і мовленнєве значення; (2) мовне значення власних імен вирізняється біднішим змістом і більшим обсягом внаслідок незначної кількості класоутворювальних сем; (3) актуалізація індивідуалізуючого компонента значення зумовлює варіативність мовленнєвого значення власних імен [3, 23].

Питання особливостей семантики власних імен належить до кола тих проблем, які потребують спеціального ґрунтовного вивчення не тільки на сучасному етапі, але і в майбутньому, що зумовлено складністю самого об'єкта дослідження, тому вважаємо за доцільне обмежитися коротким оглядом концепцій з цього питання.

Не менш важливим, на нашу думку, є питання специфіки класу ОІ порівняно з іншими класами власних назв. У зв'язку з цим варто звернути увагу на місце ОІ у лексичній системі мови. П.П.Чучка зауважує, що „загалом сучасному українцеві словники пропонують близько двох тисяч особових імен” [15, 19], тому можемо із значною часткою вірогідності стверджувати, що вони не є базою для звичайного спілкування, але це не означає, що мова може абсолютно повноцінно функціонувати без антропонімів. Зважаючи на це, дослідники визначають місце антропонімів у словниковому складі мови як периферійне чи факультативне [14, 12]. Варто зауважити, що периферійність антропонімів абсолютно не означає їх другорядності у лексичній системі мови, оскільки кожен компонент антропонімійної системи має власну глибинну цінність та значимість для мови. Наприклад, для того, щоб зрозуміти прочитаний текст та перекласти його, достатньо визначити, що одне чи кілька незнайомих слів у ньому – власні імена. До того ж, для найбільш загального розуміння тексту не потрібен детальний аналіз власних імен, оскільки синтаксис речення зазвичай допомагає зрозуміти, що власне ім'я – це місце, дійова особа чи щось інше [12, 258]. Інше питання, яке неминуче постає у зв'язку з позиційністю, пов'язане із місцем антропонімів в ономастичній системі. Окремі дослідники вкаують на існування категорії власних імен, які займають проміжне становище між класами апелятивної та пропріальної лексики. Так, А.О. Білецький вважав прізвища, катойконіми (назви жителів за місцем мешкання) та етноніми (назви націй, народів, народностей, племен та інших етнічних груп) перехідними класами власних назв [2, 18]. І хоча не всі дослідники погоджуються з цим [4, 29], беззаперечним є той факт, що антропоніми належать до суто онімної лексики, що підтверджують класифікації таких мовознавців, як В.Д.Бондалетов, О.В.Суперанська, П.П.Чучка [12; 4; 14].

Дослідження специфіки антропонімів, і ОІ зокрема, неможливе без урахування їх особливостей на функціональному рівні. Багато сучасних мовознавців об'єктом аналізу обирають не тільки офіційну систему найменування, а й народно-розмовну. У цьому ракурсі на особливу увагу заслуговують статті Л.О.Белей "Офіційні і розмовні варіанти" [1], Г.Величко "Імена Іван і Марія в контексті національної культури" [6], Л.В.Кракалії "До питання класифікації буковинських антропонімічних варіантів" [9], О.Ю. Карпенка "До питання про форми особового імені (за матеріалами російських говірок півдня України)" [8] тощо. На нашу думку, надзвичайно важливо відзначити той факт, що офіційна і народна системи найменування різних регіонів мають значні відмінності, тому дослідники більшою мірою орієнтуються на матеріал певного конкретного регіону (системи найменувань розглядаються на матеріалах буковинської антропонімії, російських говірок півдня України тощо), водночас досить обмеженим є перелік досліджень, які розкривають загальні закономірності функціонування обох систем. У сучасній українській мові популярні імена мають понад 100 варіантів, кожен із яких відрізняється від іншого структурою (фонетичною, морфемною, морфологічною), територією і часом вживання, емоційним забарвленням, сферою функціонування [1, 63]. Оскільки ми не маємо на меті ґрунтовно проаналізувати обидві системи найменувань, зазначимо лише передумови їх формування. Основне призначення офіційних найменувань – ідентифікація [14, 15]. Виникнення офіційних форм імен стає можливим за умови наявності суспільства, яке має достатньо розвинуту юрисдикцію, апарат державних службовців, які уповноважені робити відповідні актові записи, та існування зразків для наслідування при записах [11, 180]. Офіційним вважається емоційно нейтральний варіант, тоді як розмовний, на думку Л.О.Белей, – „це, як правило, похідне, стилістично марковане утворення, яке функціонує в літературно-художньому, побутовому, в тому числі діалектному мовленні” [1, 63]. Фактично із наведеного визначення розмовного варіанта можна зробити висновок про причини його виникнення. У побутовому мовленні люди, як правило, намагаються охарактеризувати того, кого називають за іменем, виразити своє ставлення до нього (позитивне чи негативне), спростити складне чи адаптувати маловживане ім'я, тому використовують цілу низку фонетичних, морфемних, морфологічних засобів, унаслідок чого виникає величезна кількість варіантів того самого ОІ. Щодо вивчення обох систем, то вважаємо за доцільне звернути увагу на твердження П.П.Чучки, що "...дослідник антропонімії не сміє нехтувати жодною з систем, але вихідним пунктом для нього завжди мусить бути народно-розмовна система, оскільки вона є першоосновою всього" [14, 18].

Отже, наявність офіційної та розмовної системи найменувань є специфічною рисою функціонування класу ОІ у мові.

Аналіз антропонімів засвідчив цілу низку їх спільних та відмінних ознак із іншими онімами, а також спільні ознаки власне ОІ з іншими класами антропонімів. Проте не можна залишити поза увагою і коло відмінностей у системі самих антропонімів. На думку П.П. Чучки, серед цих класів існує своєрідна градація на нижчі і вищі, наприклад, дослідження класу ОІ можливе і без спеціального вивчення інших власних назв, оскільки імена є відносно незалежним класом антропонімів, тоді як прізвища тісно пов'язані з іменами, прізвицьками, топонімами, етнічними, апелювальною лексикою структурно-семантично та генетично [14, 9]. Крім особливого місця в системних зв'язках, дослідник зазначає такі специфічні особливості ОІ:

1. Імя – це не спадкове і не родове найменування, а однопоколінна індивідуальна назва, яка надається людині при народженні і під якою ця людина відома протягом усього життя в суспільстві;
2. Єдине призначення прізвищ та імен по батькові – номінативна індивідуалізуюча функція, тоді як ОІ є ще й виразником різних емоцій;
3. ОІ відрізняються від інших антропонімних класів давністю виникнення;
4. Темпи оновлення іменника набагато швидші, ніж у системі інших класів антропонімів [14, 19-20].

Зазначені специфічні ознаки ОІ свідчать, що вони посідають центральне місце в антропонімійній системі мови, внаслідок чого вони мають значний вплив на формування інших антропонімійних категорій.

Звичайно, розглянуті аспекти ОІ не дають вичерпної відповіді на питання його специфіки, проте засвідчують, що категорія ОІ – надзвичайно складне та багатогранне мовне явище, яке характеризується наявністю цілої низки специфічних ознак, що виявляються в таких категоріях, як статус у мові та мовленні, семантика, функціонування, системні зв'язки між цими класами онімів. Окремі особливості стосуються суто ОІ порівняно з іншими класами антропонімів. Огляд мовознавчої літератури з проблеми свідчить про необхідність ґрунтовного детального аналізу окремих проблем специфіки ОІ на фоні інших антропонімів.

Особливої актуальності на сучасному етапі вивчення класу ОІ набуває питання динаміки особового іменника на регіональному рівні. Дослідження якісних та кількісних змін у системі особових імен людей дає можливість визначити особливості чоловічих та жіночих ОІ певної території щодо темпів змін і оновлення, простежити частотність уживання та варіативність окремих одиниць ОІ. Аналіз ОІ на регіональному рівні у плані діахронії є важливим джерелом для виявлення основних напрямків та перспектив розвитку загальнонаціонального іменника.

БІБЛІОГРАФІЯ

1. Белей Л.О. Офіційні і розмовні варіанти // Укр. мова і літ. в шк. – 1986. – №6. – С.63-64
2. Белецкий А.А. Лексикология и теория языкознания (ономастика). – К.: Изд-во Киев. ун-та, 1972. – 208с.
3. Блох М.Я., Семенова Т.Н. Имена личные в парадигматике, синтагматике и прагматике / Институт языкознания РАН; Московский пед. гос. ун-т. – М.: Готика, 2001. – 196с.
4. Бондалетов В.Д. Русская ономастика. – М.: Просвещение, 1983. – 224с.
5. Великий тлумачний словник сучасної української мови / Уклад. і гол.ред. В.Т. Бусел. – К.; Ірпінь: ВТФ "Перун", 2001. – 1440с.
6. Величко Г. Імена Іван і Марія в контексті національної культури // Укр. мова і літ. – 2006. - №29-30. – С.18-20
7. Железняк І.М. Про деякі лінгвістичні ознаки власних назв // Мовознавство. – 2001. – № 1. – С.13-18;
8. Карпенко О.Ю. До питання про форми особового імені (за матеріалами російських говірок півдня України) // Мовознавство. – 1979. – №2. – С.61-63
9. Кракалія Л.В. До питання класифікації буковинських антропонімічних варіантів // Мовознавство. – 1974. – 1974. – №2. – С.53-58
10. Никонов В.А. Имя и общество. – М.: Наука, 1974. – 278с.
11. Суперанская А.В. Личные имена в официальном и неофициальном употреблении // Антропонимика. – М.: Наука, 1970. – С. 180-188
12. Суперанская А.В. Общая теория имени собственного. – М.: Наука, 1973. – 366с.
13. Свистун Н.О. Динаміка антропонімікону м. Тернополя ХІХ-ХХ ст.: Дис. ... канд. філол. наук. – Тернопіль, 2006. – 249с.
14. Чучка П.П. Антропонімія Закарпаття // Вступ та імена: Конспект лекцій. – Ужгород : Вид-во УдУ, 1970 – 104с.
15. Чучка П.П. Власне українські особові імена // Дивослово. – 2004. – №4.–С.19-22

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Оксана Плюшко – аспірантка кафедри української мови КДПУ ім. В.Винниченка.
Наукові інтереси: актуальні проблеми антропонімії Кіровоградщини.

МОДЕЛІ НА -ІВК(А) В РІЗНИХ КЛАСАХ ТОПОНІМІВ**Тамара ПОЛЯРУШ (Кіровоград)**

У статті розглядаються власні географічні назви різних класів, утворені формантом -івк(а). На основі аналізу гідронімів, мікротопонімів та ойконімів Північно-Східного Лівобережжя та порівняння його наслідків із даними досліджень інших регіонів України висловлюється думка про топонімічну універсальність моделей на -івк(а) та про їх виразну спеціалізацію у творенні ойконімів.

The paper views different classes of personal geographical names formed by the component -ivk(a). The conclusion about toponymic universality of the models with the component -ivk(a) and about their distinct specialization in forming the settlements' names is made based on the analysis of hydronyms, microtoponyms and settlements' names of the north-eastern part of Ukraine's left-bank territory and on the basis of the comparison of its results with the data of the research of other regions of Ukraine.

Практично на всіх слов'янських теренах поширені топоніми зі складним двохелементним суфіксом -івк(а), що в різних мовах

репрезентується формами -овк(а), -авк(а), -óвк(а) тощо. Безсумнівним є факт його постання внаслідок явища перерозкладу між посесивною ад'єктивною основою на -ов->ів- та субстантивним суфіксом -к(а), що входить також і до складу інших складних суфіксів, у т.ч. топонімних -инк(а), -анк(а) тощо.

Щодо часу виникнення цього форманта та розвитку його продуктивності в топонімії мовознавці висловлюють різні погляди. М. Кордуба стверджував, що топоніми цього типу, похідні від особових назв людей, з'являються в XIV ст. [5, 15]; Л. Масенко відзначає, що назви поселень на -івк(а) фіксуються в історичних джерелах лише з XV ст. і відзначаються стрімким зростанням у XVI–XVIII ст. у всіх регіонах України [6, 647]. Погляди на виникнення та вихідну семантику цього форманта висловлювали К. Цілуйко [9, 87], польський топономаст В. Ташицький [10, 232], Д. Бучко [1, 145].

Матеріалом своїх досліджень топономасти найчастіше обирають ойконіми на -івк(а) як найбільш масовий і доступний для аналізу матеріал. Проте, як свідчать дані різних регіонів України, оніми з цим фінальним елементом досить представлені і в інших класах власних географічних назв (далі ВГН), зокрема в гідронімії та мікротопонімії. Метою цієї розвідки є порівняльний аналіз продуктивності моделей на -івк(а) в трьох основних класах топонімів – гідронімії, ойконімії та мікротопонімії. Таке дослідження на нинішньому етапі розвитку української ономастики можливе в межах регіональної методики, оскільки тут має бути пропорційно репрезентований місцевий топонімний матеріал, всебічно і ґрунтовно оброблений. Саме такі дані ми маємо з території Північно-Східного Лівобережжя України (в межах Сумської області).

Аналіз топонімів на -івк(а) означеної території логічно розпочати з гідронімів як найбільш давнього і дослідженого класу ВГН. З погляду частотності цей формант у місцевій гідронімії посідає третю позицію (після назв на -к(а) та -и(і)). Частина гідронімів на -івк(а) є вторинними метонімійними похідними від ойконімів такої самої структури. Як правило, це назви невеликих річок, що протікають територією одного села, назву якого вони і перебирають на себе [2, 186]. Часто у місцевому мовленні такі річки звуть просто «річка», а в офіційних документах вони носять назву села: *р. Пáвловка*, бас. Сейму, М., пор. с. Павлівка Бл; *р. Михайловка*, бас. Сейму, М., пор. с. Михайлівка Бр; *р. Я́новка*, пересохла, пор. с. Я́новка, нині Перевомáйське Г; *р. Гапóновка*, бас. Псла М., пор. с. Гапóнівка Крс.; *р. Дацeнковка*, бас. Сули М., пор. с. Дацeнківка Лб. У такий спосіб могли утворюватися гідроніми на -івк(а) і від мікротопонімів (далі МТ) – назв урочищ, полів, лісів, які позначали досить значні земельні угіддя певного власника, умотивовано названі за його іменем [8, 73]. Однак наявність значної кількості відантропонімних утворень у сучасній мікрогідронімії краю, які не співвідносяться з однойменними ойконімами чи МТ, може бути

свідченням словотвірної автономізації відантропонімної моделі в класі гідронімії, де вона реалізується як у назвах невеликих річок, так і дрібних непротічних гідрооб'єктів місцевого значення: *р. О́сиповка*, пр. Клевені, Старикове Г; *р. Комаро́вка*, л. Знобівки, л. Десни, М.; Роща П; *р. Селівановка*, л. Гусинця, л. Ворскли, М.; Ходине Г; *р. Рашевка*, пр. Сули, М; Кривенкове Г; *б. Богда́шевка*, Стрільники П; с. річ. *Оста́нівка*, с. річ. *Степу́рівка*, Алтинівка Крл, пор. місц. прізвище Степу́ра; *рч. Скря́гівка*, пр. Боромлі, Білка Тр; *о. Бада́єво*, Шатриці Я; *б. Су́харовка*, вар. *Су́харове*, Обтове Крл; с. річ. *Кобиши́вка*, Великі Бубни Р. тощо. Прикметникові варіанти окремих назв є, очевидно, свідченням того, що частина гідронімів могла утворюватися від ад'єктивної основи суфіксом -к(а), який виступав засобом субстантивзації оніма і сприяв наростанню продуктивності моделей на -івк(а).

Значно рідше трапляються відойконімні гідроніми на -івк(а): *р. Знобо́вка*, л. Десни, М., Роща П; пор. с. Зноб // Зноба́ // Зноб Новгородська С–Б. Такі утворення позбавлені семантики посесивності, яка досить відчутна в назвах відантропонімних.

Не мають такої залишкової (як для оніма) семантики і відапелятивні похідні на -івк(а). Проте оскільки суфіксом -ов>-ів від загальних назв створюються відносні прикметники, тому значення відносності (релятивності) почасти зберігається і у відапелятивних гідронімах на -івк(а).

Твірною базою для гідронімів на -івк(а) були найчастіше фіто- та зоолексеми: *р. Вербовка*, пр. Есмані, пр. Клевені, пр. Сейму, М.; Липова Долина; *р. Хмелівка*, пр. Сули, М., Басівка Р; *р. Липівка*, пр. Хоролу, Липова Долина; *рч. Яблунівка*, Мельня Кн; *о. Бобровка*, Нечаївка Бр. та ін.

Характерне фонетичне оформлення суфікса, переважно як -овк(а), -авк(а), рідше -івк(а) пояснюється фонетичними особливостями слобожанських, полтавських говірок південно-східного наріччя. Східнополіські дифтонги [уї], [ує], [уо] на місці давнього [о] в новозакритих складах (напр., *б. Бараду́євка*, В'язенка П; м. на *р. Кастюку́ївка*, Ротівка П) витісняються монофтонгами.

Потрапивши в гідронімію з ойконімії, моделі на -івк(а) виявили тут певний ступінь самостійності та продуктивності як у минулі століття, так і тепер, про що свідчить поширеність назв цього типу в мікрогідронімії та факт витіснення похідними на -івк(а) інших словотворчих суфіксів, напр., -к(а), -их(а), пор. варіанти *Куянка* : *Куяновка*, л. Виру, л. Сейму, М., 224; *Недригайлиха* : *Недригайлівка*, Недригайлів, бас. Сули, М. Значно вищу регулярність у сучасній гідронімії регіону виявляє відантропонімна модель.

У мікروتопонімії краю назви на -івк(а) не виявляють значної регулярності: якщо в гідронімії вони посідають третю позицію серед суфіксальних, то в мікروتопонімії такі деривати позиціонуються п'ятою – після утворень на -щин(а), -к(а), -ок, -ищ(е). Абсолютна більшість МТ утворена суфіксом -івк(а) від антропонімних твірних основ: яр *Холоді́вка* :

Холодівський, Куземин О, пор. місц. прізвисько Холоді́; яр *Занудівка*, Ясенове О, пор. прізвисько Зануда; ліс *Чуївка*, ліс *Мартинівка*, Пластюки О; п. *Склярівка*, Ясенове О, пор. прізвище Скляр, також с. Склярівка С, Скляри Лб; п. *Дроздівка*, Лучка Лп, пор. прізвище Дрозд; п. *Малишівка*, Лучка Лп, пор. прізвище Малиш; ур. *Брехунівка*, Шатрищі Я, пор. прізвисько Брехун; п. *Шильгівка*, Уздица Г та ін. Частина МТ на -івк(а) мають омонімічні відповідники в інших класах, пор. круча *Кобишівка*, В. Бубни Р і с. річ. Кобишівка там само; чаг. *Довгопóлівка*, Ромни і ч. міста Довгопóлівка, пас. *Стегайловка*, Терехова Крл і чисельні назви сіл, кутків, вулиць із такою назвою в Сумській та Чернігівській областях. Етимологію цього оніма можливо виводити від стягати (стягај-) через іменниковий дериват стягајло → Стягајло, пор. Гримајло, Рушайло і под., суфіксом -івк(а). Пор. також стяга́ «полоса» [Грінченко, IV, 224].

Цілком імовірно припустити паралельний (синхронний) розвиток відантронімної моделі на -івк(а) в мікротопонімії та ойконімії, оскільки в обох випадках йшлося про номінацію об'єктів власності – земельних угідь, більших чи менших, на яких знаходились або виникали поселення. Таке припущення, проте, мало б знайти підтвердження у значному поширенні дериватів на -івк(а) в обох класах, чого не спостерігаємо в сучасній мікротопонімії краю. Є підстави припускати, що таких МТ було значно більше, але під впливом екстралінгвальних чинників процеси номінації природних об'єктів, земельних угідь з посесивною семантикою затухали. Хоча в ойконімії, де моделі на -івк(а) відірвалися від антропонімної твірної бази, їх продуктивність зберігалася.

Саме цим, на нашу думку, і пояснюється той факт, що з-поміж суфіксальних утворень досліджуваної території назви на -івк(а) посідають перше місце: його мають у своїй структурі 369 ойконімів із 824 іменникових суфіксальних утворень (45 %), або 20 % усіх ойконімів краю. Порівняння частотності дериватів на -івк(а) у різних класах ВГН – гідронімії, мікротопонімії, ойконімії – свідчить про виразну спеціалізацію цього форманта у творенні назв населених пунктів. У цьому плані Сумщина не є оригінальною. Як свідчать дослідження інших регіонів України, ойконіми такого типу були поширені як на давніх українських землях (Покуття, Буковина, Опілля, Прикарпаття, південно-західне Поділля, південно-східна Волинь), починаючи з XV ст. (див. праці Д. Бучка, Ю. Карпенка, В. Котович, М. Габорака, М. Торчинського, Н. Герети), так і в регіонах пізнішої масової колонізації, зокрема Центру і Півдня України.

В ойконімії досліджуваної території, яка поєднує в собі як давні автохтонні терени (Східне Полісся), так і місця пізніших масових колонізацій (північна Слобожанщина, північно-східна Полтавщина), назви поселень на -івк(а) реалізуються за двома основними моделями – відантропонімною та відапелятивною. Найвищу регулярність виявляють відантропонімні утворення, з-поміж яких переважають деривати від прізвищ

(<прізвиськ), котрі й нині побутують у місцевому мовленні або відомі з писемних джерел. Саме так утворено понад третину місцевих ойконімів на -івк(а): *Артюхівка* Р, *Барабашівка* Лб, *Басівка* Р, *Луциківка* Бл, *Манжосівка* С, *Нарбутавка* Г, *Нехаська* Кн, *Гамаліївка*, *Гамаліявка* Лб, Кн, Ш, *Калашиківка* Крл, *Ключинівка* Лб, *Паліївка* Ш, *Рижівка* Бл, *Торопіївка* С, *Цімбалівка* Бл, *Шевчєнківка* Бл, *Штєпівка* Лб, *Юсуповка* Крс та ін.

Від прізвиськ > прізвищ могли бути утворені і такі ойконіми, як *Вавківка* Г, пор. *Вовків*, *Вовкове*, *Вовківці*; *Арлуківка* Ш, *Катівка* П, *Биківка* Г, *Комарівка* О, *Бабаківка* Бл, пор. *Бабакове*. Менш імовірною є мотивація таких назв зоолексемами, які, як відомо, легко ономатизуються.

Менш представлені ойконіми, утворені суфіксом -івк(а) від особових імен, переважно чоловічих: *Андріївка* : *Андріявка* О, Крл, Р, С, *Антонівка*; *Антонівка* Ш, Крл., *Богданівка* Ш, *Мартинівка* Т, *Матвіївка* Г, *Микитівка* Бр, Т, Ш, *Михайлівка* Бр, Крс, Лб, *Олексіївка* Лб, Р, С, *Кіндратівка*, *Костянтинівка* С, *Леонтіївка* Бр, *Дем'янівка* Ш, *Іванівка* О, Лп, П.

Від жіночих особових імен утворені ойконіми *Ганнівка* С, *Катеринівка* : *Катеринівка* О, Бл, Г, Лб, *Наталівка*, *Мар'ївка* С, *Сохівка* : *Софіївка* О, Лб, П, Ш, *Улянівка* Бл, Кн, *Параскочівка*, вар. *Миронентів Хутір* О.

Деякі з ойконімів розглядуваної групи реально могли утворитися від прізвищ на -ов способом накладання першої частини форманта -івк(а): *Юсупов* + -івк(а) → *Юсупівка* Крс, *Черепов* + -івк(а) → *Черепівка* Бр, *Годунов* + -івк(а) → *Годуновка* Г, *Руднівка* С, пор. *Рудневе*. Таким чином утворені і назви-радянськи типу *Тімірязівка* Бл, С. Окремі ойконіми на -івк(а) утворені суфіксом -к(а) від ад'єктивних посесивних назв, що нині існують або як усномовні варіанти типу *Галаганів* : *Галаганівка* Лб, *Князів* : *Князівка* П, або як назви різних поселень, близьких територіально: *Гуляєве* Крл – *Гуляєвка* Г, *Даценкове* Бл. – *Даценківка* Лб, *Жукове* Крл – *Жуківка* Бр, *Курдюмаве* П – *Курдюмавка* Ш, *Костянтинів* Н – *Костянтинівка* С, *Радькове* Лб – *Радьківка* С, *Сімонове* Н – *Сімонівка* С. Наявність таких словотвірних опозицій свідчить про двохетапний процес розвитку в східнослов'янській топонімії відантропонімної моделі на -івк(а):

$$\begin{array}{c} \text{II етап} \\ \text{Антропонім} + \overbrace{-ів- + -к(а)}^{\text{II етап}} \quad [3, 17]. \\ \underbrace{\hspace{1.5cm}}_{\text{I етап}} \end{array}$$

За такою моделлю (зразком) пізніше могли утворюватися назви поселень без прикметниковою етапу. У сучасній топонімії регіону вони нерідко виступають у парах з відантропонімними плуральними ойконімами (родовими назвами): *Басівка* Р, С – *Басі* С, *Голубівка* Лб, С–Б. – *Голубі* Лп, *Гудимівка* Лб – *Гудими* Р, *Деркачівка* Н – *Деркачі* Лб, *Дігтярівка* Н – *Дігтярі* Лб, *Кардашівка* О, С – *Кардаші* Н, *Склярівка* С – *Склярі* Лб,

Супрунівка Бл – *Супруні* Лб, *Терешківка* С – *Терешкі* Н, *Ярошівка* Р – *Яроші* Лб. Другий член таких опозицій з погляду словотвірного можна було б розглядати як первинний щодо першого, суфіксального. Проте оскільки на досліджуваній території (а це в основному південні райони Сумщини) продуктивність розвинули обидві відантропонімні моделі (на -івк(а) та на -и(-і) приблизно в той самий період, то такі кореляти доцільно розглядати як засіб топонімійної диференціації: назви поселень на -и та -івк(а) від тієї самої основи-антропоніма могли утворюватись у той самий час на позначення двох різних сіл. Хоча можливий і такий шлях, коли назва на -івк(а) стає похідною від назви на -и.

Регулярність відантропонімної моделі на -івк(а) зумовлена її високою продуктивністю в період активного формування системи ойконімікону даного регіону. Як свідчать розвідки з історичного топонімічного словотвору, суфікс -івк(а) починає нарощувати продуктивність у XVII–XVIII ст. [3, 17; 4, 42]. Саме в цей період відбувається інтенсивне заселення і дозаселення території північної Слобожанщини та суміжних земель. Твірні основи антропонімного походження найбільшою мірою відповідали типові суспільних відносин на селі, зокрема, вони вказували на людину-власника, посесора земельних наділів та поселень на них.

Значно рідше зустрічаються ойконіми на -івк(а), мотивовані гідронімами. Такі назви також часом мають відповідники у формі множини: *Вирівка* Кн – *Вири* Бл, пор. р. Вир, бас. Сейму; *Тернівка* Кн – *Терні* Н, пор. р. Терн, бас. Сули; хоч можуть і не мати таких опозицій: *Осоївка* Крс, пор. р. Осой, бас. Псла; *Селезнівка* П, пор. р. Селезень, бас. Ворскли, Топонімічні зв'язки виявляють твірні основи ойконімів *Буймерівка* О, пор. Буймер Т та р. Буймир, бас. Ворскли; *Біжівка* Бр, пор. *Біж* Н та р. Біж, бас. Сули; *Грунівка* Крс, пор. *Грунь* О, Лб та р. Грунь, п. Псла. Наявність омонімічних з гідронімами ойконімів типу р. Грунь – с. Грунь дає підстави розглядати такі назви і як відойконімні похідні.

Розвинувши свою продуктивність у відантропонімній моделі, формант -івк(а) у процесі розвитку топонімічної словотвірної системи відірвався від антропонімійної твірної бази і витворив відапелятивну модель. У досліджуваному регіоні за цією моделлю сформувалися ойконімні ряди (1) від місцевих географічних термінів: *Болотівка* Бр, *Шпилівка* С, пор. *Шпиль* С, *Лугівка* Вл, *Рудівка* Бл, пор. Руда, Рудка. Ця група назв на -івк(а) розширюється за рахунок префіксально-суфіксальних утворень типу *Загорівка*, *Заярівка*, *Заруднівка*, *Понізівка* тощо. 2) Від лексем фітозооряду: *Соснівка* : *Сасновка* Г, Кн; *Калінівка* : *Калінавка* Р, Г, Бл. П, Т; *Березівка* О, пор. Береза, Берізка Г; *Берестівка* Лп, *Черемхівка* Лб, *Оріхівка* : *Арехавка* П. 3) Від загальних назв людей за родом їх занять чи діяльності: *Пісарівка* С, *Пушкарівка* С, пор. Пушкарі Лб; *Сурмачівка* Р, *Нотаріусівка* : *Нотарусовка* Бр, *Гребениківка* Т, *Попівка* О, Кн, Крс, Р; *Шаповаловка* Кн, *Дяківка* Бр і ін. За іншими ознаками: *Бобилівка* Г, *Синівка*

Лп, *Москалівка* Р. Назви останньої групи рівною мірою можна розглядати і як відантропонімі, оскільки потенційно *nomina agentis* активно поповнювали репертуар місцевих прізвищ та прізвиськ [7, 94].

Від апелятивів іншої семантики ойконіми на -івк(а) утворювались рідко: *Бабівка* О, пор. Баба Н; *Робтавка* П, *Юнаківка* С, *Патріотівка* Лб, *Новоселівка* Т. Кн, Р, О. В ойконімах із ад'єктивними основами -івк(а) виступав субстантивуючим топоформантом: *Гнілівка* О, нині Добреньське; *Веселівка* С, пор. *Веселе* – 6 назв у регіоні, а також *Веселий* Гай – 2 рази, *Веселий* Степ, *Веселий* Поділ, *Веселі* Гори, *Веселий* Яр; *Віднівка* Крс, *Молодівка* Бр та ін.

Як свідчить аналіз топонімів на -івк(а) різних класів у межах одного регіону – північно-східного Лівобережжя України, що входить до складу Сумської області, найвищу регулярність у сучасному топоніміконі краю виявляють ойконіми з цим формантом. Особливу продуктивність у минулі епохи виявила відантропонімна модель, яка зберігає і нині свою дію, про що свідчать нові назви, засвідчені у списках нових найменувань 70-х–80-х років минулого століття, пор. нові назви *Білоусівка*, *Леонтіївка*, *Шевченківка*, *Тімірязівка*. Ойконіми-новотвори виникають і за відапелятивною моделлю, пор. *Калінівка*, *Черемухівка*, *Патріотівка*.

Топонімічні студії інших регіонів України також свідчать, що назви на -івк(а) посідають вагоме місце в топорсистемах Буковини, Покуття, Опілля, південно-західного Поділля, південно-східної Волині, де вони також виявляють спеціалізацію у творенні саме назв населених пунктів.

Виявляючи універсальність у творенні онімів різних топонімічних класів, моделі на -івк(а) найвиразніше спеціалізуються у відантропонімній, меншою мірою відапелятивній моделях у класі ойконімії.

БІБЛОГРАФІЯ

1. Бучко Д.Г. Ойконімія Покуття: Дис... д-ра філол. наук: 10.02.01. – Чернівці, 1992. – 305 с.
2. Карпенко Ю.О. Особливості гідронімічного словотвору // Українська діалектологія і ономастика. – К.: Наук. думка, 1964. – С. 185–194.
3. Карпенко Ю.А. Становлення восточнословянської топонимії // Изучение географических названий. – М.: Наука, 1966. – С. 3–19.
4. Карпенко Ю.А. Топонимія Буковини: Автореф. ... д-ра філол. наук. – К., 1967. – 29 с.
5. Кордуба М.М. Що кажуть нам назви осель? – Львів, 1938. – 22 с.
6. Масенко Л.Т. Історія власних назв // Історія української мови. Лексика і фразеологія. – К.: Наук. думка, 1983. – С. 620–659.
7. Никонов В.А. Триумфальное шествие фамилий // *Onomastica Slavogermanica*, V, Berlin, 1970. – S.85–97.
8. Топоров В.Н., Трубачев О.Н. Лингвистический анализ гидронимов Верхнего Поднепровья. – М.: Наука, 1962. – 270 с.
9. Цілуйко К.К. Топонімія Полтавщини як джерело історії краю // Полтавсько-Київський діалект – основа української національної мови. – К.: Вид-во АН УРСР, 1954. – С.130–155.

10. Taszycki W. Słowiańskie nazwy miejscowe // Rozprawy i studia polonistyczne. I. Onomastyka. Wrocław –Kraków: Wyd-wo PAN, 1958. – S. 228–268.

СПИСОК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

Районів

Бл – Білопільський, Бр – Буринський, Вл – Великописарівський, Г – Глухівський, Кн – Конотопський, Крл – Кролевецький, Крс – Краснопільський, Лб – Лебединський, Лп – Липоводолинський, Н – Надригайлівський, О – Охтирський, П – Путивльський, Р – Роменський, С–Б – Середино-Будський, Т – Тростянецький, Ш – Шосткинський, Я – Ямпільський.

Джерел

Грінченко – Словарь української мови: в 4-х т. / За ред. Б. Грінченка. – К.: Вид-во АН УРСР, 1958–1959. – Т. 1–4.

Маштаков (М) – Маштаков П.Л. Список рек Днепровского бассейна. – СПб: 1913. – 292 с.

Інші скорочення

б.– болото, бас. – басейн, вар. – варіант, л. – ліва притока, м. на р. місце на річці, о. – озеро, п. – поле, пас. – пасовище, пр. – права притока, р. – річка, рч. – рівчак, с. – село, с. річ. – сухе річище, чаг. – чагарник.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Тамара Поляруш – кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови КДПУ ім. В. Винниченка.

Наукові інтереси: проблеми граматики, словотвору топонімів і апелятивів.

ЗМІСТ

РОЗДІЛ I. ТЕОРЕТИЧНІ ПИТАННЯ ГРАМАТИКИ

<i>Андрєєва Т. (Кіровоград). ДО ПРОБЛЕМИ ВСТАНОВЛЕННЯ СЕМАНТИЧНОЇ ФОРМУЛИ ТОТИВНИХ ДІЄСЛІВ.....</i>	3
<i>Барабаш Н. (Кіровоград). ДІЄСЛІВНІ РОДИ ЯК МОРФОЛОГО-СЛОВОТВІРНІ КАТЕГОРІЇ .....</i>	8
<i>Бондаренко Л. (Кіровоград). ФУНКЦІЇ ВТОРИННИХ ЧАСТОК У РЕЧЕННЯХ ІЗ ЗАПЕРЕЧНИМ ЗНАЧЕННЯМ .....</i>	15
<i>Бутко Л. (Кременчук). БАГАТОКОМПОНЕНТНІ МОДЕЛІ НЕПОВНОЗНАЧНИХ ЛЕКСИЧНИХ КОМПЛЕКСІВ (НЛК), СПІВВІДНОСИХ ІЗ ЧАСТКАМИ, З ЛАНЦЮГОВИМ РОЗГОРТАННЯМ СТРУКТУРИ.....</i>	20
<i>Верезубенко М. (Кіровоград). ФОРМАЛЬНЕ НАПОВНЕННЯ ВАЛЕНТНОЇ РАМКИ ІТЕРАТИВНИХ ПРЕДИКАТИВ.....</i>	26
<i>Галаган О. (Кіровоград). ВТОРИННІ СУБСТАНЦІЙНІ СИНТАКСЕМИ У СТРУКТУРІ РЕЧЕНЬ ІЗ ТРИВАЛЕНТНИМИ ДІЄСЛІВНИМИ ПРЕДИКАТАМИ.....</i>	35
<i>Жигора І. (Кіровоград). СЕМАНТИКО-СИНТАКСИЧНА СТРУКТУРА РЕЧЕНЬ ІЗ ОДНОВАЛЕНТНИМИ ІТЕРАТИВНИМИ ПРЕДИКАТАМИ.....</i>	41
<i>Каишталян О. (Кіровоград). ТЕОРЕТИЧНІ ПРОБЛЕМИ ДОСЛІДЖЕННЯ СЛОВОЗМІНИ ПРИЗВИЩ У СУЧАСНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ ЛІТЕРАТУРНІЙ МОВІ .....</i>	49
<i>Кобченко Н. (Кіровоград). ФОРМИ ПІДРЯДНОГО ЗВ'ЯЗКУ ІНФІНІТИВА З СИНТАКСИЧНОЮ ДОМІНАНТОЮ .....</i>	59
<i>Ковтюх С. (Кіровоград). ЕЛЕМЕНТАРНІ ПАРАДИГМАТИЧНІ КЛАСИ ІМЕННИКІВ ТРЕТЬОЇ ВІДМІНИ В СУЧАСНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ.....</i>	67
<i>Оксанич М. (Кіровоград). ДЖЕРЕЛА ФОРМУВАННЯ СКЛАДНОГО РЕЧЕННЯ В ГЕРМАНСЬКИХ МОВАХ.....</i>	83
<i>Ожоган А. (Кіровоград). РІВНІ ВАЛЕНТНОСТІ ДІЄСЛІВНИХ ПРЕДИКАТИВ.....</i>	94
<i>Ожоган В., Мачак О. (Кіровоград). КОНЦЕСИВНО-АДВЕРЗАТИВНІ КОНСТРУКЦІЇ В СТРУКТУРІ СКЛАДНОПІДРЯДНОГО РЕЧЕННЯ.....</i>	101
<i>Ожоган В., Огаренко Т. (Кіровоград). СКЛАДНОПІДРЯДНІ РЕЧЕННЯ НЕРОЗЧЛЕНОВАНОЇ СИМЕТРИЧНОЇ СТРУКТУРИ З ПРИСЛІВНИМ ПРИСЛІВНО-КОРЕЛЯЦІЙНИМ ТИПОМ СИНТАКСИЧНОГО ЗВ'ЯЗКУ З ПРОНОМІНАТИВНО-СПІВВІДНОСНОЮ ПІДРЯДНОЮ ПРЕДИКАТИВНОЮ ЧАСТИНОЮ ТЕМПОРАЛЬНОЮ .....</i>	108
<i>Пикалюк Р. (Кіровоград). ЛОГІКО-ФІЛОСОФСЬКА ТА ЛІНГВІСТИЧНА ПРИРОДА МОДАЛЬНОСТІ.....</i>	120
<i>Рудіч Т. (Кіровоград). ВИКОРИСТАННЯ ВТОРИННОЇ ПРЕДИКАЦІЇ ДЛЯ УТОЧНЕННЯ ЗМІСТУ РЕЧЕННЯ НА ПРИКЛАДІ ТВОРУ Е. М.РЕМАРКА "ТРИ ТОВАРИША" .....</i>	123
<i>Федоровська О. (Київ). ДИСТРИБУТИВНИЙ АНАЛІЗ БАГАТОЗНАЧНИХ ЯКІСНИХ ПРИКМЕТНИКІВ НА ПОЗНАЧЕННЯ ПАРАМЕТРИЧНИХ ОЗНАК.....</i>	128

РОЗДІЛ II. ПИТАННЯ ДЕРИВАТОЛОГІЇ

<i>Білих О. (Кіровоград). СУФІКСАЛЬНІ ДІЄСЛОВА В УКРАЇНСЬКІЙ ЛІТЕРАТУРНІЙ МОВІ КІНЦЯ ХVІІІ – СЕРЕДИНИ ХІХ СТ. ....</i>	135
<i>Демешко І. (Кіровоград). СЛОВОТВІРНА МОРФОНОЛОГІЯ НУЛЬСУФІКСАЛЬНИХ ДЕВЕРБАТИВІВ У СУЧАСНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ.....</i>	145

<i>Зюзькіна З. (Кіровоград). МОРФОНОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ДЕРИВАТИВ ВІД НЕВІДМІНЮВАНИХ СУБСТАНТИВІВ У СУЧАСНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ</i>	157
<i>Капітан Т., Токарєва Т. (Кіровоград). ОСОБЛИВОСТІ ТВОРЕННЯ ВІДДІЄСЛІВНИХ ІМЕННИКІВ ТА СКЛАДНИХ СЛІВ В УКРАЇНСЬКІЙ ТА НІМЕЦЬКІЙ МОВАХ</i>	164
<i>Склярєнко В. (Кіровоград). ФУНКЦІОНАЛЬНІ ОСОБЛИВОСТІ СКЛАДНОГО ПРЕПОЗИТИВНОГО КОМПОНЕНТА ОБЕЗ-</i>	177
РОЗДІЛ III. ПИТАННЯ ІСТОРІЇ МОВИ ТА ДІАЛЕКТОЛОГІЇ	
<i>Вікторіна О. (Кіровоград). СЛОВОТВІР ВІДІМЕННИКОВИХ СУФІКСАЛЬНИХ АД'ЕКТИВІВ У НАРОДНО-МЕДИЧНІЙ І ЛІКУВАЛЬНО-МАГІЧНІЙ ЛЕКСИЦІ (НА МАТЕРІАЛІ ГОВІРОК КІРОВОГРАДСЬКОЇ)</i>	181
<i>Громко Т. (Кіровоград). ОСОБЛИВОСТІ КІЛЬКІСНИХ ЧИСЛІВНИКІВ В УКРАЇНСЬКІЙ ДІАЛЕКТНІЙ МОВІ</i>	189
<i>Крижанівська О. (Кіровоград). СУПЛЕТИВИ ЯК ОБ'ЄКТ ВИВЧЕННЯ ІСТОРИЧНОЇ ГРАМАТИКИ</i>	195
<i>Ярун Г. (Київ). РОЗГОРТАННЯ СЕМАНТИЧНОЇ СТРУКТУРИ В ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОГО БИТИ</i>	201
РОЗДІЛ IV. ПРОБЛЕМИ ФОНЕТИКИ І ФОНОЛОГІЇ	
<i>Комар Л. (Кіровоград). ОСОБЛИВОСТІ ФОНЕТИЧНИХ СТРУКТУР ЧАСТКОВО АСИМІЛЬОВАНИХ ЛЕКСИЧНИХ ЗАПОЗИЧЕНЬ В АСПЕКТІ БРИТАНСЬКОЇ ВИМОВНОЇ НОРМИ</i>	211
<i>Шароварова С. (Кіровоград). АКЦЕНТНА НОРМА СУЧАСНОЇ АНГЛІЙСЬКОЇ МОВИ В СИНХРОНІЇ</i>	219
<i>Ющенко Г. (Кіровоград). РОЛЬ СОЦІОЛІНГВІСТИЧНИХ ФАКТОРІВ У ФОНЕТИЧНІЙ ОРГАНІЗАЦІЇ АНГЛІЙСЬКОГО ОФІЦІЙНО-ДІЛОВОГО ДІАЛОГУ</i>	226
Розділ V. ФУНКЦІОНАЛЬНА СЕМАНТИКА ЛЕКСИЧНИХ І ФРАЗЕОЛОГІЧНИХ ОДИНИЦЬ	
<i>Битківська Я. (Тернопіль). ТЕНДЕНЦІЇ ТРАНСФЕРУ ЛЕКСИЧНОГО ЗНАЧЕННЯ АНГЛІЙСЬКИХ ЗАПОЗИЧЕНЬ У СУЧАСНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ</i>	234
<i>Васильчук Л. (Київ). ФРАЗЕОЛОГІЧНА ОМОНІМІЯ ТА ФРАЗЕОЛОГІЧНА ДЕАКТУАЛІЗАЦІЯ ЯК ЯВИЩА СЕМАНТИЧНОГО РОЗВИТКУ ФРАЗЕОЛОГІЧНИХ ОДИНИЦЬ</i>	240
<i>Гавриленко А. (Кіровоград). К ПРОБЛЕМЕ ИЗУЧЕНИЯ ИСТОРИИ ФРАЗЕОЛОГИЧЕСКИХ ЕДИНИЦ</i>	250
<i>Герман Л. (Харків). СОЦІОЛІНГВІСТИЧНИЙ АСПЕКТ МАОРІЙСЬКИХ ЗАПОЗИЧЕНЬ У ЛЕКСИЦІ НОВОЗЕЛАНДСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО ВАРІАНТА АНГЛІЙСЬКОЇ МОВИ</i>	255
<i>Головенко К. (Кіровоград). ЕВОЛЮЦІЙНИЙ РОЗВИТОК ВНУТРІШНЬОЇ ФОРМИ МЕТАФОРИ</i>	260
<i>Гурбанська С. (Київ). СПЕЦИФІКА СТІЙКИХ ВИСЛОВЛЮВАНЬ ЯК ФРАЗЕОЛОГІЧНИХ ЗНАКІВ</i>	266
<i>Дудок Р. (Львів). СЕМАСІОЛОГІЧНЕ ПОЯСНЕННЯ ФАХОВОГО ТЕРМІНА: (ЕКСТРАІНТРАЛІНГВАЛЬНІ ФАКТОРИ)</i>	273

- Кубкіна І. (Кіровоград).** КУЛЬТУРНО-НАЦІОНАЛЬНА СПЕЦИФІКА КОЛІРНИХ АСОЦІАЦІЙ АНГЛІЙСЬКИХ ТА УКРАЇНСЬКИХ МОВЦІВ У МЕЖАХ ФРАЗЕОЛОГІЧНИХ ОДИНИЦЬ НА ПРИКЛАДІ ЗЕЛЕНОГО КОЛЬОРУ ...282
- Мищенко А. (Кіровоград).** АНГЛІЙСЬКІ ЗАПОЗИЧЕННЯ ТА ШЛЯХИ ЇХ НАДХОДЖЕННЯ ДО СУЧАСНОЇ НІМЕЦЬКОЇ МОВИ (НА МАТЕРІАЛІ АНГЛІЦИЗМІВ КОМП'ЮТЕРНОЇ ГАЛУЗІ) 292
- Стецюк Р. (Кіровоград).** СТРУКТУРНО-СЛОВОТВІРНІ ОСОБЛИВОСТІ ТЕРМІНІВ СУДОВОЇ МЕДИЦИНИ В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ 299
- Токарев К. (Кіровоград).** ЯК ВНУТРІШНЯ ФОРМА СЛОВА ВПЛИВАЄ НА ЙОГО УЖИВАНІСТЬ В МОВІ (НА МАТЕРІАЛІ УКРАЇНСЬКОЇ, РОСІЙСЬКОЇ, АНГЛІЙСЬКОЇ МОВ) 306
- Яцук К. (Кіровоград).** ЯВИЩА ВТОРИННОЇ НОМІНАЦІЇ КРИЗЬ ПРИЗМУ МЕТАФОРИЗАЦІЇ В УКРАЇНСЬКІЙ ТА АНГЛІЙСЬКІЙ МОВАХ 312

РОЗДІЛ VI. ОНОМАСТИЧНІ СТУДІЇ

- Гуцул Л. (Кіровоград).** СИСТЕМА АКЦЕНТУАЦІЙНИХ МОДЕЛЕЙ КАТОЙКОНІМІВ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ 318
- Зайчківська О. (Кіровоград).** ДО ПРОБЛЕМИ ЗБИРАННЯ І ДОСЛІДЖЕННЯ МІКРОТОПОНІМІЇ ПІВДЕННО-СХІДНОГО ПОДІЛЛЯ 331
- Кирилюк О. (Кіровоград).** ОСОБЛИВОСТІ ТВОРЕННЯ ТА ФУНКЦІОНУВАННЯ СКЛАДЕНИХ КІНОНІМІВ 337
- Наливайко М. (Тернопіль).** СПОСОБИ ТВОРЕННЯ УКРАЇНСЬКИХ ПРИЗВИСК 344
- Петрова О. (Кіровоград).** ЛЕКСИКО-СЕМАНТИЧНИЙ СПОСІБ ТВОРЕННЯ ПСЕВДОНІМІВ У НІМЕЦЬКІЙ ТА УКРАЇНСЬКІЙ МОВАХ 354
- Плюшко О. (Кіровоград).** ДЕЯКІ ТЕОРЕТИЧНІ АСПЕКТИ ВИВЧЕННЯ ОСОБОВОГО ІМЕНІ 362
- Поляруш Т. (Кіровоград).** МОДЕЛІ НА -ІВК(А) В РІЗНИХ КЛАСАХ ТОПОНІМІВ ...370

НАУКОВІ ЗАПИСКИ

Серія:

Філологічні науки

(мовознавство)

ВИПУСК 73

Частина 1

СВІДОЦТВО ПРО ВНЕСЕННЯ СУБ'ЄКТА ВИДАВНИЧОЇ СПРАВИ
ДО ДЕРЖАВНОГО РЕЄСТРУ ВИДАВЦІВ,
ВИГОТІВНИКІВ І РОЗПОВСЮДЖУВАЧІВ ВИДАВНИЧОЇ ПРОДУКЦІЇ
Серія ДК № 1537 від 22.10.2003 р.

Підписано до друку 28.09.2007. Формат 60x84¹/₁₆. Папір офсет.
Друк різнограф. Ум.др.арк. 28,28. Наклад 300. Зам. № 4842.

РЕДАКЦІЙНО-ВИДАВНИЧИЙ ВІДДІЛ
Кіровоградського державного педагогічного
університету імені Володимира Винниченка
25006, Кіровоград, вул. Шевченка, 1.
Тел.: (0522) 28 59 84.
Факс.: (0522) 24 85 44
E-Mail.: mails@kspu.kr.ua